

ÖRÖKSÉGGKÉPZÉS,
KULTURÁLIS EMLÉKEZET,
IDENTITÁS

HUN
REN

BŐLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET

NÉPRAJZTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

Főszerkesztő: Balogh Balázs

Sorozatszerkesztő: Domokos Mariann

NÉPRAJZTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR **I**

ÖRÖKSÉGGKÉPZÉS, KULTURÁLIS EMLÉKEZET, IDENTITÁS

Szerkesztette: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET

Budapest, 2023

A kötet elkészültét és megjelenését az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázatok támogatták.

ELKH | Eötvös Loránd
Research Network

 AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROJEKT

Szerkesztette: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes

Lektorálta: Báti Anikó, Fülemile Ágnes

A nyomdai előkészítést végezte: Fancsek Krisztina

Az absztraktokat fordította: Cselényi Zsuzsanna

A borítót tervezte: Kaszta Dénes

A borítón: Ruszin brinzafesztivál, Dombó /Dubove (Ukrajna), 2008
(Fotó: Borbély Sándor)

ISSN 3003-9800 (Print) • ISSN 3003-9967 (Online)

ISBN 978-963-567-069-7 (Print) • ISBN 978-963-567-071-0 pdf (Online)

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0>

Kiadja: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet
H-1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Felelős kiadó: Balogh Balázs

© HUN-REN BTK NTI és a szerzők 2023

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Budapest, 2023

TARTALOM

AMENT-KOVÁCS Bence – EITLER Ágnes	
Örökségképzés: rezsimek és kánonok, színterek és aktorok	7
FÜLEMILE Ágnes	
A kalotaszegi toronymotívum mint ikonikus építészeti jelkép	25
CSEH Fruzsina	
A tárgyalkotó népművészet gazdasági alapjai. A magyarországi népművészet kereskedelme a II. világháború után	163
AMENT-KOVÁCS Bence	
Szerencsés csillagzat alatt nyíló rózsáskert. Nemzetiségi szövetségek, néprajzkutatási aspirációk és lokális törekvések (a hartai festett bútor példája)	193
ISPÁN Ágota Lídia	
Örökségképzés az egykori szocialista városokban	233
NICKEL Vira Réka	
Újrahasznosítható múlt. Az ipari örökség hasznosításának lehetőségei Salgótarjánban	279
BALOGNÉ TÓTH Katalin	
Van-e zsidó kulturális örökség a Selypi-medencében? Esettanulmány: civilek az apci zsidó temető megmentéséért	329
BÁTI Anikó	
Ételek, hagyományok, örökségesítés	375
EITLER Ágnes	
Az örökség narratívája. Egyéniségek és intézmények, motivációs- és hátráltató tényezők a népi kultúra színpadra állítása mögött	403
BORBÉLY Sándor	
Örökségkonstrukció és időtapasztalat. A kulturális örökségteremtés néprajzi/etnográfiai megközelítései és hétköznapi társadalmi praxisai	445

ÖRÖKSÉGGÉPZÉS: REZSIMEK ÉS KÁNONOK, SZINTEREK ÉS AKTOROK

A társadalomtudományokban¹ az 1960–1970-es évektől hívószóvá váló *örökség* terminus napjainkra a lokális közösségek által is birtokba vett fogalomként és a helyi örökségteremtő stratégiák szerves részévé vált, mely a lokalitás jellegében tapasztalt változásokra adott kulturális válaszként értelmezhető.² Hazánkban 1996-ban nevezték át Kulturális Örökség Főosztályává a Kulturális Minisztérium korábbi Közgyűjteményi Főosztályát, amelyet az ezredfordulótól a néprajz és antropológia képviselőinek körében is innovatív szakmai eszmecserék követték.³ Az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete, az UNESCO⁴ Közgyűlése az 1972-es Világörökség Egyezmény aktualizált és ismételt megvitatása eredményeként 2003-ban fogadta el a Szellemi Kulturális Örökségről szóló irányelveket, amelyek magyarországi ratifikálása (2006),⁵ illetve a magyar állam saját örökség-rendszerének, a Magyar Értéktárnak felállítása után (2012) az örökségésítés széles(ebb) körű társadalmi érdeklődés, nem ritkán eltérő viszonyulás tárgyává vált. Intézetünk munkatársainak célja jelen kötet megtervezésekor az volt, hogy közös projektmunka⁶ során világítsanak rá az örökségképző gyakorla-

---

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes: Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 7–23. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-01>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: eitler.agnes@abtk.hu

Kulcsszavak: örökségésítés, örökséglista, határképzés, lokalitás, regionalitás, forrásközösség.

² A szerzők – Ament-Kovács Bence és Eitler Ágnes – a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos segédmunkatársai. Eitler Ágnes az ELTE BTK Néprajzi Intézetének egyetemi tanársegédje. A tanulmány elkészültét és megjelenését az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázatok támogatták. Eitler Ágnes kutatása a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

³ A néprajztudományra vonatkozóan tudománytörténeti összefoglalásként lásd: Paládi-Kovács 2014.

⁴ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

⁵ Az UNESCO egyezményről lásd: Csonka-Takács 2010: 3–4.

⁶ Tanulmánykötetünk egyaránt reprezentálja a BTK Néprajztudományi Intézet Történeti Néprajzi és Társadalomnéprajzi Osztálya munkatársainak részvételével megvalósult *Örökségképzés,*

tok tárgyára, helyszíneire, szervezőire és résztvevőire lokális és periodikus sokszínűségben (a határon túli magyarságtól a hazai nemzetiségekig, a múlt századtól napjainkig), összetett munkamódszereket – néprajzi-antropológiai terepmunkát, archívumi és levéltári kutatásokat – felhasználva.

Fülemile Ágnes tanulmányában a Kárpát-medence egyik legemblematikusabb néprajzi tájának kiemelkedően jelentős, mintegy másfél százada töretlen tudományos és művészi reprezentációjával, a közgondolkodásban elfoglalt alakzataival foglalkozik a kalotaszegi toronymotívum példáján. Cseh Fruzsina írása a háziipari, népművészeti, népi iparművészeti tárgyak kereskedelmére fókuszál, – az előző tanulmány szerzőjéhez hasonlóan – hangsúlyozza a jelenség 19. századi gyökereit, s bemutatja a nemzeti-regionális identitásépitést és a kapcsolódó szociális indíttatású folyamatokat, illetve az alkotók eredeti szándékától eltérő értékesítési gyakorlatokat. Vizsgálata fókuszában a II. világháború utáni évtizedek állnak, hasonlóan Ament-Kovács Bencéhez, aki a hazai németység kulturális szövetsége – mint makrostruktúra – és egy település lokális vezetésének és hatalmi elitjének – mint mikrostruktúra – szerepére világít rá a hartai festett bútoroknak a hazai németység közös kulturális örökségévé válása során. A szocializmus évtizedeinek ellentmondásos örökségeinek sorába illeszkednek az elsősorban városokban megtalálható lakótelepekhez és ipari komplexumokhoz tartozó örökségelemek is. Ispán Ágota Lídia és Nickel Vira Réka tanulmányában egyaránt hangsúlyozza ezek elsődleges, kulturális sajátosságai mellett a sportban, életmódban, kultúrában napjainkig kézzelfogható hozzáadásait, szem előtt tartva a civil szervezetek tevékenységét, s a muzealizáció és fesztivalizáció folyamatait, árnyalva ezzel az elhallgatott múlt, vagy éppen a múltnélküliség sztereotípiáit elsősorban Dunaújváros és Tiszaújváros, illetve Salgótarján példáján. Ugyancsak egy kevésbé konszenzusos örökségelem köré szervezte esettanulmányát Balogné Tóth Katalin,

---

kulturális emlékezet, identitás című kétéves kutatási projekt (ELKH SA-35/2021) eredményeit, valamint az *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című négyéves konzorciumi OTKA pályázat (NKFI K_22 142797, NKFI K_22 143295) keretében 2022-től induló kutatásait. A szerzők a kutatás kérdésselvetéseiről a *Magyar Tudomány Ünnepe* keretében 2022. november 15-én, a *Társadalmi és kulturális reziliencia, örökségképzés és kulturális emlékezet a Kárpát-medencében* című konferencián, valamint a Néprajzi Múzeummal, a Szabadtéri Néprajzi Múzeummal (Skanzen) és a Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportjával közös szervezésben 2023. május 18-án megvalósult *Örökségképzés, forrásközösségek, néprajzi műhelyek – Egy induló intézményközi kutatás kérdésselvetései* című tanácskozáson számoltak be. A jelen köteten kívül egy PhD disszertáció, két monográfia, egy *Acta Ethnographica Hungarica* tematikus szám előkészítése, mintegy 40 magyar és idegennyelvű tanulmány, 50 előadás, továbbá egy poszterkiállítás is a mérlege a kutatócsoport 2021–2023 közötti tevékenységének (bibliográfiai adatokat terjedelmi okokból nincs lehetőségünk közölni).

bemutatva az apci zsidó temetővel kapcsolatos civil kezdeményezést, amelynek során nem csupán ismételt lehetősége adódott a leszármazottaknak arra, hogy felkeressék elhunytjaik sírját, hanem egyúttal a zsidó temető a lokális kulturális örökség részévé is vált. Báti Anikó ugyancsak a lokalitásról szóló társadalmi diskurzus variábilis folyamataira fókuszál a hazai közösségek étel-örökség(esítés)ét és (re)konstrukcióját elemző írásában, Baja és Cserépfalu példáján pedig az örökség kezelésének, megőrzésének és átadásának lehetséges módozataira is rámutat. A lokális örökségesítő törekvések egyik legfontosabb tulajdonságára, az érzelmi azonosulást és a közösséghez tartozást biztosító sűrítő szimbólumra fókuszál Eitler Ágnes, a nyárárdmenti szentgericei üveges tánc örökségként való kezelésmódját és szemlélését, a résztvevő aktorokat és intézményeket elemző tanulmánya. Szintén határon túli örökségelemek vizsgálatára koncentrálnak Borbély Sándor, aki a kisebbségi elit a kárpátaljai magyarság örökségét definiáló, reprezentáló és konstruáló tevékenységét elemző írásában hidat emel az örökségesítő praxisokra fókuszáló többévtizedes szaktudományos diskurzus reflektálatlanságai és saját tereptapasztalatai közé.

A saját kultúrára való reflektálás alakzataira – mint a néprajztudomány érdeklődésébe tartozó, és módszertanával vizsgálható jelenségekre – a BTK Néprajztudományi Intézetében évtizedek óta folyamatos figyelem irányul (kiragadott példaként lásd: Sárkány 1981; Hofer – Niedermüller 1987, 1988; Fülemile 1991a, 1991b, 2020; Juhász 2006; Vargyas 2008; Hoppál 2010; Diószegi – Juhász 2011; Balogh 2011; Szilágyi 2011; Sárközi 2018; Balogh – Fülemile 2020, 2023). Az intézet munkatársai közötti csoportmunka keretében megvalósuló örökség terminológiai-elméleti kerettel operáló kutatásokat az Ethno-Lore XXXVI. évfolyamában közölt tanulmányok nyitották meg. Az *Örökség, globalizáció és lokalitás* tárgykörében mozgó írásokat – lokális elemzéseket, regionális-, sőt országos léptékű következtetéseket, egy-egy problematika elméleti irányultságú megközelítést – értelmezési keretbe rendező bevezető tanulmányában Borbély Sándor és Ispán Ágota Lídia a (kulturális) örökséggel kapcsolatos társadalomtudományi kutatások történetének és kortárs irányzatainak rendszerező összefoglalását adta. Írásuk nemcsak a nemzetközi tendenciák ismertetésére vállalkozott, hanem párbeszédbe lépett a magyar nyelvű, néprajzi szemléletű örökségkutatások eddigi eredményeivel is.⁷ A szerzőpáros az örökségnek a társadalom különböző szereplői

⁷ A kulturális örökség társadalmi jelentőségének növekedését észlelve az erdélyi néprajzkutatás képviselői 2018-ban, elméleti irányultságú írásokat és esettanulmányokat egyaránt tartalmazó tanulmánykötet formájában adták közre reflexióikat a következő kötetben: Jakab – Vajda 2018.

által való meghatározottságát, konstruáltságát felismerve, egy *pragmatikus, praxisorientált* megközelítés mellett foglalt állást, amely elsősorban magára az örökséggé tételre koncentrál, melyet kulturálisan felépített, jelentésadó és értelmező gyakorlatként vizsgál (Borbély – Ispán 2019).

A BTK Néprajztudományi Intézet műhelyében az elmúlt időszakban folytatott kutatások jellemzésekor bátran támaszkodhatunk az említett, elméleti alapokat lefektető írásra, kötetünk tanulmányai szervesen kapcsolódnak a fenti szemléletben készült munka eredményeihez. Éppen ezért az itt közölt esettanulmányok ismételt teoretikus kontextualizálási kísérlete helyett a régiókat érintő tendenciák sajátosságainak felfedezése felé indulunk el. Rövid bevezető tanulmányunk célja tehát a magyar nyelvterület (beleértve az itt élő nemzetiségi közösségeket) változatos színterein készült, különböző történeti idősokra fókuszáló kutatások metszéspontjainak megtalálása, és így az örökségesítés globális trendjének térségünkben láthatóvá váló sajátosságainak, mintázatainak felrajzolása. Írásunkban ugyanakkor nem vállalkozhatunk országunkat, régiókat illetően reprezentatív eredmények közzétételére. Az örökséggé tétel kortárs – így szemünk előtt alakuló – folyamatának azon „sűrűsödési” pontjait villantjuk fel, amelyeket a kötetben közölt empirikus kutatások kaleidoszkópja meglátni engedett.

Az örökség jelenünk *bolyhos* fogalma, mint arra a történettudomány felől közelítő, a magyar örökségtanulmányok úttörőjének nevezhető Sonkoly Gábor figyelmeztet: eredete nem tudományos, értelmezési tartománya szituatívan változó, többszólamú, akár a széttartó szálakból felépülő szövet (Sonkoly 2016: 24–29; Löfgren – Klekot 2012). Az etnográfia, etnológia, kulturális antropológia kutatási hagyományain nyugvó vizsgálatok számára nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a saját múlt-, illetve helyi életvilág *látvánnyá* és *narrációvá* tételének gondolata (vö. Gagy 2004: 50; idézi Jakab – Vajda 2018: 7) gyakorlatilag a népi kultúra „felfedezésével” egyidős, és korántsem független a néprajzi kíváncsiság megszületésétől, a néprajztudomány kialakulásától (Köstlin 1996: 121). A saját kultúrára irányuló reflexív látásmód kibontakozása éppen ezért nem választható szét a kultúrát empirikus módon vizsgáló tudományok történetétől. Másfelől, az örökség *társadalmasítása* (Jakab – Vajda 2018) – fogalmi keretének adaptálása, hétköznapi-, közéleti-, és tudományos diskurzusokba ágyazódása, illetve intézményesítése – térségünkben a rendszerváltás utáni időszak fejleménye. Ebben az értelemben – Jakab Albert Zsolt és Vajda András írását parafrázálva – a kulturális örökség „*korszakspecifikus és helyzetspecifikus megoldás*”, tehát a múlt, a hagyomány közvetítésének korunkat, s társadalmunkat jellemző mikéntje (Jakab – Vajda 2018: 7).

A kötetben helyet kapó néprajzi és antropológiai (eset)tanulmányok segíthetnek körvonalazni, hogy milyen sajátosságokkal bír térségünkben az örökségesítés

folyamata: milyen feltételek között – jogszabályok, szervezetek és intézmények által megrajzolt erővonalak mentén – zajlik az örökséggé tétel, hogyan „működik” az örökség mint szemléletmód, reflexív viszonyulás a cselekvések szintjén. Bevezetőnkben a térségben jelen lévő és ható *örökségrezsim*ek – az örökségre vonatkozó, az (állami) intézményrendszer és a társadalom közti kapcsolatot meghatározó normatív szabályrendszerek (vö. Bendix – Eggert – Peselmann 2012: 12–13) – jellemzése nélkülözhetetlennek tűnik. Adottak egyfelől az UNESCO globális szervezet örökség-egyezményeinek nyomán létrehozott, azok állami szintű érvényesítését célzó bürokratikus egységei – a Magyar Nemzeti Bizottság Szakbizottságai és a népi kultúra örökségesítése szempontjából megkerülhetetlen Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága –, másfelől pedig a magyar állam kezdeményezésére felállított Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár rendszere.⁸ A párhuzamos örökségrezsimok az örökségről való gondolkodás és örökségkezelés két különböző paradigmáját testesítik meg: míg az előbbi a *kulturális sokszínűség* felfedezését és fenntartását tartja szem előtt, világméretű rendszert épít, s ezen belül az inventáriumokat alapvetően országokként, tehát területi alapon rendszerezi (vö. UNESCO 1995), az utóbbi a kulturális azonosság – etnikai egység – demonstrálására hivatott.

Az örökségrezsimok egymásmellettsége, párhuzamossága a térség társadalom-és politikátörténeti fejlődésének sajátosságaival rezonál. Az UNESCO – egyébként

⁸ A két örökségrezsim eltérő logikája mellett a működésben is megfigyelhetünk alapvető különbségeket. Az UNESCO-paradigmát képviselő rendszerben az inventárium kezelést egy alapvetően szakértői szervezet, a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága végzi. A lista egy, tehát nemzeti szinten készül: innét a világszintű listákra (Az emberiség szellemi kulturális örökségének reprezentatív jegyzéke, Szellemi kulturális örökség legjobb megőrzési gyakorlatainak jegyzéke) lehetséges a továbblépés. A Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár kifejezetten a többszintűséget pártolja: a kiemelt elemek települési/tájegységi/ágazati listákról megyei- vagy külhoni nemzetrész értéktárakba kerülhetnek, ahonnan pedig kiemelkedő nemzeti értéként a Magyar Értéktár részeivé léphetnek elő. A nemzeti értékpíramis csúcsán a Hungarikumok Gyűjteményének darabjai állnak. Az UNESCO nemzeti jegyzékek érvényességi köre egy-egy állam tényleges területe, de az államhatárokon túlnyúló kulturális jelenségek esetében lehetséges a közös, államközi felterjesztés. Az értéktár-rendszer túlnyúlik a mai államhatáron és különböző szinteken külhoni értéktárakba rendezi az elemeket (pl. Backamadarasi Értéktár, Nyárad menti Értéktár, Erdélyi Értéktár, Külhoni Magyar Értéktár). Elvileg mindkét rendszer az alulról építkezés elvére épül, bár a gyakorlati megvalósulás ennél sokkal változatosabb képet mutat (lásd: Eitler 2023: 136–138). A hungarikum-mozgalom különböző szintű értéktárainak bizottságai – melyek az inventáriumba írásáról döntenek – a közigazgatás szerveihez (pl. települési-, megyei önkormányzatok) kapcsolatosan működnek. Az UNESCO-rendszer esetén a nemzeti listára kerülésről az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága Szellemi Kulturális Örökség Szakbizottsága ítél. Bővebben lásd: Bali 2020.

az 1930-as évek antropológiai hagyományaira erőteljesen hagyatkozó⁹ – elképzelésének alapja, hogy a világ különböző kultúrák mozaikja, melyeket jól elkülöníthető csoportok hordoznak. A *kulturális csoportok* gyakorlatainak védelme globális etikai irányelv, mely a sokszínűség, így az emberiség közös örökségének fenntartásának kulcsa, mely végsősoron a világ fenntartható fejlődését szavatolja. Susan Wright ugyanakkor felhívja rá a figyelmet, hogy a kultúrát hordozó csoportok, és végső soron a kultúra határai korántsem magától értetődőek: meghatározási folyamat eredményeképpen jönnek létre, mely minden esetben hatalomgyakorlási technika (Wright 1998: 12–14). Az örökségesítés mint a határképzés gyakorlata – főként azokban a kelet-európai államokban, ahol a nemzetné válás a *kulturális nemzet* koncepció mentén zajlott le (vö. Bali 2022: 23–25) – a rendszerváltások után újból meginduló kortárs nemzetépítési metódusok közé könnyedén beilleszkedett (vö. Niedermüller 1999: 252–253; Taylor 2009). Mindez világossá teszi, hogy az örökség fogalom tartalma korántsem univerzális: eltérő fejlődési utat bejáró régiók, államok, állam alatti közigazgatási-adminisztratív egységek, vagy effajta határokkal nem rendelkező csoportok, illetve lokalitások szerint változhat, nem beszélve használatának szituatív árnyalatairól.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az örökségként szemlélés sokkal mélyebben áthatja a társadalmat, mint a hivatalos örökséggé tétel gyakorlata. Az említett inventáriumok mezsgyéje nem jelöli egyúttal az örökségesítés – mint társadalmi praxis – határát is. A listázatlan örökség ugyanakkor természetesen nem mentes az örökségrezsimek poétikájától és politikájától, melyek az örökség társadalmisítását a nyilvános diskurzusokba elhelyezett üzeneteiken keresztül végzik (vö. Harrison 2009).

A kötetünkben helyet kapó írások az örökség konstruálásának folyamatát változatos színtereken követik figyelemmel. Eltérő dinamikák figyelhetőek meg a városi és vidéki terek esetében aszerint, hogy mely jelenségek kerülnek és kerülhetnek az örökség kánonjába. A tervezett szocialista városok – Tiszaújváros, Dunaujváros – esetében sajátos disszonanciára világít rá tanulmányában Ispán Ágota Lídia: míg a bürokratikus örökségrezsimek által vezényelt örökségdiskurzus elsősorban a szocializmus előtti korszak maradványait, a városi térben „megmaradt” vidéki jelleget keresi, a lokális emlékezetközösségek örökségértelmezését az élményszerűség, biografikus funkció és a nosztalgia szervezi. Nickel Vira Réka írása Salgótarján vonatkozásában még hangsúlyosabban figyelmeztet az ipari múlt és az ipari táj sorsának rendezetlenségére, kánonon kívüliségére. Mindez láthatóvá teszi, hogy az örökségesítés ezekben az esetekben nem független az örökség (nemzet)állami szintű

---

⁹ Erről bővebben lásd: Wright 1998: 12.

értelmezésétől sem:¹⁰ a domináns nemzeti narratívába a szocialista időszak egy-értelmű ismertetőjegyei, emblematikus jelenségei nehezen tudnak illeszkedni.¹¹ Empirikus kutatásaink értelme éppen abban állhat, hogy az egyes, normaadásra törekvő örökségdiskurzusok és a különböző vizsgálati szinteken megfigyelhető örökséggyakorlatok közti viszonyba, kölcsönhatásba – esetenként játszmába – betekintést nyerjünk, és megértésükre törekedhessünk (vö. Herzfeld 2005).

A fizikai színterek mellett egyre inkább szembevetendő az online terek jelentősége az örökség tétel folyamatában. A posztmodern imázsteremtés virtuális mintázatai szerves egységet képeznek az offline módon előállított jelentésekkel, sőt – adott esetben – a jelenségek felcímkezése révén éppen az örökség-konstruálás gyakorlatának elengedhetetlen állomásai (vö. Boos 2017; Lovas Kiss 2017b: 247, 2017c: 101; Pusztai 2018: 37–38; Prosser-Schell et al. 2018: 56–57). Az online tér a jelentésadás – az örökségesítőik által közvetíteni kívánt értelmezés és a címzettek felől érkező interakciók – helye (Greschke 2014: 80; idézi: Lovas Kiss 2017b: 248, 2017c: 100). Az online kommunikáció egy örökségesítő csoport belső interakcióinak egy lehetséges formája lehet, mint ahogyan erre Báti Anikó rámutat írásában. A cserépfalui Ínyenc klub zárt Facebook csoportja a közös nevező megtalálásának, az örökséggé tett ételeket illető konszenzus kialakításának színtere. Az Ispán Ágota Lídia által elemzett Facebook oldal és profil ugyan egy jóval tágabb kört kíván megszólítani, ugyanakkor alkalmat és helyet biztosít a Tiszaújvárossal kapcsolatos tapasztalatok, átélés-élmények egyeztetésére. Apc település helyi (zsidó és nemzsidó) örökségéért önmagát felelősnek érző csoport, a Közösén Apcért Civil Társaság online nyomai sokkal inkább az örökségesítőik csoportján kívülre, a nyilvánosság számára szánt üzenetek – derül ki Balogné Tóth Katalin kutatásából. A Facebook-oldalon megjelenő tartalmak a csoport tagjai számára – némileg idealizálva azt – a zsidó vonatkozással bíró örökségként való *azonosíthatóságot* (Lovas Kiss 2017b: 247) szolgálják: a társaság ezáltal „jegyzí be” az apci zsidó temetőt a helyi örökség körébe.

¹⁰ E kérdés tárgyalásának sokszínű, európai körképét lásd: Sonkoly 2023.

¹¹ Az Államszocializmus előtti múlt felértékelésének gyakorlata a szocialista időszak rovására a rendszerváltás éveire nyúlik vissza. A Gil Eyal, Szelényi Iván és Eleanor Townsley által a *tagadás tagadásaként* jellemzett habitus szorosan összefügg egyrészt azzal, hogy átmenet éveiben a megváltozott, bizonytalan feltételek támasztotta új kihívásokra a társadalom tagjai valamilyen biztosnak, kipróbálnak vélt múltbeli mintához, modellhez nyúltak vissza. Másrészt a fent bemutatott habitus ösztönzést kapott a posztkommunista államok rendszerváltó-véleményformáló elitjének ideológiájától, mely az állampolgárok felé elvárásaként állította, hogy különböző társadalmi rítusokon keresztül – *áldozathozatal, megtisztulás* és a *vallomástétel* – szabaduljanak meg kommunista múlttól és annak „bűneitől” (Eyal – Szelényi – Townsley 2000: 8–9, 18–20, 34–39, 189).

Az örökségesítés gyakorlata mellett, hogy változatos offline és online színtereket érint, maga is létrehoz jelentéssel bíró – fizikai, illetve virtuális – térbeli alakzatokat. Konrad Köstlin a jelentésadás fontosságára már a modernség kibontakozásának időszakát illetően figyelmeztet. Megállapítja, hogy egy adott térbeli entitás kulturális régióként való elismerése korántsem magától értetődő: a néprajzi kánonban néprajzi tájként kezelt egységesek életre hívásában az éppen a megszülető néprajzi érdeklődésnek és turizmusnak volt kulcsszerepe (Köstlin 1996). Köte-tünkben Fülemile Ágnes írása plasztikusan mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a néprajztudomány, néprajzi muzeológia képviselői, művészek, turisták, a korabeli közéleti- és politikai elit tagjai Kalotaszeg *kulturális kifejezéseit* azonosították, és az adott földrajzi egységet szimbolikus tartalmakkal feltöltötték. Eitler Ágnes esettanulmánya a saját kultúra reflektáltságának következő állomásait mutatja be: a szentgericei néptáncsoport története az 1960-as évek európai regionalizmus-mozgalmainak a szocialista blokkon belüli, kisebbségi léthelyzetben megkísérelt regionális kultúraépítési gyakorlatába illeszkedik (vö. Biró – Bodó 1998; Fejős 2002b), míg a Nyárádmunte mai imázsépítő törekvései pedig már a kortárs regionalizmus mintái felé mutatnak. A regionalizmus(ok) ezen áramlatainak a néprajztudomány által felhalmozott tudásanyag „forrás”: a modernizáció előtti, a néprajzilag dokumentált és publikált népi kultúra alakzatainak újbóli térbeliesítése kortárs regionális identitásalakzatok létrehozására szolgál (Fejős 2002a: 73, 81). Borbély Sándor elemzése viszont arra figyelmezteti az olvasót, hogy a népiként-, illetve populáris kultúraként a köztudatba épített elemek csak egy lehetséges típusát képviselik az örökségesítésre érdemesnek tartott jelenségeknek. A kárpátaljai kisebbségi elit kortárs örökségkonstruáló tevékenységét Borbély nagyrészt a jelen – tehát a történetiség minőségével nem rendelkező, kortárs elemek – „átmentésének” igyekezeteként jellemzi, amelynek folyamán az elit saját tevékenységét is örökségesíti, és az inventáriumba írás aktusával a regionális kultúra kánonjába törekszik emelni.

A fenti megfigyelések az örökség kánon-természetére mutatnak rá: az örökség a felismerés, kiválasztás, és örökség-minőségében való elismerés révén jön létre (vö. Pusztai 2007: 16–17). Örökség az, amire emberek egy csoportja örökségként tekint. A kánon összeállítását egy-egy régió/ország történeti múltja, nemzeté válásának mikéntje, a nemzeté válást vezénylő elit eredete és összetétele, a nemzeti múltértelmezés diskurzusait meghatározó vonások – mint átfogó kontextusok – egyaránt befolyásolják. Európa térképére tekintve egészen eltérő jellegű örökséget láthatunk felsorakozni aszerint, hogy az adott társadalom számára milyen idősíkká válik jelentéssel teli: például míg a finn újrajátszó- és hagyományörző mozgalmak által legszívesebben felelevenített korszakok a viking kor, középkor, valamint a 18.

század svéd-orosz háborúinak időszakára (Pusztai 2020: 482), az olasz városi fesztiválok a középkori és reneszánsz miliójére hivatkoznak (Mugnaini 2006; Doidge 2015), a bretagne-i *gouren* pedig a küzdősport gyakorlóinak számára egy premodern, a francia hegemon identitás térnyerése előtti korra utal (Nardini – Épron 2021). A kanonizálók kilétét illetően ugyancsak színes körkép tárul elénk. A helyi civil szervezetek,¹² a lokális- és regionális elitek képviselői,¹³ a közösségeken kívülről érkező művészek,¹⁴ művelődési szakemberek, szakbizottságok tagjai,¹⁵ közéleti személyiségek, a közigazgatás különböző szintjeinek szereplői¹⁶ és a média szakemberei¹⁷ a jelentésadáson keresztül transzferáló tevékenységet is folytatnak: az örökségről mint fogalomról és érték kategóriáról szóló ismeretek közvetítését végzik. Mivel mozgásuk kulturális tudások – az örökségesíteni kívánt jelenség és a hozzá kapcsolódó „know how”, az örökség mint elvont minőség, illetve a bürokratikus apparátus működésének ismerete – közti mediálás, a *kulturális bróker* szerepkörének betöltőiként jellemezhetjük őket. Akár az adott közösség tagjai, akár azon kívüliek, tevékenységük az állandó határátlépésre épít (Michie 2013; vö. Pusztai 2018: 23, 33–35; Eitler 2023: 117–119).

Diszciplínánk képviselői publicisztikájukkal és előadásaikkal formatív hatást gyakoroltak a lokális közösségek ismeretanyagára (pl. helytörténeti monográfiák, folklórszöveg-antológiák stb.), s általánosabb értelemben a társadalom örökségképére (Balogh 2020: 33).¹⁸ Nem újkeletű a néprajzkutatók aktív, közvetlen társadalmi szerepvállalása sem,¹⁹ amelynek során jelenlétükkel jellemzően egy-egy esemény szakmaiságát legitimáló szerepet vállaltak (Biró – Gagyai 1987: 68–72; Pop 1987) (gondoljunk csak az MTA Néprajzi Kutatócsoport egykori igazgatójára, a Röpülj páva! című televízióműsorban jellemzően központi helyet foglaló Ortutay Gyulára).

A kortárs örökség-fókuszú kutatások művelőit saját szerepvállalásuk reflektív kezelésének fontosságára két szükségszerűség is figyelmezteti.²⁰ Egyfelől, az örök-

¹² Ennek példáját lásd Balogné Tóth Katalin és Eitler Ágnes jelen kötetben olvasható esettanulmányaiban.

¹³ Ennek példáját lásd Borbély Sándor e kötetben szereplő írásában.

¹⁴ Ennek példáját lásd Fülemile Ágnes tanulmánykötetünkben közreadott írásában.

¹⁵ Ennek példáját lásd Cseh Fruzsina és Ament-Kovács Bence e kötetben szereplő tanulmányában.

¹⁶ Ennek példáját lásd Ispán Ágota Lília és Nickel Vira Réka jelen kiadványban olvasható dolgozatában.

¹⁷ Ennek példáját lásd Bati Anikó e kötetben szereplő tanulmányát.

¹⁸ Nemzetközi kitekintésért lásd: Linnekin 1991.

¹⁹ A gyűjtésekre fókuszáló vonatkozó példákért lásd: Hála 2003.

²⁰ A reflektált együttműködés szép példáját adja Lovas Kiss 2017a.

ségrezsimek-, illetve az örökség-profilú intézmények működése alapvetően számol az etnográfus kollaborációjával. Az UNESCO világörökségi listájára való felvétel kritériumait az 1972-es Világörökségi Egyezmény (World Heritage Convention), illetve az azt kiegészítő Működési Irányelvek (Operational Guidelines) határozzák meg, ám együttesen sem kínálnak olyan „kőbe vésett” alapvetés(ek)e)t, amelyek a Világörökségi Bizottság (World Heritage Committee) számára egyértelmű paramétereket rajzolnának meg (Liwanag 2017). A fenti okokból elkerülhetetlen a felterjesztést bonyolító tagállami szervezetben (Magyarországon: Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre), illetve a lokális forrásközösségekben a néprajzkutatók és antropológusok *szakértő*ként való részvétele. A Magyarországra (illetve a határon túli) magyar közösségekre fókuszáló további tematikus vagy lokális örökséglisták összeállításakor pedig jellemzően a fentieknél még kevésbé artikulált a kutatók gyakorta formatív szerepvállalása. Hasonló, foglalkoztatásuk indokolta okokból transzformálódik a státuszhiánnyal küzdő intézményekben a néprajzkutatók közgyűjteményi munkaköre közművelődési szakemberré, s vizsgálódó attitűdjük szervezővé. Másfelől, a „puszta” kutatói szándékkal érkező etnográfusnak is hamar le kell számolnia a „hatástalanság” illúziójával. Munkája fokozottan érdekes az örökségesítésben érdekelt csoportok, szereplők számára: egyrészt, mivel „nyersanyagot” biztosíthat tevékenységükhöz, másrészt mivel érdekelték az etnográfus által róluk előállított reprezentáció jellegét illetően. Az örökségesítés egyben imázsalkotási folyamat is, és – az online kommunikáció, illetve az Open Science gyakorlat általános normává válásával – etnográfiai exit hatással van a vizsgált társadalmi csoportról alkotott képre (Eitler 2023: 153–160).

Kötetünk esettanulmányai a néprajzkutató szakemberek örökségesítésre vonatkozóan, illetve az örökségképzés korai praxisaira is élénk reflexiókat fogalmaznak meg: Fülemile Ágnes a fentiekben e tekintetben (kutató és művészértelmség hatása) már bemutatott kalotaszegi esettanulmánya mellett Cseh Fruzsina és Ament-Kovács Bence írása egyaránt történeti kontextusban irányítja e kérdésre a figyelmet. Cseh Fruzsina a népművészet államszocializmus időszaka alatti kereskedelmét vizsgáló tanulmányában a népművészeti – népi iparművészeti tárgyak minősítése („zsűrizése”), illetve a tervezők munkája kapcsán hangsúlyozza autoritásuk eredményezte formatív szerepvállalásukat, amely szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy az alkotók és szervezetek identitáskonstrukcióiba, s a népművészetükről folytatott örökségszövegbe miként illeszthető be a tárgykészítést katalizáló kereskedelmi érdek. Ament-Kovács Bence pedig a Magyarországi Németek Demokratikus szövetségével szakértőként együttműködő néprajzkutatók és intézmények szerepe kapcsán mutat rá a – kitelepítés elűzetés kollektív traumájából felocsúdó, korábban csoportként

kevésé értelmezhető – magyarországi népművészet esetében a „felülről jövő” örökség-teremtő kohéziós törekvésekre, illetve Boross Marietta hartai terepmunkája és publicisztikája eredményezte, napjainkig lokálisan adatolható formatív tevékenységére. Szorosan kapcsolódva ezzel Nickel Vira Réka tanulmányához, aki az örökségesítés kortárs hazai dilemmái közé az ipari örökség mellőzöttségét emeli be, és a figyelmet a kutatói részvétel lehetőségére irányítja a problémamegoldási folyamatban.

Noha tanulmánygyűjteményünkkel nem vállalkozhatunk országunkat, régiókat illetően szintézis, vagy reprezentatív eredmények közzétételére, előszónk és ezzel együtt a kötetünkben összegyűjtött esettanulmányok célja – a munkatársak kutatásait közös mederbe terelő projekteknek köszönhetően – a magyar nyelvterületet (és az itt élő nemzetiségeket) érintő recens tradíció-teremtő stratégiák, új hagyománykonstrukciók és az identitásképzési tendenciák sajátosságainak felfedezése egy-egy kiválasztott reprezentatív, lokálisan és periodikusan egyaránt meghatározott fókuszpont segítségével. Egy körkép áttekintésére invitáljuk tehát az olvasót a fesztiválok világtól a digitális kijelzők kék fénye előtt szerveződő csoportokig, a parasztházak konyháitól az iparvárosok kohóig, a kalotaszegi lankák között feltűnő ódon tornyoktól a népművészeti tárgyakat forgalmazó üzletek zsúfolt polcaig.

IRODALOM

BALI János

2020 A néprajztudomány szerepe az érték és az örökség újrafogalmazásában, a hungarikumok példáján. In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Boross Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. 71–86. Budapest: L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

2022 *A magyar nemzet etnológiája*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar.

BALOGH Balázs

2011 A népművészet ma - lehetőségek, nehézségek, az együttműködés esélyei. In: Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány, örökség, közkultúra: a magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*. 9–17. Budapest: Teleki László Alapítvány.

2020 Az alap- és alkalmazott kutatások dilemmája a néprajztudományban (Válaszok a néprajztudomány társadalmi és gazdasági hasznát számon kérő pragmatikus kérdésekre a Néprajztudományi Intézet működési

tapasztalatai alapján) In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 25–42. Budapest: L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2020 Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományörzés módozataiban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* (Kriza Könyvek, 47.) 19–61. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

2023 Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen (Fejezetek egy emblematisz néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól. (Életmód és tradíció, 18). Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet.

BENDIX, Regina – EGGERT, Aditya – PESELMANN, Arnika

2012 Introduction: Heritage Regimes and the State. In: Bendix, Regina – Eggert, Aditya – Peselmann, Arnika (eds.): *Heritage Regimes and the State.* (Göttingen Studies in Cultural Property, 6.) 11–20. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna

1998 A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* 195–210. Csíkszereda: KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja.

BIRÓ Zoltán – GAGYI József

1987 A folklorizmus háttéréről. In: Biró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből.* 63–81. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BOOS, Tobias

2017 *Inhabiting Cyberspace and Emerging Cyberplaces: The Case of Siena, Italy.* London: Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-58454-6>

BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lília

2019 Örökség, globalizáció és lokalitás. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 9–24.

CSONKA-TAKÁCS Eszter

2010 Előszó. In: Csonka-Takács Eszter (szerk.): *UNESCO egyezmény a szellemi kulturális örökség megőrzéséről.* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

DIÓSZEGI László – JUHÁSZ Katalin (szerk.)

2011 *Hagyomány, örökség, közkultúra: a magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

DOIDGE, Mark

2015 Il Calcio as a Source of Local and Social Identity in Italy. In: Merkel, Udo (eds.): *Identity Discourses and Communities in International Events, Festivals and Spectacles*. 37–53. London: Palgrave Macmillan.
https://doi.org/10.1057/9781137394934_2

EITLER, Ágnes

2023 *A színpadra vitt népi kultúra szerepe a lokalitás szervezésében. Összehasonlító néprajzi vizsgálat*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
<http://doi.org/10.15476/ELTE.2023.027>

EYAL, Gil – SZELÉNYI, Iván – TOWNSLEY, Eleanor

2000 *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.

FEJŐS Zoltán

2002a A regionalizmus és a néprajzi kutatások néhány kérdése. *Néprajzi Látóhatár [A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére.]* 11. évf. 1–4. sz. 69–84.

2002b A regionalizmus kérdései és az „új palóckutatás”. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, XXVI. évf. 333–344.

FÜLEMILE Ágnes

1991a Batyuzó matyó asszonyok. Adatok a mezőkövesdi folklorizmus történetéhez. In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége: Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. 375–382. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

1991b Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, 102. évf. 1–2. sz. 50–77.

2020 Social Change, Dress and Identity Observations on the Disintegration of Peasant Culture as Exemplified by Rural Women’s Clothing in Hungary from the First World War to the End of the Kádár Era Socialism. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 65. No. 1. 107–186. <https://doi.org/10.1556/022.2020.00007>

GAGYI József

2004 *Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban*. Marosvásárhely: Mentor.

GRESCHKE, Heike Mónika

- 2014 „Beléptem?” Etnometodológiai reflexiók egy plurilokális etnográfiai kutatásról. *Kultúra és Közösség*, V. évf. 3. sz. 77–93.

HARRISON, Rodney

- 2009 What is heritage? In: Harrison, Rodney (ed.): *Understanding the politics of heritage*. 5–42. Manchester: Manchester University Press.

HÁLA József

- 2003 *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

HERZFELD, Michael

- 2005 *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. New York – London: Routledge.

HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)

- 1987 *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. (Kultúra-elmélet és nemzeti kultúrák, 1.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja.

- 1988 *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény*. (Kultúra-elmélet és nemzeti kultúrák, 2.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja.

HOPPÁL Mihály

- 2010 Újabb fejlemények és javaslatok az emberiség szellemi kulturális öröksége ügyében. *Valóság*, 53. évf. 6. sz. 1–26.

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András

- 2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. 7–28. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.)

- 2018 *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

JUHÁSZ Katalin

- 2006 Öltözködési divatok a táncházban. In: Sándor Ildikó (szerk.): *A betonon is kinő a fű*. 125–160. Budapest: Hagyományok Háza.

KÖSLTIN, Konrad

- 1996 Utazás, régiók, modernség. *Café Babel*, 6. évf. 4. sz. 117–124.

LINNEKIN, Jocelyn

- 1991 Cultural Invention and the Dilemma of Authenticity. *American Anthropologist*, Vol. 93. No. 2. 446–449.

<https://doi.org/10.1525/aa.1991.93.2.02a00120>

LIWANAG, Michael Angelo

- 2017 The Case for Ethical Guidelines. Preventing Conflict in the Selection of World Heritage Sites. In: Silverman, Helaine – Waterton, Emma – Watson, Steve (eds.): *Heritage in Action. Making the Past in the Present*. 19–32. H. n.: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-42870-3>

LOVAS KISS Antal

- 2017a Amikor a néprajzkutatót minőségellenőrnek hívják: a néprajzkutatás hatása a panyolai szokáskonstrukcióra. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranybíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 225–235. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2017b Hol található a 21. századi etnográfiai/antropológiai kutatás terepe? *Ethno-Lore*, XXXIV. évf. 239–257.
- 2017c „...plakátot már csak a netre csinálunk.” A panyolai hagyományörző farsang offline és online tereinek találkozása. In: Lajos Veronika – Povedák István – Régi Tamás (szerk.): *The Anthropology of Encounters. A találkozások antropológiája*. 94–105. Budapest: Magyar Kulturális Antropológiai Társaság.

LÖFGREN, Orvar – KLEKOT, Ewa

- 2012 Culture and Heritage. *Ethnologie française*, Vol. 42. No. 2. 391–394.

MICHIE, Michael

- 2003 *The Role of Culture Brokers in Intercultural Science Education: A Research Proposal*.
http://members.ozemail.com.au/~mmichie/culture_brokers1.htm.
Letöltés: 2022. 07. 30.

MUGNAINI, Fabio

- 2006 Medieval Ever Since, Medieval Forever: A Survey on the return of the Past in Present day Urban festivals in Italy (and Elsewhere). In: Mugnaini, Fabio – Ó Héalaí, Pádraig – Thompson, Tok (eds.): *The Past in the Present: A Multidisciplinary Approach*. 267–290. Catania: Ed.it.

NARDINI, Dario – ÉPRON, Aurélie

- 2021 Being Breton through wrestling: Traditional gouren as a distinctive Breton activity. *Ethnography*, Vol. 22. No. 3. 372–395
<https://doi.org/10.1177/14661381211035478>

NIEDERMÜLLER, Péter

- 1999 Ethnicity, Nationality, and the Myth of Cultural Heritage: A European View. *Journal of Folklore Research*, Vol. 36. No. 2–3. 243–253.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2014 A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. In: Alabán Péter (szerk.): *Örökség, hagyomány, néprajz*. 33–45. Ózd: Újra Ózdért Közhasznú Egyesület.

POP, Mihai

- 1987 A folklórrendezvények tudományos megalapozásának szükségessége. In: Biró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. [ford.: Balázs Lajos] 98–104. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

PROSSER-SHELL, Michael – SIMON, András – MÓD, László

- 2018 Orbán-napi borünnep – das neue Urbanfest im revitalisierten Weinkellerdorf von Hajós in europäischer Perspektive. [in Zusammenarbeit mit András Simon und László Mód]. In: Schell, Csilla – Prosser-Schell, Michael – Pusztai, Bertalan (Hrsg.): *Re-Invention of Tradition in Ostmitteleuropa nach 1990. Neue, „gefundene“ und revitalisierte Feste mit Schwerpunkt auf Ungarn*. 39–75. Münster – New York: Waxmann.

PUSZTAI Bertalan

- 2007 „Bajászlé”. Identitás, kanonizáció és márkázás a bajai népünnepélyen. In: Pusztai Bertalan – Neill, Martin (szerk.): *Turizmus, fesztiválok és helyi identitás – Tourism, Festivals and Local Identity. Halászléfőzés Baján – Fish Soup Cooking in Baja, Hungary*. 7–25. Edinburgh – Szeged: University of Edinburgh – Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- 2018 Das Schicksal der Kultur und des Lokalen in der postmodernen Image-Produktion. In: Schell, Csilla – Prosser-Schell, Michael – Pusztai, Bertalan (Hrsg.): *Re-Invention of Tradition in Ostmitteleuropa nach 1990. Neue, „gefundene“ und revitalisierte Feste mit Schwerpunkt auf Ungarn*. 21–38. Münster – New York: Waxmann.
- 2020 A történelmi múlt szerepe egy finn turizmus- és lokalitásfejlesztésben. *Ethnographia*, 131. évf. 3. sz. 465–485.

SÁRKÁNY Mihály

- 1981 „A Matyó jelző véglegesen védjegy lett.” (Felirat a Néprajzi Múzeum „A népművészet születése” kiállításában). *Múzeumi Közlemények*, 1. sz. 51–54.

SÁRKÖZI Ildikó Gyöngyvér

- 2018 *A mártírium homályából: Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán*. Budapest – Pécs: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan

Kiadó – PTE BTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.

SONKOLY Gábor

2016 *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

SONKOLY Gábor (ed.)

2023 *Urban Heritage in Europe. Economic and Social Revival.* London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003346999>

SZILÁGYI Miklós

2011 Örökség és hagyományteremtés. A nagykun öntudat felélesztése In: Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány, örökség, közkultúra: a magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* 175–182. Budapest: Teleki László Alapítvány.

TAYLOR, Mary N.

2009 Intangible heritage governance, cultural diversity, ethno-nationalism. *Focaal: European Journal of Anthropology*, No. 55. 41–58. <https://doi.org/10.3167/fcl.2009.550104>

UNESCO World Commission on Culture and Development

1995 *Our Creative Diversity: Report of the World Commission for Culture and Development.* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000101651/PDF/101651eng.pdf.multi> Letöltés: 2023. 07. 26.

VARGYAS Gábor

2008 Megőrizhető-e a brúk szellemi öröksége? In: Vargyas Gábor: *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása.* 352–369. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

WRIGHT, Susan

1998 The Politicization of 'Culture'. *Anthropology Today*, Vol. 14. No. 1. 7–15. <https://doi.org/10.2307/2783092>

BENCE AMENT-KOVÁCS – ÁGNES EITLER

HERITAGE IN THE MAKING: REGIMES AND CANONS, SITES AND ACTORS

Keywords: heritage-making, heritage inventories, border-making, locality, regionality, source community

The making of heritage is a complex contemporary process that permeates society from the normative contexts of the global as well as national level to local communities. It enters extremely various sites, since it is both part of rural and urban life-worlds, and it is present in the institutional

spaces of museums. Cultural elements that have been extracted from their former contexts and transformed into heritage are no less diverse. The symbolic valorization effects on cultural phenomena of quite different historical periods, depending on the regional and local contexts of heritage-making. The prestige (acceptance or rejection) and meanings of the legacy of certain periods, the relationship to tradition, as well as the ways in which 'authenticity' are interpreted are products of a constant re-defining process led by diverse social actors such as members of local communities, cultural brokers, and experts. These positions often represent intertwining roles (researcher, expert, mediator, active or passive local actors), that are difficult to distinguish from one another in the various situations in which heritage-making can be researched empirically.

A KALOTASZEGI TORONYMOTÍVUM MINT IKONIKUS
ÉPÍTÉSZETI JELKÉP

Bevezetés¹

Kalotaszeg² a Kárpát-medence egyik leghíresebb néprajzi tája, amelynek kiemelkedően jelentős a tudományos és művészi reprezentációja és a közgondolkodásban elfoglalt helye.³ „Sikertörténete” egy másfél évszázada zajló összetett folyamat eredménye, amelynek során számos külső és belső tényező és szereplő hatására vált reprezentatívvá e vidék, tapadtak a képzetéhez többletjelentések, alakult ki körülötte egy szimbolikus értelmezési mező, emelkedett a magyar nemzettudat ikonikus tájának rangjára.

A paraszti tárgyi világ esztétikumát az iparművészeti törekvések sodrában a 19. század második felében fedezték fel a korabeli ipari és világiállítások révén és a múzeumi gyűjtemények alapításának lázában. A háziipar kérdése komoly művészetelméleti, tudományos, gazdasági, szociális és oktatási vitákat váltott ki, melyek részeként az elméleti-fogalmi tisztázás során megszületett a „népművészet” új keletű fogalma. A magyarországi kontextusban a kalotaszegi táj és népélet sikeres popularizálása alapvetően járult hozzá magának a „népművészet” fogalmának a megformálásához, tematizálásához.

---

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Fülemile Ágnes: A kalotaszegi toronymotívum mint ikonikus építészeti jelkép. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 25–162. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-02>

© 2023 BTK NTI, Szerző(k), Levelező szerző: fulemile.agnes@abtk.hu

Kulcsszavak: négy fiatornyos, harangházas, ácsolt faszervezetű torony, vernakuláris faépítészet, építészeti ikonográfia, nemzeti stílus keresése, Kalotaszeg tájegység, református templomi építészet.

² A tanulmány elkészültét és megjelenését az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázatok támogatták.

³ A Bánffyhunad és Kolozsvár között mintegy 50 km hosszan elnyúló, tagolt domborzatú vidék több folyó völgy mentén altájakra oszlik. A történetileg változó kiterjedésű, színromán térségekkel körülvett etnikai sziget településeit református magyarok lakják változó arányban keveredve a románsággal és a cigánysággal. A magyarság jelenleg 40 településen mindösszesen 13–14 ezer főt tesz ki. A vidék térszerkezetéről, kapcsolathálójáról, társadalomtörténetéről és a regionális identitás alakulásáról történeti folyamatában és térképekkel illusztrálva bővebben lásd: Balogh–Fülemile 2004: 9–201; 2023: 26–66.

Kalotaszeg kulturális kifejezéseit a paraszti műveltség számos területén – az építészettől a fafaragásig, a hímnéstől a viseletig, a népköltészettől a zenéig és táncig – kimagasló minőség, sajátos stílusról a kifinomultság jellemezte. A 19. század utolsó negyedében a Kalotaszeg iránt megnyilvánuló érdeklődés felkeltésében és a népművészeti háziipar megteremtésében egy helyi származású úri családnak elvülhetetlen érdemei voltak. A Habsburg királyi család és a magyar arisztokrácia egyes tagjainak személyes példája a kalotaszegi népművészeti tárgyak felkarolásában divatot teremtett.⁴ A vidéknek a háziipar, a helyi gazdaság- és turizmus fellendítését szorgalmazó értelmiségiek és üzletemberek által kifejtett promóciója – a monarchia léptékéhez mérten is – kiemelkedően sikeres volt. Látogatták előkelők, közemberek, turisták, megörökítették tudósok, művészek. Kalotaszeg a 20. század első évtizedének művészeire a reveláció erejével hatott, és fontos ihlető forrásává vált a népművészet formavilágából merítkező, a magyar nemzeti stílus kialakítását célzó törekvéseknek. A gödöllői művésztelep vezéralakjainak, a Malonyay-vállalkozás népművészet kötetében részt vevő alkotóknak, a „Fiatalkor” építész csoport tagjainak a munkássága – közülük is elsősorban Kós Károly tevékenysége – elválaszthatatlanul összefonódott a vidék hírnevével. Ezzel összhangban, más néprajzi tájakhoz viszonyítva kiemelkedően jelentős a vidék „magas művészeti” reprezentációja, a festők, írók, grafikusok, fotósok, filmesek által kialakított manifesztatív képe.

Kalotaszeg a megszülető magyar néprajztudomány és a néprajzi muzeológia legkorábbi „kísérleti terepe” is volt. A Kalotaszeg vizsgálati tárgyául választó kutatóknak (etnográfusok, muzeológusok, földrajztudósok, nyelvészek, antropológusok, művészettörténészek, zenekutatók, történészek) elvülhetetlen szerepe volt tudományterületük intézményesülésében.⁵ Kalotaszeg esetében nemcsak a kultúra leírásának elsődleges szintje tölt meg „könyvtárakat”, hanem magának a kutatásnak, a kutatás által konstruált képnek a története is jelentős (Fejős 1998).

Nem hagyható ki a két világháború közötti, valamint az 1940–1944-es rövid „kis magyar világ” szimbolizációs hatása, amikor Kalotaszeg a visszanyert Erdély értékeinek kvintesszenciájaként jelent meg.⁶ A szocializmus időszakában mint „tisza forráshoz” zárandokolt ide a táncmozgalom első nemzedéke. A revival törekvések kiterjedésével, több kontinenst átívelő nemzetköziesítésével napjainkra Kalotaszeg zenei, tánc- és viseletkultúrája a legreprezentatívabb, legtöbbet

---

⁴ A Gyarmathy házaspár tevékenységének, a kalotaszegi háziipar megszervezésének, az arisztokrácia szerepének Kalotaszeg felfedezésében terjedelmes fejezetet szentel: Balogh – Fülemile 2023: 78–156.

⁵ Például: Herrmann Antal (Hála 1998) Jankó János (Hála 1993), Bátky Zsigmond (Fejős 2000), Vikár Béla, Bartók Béla, Györffy István, Kelemen Lajos, Szabó T. Attila és mások.

⁶ Lásd: Balogh–Fülemile 2023: 280–312.

idézett táji stílusává vált a tánczási szubkultúrának. Ennek megfelelően a színpadi és médiamegjelenése – beleértve a közösségi médiát is – kiemelkedően magas.⁷

Ebben a mintegy 170 éve tartó időszakban a külső érdeklődés intenzitása, a vidék és a „nagyvilág” közötti interakció visszahatott a belső folyamatokra, növelte a saját kultúra reflektáltságát, segítette a hagyomány egyes kiemelt elemeinek felértékelődését és erősítette a megtartás és felújítás belső, öntudatos igényét. A kívülről megalkotott toposzok internalizálódtak, mai napig alakítják a régió saját önképét, „különlegességének” tudatát.

E tanulmányban a fent vázolt szimbolizációs folyamatnak egy aspektusát kívánjuk részleteiben megragadni. Kalotaszegnek a magyar nemzeti stílusú építészetre gyakorolt hatásának szerteágazó kérdésköréből egy szűkebb témát, még pontosabban egy formai elemet emelünk ki: – a „kalotaszegi templomtorony” mint építészeti motívumnak az ikonográfiájára fókuszálunk, végigkísérjük jelképpé válásának folyamatát, jelentéskörének alakulását az 1870-es évektől napjainkig.

A „kalotaszegi templomtorony” fogalma

A dolgozatnak nem célja, hogy a magyarországi szakrális faépítészeti témakörét részletesen tárgyalja és az erdélyi, azon belül is a kalotaszegi ácsolt tornyok alakulástörténetét végigkísérje. Ugyanakkor a tanulmány elején tisztázni szükséges, hogy a „kalotaszegi templomtorony” általános kifejezés alatt egy jellegzetes formai és szerkezeti típus, a harangházas, erkélyes, árkados, ácsolt faszerkezetű, (gyakran) négy fiatornyos, meredek sisakú toronyfelépítmény értendő. A többnyire fazsindellyel (újabbban bádoggal fedett) toronysisak két gúlából tevődik össze. Az alsó rész, a szétterülő „szoknya”, négyzetalapú csonka gúla, amelyből kisudarasodik a felső, többnyire nyolcszögű, szabályos gúla alakú hegyes sisak, amelyet oldalával, ritkábban élével fordítanak az alpnégyzetbe, (a felső rész ritkán kúpforma is lehet). A tetőfedél alsó részének sarkain (sok esetben, de nem mindig) négy kis fiatorony (más néven fióktorony, vagy fiálé) ül. A tetőzet alatti körüljárós, nyitott erkélyes harangház a hang terjedését és egyben a kilátást is lehetővé teszi, így a torony védelmi szerepet is betölthetett, őr- és tűztoronyként is funkcionált. A torony falsíkjához képest a tetőt hordó harangház kissé szélesebben kiugrik, és ez a tömegformálás, továbbá az erkély oszlopainak könyökkötésekkel formált (többnyire) árkádíves osztásai és a deszkamellvéd faragott motívumainak ritmusa, valamint a (változatos formájú, szögletes, ívelt, taréjos) zsindelezés rajzolata a torony díszéül is szolgál.

---

⁷ Lásd: Balogh–Fülemile 2023: 347–398.

Az ács szerkezetű harangházak toronysisakokat egyrészt a *középkori és kora újkor* *kőépületek kőtornyára ültették rá* (Magyarvalkó/Văleni,⁸ Körösfő/Izvoru Crișului, Bánffyhunad/Huedin, Kalotadámos/Domoșu, Meregyó/Mărgău, Kalotaszentkirály/Sâncraiu, Magyargyerőmonostor/Mănăstireni), másrészt *önálló harangtoronyként, a templom épülete mellett* építették fel (Farnas/Sfăraș és Magyarvista/Viștea haranglábjára még áll, Ketesden/Tetișu 1936-ban, Sárvásáron/Șaula 1933-ban, Magyarbikalon/Biçalatu 1921-ben, Magyarókerékén/Alunișu 1897-ben bontották el a templom nyugati homlokzatánál álló harangtoronyot), harmadrészt *teljes egészében fából épült fatemplomokhoz tartoztak*, amelyeket egykoron kisebb részt magyar (Bábony/Băbiu, Nyárszó/Nearșova, Almástamási/Tamásfalva/Tămașa, Türe/Turea), de jellemzőbben román gyülekezetek használtak (Kalotánadas/Nadășu, Gyerőfalva/Panyik/Păniceni, Kalotabikal/Oláhbikal/Bica, Sztána/Stana, Felsőfüld/Fildu de Sus, Középföld/Fildu de Mijloc, Alsófüld/Fildu de Jos, Farnas, Kiskalota/Călătele, Bocs/Bociu, Egerbegy/Agârbiciu, Malomszeg/Brăișoru, Nagypetri/Petrindu, Türe).⁹ Ezek a 20. századra megmaradt ács munkák a 17–19. században, de jellemzően a 18. században épültek.¹⁰ Több olyan példa ismeretes, amikor a régi templom és fatorony nem élte túl a 19. és 20. század újjáépítési „lázát” és a korábbi épületet a gyülekezetek egy jellegtelenebb pallérépületre cserélték le. A román közösségekben is jellemzően a 20. század folyamán, vagy a 21. század elején nagyobb, bizáncias kőtemplomot építettek, és a megmaradt fatemplomokat – amelyeket nem bontottak el, vagy szállítottak el máshova –, nem használják, esetleg évente csak egy-egy szertartást mutatnak be bennük. (A vidék megmaradt román fatemplomai pusztuló állapotban vannak, a templombelsőt borító 18., 19. századi falképek a beázásoktól évről évre szemmel láthatóan romlanak.)

⁸ A helységnevek első említésekor megadjuk mind a magyar, mind a román névváltozatot. A továbbiakban csak a magyar elnevezést használjuk.

⁹ Nagypetri 17. század elején épült román fatemploma 1966-ban a Kolozsvári Néprajzi Múzeum szabadtéri részlegében, a Romulus Vuia Parkban lett elhelyezve. A türei fatemplomról, amelyet a bukaresti szabadtéri néprajzi múzeumban (Muzeul National al Satului „Dimitrie Gusti”) helyeztek el és szenteltek fel, a későbbiekben még szó lesz.

¹⁰ Szinte Gábor és fia, László megbízást kaptak a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályától, hogy felméréseket végezzenek Erdélyben. 1912-ben mintegy háromhavi terepbejárással mérték fel a Felszeg, Alszeg, az Almás-patak fő- és mellékágainak, a Kajántó és a Borsa-patak vidékének 20 fatemplomát és harangtoronyát, fotókat, rajzokat, alapos szerkezeti rajzokat készítettek. Munkájukban részletezően feltárják az építés folyamatát, mérnöki tudással értelmezik a tornyok szerkezetét, kronológiai sorozatot állítanak fel (Szinte G. 1913.; Szinte L. 1913).

1. kép: Magyarvalkó középkori eredetű református templomának látványa a Magyar-gerőmonostorról érkező földút felől közeledve (Fotó: Fülemile Ágnes, 1994)

2. kép: A kettős fallal kerített magyarvalkői templom nyugati oldala. A torony és a cinterem erődítésfalának a déli és nyugati oldalán levő fatornyos kapubástyák 1690-ben épültek. A harangházas, körüljárós erkélyes toronysisakot a 18. század eleji tűz után emelték. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2001)

3. kép: A magyarvalkói kerített templomnak a temetőből a cinterembe vezető déli bejárati tornya zsindellyel borított, egyszerűbb, hegyes szoknyás sisakkal, jó arány- és formaérzéssel fióktornyok nélkül épült (Fotó: Balogh Balázs, 2004)

4. kép: Kalotaszentkirály középkori templomának 1762-ben épített tornya a távolból (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

5. kép: Az 1764-ben (egy földrengés után) épült körösfői református templom északi oldala (Fotó: Fülemile Ágnes, 2004)

6. kép: A Bánffyújnyad főterén álló, középkori eredetű református templom déli oldala. A torony kőfala a 15. század elején, sisakja az 1770-es években épült. Az újabb dendrokronológiai vizsgálatok szerint: „A bánffyújnyadi templomtorony belső falán többfelé láthatók az elbontott egykori födémek gerendafészkei. Az 1. és 2. emeletén lévő faszervezet összes vizsgált tölgyfa eleme 1702/1703 telén, vagy 1703/1704 telén kivágott fából származik, míg a faerkély és fedélfalap vizsgált tölgy elemei mind 1735/1736 telén kivágott fából valók.” <https://dendrolab.ro/hu/page/Kutatasaink-18>. Letöltés: 2023. 05. 18. A torony eredetileg az erősített templom 1880-as években lebontott kőfalának bástyája volt. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2001)

Az erdélyi és kolozsvári gótikus templomépítézet emlékét őrző népi ács munkák e jellegzetes formai változatának elterjedési területe a Felszegen, az Almásmentén és a Kapus vidékén meglepően és elgondolkodtatóan rajzolja ki annak az egykori nagyobb magyar történelmi vidék településhálójának a fantomképét, ahonnan a magyarság a 17–20. század kataklizmáinak és etnikai folyamatainak következtében a távolabbi, vagy közelebbi múltban eltűnt (pl. Almásszentmária/Sânta Măria, Tamásfalva, Bocs, Meregyó).¹¹

¹¹ Kalotaszeg középkori településhálójáról és a magyarlakta térség határai változásának több évszázados folyamatairól lásd: Balogh – Fülemile 2004: 143–201. A román fatemplomoknak a Kalotaszeg tágabb térségében jellemző formai változatairól áttekintést ad: Szinte G. 1913, és újabban gazdag illusztrációkkal az építészetéről és festett dekorációjáról: Cimpian 2002a, 2002b. Az erdélyi, szatmári, máramarosi, bihari román fatemplomoknak az 1920-as évektől meginduló román művészettörténelmi kutatásainak áttekintése nem feladata e dolgozatnak, csak néhány

7. kép: Meregő gótikus temploma 1506-ban épült. A magyar lakosságát vesztett falu temploma az 1700-as évek végén került a román egyház tulajdonába. A korábban egy viharban ledőlt tornyát, Balogh Antal kolozsvári ác 1824-ben építette újjá. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2003)

Érdemes az erdélyi faépítészet kutatásában megkerülhetetlen Balogh Ilona (1912–1947) művészettörténész, néprajzkutató minden lényeges szempontot kiemelő, 1944-ben írt összefoglalásának egy részletét hosszabban is idézni:

„A kalotaszegi magyar faépítészet legismertebb emlékei a szép árkádos, négy fiatornyos toronyfedelek, a középkori kerített templom legfeltűnőbb díszei. Legrégibb lehet közülük a magyarvalkói, mely a XVIII. század elején készülhetett, midőn a kuruc háborúkban megrongált templomot utoljára kijavították. Régi eredetre vallanak a fatorony szélesebb, súlyosabb arányai, meg a cinterem-kerítés bástyáinak ötletes, egyszerű, tornácos sisakjai is. A magyarvalkói templom egész elrendezésével legszebb példája a kalotaszegi magyar templomtípusnak. A többi árkádos négyfiatornyos toronyfedelek mind könnyedebb, karcsúbb jellegűek,

---

kutató nevét említjük: Coriolan Petranu, Victor Brătulescu, Atanasie Popa. A II. világháború után Ioan Toşa, Eugenia Greceanu és legfőképpen Ioana Cristache-Panait munkásságát érdemes kiemelni, aki többek között az Almás völgye templomairól is publikált (Cristache-Panait 1969).

8. kép: Magyargyerőmonostor középkori eredetű, a bencés építőhagyományokat őrző templomának egykori kettős nyugati homlokzati torony párjából az északi maradt meg, amelyre az 1830-as években a torony megerősítése után került a toronysisak. Malonyay Dezső 1907-ben írja: *„Külön érdekessége van abban, hogy erre az időmegviselt, sok száz éves romra fölépítették a magyaros új toronytetőt, zöldre füstött harangházzal, piros cserepes sisakkal.”* (Malonyay 1907: 78) (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

9. kép: A damosi templomtorony harangházának az egyik gerendáján az olvasható, hogy bánffyhunyadi ácsok készítették 1857-ben (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

10. kép: A damosi toronysisak ácsolata (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

későbbben is, a XVIII. század folyamán készültek. A motívum, amit felhasználnak, mindig ugyanaz, mégis mindegyik egymástól eltérő, egyéni megjelenésű. Bánffyhunyadi, Magyargyerőmonostor, Körösfő, Damos tornyai igen szép és változatos sorozatot alkotnak. A kalotaszegi magyar faépítézet legjellemzőbb motívuma a négyfiatorony, legismertebb sajátága az árkádos, négyfiatornyos fiatoronysisak. Ezeket a közfelfogás rendszeren egész Erdély faépítézetével azonosítja, pedig éppen csak a Kalotaszeg vidékére jellemzőek. Ez a típus Kalotaszegen alakult ki, valószínűleg a közeli kolozsvári Szent Mihály templom tornyának hatására, amelyen – ha nem is a nyitott tornác, de – a négyfiatorony megvolt. Erdély egyéb vidékein csak elszórtan találjuk (Marosszék). A rendki-

vül tetszetős új forma innen széles körben elterjedt nemcsak a szomszédos vidékeken, a Szilágyságban, Biharban, hanem az egész Partiumban, különösen a Tisza felső vidékén. A tiszántúli magyar faépítészetnek éppen legkedveltebb sajátossága az újabb eredetű négyfiatornyos harangláb, legtöbbször arkádokkal. De átvették a magas, négyfiatornyos toronyformákat a kalotaszegvidéki és felsőtiszai nemzetiségek, a románok és a rutének is.” (Balogh I. 1944: 508)¹²

11. kép: Kraszna középkori eredetű református templomának 1708-ra elkészült erkélyes, körüljárós harangházának faszervezete (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

A kalotaszegi szakrális faépítészet kutatásában újabb előrelépést hozó Miklósi-Sikes Csaba építész, műemléki szakember is határozottan jelenti ki:¹³ „*A négyfiatornyos, arkádos, nyitott galériás fa toronysisak formája a kalotaszegi faépítészet legjelesebb sajátossága. Eredete a középkor építészetében gyökerezik, de ezeknek az építőelemeknek egyazon tornyon történő bemutatása, csakis e vidék sajátja.*” (Miklósi – Sikes 1999: 74)

¹² A fiatalon elhunyt művészettörténész, néprajzkutató a faépítészet írott és tárgyi emlékeit áttekintő monográfiájában a négy fiatornyos erkélyes formának a Tiszántúlon való terjedését nemcsak a 16. és 17. századi közös Tisza-vidéki – partiumi – erdélyi református múlttal magyarázza, hanem lehetséges mintaként, közvetítőként megnevezi Nagybánya református templomának 1619-ben épített (1769-ben leégett) tornyát, amelynek mesterét, a Bethlen Gábor fejedelem szolgálatában álló Farkas Pétert név szerint is ismerni (Balogh I. 1933: 39–40).

¹³ Az összefoglaló tanulmány mellett a helyi emlékek, levéltári és parókiai iratanyagok tanulmányozásával szerzett történeti adatokat falvankénti bontásban adattárba is rendezi (Miklósi – Sikes 1999: 92–116).

12. kép: A krasznai templom harangházának tölgyfából ácsolt, csapolt tartószerkezete a kőtorony falain belül (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

Itt jegyezzük meg, hogy a négy fiatornyos toronysisak előfordulásának európai párhuzamait az északnyugat-német és németalföldi gótikában (főleg Lotaringia, Vesztfália, Flandria területén, lásd pl. az aacheni palotakápolna 1350 körül épült nyugati harangtornyát), és útvonalát levezetni, – valószínűsíthetően a szászok kapcsolatrendszerén keresztül –, továbbá Kalotaszegen kívüli erdélyi előfordulásait (pl. Nagyszében székesegyházának 1520 körül elkészült, és részben Mátyás király adományából épített toronysisakja, vagy a csíkrákosi templom középkori tornyára 1758-ban ráépített harangház, stb.) végigkövetni egy tipológiai, kronológiai sorozattal, bőven meghaladja e tanulmány kereteit.

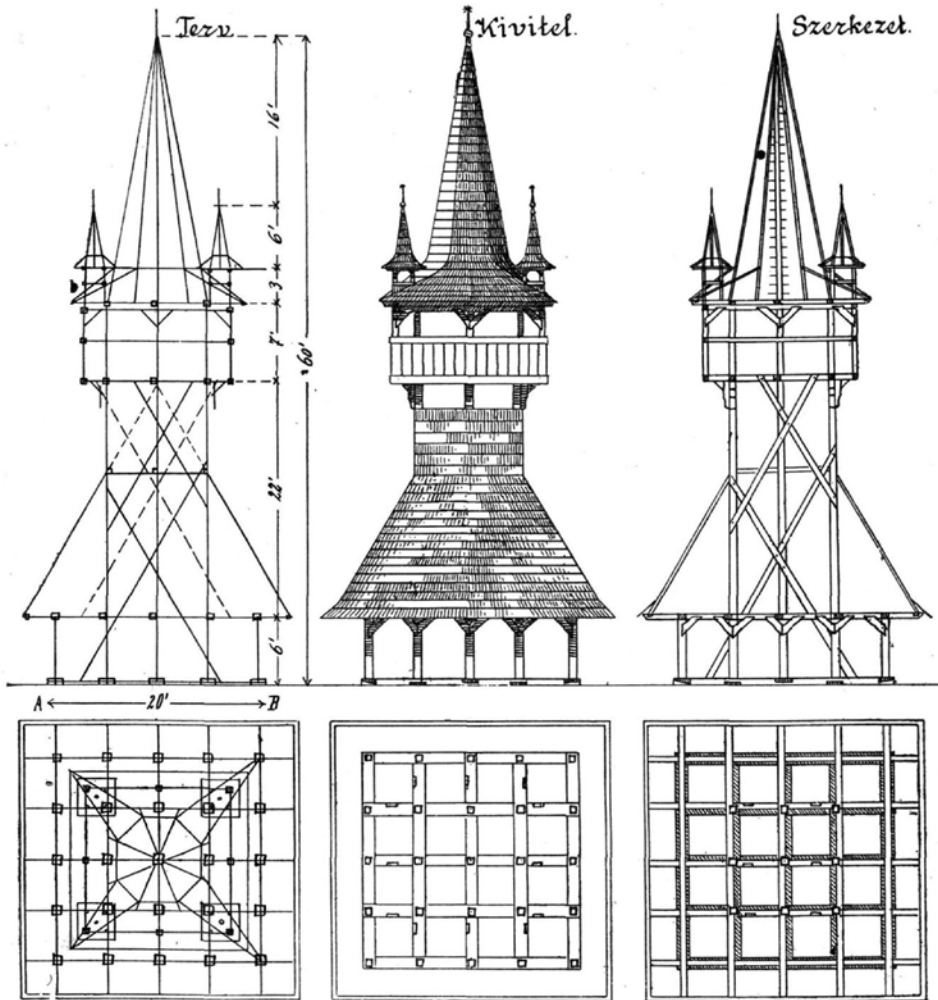

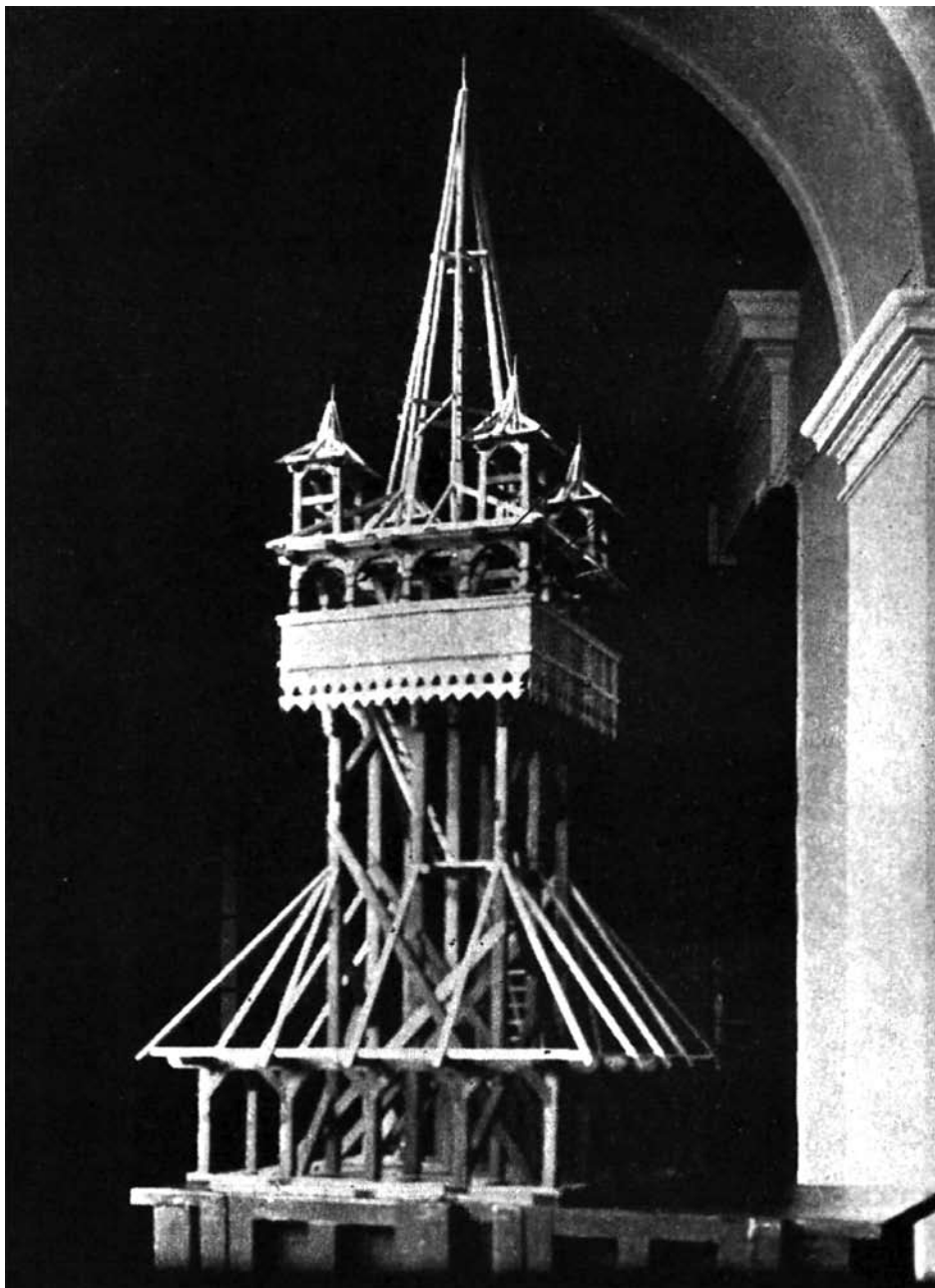
13. kép: Az egykori magyarbikali fa harangtorony, Szinte Gábor fotóján, 1912-ben. A 17. század első felében épült fatornyot 1921-ben bontották el. (Forrás: Szinte G. 1913: 2)

Fatorony. Bikal Kolozs m.

Az ev. ref. egyház tulajdona

14. kép: A magyarbikali fatorony szerkezeti rajza, készítette Szinte Gábor 1912-ben (Forrás: Szinte G. 1913: 4)

15. kép: A magyarbikali harangláb makettjét Szinte Gábor 1:10 léptékben elkészítette, hogy megértse az ácsszerkezet készítésének folyamatát. Az ő és fia, Szinte László által készített rajzok és fotók a Néprajzi Múzeumban vannak, a makettnek nyoma veszett (Tasnádi 2013: 17), de fotója az 1913-ban közölt tanulmányában látható (Forrás: Szinte G. 1913: 7)

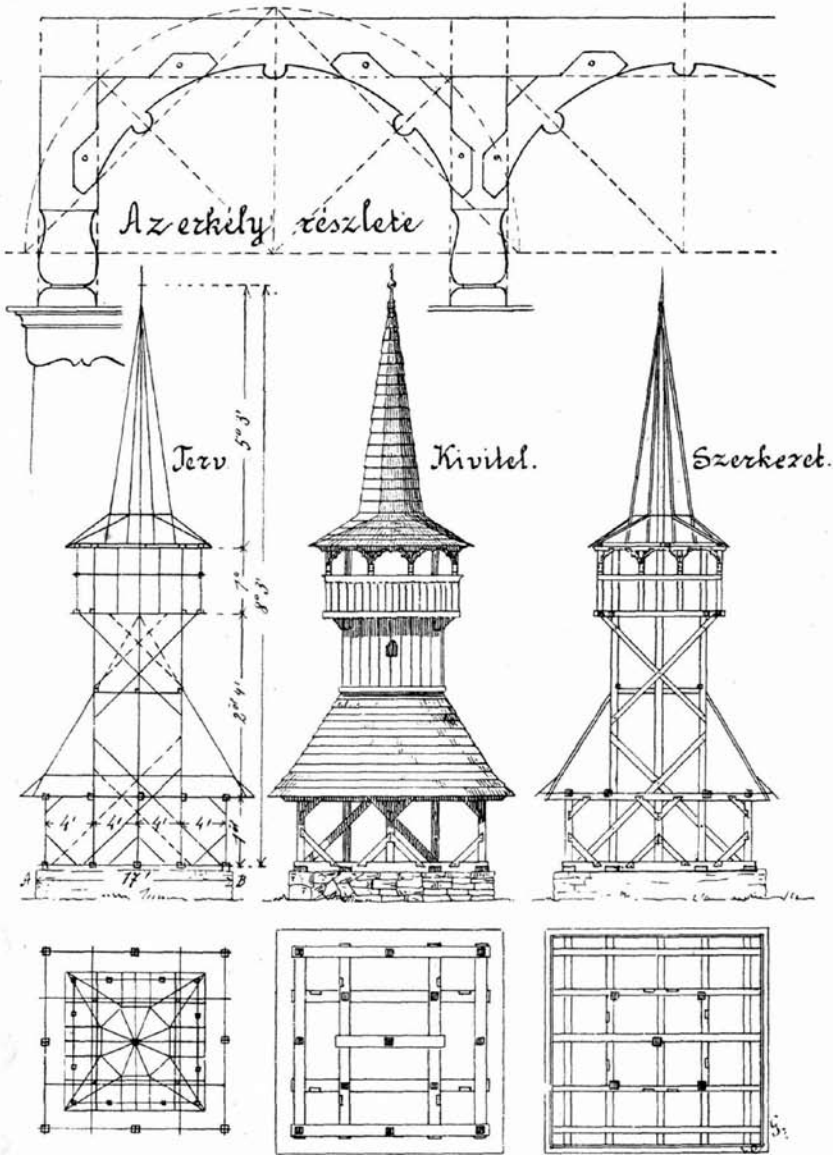
16. kép: Ketséd 1936-ban elbontott régi temploma a hozzá épített nyugati fatoronnyal
(Forrás: Szinte G. 1913: 10)

17. kép: A farnasi harangláb. A középkori templom mellett a 18. század elején tölgyfából épült, kőalapzaton álló, szoknyás harangláb jelentős népi építészeti emlék. Harangjai között van egy 1475-ből származó. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

Fatorony. Farnos. Kolozs m.

Az ev. ref. egyház tulajdona

18. kép: A farnasi harangláb szerkezete Szinte Gábor rajzán (Forrás: Szinte G. 1913: 14)

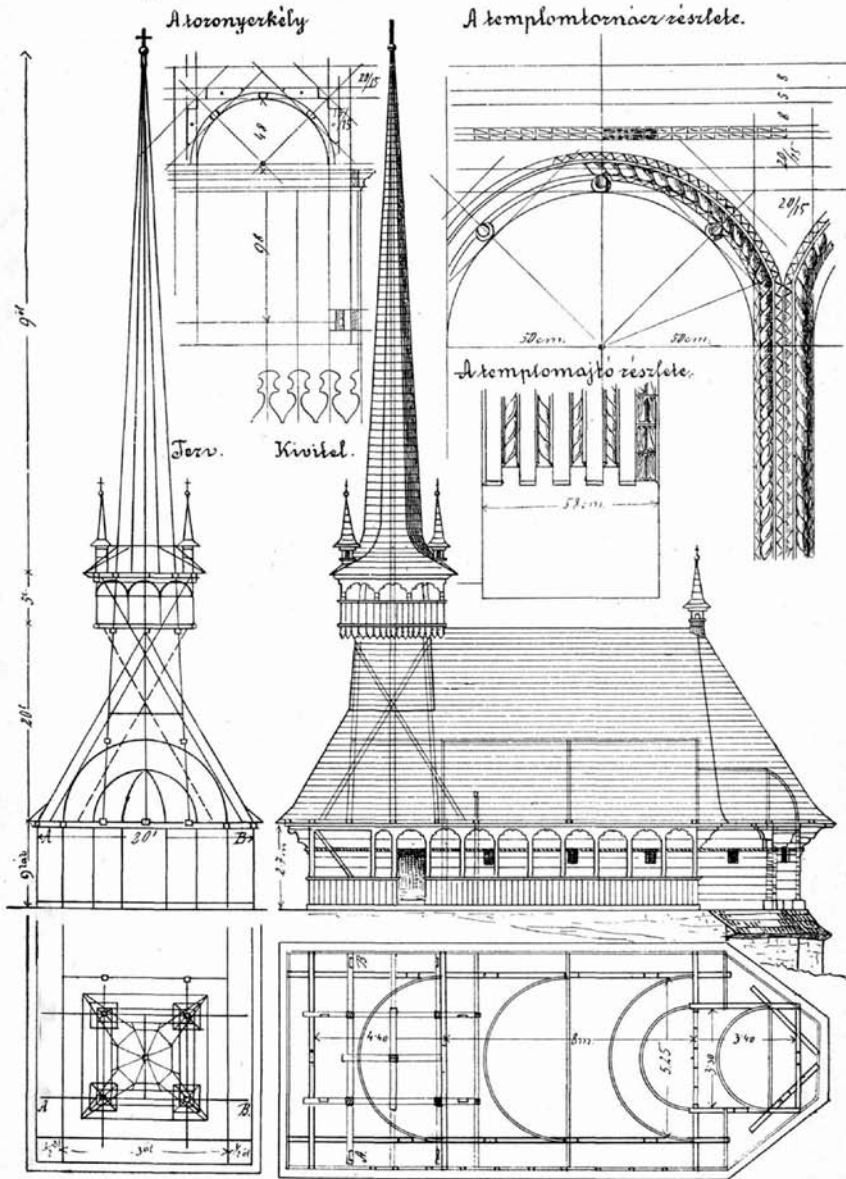

19. kép: A román görögkatolikus fatemplom Panyikon. Épült 1730 körül, a déli bejárati oldalra toldott tornác 1850-ben készült. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

20. kép: A felsőfüldi román görögkatolikus fatemplom, amely a vidék legszebb és legmagasabb tornyú fatemploma, déli oldali bejáráttal, árkaós tornáccal. A bejárat fölötti felirat tanúsága szerint az egregyi Freantj Nicoara és a kendermáli Brudul Petre építette 1727-ben. (Fotó: Fülemile Ágnes, 1995)

Fatemplom. Felsőfüld. (Kolozs m) A gör. k. egyh. tul.
Anyaga = tölgy. Épült 1727.

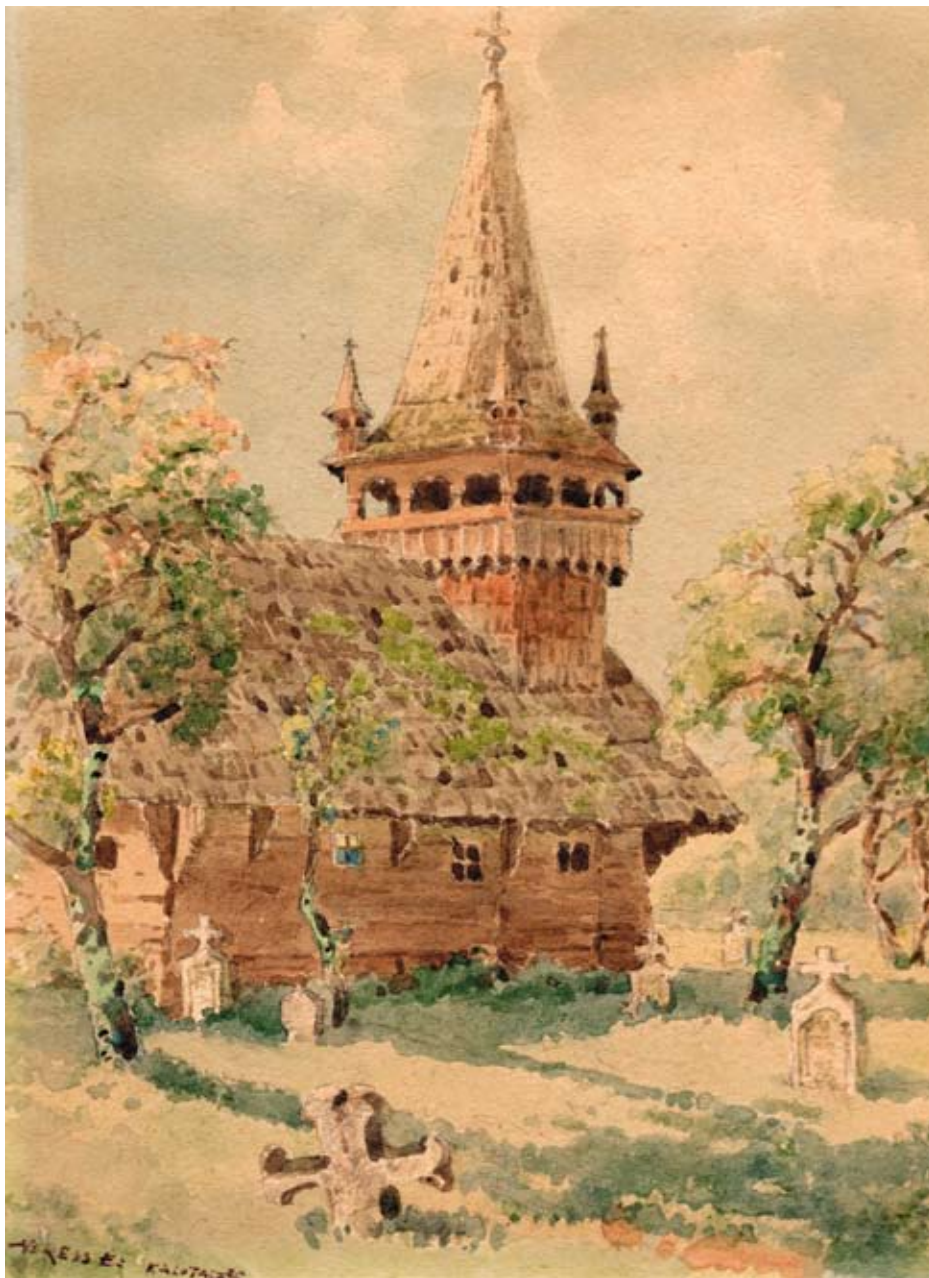

21. kép: A felsőfüldi román fatemplom Szinte Gábor által készített szerkezeti rajza (Forrás: Szinte 1913: 18)

22. kép: 18. századi falkép a felsőfüldi román fatemplomban a konkolyt vető ördög alakjával (Fotó: Fülemlile Ágnes, 1995)

23. kép: Veress Elemér (1876–1959) orvos, kolozsvári egyetemi professzor, műkedvelő festőnek 1942, 1943 táján készült akvarellje „Kalotaszeg” címmel, a kalotánádasi román fatemplom képével (Magántulajdonban)

A vernakuláris építészeti formák iránti érdeklődés és a kalotaszegi plomépítész felfedezése a 19. század második felében és a 20. század elején

Az 1851-ben a londoni Crystal Palace-ben megrendezett híres Great Exhibition sikere után gombamód szaporodtak a nemzeti és nemzetközi kiállítások és az azokat megkoronázó világkiállítások.¹⁴ Az 1851-es londoni kiállítás óta új mediális szintre emelkedett a nagyvilág és a saját társadalmak kulturális-etnográfiai sokszínűségének a bemutatása.

Az 1867-es párizsi világkiállításon már hangsúlyos volt főleg a tradicionális építkezés, a viseletek és a tánc iránt megnyilvánuló érdeklődés. A kiállítások komplex eszköztárából nem hiányzott az eredeti hangulatokat idéző külső és belső épített környezet impresszív megteremtése sem. A világkiállítás színhelyén, a Champ de Mars-on pazar parkokba helyezett, történeti-etnikus jegyeket hordozó pavilonok, utcák, negyedek sora nyűgözte le a látogatókat. A távoli egzotikus helyszínek hangulatát idéző épített környezetek mellett (például török, egyiptomi, marokkói, mexikói, kínai, japán) az európai nemzeti, etnikai, regionális stílusokat képviselő pavilonok is készültek (például portugál, spanyol, angol, elzászi, svájci, bajor, tiroli, svéd, norvég, holland, orosz, román ortodox). A vernakuláris faépítészet regionális változatai, különös tekintettel az orosz és svájci stílusra, sőt a primitív hajlékok, sátrak iránt megnyilvánuló szisztematikusabb néprajzi érdeklődés is nyilvánvaló volt. A Habsburg Birodalom – osztrák falu néven, M. Weber építész tervei alapján – egy egész épületsoporttal mutatkozott be.

Az 1870-es évektől a modern ipari vívmányok felsorakoztatása mellett egyre inkább felvetődött a gyáripár által veszélyeztetett hagyományos kézműipar és az akkoriban kezdeményezett „új keletű” – de a helyben meglévő tradicionális gyakorlatokra többé-kevésbé építő – háziipari tevékenységek bemutatásának az igénye. Az 1873-as bécsi világkiállításon Jacob Falke kezdeményezésére külön

¹⁴ 1851-ben Londonban Magyarország még nem szerepelt nemzetként, csak 20 magyar gyártó volt jelen. Az 1862-es londoni világkiállítástól kezdve Ausztriával együtt a Magyar Királyság is megjelent a világkiállításokon és a magyar résztvevők számos érmet hoztak haza. 1867-ben a nagyszabású párizsi L'Exposition Universelle következett, majd 1873-ban Bécsben rendezték meg a „világtárlatot”, ahol a magyarok már 1683 érmet és oklevelet kaptak. 1878-ban és 1889-ben Párizsban, 1893-ban Chicagóban, 1900-ban megint Párizsban tartottak világkiállítást, amelyen Magyarország először vett részt önálló nemzeti kiállítóként saját pavilonnal, nagy sikerrel. Magyarország 1904-ben Saint Louisban (Missouri, USA), 1906-ban Milánóban is emlékezetesen szerepelt. (A világkiállításokon történt magyar szereplésekről lásd: Gajdos 1995; Székely 2012.)

néprajzi, népművészeti érdekességeket kiállító „házi ipari” csoport szerepelt.¹⁵ Maga a „házi ipar” kifejezés is ekkortájt született.¹⁶

Az 1873-as bécsi világkiállításnak már volt magyar faluja, amely a soknemzetiségű Magyar Királyságot mutatta be. Négy megépített parasztportájából kettő – egy székely és egy szász ház – az erdélyi részeket reprezentálta a délvidéki horvát és a felvidéki nyitrai német ház mellett, de a magyarokról alkotott romantikus sztereotípiának megfelelően nagy sikerrel működött az alföldi magyar csárda (Sinkó 1989; Lackner 2004: 106), s a programban szerepelt szerb, sokác és román népviselet és szokás-, valamint magyar pásztor- és állatbemutató is.¹⁷ A tervezők szándéka ekkor a soknemzetiségű magyar állam megjelenítése volt.

Bécsben a magyar kiállítás-terület falujának középpontjában egy nagy, az agrártermékek bemutatására szolgáló fából készült kiállítási csarnok, egy templomszerű épület állt, amelynek közepén egy négy fiatornyos, körerkélyes torony magasodott – mint cikkeztek is róla „*erdélyi ácsok remeke*” –, amely pontosan olyan volt, mintha egy kalotaszegi templom tornya lett volna (24., 25. kép). Azonban ezt ekkor még senki sem nevezte kalotaszeginek. „*A torony, amely a falu és a fatemplom fölé emelkedik, szembeötlően mutatja be az erdélyiek által használt nagyszerű épületek szokatlan festői módját*” (Sonzogno 1873: 236) – írták a kiállítási lapok. Ez a figyelemre méltó építészeti elem 1873-ban össz-erdélyi szimbólumként utalt az erdélyi magyar templomok, a szász erődtemplomok és román fatemplomok közös formai jellegzetességére. Ne felejtjük, 1873-ban, a bécsi világkiállítás idején még csak néhány év telt el a kiegyezés, valamint Magyarország és Erdély uniója után. Az erdélyi anyag súlya is érzékelteti, hogy az unió ténye fontos hirdetni való politikai „üzenet” volt a Magyar Királyság reprezentatív megmutatkozásában.

A bécsi világkiállítás összességében az etnikus, nemzeti stílusú építészet és azon belül is a faépítészet iránt megnyilvánuló korabeli érdeklődés látványos megtestesítését hozta. A japán, kínai, török stb. egzotikus pavilonok mellett a regionális

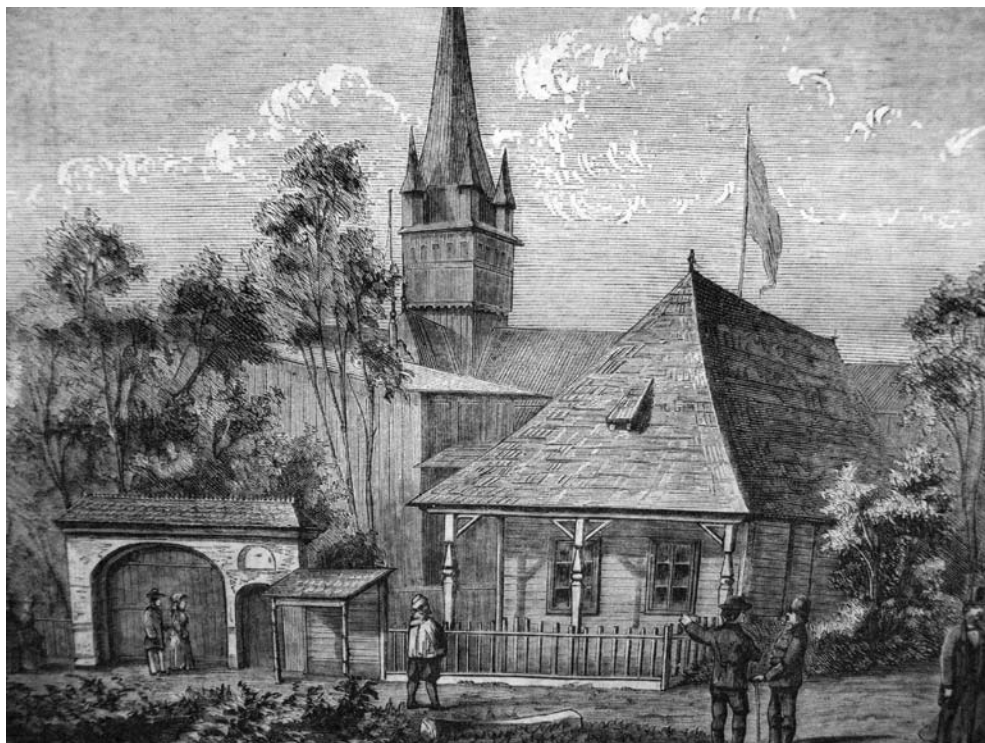
---

¹⁵ Falke az 1864-ben megalakult bécsi Museum für Kunst und Industrie kurátora, majd 1885-től 1897-ben bekövetkezett haláláig igazgatója volt. A bécsi világkiállításról szóló könyvének XLI. fejezete „Die nationale Hausindustrie” címen mutatja be a háziipari részleget (Falke 1873: 410–419).

¹⁶ Bernward Deneke egy tanulmányában részletesen áttekinti az 1870–1890-es évek német és osztrák szakíróinak munkásságában a háziipar fogalmának jelentésváltozásait. (Deneke 1962, magyar fordításban: Deneke 1980.) A témáról lásd még: Kresz 1968; Sinkó 2004; Fejős 2006. A korszak nagy kiállításai, az iparművészeti szemlélet kialakulása, a háziipar, a múzeumügy, valamint a művész és iparoktatás összefüggéseiről bővebben lásd: Balogh–Fülemile 2023: 68–78.

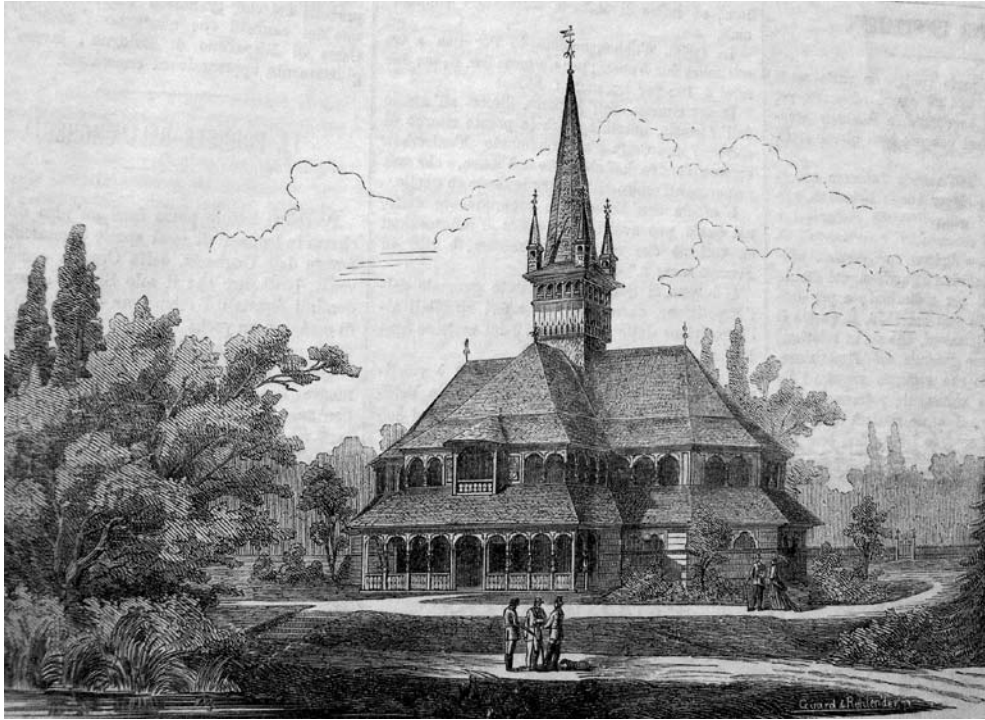
¹⁷ A világkiállítás nagy formátumú, rendszeres hírujságjainak grafikai részletesen illusztrálják a kiállítás látványelemeit, programjait, lásd például: Sonzogno 1873.

népi faépítészet szép példáit építették föl, ilyen volt például az orosz étterem, a svéd halász- és vadászház, a vorarlbergi ház, a svájci ház. Az erdélyi kiállításrészt dicséző cikkben pedig külön is megemlékeztek a székely kapuról: „Az ipar a tudomány és művészetek ezer és ezer látnivalói közepette megállunk egy zsindelellyel borított ház előtt, amely jelenleg a voralbergi, svájci és orosz pavilonok mellett található, s mely előtt egy csodálatosan megmunkált fakapu áll...” (Sonzogno 1873: 236)

24. kép: Az 1873-as bécsi világkiállítás magyar „falujának” erdélyrészi épületei, előtérben a székely ház, a háttérben álló tornyos épület az erdészeti és agrártermékek csarnoka („La casa di uno Szekler [Transilvano – Ungherese] nel parco dell Esposizione”. Forrás: Sonzozo 1873: 237)

Ekkorra, az 1870-es évekre a vernakuláris faépítészet iránti érdeklődés mondhatni „benne volt a levegőben”. A romantika idején kezdték felfedezni először a norvégok, Skandinávia, majd Közép- és Kelet-Európa egyes régióinak népies egyházi faépítészetét. Az európai trendnek megfelelően a bécsi központi műemléki bizottság is felfigyelt a témára és a Central-Comission közlönyében jelent meg először cikk az egyházi faépítészetről 1858-ban, majd 1866-ban (Haas – Schulz 1866). (26. kép) A magyar kutatásban Henszlmann Imre és Rómer Flóris indította el

25. kép: Az 1873-as bécsi világkiállítás magyar kiállításterületének központi pavilonja, erdélyi ácsok munkája. Koch pavilonjának tornya és az épület tetejének tagolt, árkádsorral megtört kettős héjazata beszédesen idézi Schulz publikációjának a színérváraljai templomról készült rajzát (lásd a következő képen). („Il Padiglione Ungherese della Direzione demaniale e forestale dello Stato”. Forrás: *Sognozo* 1873: 49)

az MTA megbízásából a faemlékek felmérését Schulz Ferenc építész közreműködésével. Az első magyar nyelvű közleményeik az *Archeológiai Értesítőben* 1864-ben és 1870-ben láttak napvilágot. (A kutatás kezdettől fogva kellő figyelmet szentelt, a rutén, román, és szlovák emlékeknek is.)¹⁸ Valószínűleg ennek a figyelemnek volt köszönhető, hogy az 1873-as bécsi világkiállításon az akkor neves bécsi építész, a Polytechnische Institut (1872-től Technische Hochschule) professzora, Julius Koch (1843–1921) tervezte a magyar erdészeti pavilon központi, tornyos faépületét (Lackner 2004: 106).

¹⁸ A magyarországi fatemplomok korai kutatásában szükséges még említeni Fetzter János Ferenc (1896), Myskovszky Ernő (1904, 1905), Téglás István (1904a, 1904b, 1908), valamint Szinte Gábor (1913) és Szinte László (1913) nevét. A kutatástörténetről bővebben lásd: Balogh I. 1944: 491, 492.

A népies egyházi faemlékek mellett a regionális népi építészet egyéb objektumai iránt is komolyabb szakmai érdeklődés támadt, főleg a svájci, délnémet, tiroli, osztrák alpesi területeken. Az 1840-es évektől jelentek meg építészeti szakmunkák, ipariskolai oktató tankönyvek, amelyek a svájci, fekete-erdei, tiroli faépítéssel megoldásait terjesztették (Graffenried-Stürler 1844; Eisenlohr 1853; Hochstetter 1857; Varin 1861; Holz 1876; Gottgetreu 1882). Ezek közül is kiemelkedik Ernst Gladbach (1812–1896) a Zürichi Polytechnikum építés professzorának a svájci kantonok faépítkezése történelmi-néprajzi nevezetességeit bemutató alpmunkája, amely gyakorló építész, oktatói, művészi és kutatói szempontokat egyaránt érvényesítő, kiterjedt terepmunkára és feldolgozásra támaszkodott (Gladbach 1868).¹⁹ Gladbach *Der Schweizer Holzstyl...* című munkáját a magyar képzésben is használták.

A korszaknak a történelmi stílusok és az ornamentika rendszerei iránt megnyilvánuló művészettörténelmi, műemléki, iparművészeti érdeklődése a korábbi történelmi korszakok fa- és fachtwerk építkezésének Nyugat és Észak-Európában fennmaradt középkori és kora-újkorai példáira is kiterjedt. Erre példa Augustus Welby Northmore Pugin-nak (1812–1852), a fiatalon meghalt teoretikusnak és tervezőnek, az angol viktoriánus neogótika meghatározó alakjának munkássága, vagy a 19. század egyik legnagyobb hatású német építészenek, művészetteoretikusának, a zürichi Polytechnikum tervezőjének és alapító professzorának, Gottfried Sempernek (1803–1879) az anyag és technikai kötöttségeket hangsúlyozó stílustani összefoglalásának, a „Praktischer Ästhetik”-nek (Semper 1863) a faépítéssel korszakairól és regionális változatairól szóló fejezetei (27. kép).

A bécsi világkiállításra küldendő magyarországi tárgyi anyagról is érdemes néhány szót ejteni, amit a faemlékek kutatásában fent említett Rómer Flóris,²⁰

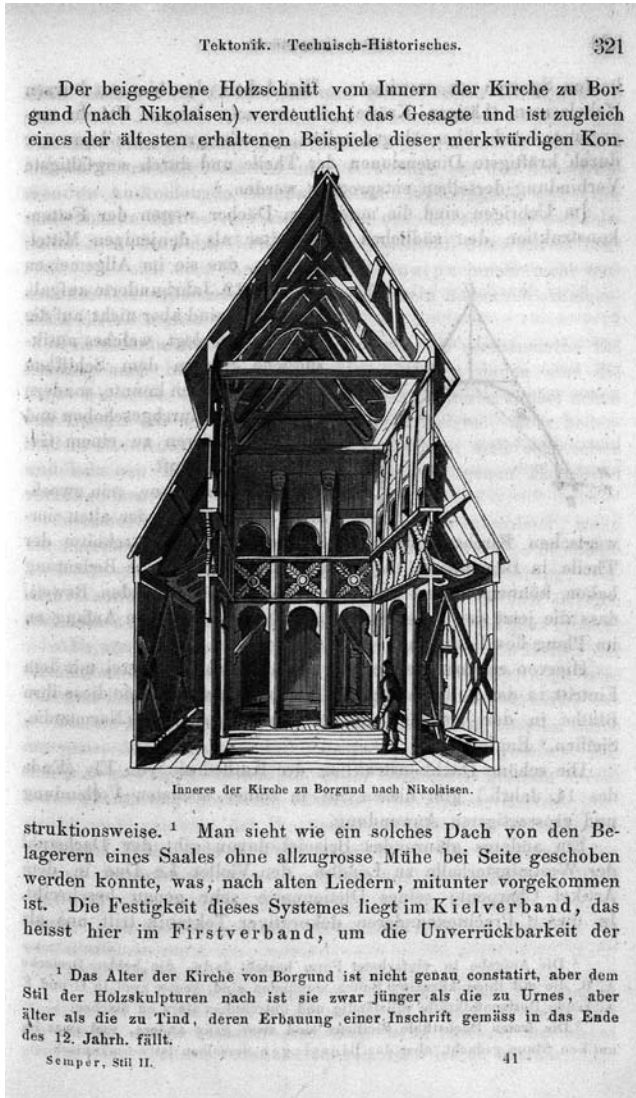
¹⁹ A műről elemzést lásd: Stegmann 2012.

²⁰ A magyar régészet atyjaként számontartott bencés szerzetes, egyetemi tanár Rómer Flóris (1815–1889) a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának őre és az Archeológiai Közlemények szerkesztője a hazai kézműipar fejlesztésének elkötelezett híve volt. Az 1867-es párizsi világkiállításra is ő állította össze a magyar anyagot. Ezt követően több írásában is foglalkozott az ipariskolák felkarolásának és egy iparmúzeum létrehozásának gondolatával (Gyarmati 2020: 40, 219, 225).

26. kép: Schulz Ferenc mérnök rajza a szinérváralljai görögkatolikus fatemplomról. A rajz a bécsi műemléki bizottság közlönyében jelent meg 1866-ban. A bécsi világkiállítás erdélyi falujának Julius Koch tervezte központi pavilonja formaképzésének láthatóan köze volt ehhez a korai publikációkhoz, mint forráshoz. (Forrás: Haas – Schulz 1866, 1. melléklet)

27. kép: Borgund (Lærdal község, Vestland tartomány Norvégia) 12. század végén épült fatemplomának belső szerkezeti képe Gottfried Semper: Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik... című művének II. kötetében (Forrás: Semper 1863: 321)

és Xántus János²¹ gyűjtött össze.²² A gyűjtést mint hazafias ügyet az Országos Magyar Iparegyesület felhívására számosan segítették a helyi úri középosztály és az értelmiség tagjai közül (Kresz 1968: 3–7; Lackner 2004: 101–107).²³ Bécset megelőzően Pesten, a maga teljességében állították ki a gyűjtött anyagot. A *Fővárosi Lapok* meg is jegyzi, hogy mint mindenkit, Trefort Ágost közoktatási „*minisztert is meglepte a gyűjtemény gazdagsága, mely nagy tanúbizonytságot fog tenni a székelyek, románok és szászok nagy kézügyességéről, ízlésükről és leleményeikről.*”²⁴

Ezek a hangsúlyok is érzékeltetik, hogy a 19. század közepének országismereti és „népismeí” érdeklődése elsősorban a magyar királyság nagyobb történeti-földrajzi adminisztratív területi egységeinek különböző jogállású és etnikai hátterű népcsoportjai felé fordult megkülönböztetett figyelemmel, és csak a következő lépés volt egy differenciáltabb, kistáji jellegzetességekben gondolkodó néprajzi megközelítés, amely a kezdeti romantikus szövegcentrikus folklórgyűjtések után a tárgyi kultúra jellegzetességei iránt is nagyobb figyelmet tanúsított. (Ilyen értelemben a székelység, vagy a szászság számontartása megelőzi Kalotaszeg ismertté válását.) A fenti kezdetek után az 1880-as, 90-es években intézményesülni kezdett a néprajztudomány, amelynek egyik első nagy kutatási „projektje” viszont

---

²¹ A Nemzeti Múzeumon belül a néprajzi tár 1871-ben különült el és 1872-ben kinevezték Xántus Jánost (1825–1894) a természettudományi és néprajzi tár első örvévé, amely a néprajzi múzeumügy hazai intézményesülésének fontos első lépése volt. Xántus ugyanekkor, 1872-ben dolgozta ki annak a tárgygyűjtési programnak az elveit, amelynek alapján összegyűjtötték a Bécsbe szánt „*népismeí*” anyagot. Már a gyűjtés megindulása előtt kifejezte a fontosságát, a „*Bécsben kiállítandó tárgyakat tehát mindenestre vissza kellene hozni s alkalmas helyen fölláítani, hogy azok együtt egy kézműipari múzeum alapját képezzék*” (Xántus 1872: 267).

²² Rómer gyűjtőterülete a Felvidék, Nyugat-Magyarország, Dunántúl és Kalocsa vidéke volt, Xántus Somogyban és a Tisza-mentén és attól keletre Szegeden, Makón, Debrecenben, Máramarosszigeten, a Bánságban és Erdélyben gyűjtött (Gráfik 1997: 22, 23, 35). A Xántus által gyűjtött közel 2000 tárgy között még csak 38 Kalotaszegről származó tárgy volt, lásd: Xántus gyűjtési naplóját a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában (EAD 162, 1351–1389. tételek, közli Gráfik 1997: 25).

²³ A bécsi világiállítás után és annak hatására jelentette meg a Nemzeti Múzeum a gyűjteményébe kerülő anyagról Rómer összefoglalását „*Nationale Hausindustrie*”/„*népzetí házi ipar*” elnevezéssel (Rómer 1875) és Pulszky Károlyét „*A magyar házi ipar díszítményei*” címen (Pulszky K. 1878). Ez, a kiállítás textiljeiből válogatást bemutató színes chromolithograph illusztrációkkal gazdagon illusztrált album lényegében az első népművészeti kiadvány volt, amely egyben a hazai ornamentika kutatás elindulását is jelentette. Az album Kolozs megyei válogatásában ugyan szerepel bánffyhunyadi (sic) szálvonásos hímzés, de Kalotaszeg neve ‘*expressis verbis*’ nem fordul elő a szövegben, és emellett a Kolozs megyei válogatásban is dominál a színgazdag román anyag, mint ahogyan a kiállításra gyűjtött textilek egy jó része is torontáli szerb és román volt.

²⁴ *Fővárosi Lapok* 1873. január 8., 10. évf. 5. sz. 21.

már Kalotaszeg volt. A szemléletben az áttörést jól láttatja a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya gyarapodási statisztikája, amely egyben beszédesen bizonyítja Kalotaszegnek az akkortájt zajló néprajzi feltárását is.²⁵

E fordulat mögött egy helyi úri pár buzgólkodása áll, amelyet itt részleteiben nem idézünk, csak röviden utalunk rá.²⁶ A Bánffyhunyadon lakó Gyarmathy házaspár (a magyargyerőmonostori lelkész leánya, az író, Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka 1843–1910 és kalotaszentkirályi nemesi származású férje Érsekújvári Gyarmathy Zsigmond 1832–1908)²⁷ aktív, lelkes tevékenységének volt köszönhető a fafaragásra és a már majdnem elfeledett hímzéstechnika, a varrottas felújítására épülő háziipar megalapítása, hálózatának és piacának sikeres kiépítése. Publicisztikák és kiállítások sora teremtett nyilvánosságot a kalotaszegi díszített tárgyak bemutatkozásának, melyek legjelentősebbike az 1885-ös Országos Általános Kiállítás volt, ahol Gyarmathyné egy egész kalotaszegi enteriőrt rendezett be egy zsánerképszerű jelenettel, amelyhez az életnagyságú, eredeti viseletbe öltöztetett szoborszerű, festett arcú babákat a Gyarmathy Zsiga által kezdeményezett bánffyhunyadi fafaragó iskola Ausztriából érkezett vezető tanára faragta.²⁸ Kalotaszeg nevét a monarchia úri közönsége Budapesten ezen a nagy sajtófigyelem közepette lezajlott kiállításon „kapta fel” először (a kiállítás háziipari részének sikere ugyanakkor ösztönzőleg hatott a háziiparról szóló közbeszéd felélénkülésére).

Kalotaszeg sikerének csillaga az 1890-es években még tovább emelkedett. A sikersorozat része volt az 1890. évi bécsi Általános Gazdasági és Erdészeti Kiállításon való szereplés, majd az 1895. évi bánffyhunyadi királylátogatás és hadgya-

²⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya 30 éves fennállásakor összeállított gyarapodási statisztikája szerint (Jankó 1900) a közel 30 ezer darabot számláló gyűjtemény mintegy fele származott Magyarországról. A megyék szerinti kimutatás jól érzékelteti a korabeli néprajzi és háziipari érdeklődés súlypontjait. A gyűjteményben Kolozs megye messze magasan kiemelkedik, s az onnan érkezett 875 tárgy kétharmada (593) kalotaszegi. Második helyen Torontál megye áll (675), harmadik helyen Somogy (560), negyedik Borsod (466, ebből Mezőkövesd 55), utána Nyitra (455), Szeben (415) Torda-Aranyos (381 ebből Torockó 67) stb.

²⁶ Bővebb kifejtését lásd: Balogh–Fülemile 2023: 78–156.

²⁷ Gyarmathyné személyének és életpályájának néprajzi szemzőgből történő bemutatását lásd: Hála 1998; Sebestyén 1998a. Gyarmathy Zsigmondnak a kalotaszegi háziiparral kapcsolatos tevékenységéről lásd: Sebestyén 1998b. A tájékozódásban Hála József korabeli publicisztika gyűjteménye is segít: Hála 2006.

²⁸ Az állami támogatással és az „erdélyrészi házi ipar- és iparfejlesztő-egylet” segítségével 1879-ben felállított „gyermekjátékkészítő tanműhelyt”, Schönhut Vilmos szakoktató, egy korábbi osztrák játékszergyár tulajdonosa vezette, kollégája, Hithig Ferenc pedig a faesztergályozást oktatta.

korlat, illetve annak bőséges sajtóvisszhangja.²⁹ Az újságok ekkor már nemcsak rajzokat, hanem fotókat is közöltek, így az új médium segítségével a táj vizuális képe is egyre konkrétabb formát kezdett ölteni az érdeklődők számára. A *Vasárnapi Ujság*ban megjelent sajtófotók³⁰ mellett a legelső kalotaszegi témájú képeslapok is Bánffyhunyaddal és Gyarmathyéék körével voltak összefüggésben.

Ezidőben írta Gyarmathyné e sorokat: „*Kalotaszeg vidékét nyaranta sokan keresik fel. A turisták nem rándulhatnak fenségesebb helyre, mint az itteni havasok... Az etnográfusoknak itt van a gyönyörű tájviselet, a sajátos és érdekes házberendezés... És a festőművészek is nagyon érdeklődnek a táj változatos szépsége iránt...*” (Gyarmathy 1896: 34) Arisztokraták, úri turisták, külföldi utazók, etnográfusok, zenekutatók, festőművészek: ők Kalotaszeg első lelkes csodálói és megörökítői. Gyarmathyéék vendégszerető háza innentől kezdve a Felszeg felfedezésének „logisztikai” központja lett.³¹

Kapcsolatban állt Gyarmathyéekkel a kies jegenyefürdői telepen 1890-ben kutatói bázist kialakító Herrmann Antal, az erdélyi módszeres néprajzkutatás megindításának nagy alakja,³² valamint Jankó János, a korszak zseniális fiatal néprajzkutatója is, aki Kalotaszegről a magyar néprajz első, modern szemléletű táji monográfiáját írta meg.³³ Az ő szakértői munkájával készült az 1896-os Ezredévi kiállítás néprajzi faluja, a magyar néprajz első szabadtéri kiállítása,³⁴ amely újabb nagy mérföldkő volt Kalotaszeg hazai népszerűsítésében. A néprajzi faluban kiállítandó tájak közé Jankó természetszerűleg bevalogatta az általa oly elmélyülten tanulmányozott Kalotaszeget is. Egy bánffyhunyadi ház felállítását

---

²⁹ Ferencz József 1895 májusában 5 napot töltött Bánffyhunyadon a teljes vezérkarával a „nagy hadgyakorlat” alkalmával, amelynek helyszíne az Erdélyben fontos stratégiai jelentőséggel bíró Körös – Almás – Nadas – Szamos vízválasztója volt. A királylátogatás alkalmával megpezdült az egész vidék, kicsinosították Bánffyhunyadot. Ferencz József Barcsay Domokos kastélyában kapott lakrészt.

³⁰ A királylátogatás alkalmával a fotókat a sikeres kolozsvári fényképész vállalkozó Dunky fivérek készítették.

³¹ Nem részletezzük azt a kiterjedt, az Osztrák–Magyar Monarchia legfelsőbb társadalmi és művészi köreit behálózó kapcsolati rendszert, amelyet Gyarmathyné az íróasztala mellől „irányított”. A Gyarmathy házaspár Kalotaszeg háziiparáért végzett tevékenységéről részletesen lásd: Balogh – Fülemile 2013: 78–127.

³² A brassói születésű tudós jelentőségéről a néprajz szaktudományvá válásában és intézményesülésében lásd ifj. Kós K. 1989.

³³ Jankó 1892. Jankó János kalotaszegi kutatásairól lásd: Hála: 1993.

³⁴ A történeti Magyarország tájait 24 – a királyság nemzetiségi arányainak megfelelően 12 magyar és 12 nem magyar – porta képviselte. A házakat a vármegyék a saját költségükön építették és rendezték be.

szorgalmazta,³⁵ amelynek berendezésére magától értetődően Gyarmathynét kérték fel a szervezők.

Témánk szempontjából tekintve azonban még fontosabb, hogy a régiót nemcsak a bánffyhunyadi ház képviselte, hanem a néprajzi falu középpontjában egy négy fiatornyos kalotaszegi templom, a magyarvalkói kerített templom mása állt. (28. kép) A templomtér a néprajzi falu szimbolikus és valóságos központja volt. Építését viták előzték meg, kérdésként merült fel, hogy melyik vidékről származzon, milyen felekezetű legyen a lemásolandó templomépület. Az első gondolatot, hogy egy rutén fatemplomot emeljenek, elvetették,³⁶ és végül a felszegi Magyarvalkó református templomára esett a választás. Emellett az is szólt, hogy miután a háziiparcsarnokban árusítani nem lehetett, a templom piacterén a védőfala mellett „erdélyi mód” szerint vásári bódékat építhetnek.³⁷ A templomot szakrális célra nem szentelték fel, kiállítótérként használták.³⁸

Tehát a bécsi világkiállítás után 23 évvel, 1896-ban, a Városligetben felépített millenniumi kiállítás néprajzi falujának középpontjában egy hasonló torony emelkedett a magasba, mint korábban Bécsben, de már néven nevezve Kalotaszegről származóan. Innentől kezdve, Kalotaszeg egyik legfőbb vizuális szimbóluma, emblémája – legyen szó építészetről, freskóról, plakátról, grafikai illusztrációról, képeslapról, fotóról – a jellegzetes négy fiatornyos templom sziluettje lett.

Szimbolikus, hogy egy újabb „örségváltással”, nyolc évvel a millennium után, 1904-ben, a Saint Louis-i világkiállítás magyar iparművészeti és háziipari csoportja installációjának készítését már egy új művésznemzedék vállalta magára.³⁹

³⁵ A kiállított bánffyhunyadi ház boronafalú, faszindelyes, „négy vízbe rakott”, „mind a négy oldalra egyaránt hajló” tetejű, faablakrácsos szoba-kamra-szoba-tornácvégi kamra elrendezésű épület volt.

³⁶ A kiállítási előkészületek részeként lásd a kassai Myskovszky Viktor festő, művészettörténész (a már említett, a fatemplomokról publikáló Myskovszky Ernő apja) által 1893-ban rajzolt „magyar orosz” görögkatolikus fatemplom rajzát: Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény, leltári szám: R 2634, 2635 (egyiket közli Tasnádi 2013: 5).

³⁷ „A templomot a kolozsmegyei, magyar-valkói templom mintájára a kiállítási alap építtette, mintegy 8000 forint költségen az építkezést a Neuschloss Marczell és Ödön cég végezte.” A védőfalba belemélyítve „24 árúbódé lett elhelyezést, melyet igen mérsékelt bér mellett igen szívesen vettek ki a különböző vidékekről jelentkezett és magukat kizárólag házi ipari cikkek árusítására kötelező vállalkozók” (Kovács 1896: 259).

³⁸ Eredetileg népi munkaeszközök kiállítását szánták ide. Végül Zichy Jenő grófnak az 1895. évi kaukázusi és közép-ázsiai expedíciójáról hozott, a magyar őshazák kutatásával kapcsolatos gyűjteményét mutatták be benne „Ősmagyar emlékek” címmel. (Ez egy jellemző példája volt az őstörténeti és népművészeti érdeklődés korabeli összefonódásának.)

³⁹ A Saint Louis-ban (Missouri, USA) rendezett világkiállítás és olimpiai játékok eseményeinek részeként szervezett interparlamentáris kongresszusra ugyan népes küldöttség utazott ki

28. kép: A millenniumi kiállítás néprajzi falujának templomtere, a magyaralkói református templom másolata, Klösz György felvétele, 1896-ban (Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.004 <https://fotok.hu/picture.php?/45813/search/154005> Letöltés 2021. 04. 05.)

A magyar kiállítótér Horti Pál (1865–1907) tervei szerint és irányításával készült.⁴⁰ Horti szükségzavúan így írt saját munkájáról: „*A magyar iparművészeti társulat a »Manufactures Buildungben« kapott 600 négyszögméter helyet. Ezen terveztem és építettem meg azt a négy tornyos magyar udvarházat, melynek udvara és helyiségei kiállított iparművészeti tárgyainkat ölelik fel.*” (Horti 1904: 302) Horti installációjában több-

---

az USA-ba, New York érintésével Apponyi Albert gróf vezetésével, de Magyarország akkor külön pavilont nem épített, csak az Iparművészeti Társulat kapott megbízást egy művészeti és háziipari csoport bemutatójára.

⁴⁰ A sokoldalú művész a modern magyar szecessziós iparművészet hőskorának egyik vezéralakja volt. A képző-, és iparművészet szinte minden ágában kísérletezően alkotott. A Mintarajziskola után Münchenben, Párizsban, Londonban tanult, az angol „Arts and Crafts” belsőépítészeti törekvések nagy hatással voltak rá. Az 1902. évi torinói iparművészeti kiállításon és az 1904-es Saint Louis-i világhiállításon a magyar csoportot szervezte. (Lásd részletesebben: Horti 1904. Ezen belül is a magyar szereplésről 300–303.)

szőrösen visszatérő elem a kalotaszegi négy fiatornyos körerkélyes árkados torony.⁴¹ (29. kép) A pavilon „hatását még fokozza Kriesch Aladárnak,⁴² festőien tarka nemzeti viseletbe öltözött, templomba menő kalotaszegi népet ábrázoló nagy falfestménye.” Az udvarház bejárati homlokzatát megkoronázó, és a szecessziós kalligráfiájú „Hungary” felirattal egységbe kapcsolt, impozáns festmény „gazdag színhatású kalotaszegi alakjai nagy érdeklődést keltettek” (Horti 1904: 302). A kép háromszögű kompozíciójának tengelye és csúcsa a körösfői templom négy fiatornyos karcsú tornya volt. (30. kép)

Körösfői Kriesch pannóját még később is kiállították. 1906-ban, a milánói világkiállítás idején, amikor a Fischer József, Maróti Géza és Faragó Ödön tervezte szecessziós magyar iparművészeti pavilon leégett és kiállítási anyaga (a gödöllői művésztelep tagjainak teljes enteriőrjeivel, valamint a háziipari teremmel együtt) „teljesen elhamvadt”, a helyére gyorsan felépítettek egy új, szerényebb pavilont.⁴³ A kényszerűség hozta, hogy ebben az új pavilonban állították ki újra Körösfői Kriesch Saint Louis-i képét.⁴⁴ Ugyanakkor a döntés indokolt volt, mert az európai közönség még nem ismerte a festményt. A milánói második pavilonban a tér szűkebb volt, az „Ungheria” felirat a pannó alsó szegmensíve alá került, de Körösfői Kriesch műve itt is kétségtelenül kiemelt szerepet kapott.⁴⁵

A 20. század első évtizedében e jelentős alkalmak, terek, reprezentatív külföldi bemutatkozások, a képnek és megfestett tárgyának szimbolizmusát erősítették: Kalotaszeg magyar népének monumentális ábrázolása ekkor az egész magyar nemzetet, annak spirituális, etikai és művészi alkotó erejét jelképezte.

A kalotaszegi toronymotívum jelképi erejű megjelenésének másik fontos állomása az 1907-ben Pécsen rendezett nagyszabású országos kiállítás, amelynek fővédnökei Frigyes főherceg és Izabella főhercegasszony voltak. A 35 hektáros vásárterületen 56 pavilont építettek fel. A tervezőbizottság elnöke Sikorski Tádé (1852–1940) a lengyel származású építész, iparművész, Zsolnay Júlia férje volt.

⁴¹ „A külső fakerítés, a középütt álló tekintélyes, nagy székely kapu és a négy torony a budapesti Gregersen és fiai cég munkája.” („St.-louisi kiállításunk”, *Magyar Iparművészet*, 1904, 7. évf. 5. sz. 208–215, 213.)

⁴² Választott művésznévén Körösfői Kriesch Aladár (1863–1920), aki az 1900-as évek elején megkezdett kalotaszegi útjainak hatására vette föl a Körösfői nevet 1904-ben.

⁴³ A leégett pavilonról fotókat lásd: Györgyi 1906: 210–211.

⁴⁴ Fotón lásd „A milánói magyar iparművészeti csoportnak újjászületése” című, szerző nélküli cikk, *Magyar Iparművészet*, 1906. 9. évf. 6. sz. 292.

⁴⁵ Ugyanez az alkotás később a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium fogadótermét díszítette. A kép további sorsáról nem lehet tudni, ismeretlen helyen lappang. (Irodalmi utalás: KKA katalógus 238. 319. tétel.) A kép egy nem teljesen egyező, színes nyomású változata megjelent 1930-ban Czákó Elemér és Györgyi Kálmán „A magyaros ízlés” című, 220 oldalas albumának címloldalán (Czákó – Györgyi 1930).

29. kép: A magyar iparművészeti és háziipari kiállítás az 1904-es Saint Louis-i világkiállítás Manufactures épületében. Az installáció Horti Pál tervei szerint épült. (Forrás: *Magyar Iparművészet* 1904, 7. évf. 5. sz. 209. Ugyanezt a képet lásd még: *Vasárnapi Ujság*, 1904. szeptember 25., 51. évf. 39. sz. 660)

30. kép: A magyar kiállítási tér bejárata és főépületének homlokzata Kriesch Aladár: „Kalotaszegiek templomba menetele” című pannója, amit a Saint Louis-i kiállítás magyar csoportja számára festett (Forrás: *Magyar Iparművészet*, 1904, 7. évf. 5. sz., 210. Ugyanezt a képet lásd még: *Vasárnapi Ujság*, 1904. szeptember 25., 51. évf. 39. sz. 661)

31. kép: Képeslap az 1907. május 15-től szeptember 15-ig Pécsen tartott Országos Ipar- és Mezőgazdasági Kiállítás főbejárataról (Forrás: Dél-dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont, Csorba Győző Könyvtár, Pécs. https://mandadb.hu/tétel/508155/A_pecsi_orzagos_kiallitas_fobejarata Letöltés: 2021. 04. 11.)

A szecessziós pavilonok legtöbbjét Pilch Andor (1877–1936) pécsi építész tervezte.⁴⁶ Az építők a kalotaszegi négy fiatornyos, fazsindelyes templomtornyok formai megoldását továbbgondolva egy hangsúlyos fából ácsolt kapuzatot, egyben fogadó épületet hoztak létre. (31. kép) Nemcsak a kiállítás főbejárata, hanem a Jánszky Béla (1884–1945)⁴⁷ és Tátray Lajos (1885–1909)⁴⁸ tervezte háziipari csarnok egyik épületszárnya is Kalotaszeget idézte. A három parasztházból „összszakott” épülettömb egyik szárnya a kiskapuval együtt a körösfői Korpos család portájának hasonmása volt.⁴⁹ Jánszkyék e pavilonnal aranyérmeket nyertek.

Az 1904-es Saint Louis-i és az 1907-es pécsi kiállítási installációkon megjelenő Kalotaszeg-utalások nem voltak véletlenek. A 19–20. század fordulóján kezdte Kalotaszeg népéletének festőiségét felfedezni néhány művész. A magyar nemzeti művészet létrehozásának szándékát, a szecesszió ornamentika és iparművészet iránti fogékonyságát és az angol „Arts and Crafts” mozgalom törekvéseit egyaránt felkaroló, saját küldetéses útját kereső fiatal művésznemzedék egyes képviselői 1902–1903 táján kezdtek Kalotaszegre járni.

Az elsők között kell kiemelni Edvi Illés Aladár (1870–1958), a kiváló akvarelista nevét, aki Erdélyben festői témák után kutatva, 1902 augusztusában három hetet töltött Bánffyhunyadon. Ekkor írta egy levelében Koronghi Lippich Eleknek: „Egy dúsgazdag kincsbánya az a Kalotaszeg, amely nem egy nyárna, hanem egy emberéletre nyújt kimeríthetetlen anyagot a művésznek.”⁵⁰ (Thoroczkai) Wigand Ede (1869–1945) is az iparművészeti iskola elvégzése után már 1902 nyarán járta az

⁴⁶ A fent említett építészekon kívül Ullman Gyula, Kármán Aladár, Tátray Lajos, Jánszky Béla, Fischer József és Maróti Géza vett részt a kiállítás pavilonjainak tervezésében. Fischer, Jánszky és Maróti a művészeti csarnok belsejében megismételték az általuk tervezett 1906-os milánói Nemzetközi Iparművészeti Kiállítás központi csarnokát, melynek homlokzati elemeit Maróti felhasználta későbbi munkáján, a Velencei Biennálé 1909-ben megnyílt magyar pavilonján is.

⁴⁷ Jánszky Béla egy évvel később, 1908–1909-ben Kós Károllyal és Györgyi Dénessel együtt tervezte a magyar szecessziós építészet egyik kiemelkedő opusát, a zebegényi római katolikus templomot, amelynek freskóit Körösfői Kriesch Aladár festette (a zebegényi templom kalotaszegies utalásaira itt nem térünk ki).

⁴⁸ A tragikusan fiatalon, 24 évesen elhunyt építész, iparművész, festő Tátray Lajos hallgatótársaival együtt (Kós Károly, Györgyi Dénes, Jánszky Béla, Kozma Lajos) az új utakat kereső építésznemzedék, a „Fiatalok” csoportjához tartozott.

⁴⁹ Ennek a háznak fontos szerepe volt a Malonyay-vállalkozás történetében. A művészek itt szálltak meg, a család vendégszeretét sokan élvezték. A ház és kapujának képe a csoport tagjainak rajzain, akvarelljein nemegyszer megjelenik. A Korpos házról készült ábrázolásokról bővebben: G. Szabó 1998. (A pécsi hasonmás épület egykori létezésére G. Szabó Zoltán hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.)

⁵⁰ Kelt: 1902. augusztus 28. (Jurecskó 1989: 260) Koronghi Lippich Eleknek az OSZK Kézirat-tárában őrzött levelezéséből a Malonyay-vállalkozás idején keletkezett, neki címzett levelekből közül válogatást Jurecskó László (Jurecskó 1989).

országot és elkalandozott Kalotaszegre és a Székelyföldre is.⁵¹ 1903-ban már Undi (Springholz) Mariska (1877–1959) is ott volt Körösfőn, Mákón és Jegenyén.

32. kép: Edvi Illés Aladár: „Körösfő, Kalotaszeg”, megjelent Lyka Károly „A falucska temploma” című cikkének (Lyka 1904a) illusztrációjaként (Forrás: *Művészet*, 1904. III. évf. 2. sz. 100)

Koronghi Lippich Elek, (1862–1924) művészeti író, kultuszminiszteri főtanácsos, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Képzőművészeti Ügyosztályának nagy befolyású osztályvezetője felismerve a lehetőséget, 1903-ban már konkrét megbízással küldte vissza Edvi Illést Kalotaszegre. Júliusban K. Lippich maga is felkerekedett, és Kriesch Aladár festővel együtt,⁵² hármásban eltöltöttek néhány napot Kalotaszegen, elsősorban Körösfőn. Ennek az útnak volt köszönhető, hogy még az év végén a *Magyar Iparművészetben* megjelent két kiemelten fontos, „programadó” cikk, K. Lippich Elek „Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg” (K. Lippich 1903) és Kriesch Aladár „Mit jelent hát a kalotaszegi művészet?” (Kriesch 1903) című írása Kriesch és Edvi Illés mintegy hatvan illusztrációjával.⁵³ Eszmefuttatásuk

⁵¹ Míg a névadójaként Torockót, addig otthonául Marosvásárhelyt választotta, ahol 1907 és 1914 között élt és alkotott (a neve többféle írásmóddal szokott előfordulni, itt azt a névváltozatot használjuk, amit Wigand maga használt ezidőben).

⁵² Kriesch Aladárnak rokonsága volt Kolozsvárt, már az 1890-es években kapott megbízatásokat Erdélyben. Diódon 1895 nyarán Kriesch és barátja, Nagy Sándor körül művésztelep-féle alakult, a gödöllői telep előzményeként. 1899-ben Kriesch pedig már megfestette a „Templomozók Körösfőn” című olajképét (KKA katalógus 225. 210. tétel, ismeretlen helyen).

⁵³ *Magyar Iparművészet*, 1903. 6. évf. 6. sz. 244–284.

lényegében az akkoriban Kriescht és nemzedékét lenyűgöző Ruskini-Morrisi⁵⁴ művészet- és életszemlélet elveinek összefoglalása volt Kalotaszeg példáján. Ahogyan 1904-ben Dömötör István, a *Magyar Iparművészet* szakírója néhány számmal később reflektálva K. Lippich és Kriesch cikkeire sommásan összegezte, a ruskinizmus lényege „*az élet megszépítése, a művészet által, az élet minél több területén, [...] célja az eleven élet, s az ember úgy, ahogy hétköznapjait éli: a műhelyben, otthon, az utcán*”. S ez a ruskini tanítás „*nem is új, mert hisz így élünk már emberemlékezés óta, – mondhatná egy kis ruskini terület: Kalotaszeg.*” (Dömötör 1904: 34)

Kalotaszeg idillinek látott, művészettel telített, esztétikus világa tehát, (már ekkor, a Malonyay-féle népművészet kötet 1907-es megjelenése előtt három évvel) ikonikus megtestesülésévé, metaforájává vált mindazon értékeknek, amit az ugyane tájt Gödöllőre kiköltöző művészek⁵⁵ lenyűgözőnek találtak, ebben a Magyarországot mintegy félévszázados késéssel elért gondolatkörben.

Itthon az angol iparművészeti mozgalom vezető művészenek, az Arts and Crafts Society elnökének, Walter Crane-nek a Budapesten megrendezett kiállítása hatott revelatív erővel.⁵⁶ Ennek kapcsán 1900-ban az angol művész maga személyesen is járt nemcsak a fővárosban, hanem Erdélyben is, ahol Kolozsvárra, Torockóra és Kalotaszegre jutott el.⁵⁷

A Crane-nel együtt berobbant művészi látásmód és a ruskini tanok érzékeny befogadó talajra hullottak itthon. Geőcze Sarolta 1903-ban több mint 400 oldalas könyvet jelentetett meg Ruskintól és Ruskinról (Geőcze 1903). Kriescht különösen megfogták az említett tanok. „*Aladár is, mint az északiak több reprezentánsa, nagy érdeklődéssel, szinte lángolással és benső meggyőződéssel vetette magát e mozgalomba*” (Nagy S. 2005: 89), *Ahogy W. Morris áthajózott Izlandba az ösger-*

⁵⁴ John Ruskin (1809–1900) író, kritikus, filozófus és William Morris (1834–1896) képző-, és iparművész, költő, az angol preraffaelita testvériség és „Arts and Crafts” mozgalom vezető alakjai, művészettheoretikusai.

⁵⁵ Kriesch Aladárék 1901-ben költöztek Gödöllőre, 1903-ban szövetségbe szerveződésébe fogtak. A gödöllői művésztelep megalakulása évének 1904 tekinthető.

⁵⁶ Az Iparművészeti Társulat által 1900 októberében az Iparművészeti Múzeumban Walter Crane (1845–1915) több mint hatszáz alkotásából rendeztek gyűjteményes kiállítást. A századforduló brit – magyar művészi kapcsolatairól, a preraffaeliták hatásáról, az 1893-tól megjelent angol *The Studio: An Illustrated Magazine of Fine and Applied Arts* magazin nemzetközi hatásáról az iparművészet, grafika, építészet új irányainak terjesztésében és magyarországi recepciójáról lásd: Sármany Parson 1988; Keserü 1990; Ernyei 1999 vonatkozó tanulmányai.

⁵⁷ Walter Crane Kovács János kolozsvári unitárius kollégiumi professzor meghívására, és bárati kalauzolásával látogatta meg a vidéket. Bánffyhunadon Gyarmathyéknál töltött egy szívélyes napot. Crane a kolozsvári házigazdáját, köszönő sorok kíséretében, egy kedélyes karikatúrán örökítette meg (közli: Kós K. 1924: 53, 54).

mán kultúra motívumaiért, úgy ment ő is és eljárta Erdély népművészeti szigeteit, a mi Izlandunkat” (Nagy S. 2005: 91).

Kriesch Aladár 1903 óta egyre többet rándult át Kalotaszegre, s az évek során rendszeresen vissza-visszatért. A vidék varázsa annyira megfogta, hogy amikor csak tehetett, odasietett, főleg Körösfőre, „Korpos-gazdáékhoz”.⁵⁸ Nagy Sándor (1868–1950) a pályatárs és barát, az 1935 körül írt visszaemlékezésében, amelyben Körösfői Kriesch Aladárnak állított emléket, így fogalmazta meg Kalotaszeg varázsát:

„Aladár úgy tudott lelkesedni rajtuk és olyan otthon érezte magát közöttük, mint sehol, azért is választotta művésznévül a Körösfőit, mert ez volt az összes Szögek között a legeredetibb és legszebben fekvő község. Boldogtalannak érezte magát, amelyik évben nem mehetett közéjük. Hogy mennyi magyarságot szívott így magába, meglátszanak képein.” (Nagy S. 2005: 91)

Kalotaszeg élménye Körösfői Kriesch Aladár képzőművészeti (festmények, grafikák, muráliák) munkái mellett sokoldalú iparművészeti munkásságán, bútorain, szönyegein, enteriőrökbe tervezett tárgyegyüttesein is visszaköszön. Sőt nemcsak ceruzát és ecsetet, hanem tollat is ragadott, hogy Kalotaszegről írjon, vagy ismeretterjesztő előadásokat tartson. Mint annyi más kortársát, Körösfői Kriescht is megihlették a kalotaszegi fafaragók és ácsok jellegzetes munkái, a fejfák, kiskapuk és a fiatornyos, harangházas templomok. Számára azonban ezek nemcsak tetszetős ornamensek, dekoratív formák, vagy kelendő zsánertémák forrásai voltak, hanem mélyebb szimbolikus jelentést hordoztak.

A kerepesi temető árkádsorának négy kupolája közül az egyikbe Körösfői Kriesch tervezett 1909-ben mozaikot. (34. kép) A Krisztus feltámadásának és második eljövételének ikonográfiai elemeit vegyítő kompozíció a két életfa között álló négyszögű, négy fiatornyos palota a mennyei Jeruzsálemet jelképezi. A Jelenések könyvében⁵⁹ megírt, mennyből alászállt „szent város” „falának rakása jáspisból”, „kapui be nem záratnak”, „Isten dicsősége megvilágosította azt”, „és nem megy abba be semmi tisztátalan... hanem csak a kik beíratnak az élet könyvébe...” Körösfői Kriesch számára az „Isten sátor”, az igazak lakóhelye, ahol Isten az ő népe között marad, a megígért hazatalálás és paradicsomi béke földjét nem más jelképezte, mint Kalotaszeg.

⁵⁸ Kriesch Aladár 1903-ban már rajzot közölt a házról (Kriesch 1903: 259). A Malonyay kötet is megörökítette a gödöllői művészek körösfői házigazdájának házát (Malonyay 1907: 118. 144. kép).

⁵⁹ Jelenések könyve 21,2–27.

33. kép: Kriesch Aladár: November „valamint mi is megbocsátunk az ellenünk vétőknek” Kalendáriumi ábrázolás, megjelent Lyka Károly „Szimbolikus rajzok” című cikkének (Lyka 1905) illusztrációjaként a *Művészet* folyóiratban. A társadalmi ellentétek feloldása, az „Úr” és a „Paraszt” közötti hídverés, megbocsátás szimbolikus jelenetének történelmies háttérében ott van a kalotaszegi templomtorny. (Forrás: *Művészet*, 1905. IV. évf. 1. sz. 19)

34. kép: Körösfői Kriesch Aladár: „A feltámadás” mozaikkép részlete, 1909. A kerepesi temető (ma Fiumei úti sírkert) Gerle Lajos és Hegedűs Ármin építészek tervezte Árkádsora (1904–1908) déli oldali nyugati kupolacsarnokának mozaikja Róth Miksa kivitelezésében. A részlet a kalotaszegies építészeti elemekkel megálmodott „mennyei Jeruzsálemet” ábrázolja. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

1904 nyarán és az év második felében már a Malonyay Dezső-féle népművészet sorozat első kötetének terepmunkálatai folytak Kalotaszegen (Malonyay 1907).⁶⁰ A munka dandárját Edvi Illés Aladár, Telegdy Árpád (bánffyhungyadi rajztanár), a zentai Juhász Árpád és Medgyaszay István építész végezte Malonyay által irányítottan, igencsak megfeszített tempóban.⁶¹ A nyár vége felé csatlakozott hozzájuk a főleg kerámiára szakosodott Gróh István is.⁶² (Ne felejtsük, 1904 az éve a Saint Louis-i világkiállításnak és Kriesch Aladárnak a kiállításra készített, a templomozó körösfőieket megörökítő pannójának.)

A gödöllői művészekhez baráti szálakkal kötődő Zichy István⁶³ is kedvet kapott Kalotaszeg meglátogatására 1905 nyarán. Júniusban útra kelt és októberig Körösfőn maradt: a gödöllőiek kedves házigazdájánál, (az 1907-es pécsi kiállításon felépített hasonló ház kapcsán már emlegetett) Korpos György Pali családjánál tartózkodott.⁶⁴

1907-ben a körösfői Korpos családnál vendégeskedett az 1900-as párizsi világkiállítás finn pavilonjának sikere révén Európa-szerte híressé vált Akseli Gallén-Kallela finn festő is, Körösfői Kriesch, Thoroczkai Wigand, Edvi Illés, Telegdy, Yrjö Liipola, Majovszky Pál, műgyűjtő, művészeti író és mások társaságában. Liipola a magyar művészek által oly nagyra tartott Gallén-Kallela körösfői látogatásáról írja, hogy: *„határtalanul lelkesedett, [...] megcsodálta a piciny, kis házakat és egyre bizonygatta, hogy a dombon emelkedő karcsú tornyú fatemplomnál szebbet még sehol a világon nem látott.”* (Liipola 1979: 49)

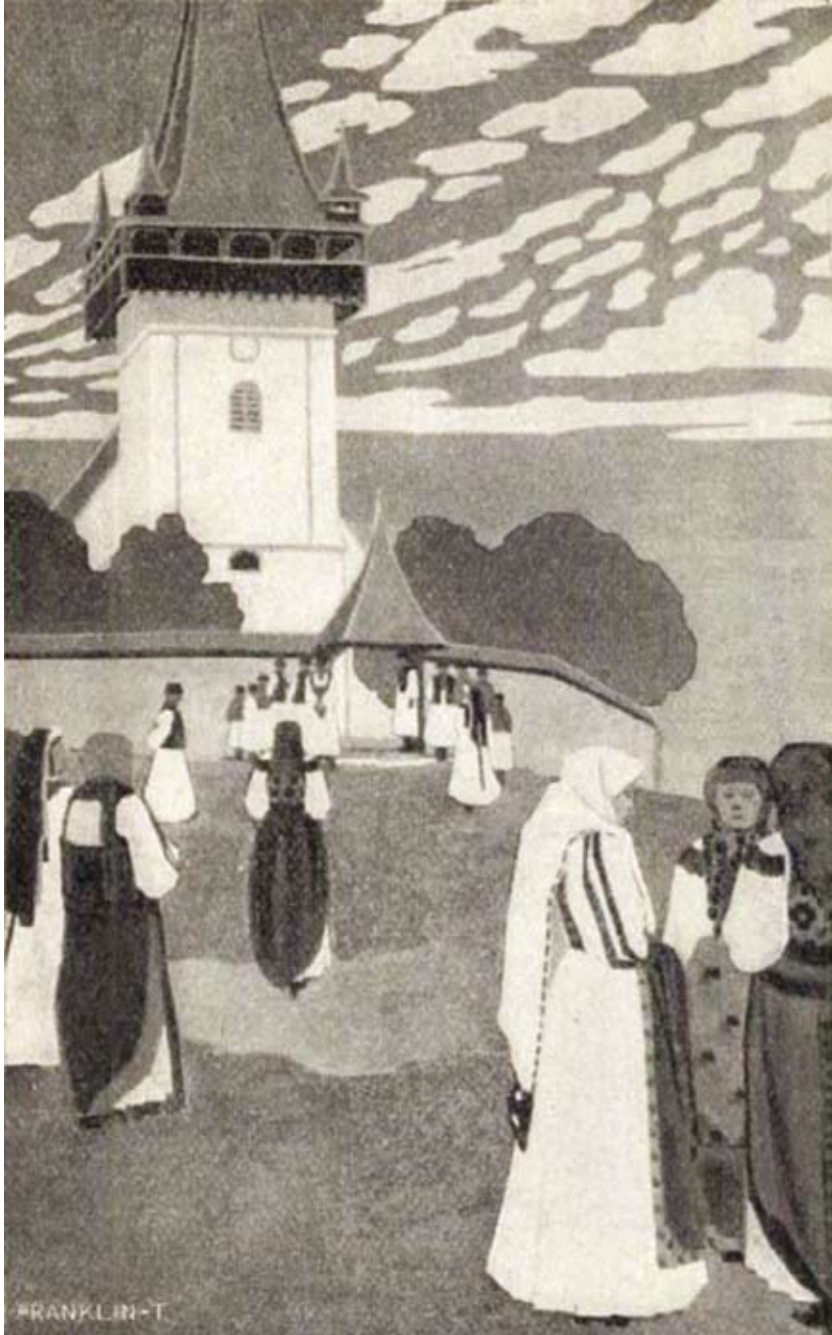
⁶⁰ „A magyar nép művészete” öt kötetéből (1907–1922) az első, a legismertebb és legnagyobb nyilvánosságot kapó kötet Kalotaszeggel foglalkozik. E Malonyay-féle kötet elválaszthatatlanul összeforrt a vidék hírnevével. Ez a tágabb közönségnek írt mű jelentősen formálta a saját korában is és később is a köztudatban élő Kalotaszeg-képet. Lásd: Kósa 1984; Jurecskó 1989.

⁶¹ Kriesch Aladárt, aki a kötet „ötletgazdája” volt, olyan mélyen megbántotta, hogy K. Lippich Malonyayt, a Párizsból hazajött „világfi” művészeti íróat bízta meg a vállalkozással – aki falut addig csak hírből ismert –, hogy távol tartotta magát az első kötet munkálataitól.

⁶² Tőlük függetlenül Undi Mariska is ott volt a terepen azévből is (a Malonyay kötetbe Undinak a már publikált rajzaiból került be néhány).

⁶³ Gróf Zichy István (1879–1951) 1904-től járt ki a gödöllői művésztelepre, velük együtt több kiállításon szerepelt. Rajta kívül később a művésztelep más tagjai is dolgoztak Kalotaszegen, a már említettekén kívül például az 1910-es évek elején Hende Vince, Mihály Rezső, Ortner Ferenc is.

⁶⁴ Körösfőn 1905-ben Zichyhez hasonlóan Yrjö Liipola finn szobrász is ott töltötte a nyarat, akivel ekkor Zichy életre szóló barátságát kötött (Zichy 1993: 150; G. Szabó 2007: 94). A Korpos család kapcsolatáról a művészekkel lásd: G. Szabó 1998.

35. kép: Zichy István egy elveszett faliszőnyegterve a templomba vonuló körösfőiek képével, amely az 1905. évi többhónapos körösfői tartózkodásának élményéből keletkezett (Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1906. 53. évf. 15. sz. 238)

Lyka Károlynak⁶⁵ 1904-ben, a *Művészet* folyóiratban „A falucska temploma” címmel esszéisztikus írása jelent meg (Lyka 1904). A cikk arról értekezik, hogy jól tennék az építészek, ha csak egy nyárra is, falura mennének, s jól megéznék,

„hogy minő díszszel ékesíti a falu magyarja azt, amire súlyt vet. [...] Vasárnapi patyolat legyen a templom testén, de vasárnapi bokréta a fején. Nem ám gyárban készült művirág, hanem a mezőről való: ne a városok cifra toronyformái kerüljenek rá sovány és elszegényedett kiadásban, hanem szólaljon meg a genius loci a maga naiv nyelvén. [...] A magyar embernek van egy szólásformája: »toronyirányban«, amellyel sokat mond az építésznek. A templom nemcsak az ég felé mutatja az utat, hanem a falu felé is [...] A torony ennek az artistikus kifejezője, következésképpen jó igen nagy súlyt helyezni rá. Megérdemli, hogy az építész felruházza a jelentőségét kiemelő formával, díszszel.”

Lyka szerint a magyar falu magyar templomot érdemel, olyat, amelynek tornyát nem „sovány és jellemtelen” bádogba bugyolálják, hanem a torony sisakja parasztember kezén engedelmes anyagból, fából készül, „művésziesen, a magyar ember kezejárása szerint” kötve és faragva (Lyka 1904: 90). Lyka gondolatmenetét alátámasztó illusztrációk között Edvi Illés Aladárnak hét művészibb értékű kalotaszegi rajza szerepel a körösfői, a magyarvalkói és a magyargyerőmonostori fiatornyos templomokról.⁶⁶ (32. kép)

Nem volna meglepő, ha Lyka Károly gondolatait Kriesch Aladárnak az 1903-as cikke ihlette volna, amelyben Kriesch így elmélkedik:

„A kalotaszegi művészet nagyszabású voltát leginkább az jellemzi, hogy [...] rátette a kezét az emberi lélek legmagasabb szárnyalású műveire: a templomra is [...] egyes motívumokban s kiváltkép a torony kiképzésében, teljesen eredeti [...] Konstruktívójának egyszerűsége és ötletessége méltán érdekelheti a szakembert, bár az egyszerű parasztács emberek munkája.” S még jegyzetben hozzáfűzi: *„Ezen torony magyaros voltát sokan vitatják (Németországban ugyan az ilyenféle toronymegoldást »magyar torony«-nak hívják) [...]. Vegyük tekintetbe továbbá azt, hogy régebben – nemzetiségi kérdés nem lévén – ugyanazon emberek dolgoztak nyugodtan magyar és oláh templomon egyaránt...”* (Kriesch 1903: 253)

⁶⁵ Lyka Károly (1869–1965) festő, művészettörténész, kritikus, 1902 és 1918 között a *Művészet* című folyóirat szerkesztője, a magyar művészettörténetírás jeles alakja.

⁶⁶ Lyka 1904: 88, 90, 91, 97, 100, 101. Valamint egy őszi vízfestmény a valkói templomdomborról: Lyka 1904: 96, amely színes illusztrációként bekerült még Malonyay: 1907: X. tábla (a 64. és 65. oldal között).

1905-ben a *Művészet* folyóiratban Lyka Károly közölte a fiatal építész, az ekkor még Benkó István néven publikáló – későbbi nevén Medgyaszay István – remek cikkét a körösfői templom tornyáról (Benkó 1905), amelyben építészeti szemmel elemzi és rajzolja le a torony részeinek arányait, harangházának ácsszerkezetét. Mindezt olyan, a helyi nyelvi fordulatokat használó ízzel, megértő szeretettel, hogy nem lehet az olvasónak kétsége afelől, hogy írója nemcsak avatott építész, de Kalotaszeget belülről jól ismerő kiváló megfigyelő is, amely az általa a Malonyay kötetbe írt kiváló építészeti fejezetekből is kiderül. Összegzése összecseng Lyka Károlyéval. A falusi ácsmester keze munkáján meglátszik az a „szerető gond”, amellyel

„Istenének, de meg önmagának is tetsző dolgot akart véle cselekedni,” „művészetében [...] becsületes és természetes volt” [...] nem hazudott gótikus dóm vagy olasz palota külsőt a falusi magyar templomra, és józan volt, mert nem másolta fára, vakolatra az ókor kőbe alkotott idomait úgy, mint mi, hanem csinált a maga érzéke szerint valókat, olyanokat, melyek annak az anyagnak, annak a környéknek, az ő derék magyar híveinek szánt volt. És ki hinné, hogy emellett az egyszerűség és őszinteség mellett mennyi finomság van ebben a kis műben.” (Benkó 1905: 252)

Szintén a *Művészet* folyóirat közli egy, a műegyetemi hallgatók számára turistaház építésére kiírt pályázat⁶⁷ első két díjazottjának népies terveit. A II. díjat nyert pályamű épületét egy kilátó célját szolgáló erkélyes négy fiatornyos kalotaszegi torony koronázza. (37. kép) (Ez tulajdonképpen az első alkalom, amikor a kiállítási pavilonok mellett más világi célú épületen – még ha csak tervrajzon is – de megjelent a kalotaszegi torony.)

Mintha csak Lyka Károly tanácsát akarták volna megfogadni a fiatal építészek: 1906 júniusában Maróti Géának, a milánói világkiállítás első pavilonjának munkálatai után jutott ideje arra, hogy Kalotaszegre kiránduljon, amit Telegdy Ádám – a Malonyay-vállalkozásban részt vett rajztanár – magyarókereki portájáról, Koronghi Lippich Eleknek küldött üdvözlőkártya bizonyít (Jurecskó 1898: 273). (Marótiról már nemcsak Milánó, hanem az 1907-es pécsi kiállítás kapcsán is szót ejtettünk, amelynek impozáns kalotaszegi tornyos főbejáratának fotóját lásd a 31. képen.) Társaságukban volt Lajta Béla építész is, aki ekkoriban dolgozott Malonyay Dezső

---

⁶⁷ 1904 tavaszán a Magyar Építőművészek Szövetségének a Wellisch Alfréd-féle díjra kiírt pályázatán a József-műegyetem építészeti szakosztályára 1903/1904-ik tanévben beiratkozott rendes hallgatók vehettek részt. „Tervezendő a Kárpátok egyik 30%-os lejtőjén turisták számára menedékház, festői csoportosítással.” (*Művészet*, 1904. 3. évf. 4. sz. 71)

36. kép: „Templom – Körösfő. Rajzolta Medgyaszay István.” A rajz felirata szerint 1904. szeptember 12-én. Először megjelent még a művész névváltoztatása előtt Benkó néven, a *Művészet* folyóiratban 1905-ben (Benkó 1905: 249), majd 1907-ben (Malonyai I.: 83) é 1909-ben a *Magyar Építőművészetben*. (Medgyaszay 1909: 9)

37. kép: „Turistaház a MÉSZ Wellisch-pályázatán második díjat nyert mű Kaszab Miklós tervrajza” (Forrás: *Művészet*, 1904. 3. évf. 3. sz. 185)

pesti házán, ezen a kortárs művészekre gyakorolt hatását tekintve igen fontos opuson.⁶⁸

Koronghi Lippich Elek ott állt a háttérben a szálak mozgatásában, például ez időben ismerte meg Györgyi Dénesen keresztül a Műegyetem végzős fiatal

⁶⁸ Lásd a <http://lajtaarchiv.hu/muvek/malonyay-dezso-villaja-1905-1906-xiv-izso-utca-5/> honlapon Gábor Eszter dokumentumválogatását: *A Malonyay-villa: Lajta Béla tárgyai és Lajta levelezése* képgalériát. (Letöltés: 2021. 03. 05.) Lajta nem volt a kalotaszegi gyűjtőcsapat tagja, csak a gyűjtőt hozadékaként keletkezett rajzokat, fotókat használta, amelyek ötletadó forrásként szolgáltak a számára. Ugyanakkor az ő hagyatékából is több tárgy került a Néprajzi Múzeumba.

növendékét, Kós Károlyt, akit egy ösztöndíjhoz juttatott erdélyi tanulmányútra. Kós Károly meg is emlékezik róla, hogy K. Lippich révén ismerkedett meg a gödöllői telep művészeivel és lehetett Kriesch Aladár „kedvelt fiatal barátja”.⁶⁹

Kós Károlynak 1906-ban – még németesen Kosch néven közölve – de már az ő szögletesen rótt betűivel aláírva –, a *Magyar Iparművészetben* jelent meg a műépítész hallgatók kiállításáról a lapba kiválasztott képe a „Türei oláh templomról” és egy, a körösfői templomot középpontba állító üvegmozaik tryptichon tervéről.⁷⁰ (38. kép) A műegyetemen 1906-ban és 1907-ben a kiadott feladatok között szerepelt kifejezetten „kalotaszegi típusú” templomok, udvarházak, lakóházak tervezése.⁷¹

Nem telik el sok idő és a szakma, mint a jövő ifjú reményeikéről számolt be a csak „Fiatalokként” emlegetett végzős építészekről.⁷² Czako Elemér így mutatta be őket:

„Mindannyian járták az országot s mindannyian vissza-vissza tértek a kalotaszegi Körösfőre. Rajzolgattak házakat, szobákat, kapukat, fejfákat és himzéseket, de legtöbbször mégis a körösfői templom tornyát. Bele is vésődött lelkükbe annak érzékeny vonala a négy fiatornyával együtt, hogy azóta úgy tekintenek rá, mint a japán művészek az ő szent Fuzsijama hegyükre. Itt találkoztak és értették meg egymást a körösfői templom körül mind a hatan: Janszky és Tátray, Kozma és Kós, Györgyi és Mende. Szövetségi jegyül is használhatnák a torony képét, ha ugyan minden szervezkedésnél is nem szorosabban fűzi őket össze a körösfői elvek – nevezzük úgy – közössége.”

⁶⁹ Kós Károly levele Kubinszky Mihálynak. Kolozsvár, 1967. június 2. (In: Sas 2003: 624–629. Idézi: Murádin 2016: 40)

⁷⁰ *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 312 (329. és 330. kép).

⁷¹ Keserü 2010: 151–152. jegyzet közötti szövegrészlet.

⁷² Az új utakat kereső építész nemzedék, a „Fiatalok” laza elvi csoportosulásához tartozott az 1907 táján együtt végzett műépítész hallgatók közül: Kós Károly (1883–1977), Györgyi Dénes (1886–1961), Janszky Béla (1884–1945), Kozma Lajos (1884–1948), Mende Valér (1886–1918), Zrumeczky Dezső (1884–1917), a tragikusan fiatalon, 24 évesen elhunyt építész, iparművész, festő Tátray Lajos (1885–1909), valamint Bábolnay József (1886–1983), Lechner Loránd (1883–1963). A szakma figyelmét rájuk a fent idézett Kós és Györgyi szervezte hallgatói kiállítás hívta fel. A nemzeti stílusú építészet gyökereit az erdélyi népi építészet forma- és anyaghasználatában és a középkor vidéki emlékeiben keresték. Szellemi rokonságot éreztek a brit „Arts and Crafts” mozgalomnak a középkor és a kézművesség a mindennapi életkörnyezetét az esztétikus tárgyalkotással megszüpíteni kívánó célkitűzéseivel és az 1900-as párizsi világkiállításon Európa köztudatába berobbanó finn művészeknek a népművészet felfedezésére és az epikus múlt újra álmódására alapuló, a független nemzeti entitásukat a művészet eszközeivel demonstráló stílusterkvéseivel. A „Fiatalok” épphogy kiteljesedni induló népies irányzatából a szelet az I. világháború fogta ki. 1920 után a neobarokk és a modernista irány többüket „elcsábította”, művészi elveik mellett „konok” rendíthetetlen következetességgel Kós Károly tartott ki.

38. kép: Kosch Károly rajzai a *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 312. oldalán, az építészhallgatók azévi kiállításának a bemutatott munkái között. A türei román fatemplomról készült rajz megjelent még *A HÁZ*, 1908. I. évf. 1. sz. 60. oldalán, már Kós Károly néven publikálva, „Egy kalotaszegi fatemplomról” című írásának illusztrációjaként. (Forrás: Kós K. 1908)

Hogy „mit képvisel hát tulajdonképpen a körösfői torony?” – kérdezi a szerző. „Röviden: olyan eredeti alkotásokra vezető elveket és módszereket, melyeknél a súlypont nem az utánozható formanyelven van, hanem az adott körülményekkel számoló találékonyságon” – amit Medgyaszay is megcsodált. Czákó kiemeli a nemcsak a rendeltetéssel, hanem a természettel és környezettel való organikus kapcsolatot is,

ahogyan Kalotaszeg templomait belekomponálták a tájképbe, hiszen nem mind-egy, hogy valami síkságra, vagy hegyvidékre épül. A „*helyhez kötött építési gondolat*” és a hagyomány továbbvitele mellett fontos a konstrukciók megértése, „*melyek talán a középkor óta élnek a népies architektúrában, a sima falak, a kívülről leolvasható belső tagozás, főleg pedig a szerkezeti vonalak és tömegek érvényesülése, amely mellett minden dísz csak alárendelt jelentőségű [...]*.” Mindezen tanulság a kánonokba „*vetett hitet ugyan megbontja, de viszont biztos fejlődési utat jelöl. Íme ezt látták meg a mi fiataljaink is a körösfői toronyból.*” (Czakó 1908: 120, 125)⁷³

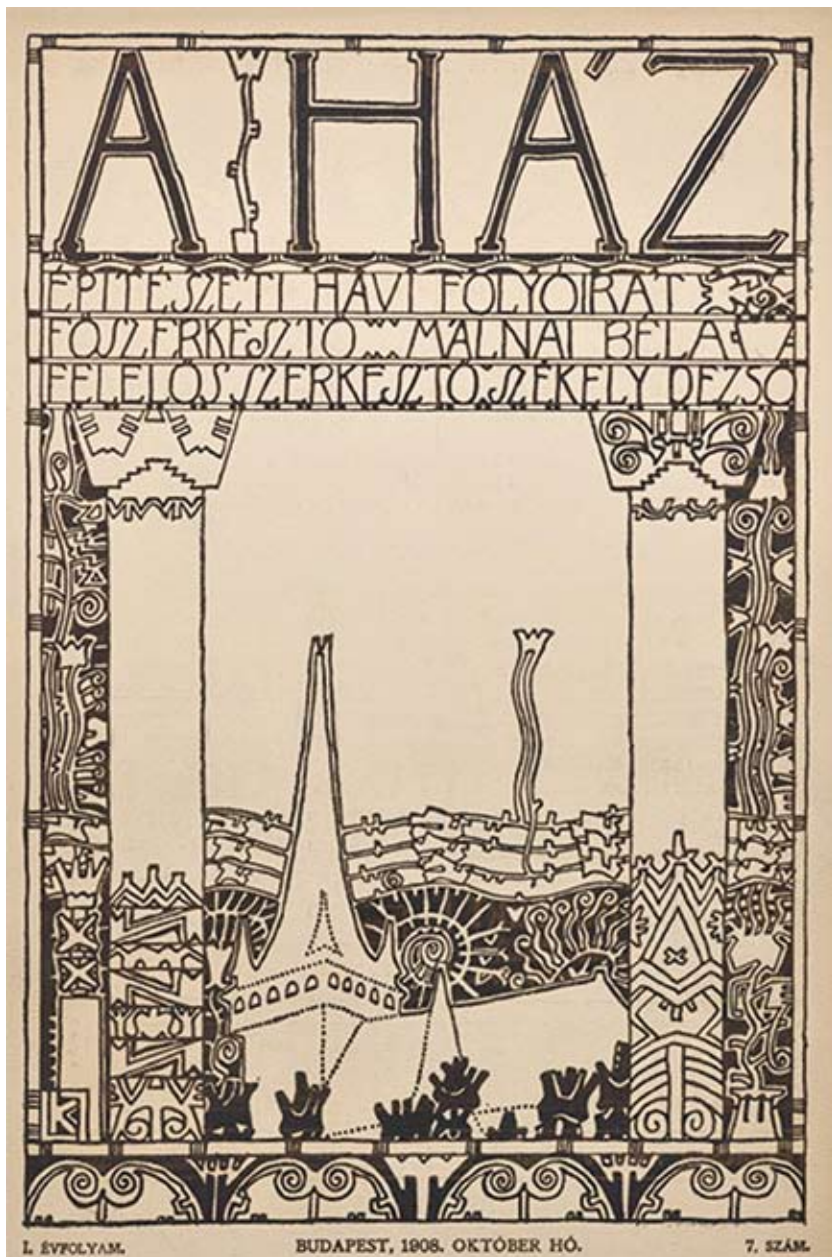
A HÁZ című, ekkor indult és mindössze négy évfolyamot megért „*építészeti havi folyóirat*” (1908–1911) a Lechner Ödönt követő, illetve részben vele polemizáló, a magyar stílus megteremtését elmélyültebb, konstruktívabb szellemiségében célul tűző építészgeneráció progresszív törekvéseinek adott hangot, és a kor „*magyarul modern*” módon gondolkodó fiatal építészeinek színe-javát fogta egybe.⁷⁴

A szaklap Koronghi Lippich Eleknek a „*Hogyan lesz magyar architektúra?*” című programadó előszavával indult, amelyben hangsúlyozza, hogy:

„nem a gatyá és szűrvtérág másolásától lesz magyarrá a művészet, hanem annál fogva, hogy magyar művészek csinálják” akik fölismerték „fajuknak ideáljait, s azok szellemi és lelki életéből táplálkoznak.” „Ne csupán másoljuk a népet, ne csupán az ornamentumait bántsuk le az ő kezének műveiről, de ismerjük meg a gondolkodása módját, fogjuk meg a lelkét s hozzuk fel ide a mi tétova-kulturás munkánk világába. Ha tanulmányozzuk a legtöbb kincsünket rejtő Erdély népének művészetét, tapasztalni fogjuk, hogy konstruktív erejét az is a középkor nagy stílusával megtalált kapcsolatból meríti. Mily szerencsénkre válhatik, ha megismerjük azokat a törvényszerűségeket, melyeket ez a kapcsolat, akármily primitív formákban is, de stílussá emelt. A magyar nép művészetének gyönyörű stílusává, valami egészszé, amíhez hasonló egészszet a mi zavaros

⁷³ A *Magyar Iparművészet* ugyanazon számában *A művészetek és a stílus* című nyitócikkében Koronghi Lippich kijelenti, hogy vissza kell vezetni az „*architektúrát a stílus feltételei közé*”, amely csak „*egységes világszemléletből és eszmei közösségből keletkezhetik*”. A magyar „*lélekegyesség*” és magyar „*formanyelv*” vezet el a stílus megtalálásához (Koronghi Lippich 1908a: 101). K. Lippich a cikkben különösen meleg sorokban méltatja Kós Károlyt, hosszan idéz tőle és számos rajzát közli, közte „*kis udvarház*” művészház és a zebegényi templom szép grafikájú látványrajzait (Koronghi Lippich 1908a: 106–112, 114). K. Lippich Elek és Czakó Elemér Kós Károlyon kívül Györgyi Dénes, Mende Valér, Tátray Lajos és Kozma Lajos grafikáit használja cikkük illusztrációjaként.

⁷⁴ Főszerkesztő: Málnai Béla, felelős szerkesztő: Székely Dezső, „*a füzetek címlapját és az iniciálékat Kozma Lajos rajzolta*”, nyomtatott Budapesten az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdájában.

39. kép: *A HÁZ* művészeti és építészeti folyóirat borítója kalotaszegi templom főmotívumával, Kozma Lajos grafikája, 1908. I. évf. 7. sz.

40. kép: Ex libris Sipos Henrik számára. Kozma Lajos pályaműve, amellyel I. díjat nyert A HÁZ folyóirat 1908. évi pályázatán (Forrás: A HÁZ, 1908. I. évf. 151)

kultúránk eddig még nem revelált. Rendelkezésünkre áll az utolsó legnagyobb stílusnak, a középkor stílusának egész világa s rendelkezésünkre áll népünk fajbéli stílusa. És népünk stílusában középkor és jelen, a szerves fejlődés egységes eredményeképp. Ha ezt megértettük, hatalmas rendező szempontok jutottak a tulajdonunkba. Ki a nép fálvaiba! és vissza a műemlékek beszédes kövei közé!” (Koronghi Lippich 1908b: 1–2)

A magyar nemzeti stílusú építészet polémiájához a számban mások is csatlakoztak, valamint igen tekintélyes helyet kapott a Lajta Béla tervezte Malonyay villa ismertetése is.⁷⁵

A Malonyay villáról nemcsak a megrendelő tulajdonos személye okán érdemes megemlékezni. Az épület a saját korában sokkal nagyobb szellemi jelentőséggel bírt, mint amit mai szemmel gondolnánk róla, s emögött minden bizonnyal a Malonyay-vállalkozás 1907-ben megjelent első, Kalotaszeg kötetének a kortársakra gyakorolt revelatív ereje állt. Kós Károly pályafutásának indulását is ennek az épületnek az élménye határozta meg. Saját bevallása szerint budapesti mérnökhallgató korában e ház látványának az ismerős erdélyi otthonossága adta meg azt az első lökést, amelynek hatására elhatározta, hogy építész lesz (Kós K. 1991: 216). Időskori visszaemlékezésében még hosszú évtizedek távolából is kiemeli, hogy az erdélyi építészet hatása Budapesten Lajta Béla Malonyay villája által hitelesen és meghatározóan jelent meg. A Kós Károlyt érő élmény után két évvel *A HÁZ* folyóirat indulásakor Kós már az „alapítókkal” egy szellemi platformon állt, munkatársként jelent meg. Ugyanabban az 1908. évi első (május-júniusi) számban a Malonyay villáról szóló írások mellett olvasható Kós Károly kiváló irányú esszéje a türei román fatemplomról, saját grafikáival illusztrálva, melynek kapcsán az erdélyi faépítészetéről közli gondolatait:

„Itt benn, a félhomályban a régi Bizánc levegője leng. De ami e fölé borul, ami ezt magában foglalja, az már más művészet, más hangulat szülötte; az már mind, de mind a miénk. A csúcshabozatot rovott bordák támasztják alá és a rovásból felénk virit a sötétségből a csattanó piros és pávakék. A szemöldökgerendán, köröskörül az egész templomon vidám tulipántos friz fut. Itt meg egy fagyertyatartó; mintha már láttam volna ezt máshol is, amikor még zörgős guzsaly volt a neve. És amerre csak nézek, ajtókon és a falon, székeken és rácsozaton, mindenütt rajzok és színek, amiket nem ismert sem a régi, sem az új Bizánc, amik itt termettek, amiket a mi népünk ősi erejű művészete alkotott meg. Kívül meg, ott éppen miénk ez a templom: mint a pusztát járó ősök sátora. Hatalmas és meredek a cifraszindelyes teteje, melyből, mint buzogányos kopja, ugrik az ég felé a karcsú torony.” (Kós K. 1908: 62)⁷⁶

---

⁷⁵ *A HÁZ – építészeti havi folyóirat*. I. (1908) 1. sz. május-június 27–48, vö. Malonyay 1908; Málnai 1908.

⁷⁶ Kós Károly a türei református lelkész lányát, Balázs Idát vette feleségül 1910-ben, a templomra is így figyelhetett fel. Miután a régi fatemplomot az új téglaeépület építésekor a görög-katolikus egyház el akarta bontatni, Kós 600 koronáért megvette, hogy megmentse az épületet, amelynek sorsa a továbbiakban nagy port vert fel (az esetet elemzi Bardoly 2017). A balázsfalvi egyházi főhatóság a vásárlást nem hagyta jóvá, ahhoz viszont hozzájárult, hogy a többet ígé-

Az építész diplomáját 1907-ben kézhez vevő Kós Károlyra az I. világháború kitöréséig kiemelkedő feladatok vártak. Már a diplomaszerezése után egy évvel Zrumeckzy Dezsővel⁷⁷ együtt megbízást kapott a fővárosi Állat- és Növénykert épületeinek tervezésére, amit 1912-ben át is adtak a nagyközönségnek. 1908-ban készült az óbudai református parókia és imaház (Kós, Zrumeckzy), 1908–1909-ben a zebevényi katolikus templom (Jánszky Béla, Györgyi Dénes, Kós), 1910–1911-ben a Városmajori elemi iskola és óvoda (Györgyi, Kós). 1912-ben adták át a négy fiatornyos toronnyal koronázott sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot,⁷⁸ 1912–1913-ban készültek a Wekerle munkás- és tisztviselőtelep központi terének tervei, 1913-ban avatták fel a szintén négy fiatornyos kolozsvári református „kakasos” templomot.⁷⁹

A 19. század végének kiállításai, a gödöllői művészek 20. század eleji Kalotaszeg-járása, a „Fiatalok” építésznemzedéke kapcsán felvázoltuk a kalotaszegi népi és egyházi építészet, azon belül is a tömegalakítás, az arányok, a formai részletek, az anyaghasználat iránt megnyilvánuló érdeklődést. A nemzeti stílustörekvések

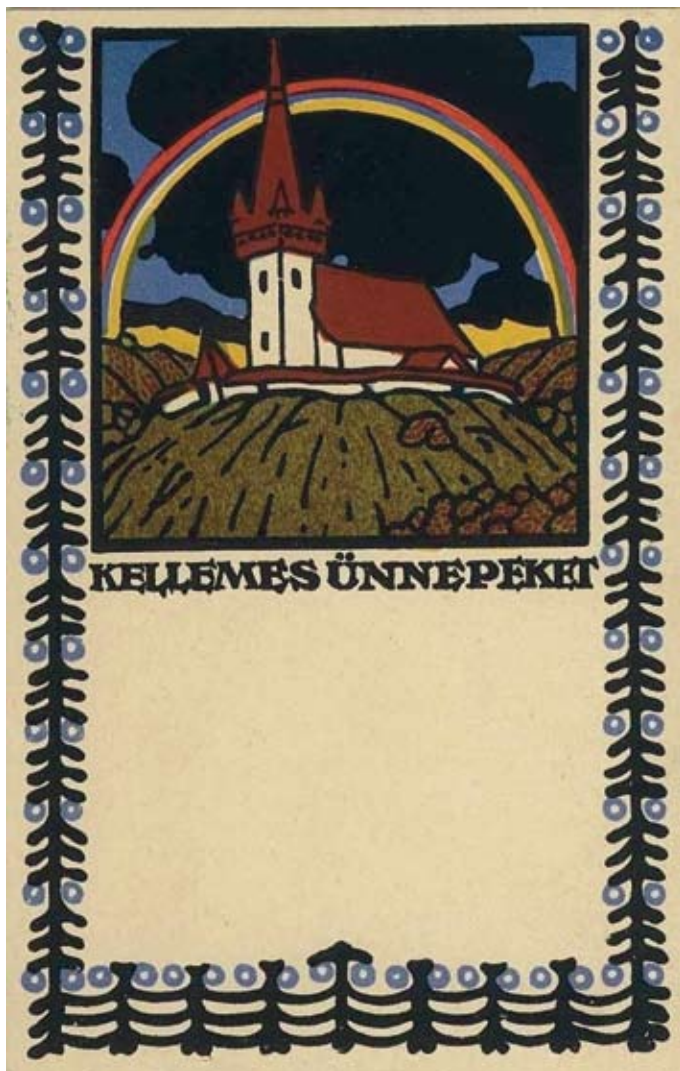
---

rő Bukaresti Nemzeti Múzeumnak eladják. Kós 1910-ben levélben értesítette a Műemlékek Országos Bizottságát, hogy ne engedjék, hogy „*idegen, minket gyűlölő nemzet kezére*” kerüljön, s „*hamis tanúságot tehessen nemzetünk, népünk művészei ellen*” (Bardoly 2017: 167). A magyar hatóság ugyan megakadályozta az elszállítást, de a hivatal időhúzása, tehetetlensége, a romániai vevő határozott próbálkozása patthelyzetet teremtettek, az ügy nyilvánvalóan politikai síkra terelődött. 1913-ban ezért Kós, Zrumeckzy Dezső és Pogány Móric műépítészek értesítették a budapesti sajtót, kijelentve, hogy a fatemplom nem román műemlék, hanem „*a kalotaszegi, sőt az erdélyi magyar népművészet egyik, sőt talán legszebb, legeredetibb alkotása*”, s ne engedjék kivinni az országból. (A türei fatemplom. *Budapesti Hírlap*, 1913. július. 20. 33. évf. 171. sz. 12) Bardoly írja: - „*Kós jól ismerte, és jól látta nemcsak a görögkatolikus román egyház által támogatott aktív és céltudatos román politika, de a magyar kormányok léha és felelőtlen erdélyi politikájának súlyos következményeit is. A mély gyökerű, elmérgesedett politikai ellentétek azonban ekkor már rég átcsaptak a kultúra területére is, a közös múlt emlékeinek egyoldalú kisajátításába, azt hangsúlyozva, ami szétválaszt.*” (Bardoly 2017: 162) A templom végül már a „román világ” alatt, 1936-ban került a bukaresti szabadtéri néprajzi múzeumba. (Balogh Ilona a faemlékek iránt megnyilvánuló tudományos érdeklődés áttekintése során beszámol a két világháború közötti román kutatások kisajátító, versengő törekvéseiről. Balogh I. 1944.)

⁷⁷ Zrumeckzy Dezső (1883–1917) szintén a „Fiatalok” csoport tagja, Kós Károly műegyetemi társa, barátja és közvetlen munkatársa volt az állatkert és Wekerle-telep épületeinek megalkotásában. Az erdélyi és kalotaszegi faépítkezés tanulmányozása az ő munkásságára is jelentősen hatott.

⁷⁸ A múzeum tornyáról egy, a százéves évfordulóra megjelent monográfia így ír: „*A faívezetes és deszkamellvédés örtornácú torony közös középkori erdélyi örökségre utal: a tornác alatti kettős, lombard ablakok a kalotaszegi Gyerőmonostor templomtornyából ismerősek – itt játszódik Kós Károly programregénye, A Varju-nemzettség –, a tetősíkok formája medgyesi szász kaputoronyra emlékeztet, a négy fióktornyos, zöld mázas cserepű megoldás pedig számos erdélyi épületre...*” (Boér – Várallyay 2012: 28)

⁷⁹ Részletekért lásd a Kós megmaradt építészeti terveinek egy részét őrző Budapest Főváros Levéltára által rendezett kiállítás katalógusát: Fabó – Gall 2014. A templomról lásd: Debreczeni 1928; Fabó–Gall 2014: 174–175; Nagy Á. 2014.

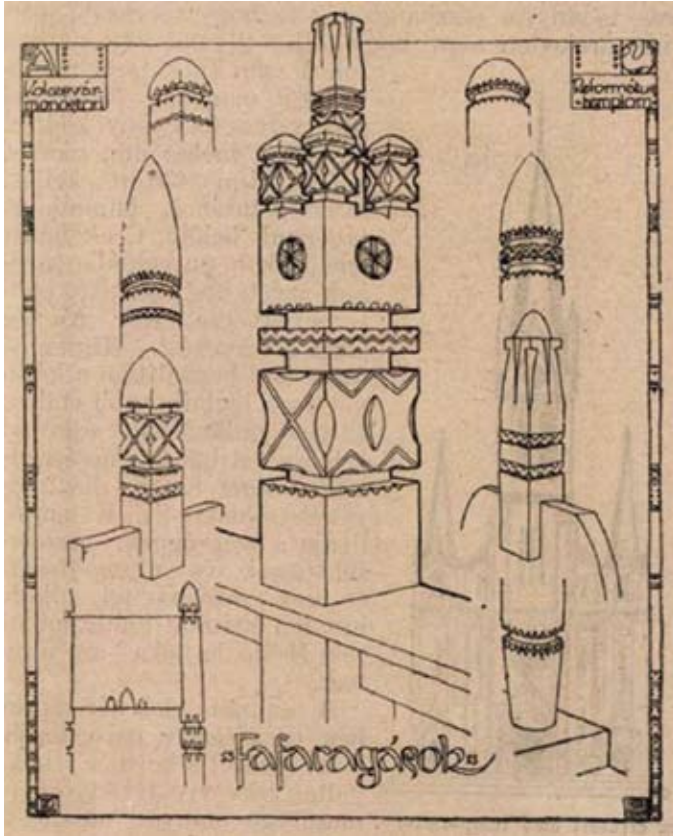

41. kép: Képeslap a magyarvalkói templom távlati képének dekoratív stilizálásával. Helbing Ferenc (1870–1958) grafikus művésztanár irányításával a budapesti Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola növendékei által tervezett és 1913-ban forgalomba került képeslap (Rigler József Ede Papírgyár Rt.), amely a magyar szecesszió sajátos népművészeti fókuszát elegyíti a William Morris nevével fémjelezhető textil és faltapéták ornamentálisának és a Wiener Werkstätte lineáris síkkompozícióinak hatásával (Forrás: Iparművészeti Múzeum, Leltári szám: MLT 5692. Közli: F. Dózsa 2004. katalógus: 5, 6, 20, 108. és 110.)

42. kép: A Kós Károly tervezte és 1913-ban megépült Kolozsvár-felsővárosi Monostori úti, úgynevezett „kakasos” református templom délnyugati nézete Debreczeni László grafikáján a Pásztortűz kolozsvári szépirodalmi és művészeti folyóiratban 1928-ban (Forrás: Debreczeni 1928: 10)

alkotói lázában élő nemzedéket különösen az ácsolt haranglábak, fa- és kőtemplomok meredek, gúla formájú sisakból, alacsony szoknyás (csonkagúla alakú) vízvetőből álló, zsinelytetős, négyfatornyos, harangházas, körbefutó árkados erkélyű, deszkamellvédéses templomtornyainak jellegzetes motívuma nyűgözte le. A szerkezetet hangsúlyozó díszítés, a harangház erkélyének faragott oszlopai, az árkádok íves könyökkötései, a mellvéd deszkázatának fűrészelt, ritmikusan ismétlődő mintázata mind inspirálóan hatottak. A szimbólummá válásnak az 1870-es évektől induló és a fentiekben végigkísért folyamatában megfigyelhető a határozott funkcióhoz

43. kép: A Kolozsvar Monostori úti templom belső berendezésének fafaragásos részletei Debreczeni László rajzán (Forrás: Debreczeni 1928: 35)

és régióhoz kötött alapvetően szakrális építészeti forma jelentéskörének gazdagodása, amely a népművészetet, a magyar stílust, a magyar nemzet kiterjesztett fogalmát kezdte jelképezni az első világháború előtti optimista korszakban, amikor Magyarország az osztrákokkal szemben definiálható saját identitását és a nagyvilágnak megmutatható nemzeti karakterét szerette volna korszerű módon, a nemzetközi folyamatok áramába is bekapcsolódva felmutatni. Mindeközben az „ideálforma” elszakadt a templomépülettől, „deszakralizálódott” és alapvetően világi feladatokat betöltő magán- és középületeken (efemer kiállítás installáció, múzeum, iskola, állatkerti pavilon, kereskedelmi központ) is megjelent, melyek reprezentativitását erősítette a karcsú, ácsolt, kalotaszegies toronysisak alkalmazása.⁸⁰

⁸⁰ Figyelemre méltó historizáló épület Alpár Ignác 1902-ben egy törökbálinti gyárosnak, Walla Józsefnek tervezett kastélya. A kor középkor kultuszából eredően középkori lakótoronyra

44. kép: A Kolozsvár-felsővárosi „Kakasos” templom Monostori úti főhomlokzata, építész: Kós Károly, 1912–14. (Forrás: Wikizoli, 2020, https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Reformed_Church_-_Strada_Mo%C8%9Bilor%2C_Cluj-Napoca#/media/File:Cluj_str_Motilor_84_Biserica_reformata_2.jpg Letöltés: 2021. 03. 12.)

emlékeztető kastély neoromán nyílásokot, mészkőburkolatot kapott erdélyies lekontyolt tőformái a kor villaépítészetét tükrözik. A kastély középrizalitja egy a száz erődtemplomok és kalotaszegi templomtornyok jegyeit idéző kilátótorony, amelynek deszkamellvédes erkélye felett négy fiatornyos toronysisak látható, s amely mutatja azoknak az erdélyi történelmi tanulmányoknak a hatását, amelyek Alpárt a Vajdahunyad vára gótikus szárnya tornyainak változatos sisakformái megalkotásában ösztönözték. A Walla kastély toronysisakja letisztult formaképzésével kiemelkedő korai példája a toronymotívum megjelenésének a kor világi építészetében. Egyben mutatja azt is, hogy a forma nemcsak a Lechner köpenyegéből előbújt, a nemzeti építészeti megújításának útjait kereső fiatal építészemzedéket izgatta, hanem a nemzeti építészeti, historizáló, eklektikus irányvonalának nagymesterében is rezonált. <https://www.kastelyok.com/adatlap.php?details=625> Letöltés: 2023. 03.05.

45. kép: A Kós Károly és Zrumeczky Dezső tervezte „Madarak háza” látványterve. A Madárház (1909–1912) a Fővárosi Állat- és Növénykert egyik legszebb épülete lett, a kalotaszegi népi építészetet és a református templomok harangházát idéző tornyával, faragott részleteivel, tömegalakításával. (Megjelent *Magyar Építőművészet*, 1909. 7. évf. 6. szám 1. színes mellékletként.)

Még a vasbeton használatával kísérletező korai munkák is keresték a lehetőséget a hagyományos forma és a modern technika összeegyeztetésére. Erre példa a Malonyay-vállalkozásban jelentős szerepelt vállalt Medgyaszay István rárósmúlyadi temploma (46. kép) és Váczy-Hübschl Kálmán (1877–1946) sátoraljaúj helyi „Bor-temploma”. (47. kép)

A fentiekben vázolt folyamatok nyomán a 20. század elején élénkült meg újra a tudományos és művészi figyelem az erdélyi faépítészet iránt. Kós Károly és Thoroczkai Wigand Ede is több ízben értekeztek a témáról,⁸¹ de mindketten iskolapéldái is annak, hogy az erdélyi faemlékek (ácsszerkezetek, tornyok, tetők, kapuk, tornácok, kopjafák) alapvető mértékben határozták meg építészeti elgondolásaikat, stílusukat. Szinte Gábor és fia László 1913-as Kolozs megyei tanulmányútjáról már szó volt. Bár későbbi generáció szülöttei, de szükséges kiemelni egyrészt Debreczeni László munkásságát, aki Kelemen Lajos biztatására és Makkay Sándor erdélyi református püspök megbízásából végezte műemléki felméréseit a református egyház számára,⁸² másrészt Balogh Ilona művészettörténész szerepét abban,⁸³ hogy a két világháború közötti időszakban, majd 1940–1944 között újabb lendületet kapott a szakrális faemlékek kutatása.

⁸¹ Részletes bibliográfiai adatokat lásd: Balogh I. 1944: 494–495.

⁸² Lásd például Debreczeni: 1929 (ötven darab művészi értékű fametszetes műmelléklettel).

⁸³ Balogh I. 1933, 1944.

46. kép: Rárósmúlyad, Szent Erzsébet templom, tervezte: Medgyaszay István, 1909–1910-ben (Forrás: Wikimedia Commons, Salome mi, File:István Medgyaszay Rárósmúlyad church.jpg – Wikimedia Commons Letöltés: 2021. 03. 12.)

47. kép: „Bortemplom”, az egykori Magyar Királyi Állami Közpince épülete Sátoraljaújhelyen, tervezte: Váczy Hübschl Kálmán, 1913-ban (Forrás: Wikimedia Commons, Globetrotter19, File:Fasor Straße 18, O (V), 2021 Sátoraljaújhely.jpg - Wikimedia Commons Letöltés: 2021. 03. 12.)

Kós Károly Kalotaszegen 1920 után

Felfedezéstörténete révén Kalotaszeg már Trianont megelőzően szimbolikus tájjá vált, a népművészet ideáltípusát testesítette meg, a magyarság egészét, az össz nemzetet szimbolizálta, és sokrétű jelentéskörében az „erdélyiség” fogalma is fontos összetevő elem volt. 1920 után ez utóbbi jelentéstartam vált kiemelten fontossá. A megcsonkított Magyarország számára az elvesztett „kincses” Erdély egyik fő szimbóluma Kalotaszeg lett, amelynek képzetét egy-két, már korábban is közismertté vált „attribútummal” könnyen „elő lehetett hívni”. (Az elűzött vagy a távozás mellett döntő deklasszált erdélyi menekültek Magyarországon is fenntartották és tovább táplál-

ták az elhagyott haza nosztalgikus toposzát, és sérelemtörténeteikkel és politikai aktivitásukkal hozzájárultak a magyarországi revíziós közbeszéd érzelmi töltöttségéhez.) Kolozsvár szellemi erőterében a közvetlen szomszédságában lévő Kalotaszeg az erdélyi értelmiség két világháború közötti transzilvanizmusa számára a magyar kulturális értékek felmutatásának élenjáró „terepe” volt. Abban, hogy 1920 után Kalotaszegnek – mint Erdély jelképerejű tájának – szimbolizmusa elmélyült, finomodott és megerősödött, jelentős szerepe volt Kós Károlynak, aki törekedett a maga történetiségében megértve és többnemzetiségű karakterében a megbékélés lehetőségét is keresve, árnyaltan reprezentálni a tájat.

Kós Károly – aki Bánffy Miklóssal együtt – az 1916-os budavári utolsó magyar királykoronázás rendezője, díszlettervezője volt, budapesti fényes építész karrierjét, nagy megbízatásokat maga mögött hagyva végleg Kalotaszeget választotta „fogadott hazájául”. Kós Károlynak Kalotaszeg nemcsak az a kimeríthetetlen kútforrás volt, amelyből építőművészete merítkezett és amelyből irodalmi ihletettséget nyerte, hanem egész belső világának középpontja volt, amihez ragaszkodott minden anyagi, politikai, kényelmi szempont dacára. Trianon, a román királyság, és a román szocializmus ellenére, haláláig itt akart élni: *„Itt, e csudálatosan egyedülvaló, ezeresztendő élő magyar világnak szívében, melynek neve: Kalotaszeg.”* (Kós K. 1940: 382)

Lehetetlenség akár csak vázlatosan is áttekinteni Kós Károlynak nemhogy az erdélyi, de a kalotaszegi horizontú munkásságát is. Kós szépírói, könyv- és lapkiadói, szerkesztői, illusztrátori, politikusi és építési tevékenységében Kalotaszeg karakterének megfejtése, esszenciájának megragadása, közügyeinek előlendítése egy tőle elválaszthatatlan, szinte rögeszmésen befejezhetetlen, örök küldetésvállalást, *„közösségi életmunkát”* (Kós K. 1971: 1502) jelentett. Legyen az az erdélyi nagy történelmet, mint cseppben a tengert megmutató kalotaszegi múlt epikus megéneklése, az állhatatosan végzett kalotaszegi egyházmegyei főgondnoksága, a bábonyi mezőgazdasági tangazdaság,⁸⁴ az építési tehetségének apró ujjgyakorlatokat jelentő feladatok vállalása, amint Kalotaszeg falvaiban sorra tervezte a középületeket, szövetkezeti

⁸⁴ Kós Károly saját szavai szerint Bábonyban *„Csak a gazdasági rész épült fel, s a gyümölcsöst állítottuk be, ez sikerült is. Magára az iskolai rész kiépítésére a háború miatt már nem került sor.”* (Benkő 1978: 60) A tangazdaság építészeti terveit lásd a Budapest Főváros levéltára Kós Károly Virtuális Archívumában: <https://kos.bparchiv.hu/hu/alkotasok/reformatus-egyhazmegye-mezogazdasagi-majorja-es-foldmuvelési-iskolaja-babony> (Letöltés: 2021. 03. 20.) A főúttól Váralmás irányában, a második völgyben meghúzódott épületegyüttest az 1944-ben történt megrongálás után 1945–46-ban teljesen elpusztult, csak a fundamentum néhány darabja található még meg. Sajnos vele pusztult az 1935-ben a régi bábonyi fatemplom bontásakor áthozott faharangláb is, amit Kós Károly felállíttatott a tanyán, a tervezett iskola harangtornyaként (Vajk 1983: 40).

központot, faluházat, tejcarnokot, a román és a magyar templomok, imaházak, parókiák sorát,⁸⁵ vagy Kalotaszeg Múzeumának épületét.⁸⁶

Kós Károly műemléki tevékenysége meghatározó volt az erdélyi református egyház számára. Publicisztikájával felhívta a figyelmet pusztuló értékekre, káros presbitériumi döntésekre, s mentett meg épületeket a lebontástól. Neki köszönhető, hogy végül nem esett áldozatul a falubeliek újtásvágyának 1922-ben Kalotaszeg két fontos középkori műemléke, a magyarbikali és a vistai templom. Míg a vistai templom érintetlen maradt, Magyarbikalon a hívek a műemlékvédelmi viták elébe vágva, sietve lebontották Kalotaszeg legrégebbi, 1697-ben épült haranglábát (Vincze 2014: 24). Kós Károlynak fontos szerepe volt abban, hogy a református egyház 1928-ban intézményesen megindította a műemlékek összeírását és központi ellenőrzést hozott létre az állagmegóvó és restaurálási munkák felügyeletére (Debreczeni 1968: 45). Addigra így is sajnos több középkori templomot veszített el a vidék. 1831-ben építették át a gyerővásárhelyi templomot, (amely 1926-ban Kós Károly tervei alapján újult meg). Jákótelke középkori temploma a 19. század eleji felújítással és az 1842-ben a fiatornyos, harangházas

---

⁸⁵ Leghíresebb kalotaszegi alkotásai a sztánai üdülőtelepen épített saját háza, a Varjúvár (1910), illetve a Szentimrei (1925) és Kós Szidónia villák (1937), valamint Ferenczy Gyula sztánai nyaralóháza (1924, Kós K. 1971: 1509), de tervezett lakóházat Csucsára is, Simon Gerő író számára (1926). Református, illetve görögkatolikus templomokat, vagy imaházat tervezett, (illetve restaurálási tervet készített) Sztánába (1924), Kispetribé (1924), Erdőfalvára (1928), Ketesdre (1937–41) és Bábonyba (templom tanteremmel 1934). Nem megvalósult templomterve, illetve bővítési terve készült Csucsára (1911) Magyarbikalra (1922), Vistába (1922) és Egeres-Ferencbányára (1956). Parókiát tervezett Bánffyhunadra (1924, az épület az 1956-os tűzvészben megrongálódott, jelentős módosításokkal építették újra), Nagypetribé (1914, 1953), Farnasra (1955) és Kalotaszentkirályra (1961), Gyerővásárhelyre (1963). Parókia tervei nem valósultak meg Csucsán (1951), és Magyargyerővásárhelyen (1963). Kultúrházat tervezett Mákóba (1928, 1942), Körösfőre (1936), Magyarbikalra (1941, 1948). Meg nem valósult kultúrháztervei voltak Zsobokra (év nélkül), Kispetribé (1947), Magyarlónára (1947) és Magyarnagykapusra (1954). Mezőgazdasági szakiskolát tervezett Bábonyba (1935–36), tejcarnokot Mérába és községházat és jegyzői lakást Magyargyerővásárhelyre (1941, 1942). Nem valósult meg a Bánffyhunadra tervezett Kalotaszeg Múzeum (1935). A sebesvári várrom 1923. évi restaurálásakor a kerek déli bástyát is a tervei alapján fedték újra. (Összefoglalóan lásd: Vajk 1983; Gall 2002, a kolozsvári református egyházkerületben végzett építészeti és műemléki munkásságáról: Debreczeni 1968)

⁸⁶ Az 1912. évi sikertelen múzeumalapítási próbálkozás után a Kalotaszegi Református Egyházmegye az 1933 tavaszán döntött a Kalotaszegi Néprajzi Múzeum felállításáról, ekkor kezdődtek meg a tárggyűjtések is. (678 tárgy, 100 ezer lejt meghaladó értékben, amelynek a II. világháború utáni eltűnéséről semmilyen információval sem rendelkezünk) A múzeumot 1933. október 15-én meg is nyitották egy ideiglenes, a református egyház tulajdonában lévő „Nagy Ferenc” házban.

48. kép: Az 1924-ben Kós Károly tervei alapján épült sztánai görög-katolikus román templom (Fotó: Fülemile Ágnes, 2004)

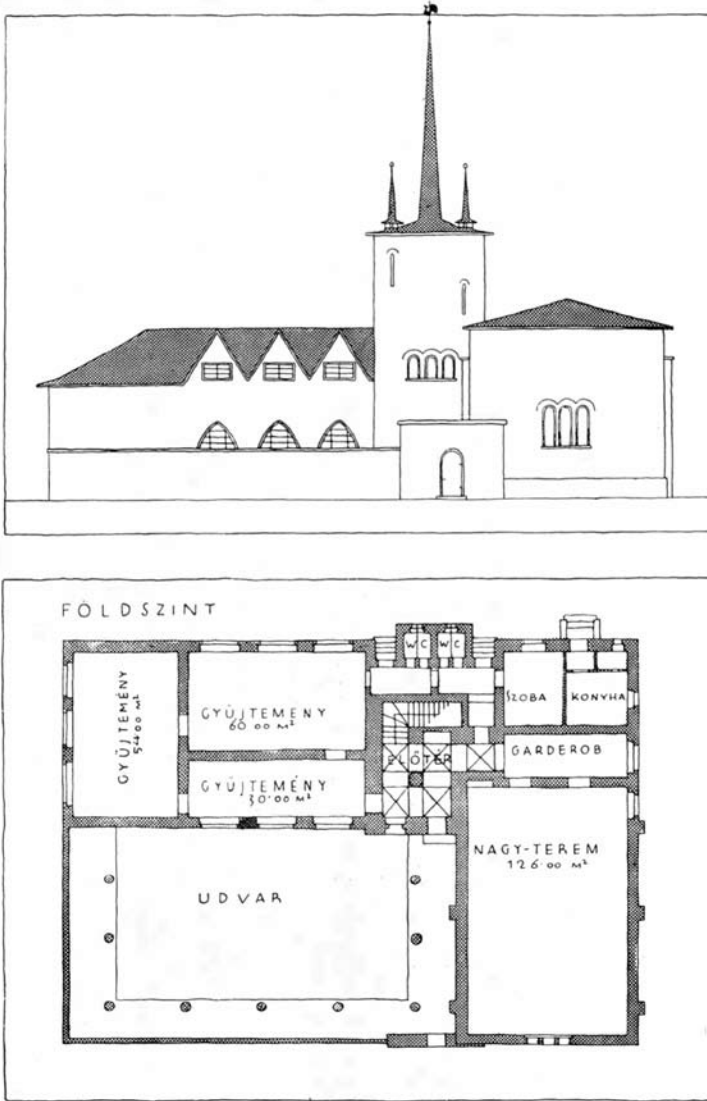

49. kép: Kós Károly 1924-ben készült tervei szerint 1927-ben megépített görögkatolikus (1948 után ortodox) templom Kispetriben. Belső terébe a Sztánán elbontott, onnan megvásárolt, 1795-ben épült román fatemplom részeit telepítették át, amelyhez hozzáépítették a kőtoronyt. (Fotó: Balogh Balázs, 2021)

50. kép: A Kós Károly tervezte egyhajós ketesdi református templom, amely 1937 és 1941 között épült. Kettesd 37 m magas tornyú fatemploma 1937-ig állt. Mivel a templomot „kinötte” a gyülekezet, a presbitérium a lebontása és egy új kőtemplom építése mellett döntött. Kós Károly viszont legalább elhelyezte az új épületben, ami még menthető volt a régi templom berendezéséből, így a gyalui Asztalos János által 1692-ben festett 21 mennyezetkazettát is. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2021)

tető helyére épített bádogtetős toronnyal vesztette el jellegét, a festett mennyezete sem helyezték vissza. A 19. század végén a tordaszentlászlói templomot bontották el, „...*ugyanebben az időben olyan megcsodált műemlékünk is halálra volt ítélve, mint a magyarvalkói, már el is készült a helyébe építendő sivár pallértemplom terve*” (Debreczeni 1968: 53). A 20. század első évtizedében bontották el Kispetri, az 1920-as években Sárvasár, 1936-ban Kettesd „öreg” templomát és haranglábát. Kós ugyan tervezte, hogy a haranglábát Kolozsvár kedvelt kirándulóhelyén, a Hójában állítsák föl, de mire észbekapott a fát széthordták (Vajk 1983: 40). „*Valamennyi középkori építésű, majdnem mind festett mennyezettel, és népi ács munkálatú tetővel bíró templom. [...] 1930-ban a magyarkiskapusi templomra mondották ki a lebontási határozatot, de szerencsére a vistai és bikali esethez hasonló kimenetellel.*” – írja Debreczeni László (Debreczeni 1968: 53).

51. kép: Kós Károly 1935-ben készült, meg nem valósult „Kalotaszegi múzeum és kulturház” épületterve (homlokzat és alaprajz) a Bánffyhunadon 1933-ban (még egy másik épületben) megnyílt Kalotaszeg Múzeum számára. A terv a Székely Nemzeti Múzeum alaprajzi elrendezésére hasonlított. A kerített udvar kapuja az épület két tömbjét összekötő tornyos lépcsőház főbejáratához vezet. A dístelen homlokzat fődíszze a négy fiatornyos torony és a más épületein is előszeretettel alkalmazott többes ablaknyílások csoportos dekoratív ritmusa, valamint az aszimmetrikus tömegelrendezés. A rajz megjelent A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléjében* 1941-ben. (Forrás: Padányi 1941: 116. Lásd még: Gall 2002: 378–379)

Távolabbi a kapcsolódás, de mégis idetartozik, hogy Kós Károly 1922–1923 telén a Varjúvárbán, a maga készítette Gutenberg-típusú kézinyomdán 200 példányban kinyomtatta, összefűzte, bekötötte az „*Erdély kövei*” című 30 linómetszettel illusztrált képeskönyvét (Említi: Kós K. 1971: 1507).⁸⁷ Transzilvánizmusának és építészeti hitvallásának megfelelően fejtette ki, hogyan látja az építészetben azt az őt és kortársait lenyűgöző kultúraalakító erőket, amelyek a kívülről Erdélybe érkező hatásokból egyéni kifejezőmódot alakítottak, s amely

„Erdélyt mindenekelőtt és felett, és mindenidőkben sajátosságos, egyedülvaló egyéniséggé predestinálták, mint a legkülönbözőbb fajta népek és kultúrák keveredő helyét.” „...a Székelyföld, avagy Kalotaszeg XVI., XVII. és XVIII. században épült vagy átépített kerített templomai kizárólagosan erdélyi magyar templomok. Ugyanezt kellene elmondanunk a szász templomokról is. És ha most egymás mellett és egyszerre nézzük és egymással összehasonlítjuk Erdély templomait, akkor önkéntelenül is meg kell hogy lepjen az időbeli sorrendben állandóan növekvő rokonság az eredetileg egymástól nagyon idegen épületek közt. Az időrendben később és később épülő templomok állandóan távolodnak attól a típustól, mely közvetlenül idegen földről (keletről avagy nyugatról) került ide és közelednek ahhoz a közös típushoz, melyet ezen földön az élet és természet azonossága és a közös sors diktál románnak, szásznak, magyarnak egyformán.” Meggyőződéssel jelenti ki: „Az igazság, amire Erdély beszélő kövei tanítanak”, „akikbe lelket lehelt Erdély háromfajtájú, de közös sorsú népe”, az az, hogy „az erdélyi román, szász és magyar templomok igazi típusai sokkalta közelebbi rokonok egymással, mint a világ bármely más templom-típusával.” (Kós K. 1920: 138, 140, 141)⁸⁸

Kós Károly a későbbiekben is következetesen kiállt a maga „*jobbrol-balról sokak által kritizált, de kiirthatatlanul belé(je) gyökerezett »transzilván«*” ideológiája mellett (Kós K. 1971: 1510). A hivatalos magyarországi „*melldöngető*” retorikával szemben képviselt, a tevékeny megmaradásban és alkalmazkodó együttműködésben hívó alapállása nemcsak a két világháború között, hanem az 1940–1944 közötti időszakban is higgadtságra intő példát és cselekvési mintát adott az erdélyi értelmiségnek.⁸⁹

⁸⁷ A könyv címe John Ruskin, a preraffaelita mozgalom szellemi vezérének 1851–1853-ban írt „*Velence kövei I–III.*” munkájára utalt, amely Magyarországon Geőcze Sarolta fordításában és az MTA kiadásában 1896–1898-ban jelent meg (Ruskin 1896 I.: 44–47).

⁸⁸ A kísérő esszé szövege azonos a *Pásztortűz* folyóiratban korábban közölt „*Beszélnék Erdély kövei*” című írásával, Kós K. 1920.

⁸⁹ A kortársak világosan látták a jelentőségét annak, hogy mit jelentett Kós erdélyi és kalotaszegi áldozatvállalása a személyes karrierjében és mit a vidéknek, amit az ő kortársak fölé magasodó

A toronymotívum szimbolizmusa és az új református templomépítészet 1920–1948

Györgyi Dénes műépítész, a „Fiatalok” építészcsoportosulás egykori tagja, a „Két nemzedék között” című írásában apjának, Györgyi Kálmánnak⁹⁰ az iparművészet 20. század eleji fellendítésében játszott kiemelkedő munkásságára emlékezve 1935-ben ilyen szavakkal jellemezte a népies nemzeti irány hirtelen megszakadását:

„És ezt a nagy nemzeti művészeti fellángolást, ezeket a virágzó eredményeket a világháború örökre gyászos négy esztendeje s az utána következő nemzeti csapás teljesen tönkretette [...]. Jöttek a forradalmak, jött a gazdasági összeomlás s az ország egész kultúrája romokban hevert. E romokból kellett felépíteni a teljesen elárvult és elhagyatott, nagy küzdelmeket folytató Iparművészeti Társulatot is. [...] Ez a munka nehezebb volt, mint a kezdetnek úttörő munkája. Akkor nagy reményekkel, örömmel és lelkesen néztek a jövő munkája felé, most pedig gyászos letargia mellett, minden külső segítség nélkül, s egy nagy összeomlás romjain kellett tovább folytatni a munkát.” (Györgyi 1935: 21–22)

1939-ben, mintegy bő 30 évvel azután, hogy a „Fiatalok” elkezdték működésüket és a gödöllőiekkel együttműködésben 1909-ben megépült a zebegényi templom (Kós Károly, Jánszky Béla, Györgyi Dénes, Körösfői Kriesch Aladár és tanítványai munkájaként), Jánszky Béla összegző visszatekintésben értékelté épí-

---

tekintélye magával emelt, akivel alakja jelképeréjűen eggyé vált. Az *Erdélyi Helikon* 1933. évi 10. Kós Károly 50. születésnapjára szentelt számában az erdélyi református püspök és író, Makkai Sándor így fogalmaz: „[...] minden alkotásával és egész tevékenységével célt szolgál: könyveivel is, házaival is lakást, otthont épít az erdélyi magyarságnak. Lehet, hogy ez egyéni megállapítás, de én Kós Károlyt életben és művészetben egyetlen foglalkozásban látom forgolódni: szeméi elé ernyőzött kézzel tájékozódni és tájékoztatni akar afelől, hogy hol is az erdélyi magyarság helye ebben a reánk szakadt sötétségben? Nem játszik, hanem keres. Utat, házhelyet, munkateret, védő otthont, pihenő zugot. A miénket, a nekünk valót, a történelmünköz és természetünköz illőt. Bizonyosan azért, mert szereti népét. [...] Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik s emélfogva ebben az országrészben a különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, [...] ha időileg ez a hite önámításnak látszik. Az erdélyiségnek ez a nem politikai, hanem tisztán szellemi és kultúr-konceptiója Kós Károly életének és munkájának legmélyebb ihletője.” (Makkai 1933: 675)

⁹⁰ Györgyi Kálmán (1860–1930) művészeti író, művésztanár, Györgyi Giergl Alajos festőművész fia, az Iparrajziskola igazgatója, a Magyar Iparművészet szakfolyóirat munkatársa, majd felelős szerkesztője (1897–1930), az Országos Iparművészeti Társulat igazgatója (1904–1930) volt.

tészeti törekvéseik sorsát (Jánszky 1939). Az általa megvont mérleg nem volt túl optimista. Összegző gondolatainak megfogalmazására tíz évvel azután került sor, hogy már 1929-ben tárgyalta a magyar nemzeti stílusú építészet létrehozásának sajnálatos kudarcát. Gondolatmenete röviden így foglalható össze: a „Fiatalok” elutasították a historizmus és eklektika sablonjait, tisztelték Lechner zsenijét, de követőinek epigon munkáit álságos zsákutcának tartották, a szecesszió individualizmusától és manírosságától irtóztak. Az angol mintájú polgári otthon funkcionális tér-képzésében gondolkodtak, de a népi építkezésből ihletet merítve megakarták tisztítani a homlokzatokat a ráakott sallangoktól. Elmélyült és alázattal megszerzett tudásuk a népi építészetről ösztönözte őket a természetes anyagok őszinte használatára, az ácsmunka tiszteletére, amely a magas tetőkben, egyenes ereszekben, kieresztett gerendavégekben, faragott faoszlopok, gerendák, kerektek, deszkamellvédek használatában kapott teret. A szabadon tagolt funkcionális terek kubusait bonyolultan kapcsolódó magas, nemegyszer lekontyolt tetőkkel kapcsolták össze. Még csak az elején tartottak a folyamatnak, hogy kísérletezzenek azzal, hogy megoldják a villa, a kertes ház építésének problémáit. Azonban hiába üdvözölte az építész és iparművész szakma a friss irányokat, a polgárság zöme idegenkedett puritánságuktól, nem értették meg törekvéseiket, kevés felkérést kaptak. Munkáik jórésze tusrajzokon maradt csak fenn, kevés lehetőséget kaptak az ötletek kidolgozására és megvalósítására, nagyobb volumenű feladatok, bérház és középület tervezésére úgyszintén ritkán kaptak megbízást. Amiben kevésbé korlátozottan megmutatkozhattak, az a kiállítások ideiglenesen felhúzott, néhány hónapig álló kulisszaépületei voltak, amelyek kifelé, a külföld felé azt a látszatot hirdették, hogy Magyarországon egy új modern nemzeti építészet van születőben, de hazai tekintetben a várva várt áttörés elmaradt. A háború kíméletlenül félbeszakította alig elkezdett munkásságukat. Egyrészt a Trianoni-sokk utáni konszolidáció politikai légköre az édeskés neobarokkot favorizálta, másrészt a modern funkcionális irányzat minden formai dísztől megszabadította, redukálta, nemzetközivé tette az építészetet, amelyben nem maradt hely a „nemzeti íznek.” Jánszky úgy érezte, elképzelésük nem vált elavulttá, gondolatiságukat tovább lehetne vinni. Elveik megelőzve korukat, megelőlegezték az építészet modern fordulatát és három évtizeddel később is vállalhatóak lennének.

A két írás közötti évtized Jánszky minden pesszimizmusa ellenére is újra felélénkítő viták tárgyává tette a népi építészet regionális változatainak alapuló magyar nemzeti építészet kérdését. 1935-ben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyében a kor egyik befolyásos építésze Padányi Gulyás Jenő ezt írta:

52. kép: Jászky Béla ex librise, tervezte Kozma Lajos (Forrás: *A HÁZ*, 1908. I. évf. 164)

fejlesztése motiválták (Wettstein 2018). A magyarországi építésztársadalom azon része, akik számára a népies irány megújítása fontos volt, „vigyázó szemét” változatlanul Kós Károly és Erdély irányába „vetette”. Padányi 1935-ben e sorokkal üzent a mesternek:

„[...] máris alakult és dolgozik olyan építész csoport, mely feladatául a magyar népi építés teljes területének felkutatását, jellegzetességeinek összegyűjtését tűzte ki feladatául; hogy biztos alapot nyújtson a helyi jelleg megőrzésével emelendő házaink tervezéséhez; hogy valódi és sajátos magyar értékeket hozzon felszínre s megtermékenyítse a családi lakóház, a nyaraló, és idegenforgalmi egyéb építmények alkotóinak tervező képzeletét. [...] Ezt a követelményt azzal az erős meggyőződéssel tesszük, hogy a korszerű építészetnek mindnyájunk által óhajtott és ismert, tisztultabb szelleme, a háborúelőtti évek építészettel szemben vallott józan tárgy-szerűsége tökéletesen összhangban van vidéki építészetünk józanságával és egyszerű derűjével. Semmit sem kell, de nem is szabad feláldozni sem kényelem, sem technikai berendezések terén ahhoz, hogy ennek a követelménynek eleget tehesünk s meg vagyunk győződve arról is, hogy ezen a módon a korszerű építészet hazánkban magyar ízt, kifelé pedig nevünknek elismerést, megbecsülést fog szerezni.” (Padányi 1935: 352)

Többféle kísérlet is történt népies típus-tervek létrehozására. Míg a családi házas és kislakásos telepek építésének programját szociális szempontok, addig a Balaton üdülőövezetének létrehozása körüli elképzeléseket pedig a bel- és külföldi turizmus

„... legyen szabad e helyről és ez alkalommal csak egyet említeni s neki Erdély felé, a sztánai Varjúvárba mindazok meleg hálóját és rokonérsését küldeni, akiknek az építési hivatás és a magyar építés ügye elválaszthatatlan egységet jelentenek. Hálsán köszönjük Kós Károlynak, az építőművésznak, az Erdélyi Szépműves Céh egyik vezérének, hogy évtizedekkel ezelőtt felhívta figyelmünket a magyar vidék építészetének megbecsülésére. Ígérjük, neki, hogy ezt az eszmét elveszni nem engedjük. De félremagyarázni sem hagyjuk. Mert az ő nyomában nem akkor járunk, ha a Balaton partján s az Alföld lapályain székely házakat, vagy azok paródiáit emeljük. Ez túlságosan olcsó megoldás, lelketlen másolás, félreismerése és megvetése volna a vidéknek. Ha őt követni akarjuk, ugyanazt kell tennünk, amit ő, de a magunk vidékein. Meg kell keresnünk, fel kell fedoznünk a dunántúli házat, a hevesmegeyeit s a Tiszamentit, a balatonit és az alföldit egyenként. Még élnek kedves és jó formák, szerkezetek a nép kezén, amelyeket megmenthetünk, amelyet fejleszthetünk is.” (Padányi 1935: 351)

Az idegenforgalmi elképzelések mellett, markáns irány volt az új egyházi építkezések hulláma. Trianon után a Magyarországra áramló menekültek – köztük az erdélyi reformátusok – jelenléte számos gyülekezet számára égetővé tette a templombővítés kérdését.

A református egyház nagyarányú templomépítő akcióba kezdett. Az Erdélyből, Bánffyhunyadról a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki székébe érkező Ravasz László 1921–1948 közötti, az egész korszakon átívelő, meghatározó szolgálata alatt számos templom, gyülekezeti terem és iskola épült. A többségében református templomok⁹¹ mellett evangélikus és katolikus templomok is szép számmal épültek a század eleji népies irányzat jegyeit továbbvive. A korszak politikájától, nemzetegyesítő vágyától nem volt független, hogy a Budapesten és a peremén lévő elővárosias, később Nagy-Budapest részét alkotó településeken felépült új templomok különleges neveket is kaptak, nem egyszer a püspök javaslatára.⁹²

Azután, hogy a református gyülekezetek évszázadokig a katolikus liturgia szempontjai szerint épült hosszahajós terekben léteztek, hangsúlyozott szándék volt, hogy

⁹¹ A korszakban 50 protestáns templom Budapesten és mintegy 170 az ország többi részén épült (Hajós-Baku 2018: 68).

⁹² Magyar Feltámadás Temploma (1926–1927, Budapest, Budafok), a Magyar Reményég Temploma (1927, Budapest, Józsefváros), a Horthy Miklós Emléktemplom (1924–1928 Budapest, Kispest, Wekerle-telep), a Magyar Advent Temploma (1928–1930, Budapest, Kelenföld), a Magyar Sáfárság Temploma (1933–1936, Budapest, Rákospalota-Újváros), az Emlékezet Temploma (1930–1935, Budapest, Nagyvárad tér), a Hálaadás Temploma (1937–1940, Budapest, Pozsonyi út) a Felszabadulás Temploma (1932–1941, Budapest, Pestszentlőrinc), a Hazatérés Temploma (1938–1940, Budapest-Szabadság tér).

53. kép: A városmajori kistemplom. A közadakozásból épülő katolikus templom számára a főváros ingyenes telekadományára Árkay Aladár (1868–1932) pro bono vállalta a tervezést és az építkezés levezetését. Az egy év alatt elkészült templomot 1923. szeptember 8-án avatták fel. Az építéshez az Ördög-árok mederrendezése és lefedése során kitermelt terméskövet használták fel. A népies stílusú templom berendezése a II. világháborúban elpusztult. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

a liturgia és a gyülekezeti élet kívánalmaihoz alkalmazkodva, ugyanakkor az egyháztörténeti hagyományokat tükrözve, kikristályosodjon térképzésében és formai részleteiben egy új, optimális, a református egyház identitását is kifejező jellegzetes templomtípus, amely egyben markánsan meg is különbözteti őket a katolikusoktól. Nemcsak egyházi, hanem építési körökben is élénk szakmai viták folytak a kérdésről, már lényegében a 19. század utolsó negyede óta, amikor a dualizmus vallási pluralizmusa és gazdasági ereje lehetővé tette a református templomépítkezéseknek egy akkori felívelését (Hajós-Baku 2018: 70–79). Padányi Gulyás Jenő (1900–1982) – a magyar nemzeti építészet feladatairól feljebb idézett sorok írója – a Dunamelléki Református Egyházkerület építész tanácsadója, országgyűlési képviselő, a Budapesti Mérnöki Kamara alelnöke, a két világháború közötti népi építészeti mozgalom kiemelkedő személyisége, a kérdésben fontos véleményformáló befolyással bírt. Az Országos Református Nőszövetség kiadásában megjelentetett, a presbitériumok-

nak ajánlott, „Az építő egyház, azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók” című útmutatójában írja: „*A református egyszerűség, puritánság legyen igényes, azaz keresse meg a jellegének méltó és hatásos művészi kifejezését.*” (Padányi 1944: 7) Padányi maga az angyalföldi református templom (épült 1927–1933) épületének külső és belső építészetiében mutatta meg a gyakorlatban a kérdésről vallott nézeteit. Padányi angyalföldi épületkomplexumában és számos, a korszakban épült templomnál tudatosan használt utalások történtek az erdélyi, azon belül is a kalotaszegi népi építészetre.

A minta ereje többszörösen is érthető és indokolható. A magyar kálvinizmus számára Erdély a reformáció nagy, erős bástyájának számított. Kalotaszeg pedig Erdélynek a reformáció korától erős, kompakt református vidéke, ahol a vallás elválaszthatatlanul része a magyar falvak regionális identitásának, kultúrájának. Tehát az „idegen megszállás alatt sínylődő” erdélyi református egyházat, még tágabban az elvesztett Erdélyt mi más is jelképezhette volna közérthetőbben, mint Kalotaszeg, amelynek templomépítészetét egy századeleji művészgeneráció csodálta és emelte piedesztálra, s amelynek az élő legendává vált Kós Károly életműve még nagyobb nyomatékot adott. Kós jelkép erejű kalotaszegi jelenléte nemcsak az építésztársadalom, hanem a tágabb közvélemény elismerését is kivívta, tekintélye megfellebbezhetetlen volt. Mindezek mellett a templomépítéseket ambicionáló és kiváló kapcsolatokkal rendelkező, az erdélyi politikusi és értelmiségi körökkel élénk kapcsolatot tartó Ravasz László püspök kalotaszegi származása sem lehetett elhanyagolható tényező, akinek szülőháza egy iramodásnyira van a monumentális méltóságot árasztó bánffyhungyadi templomtól, ahol maga is szolgált segédlelkészként.⁹³

Trianon után az országvesztés traumájával küszködő, magába zuhant, bezárkózó korszakban tehát megint újra szakralizálódott a toronymszimbólum és a magyarországi templomépítészet egy irányának kiemelt architektúrális elemévé vált, elsősorban az elvesztett Erdélyt és a nemzetmegtartó „igazi” magyar vallást, a reformációt szimbolizálva (a karizmatikus Ravasz László tekintélye ehhez, mint említettük külön nyomatékot adott.) A két világháború közötti korszak ideológiája még jobban megerősítette, hogy az új szakrális épületek egyben egyfajta sepulchrális és triumfális gondolatkörben emlékművek is legyenek és mintegy a nemzet „castrum doloris”-aiként őrizték a mementóját az „elvesztett paradicsomnak”.

⁹³ Mindazonáltal hangsúlyozni szükséges, hogy az új építésű templomokat stíluspluralizmus jellemezte, egy része éppannyira volt kísérletezően modernista szellemű, „novecentó”-san klasszicizáló, mint vernakuláris jegyeket hordozó. A korszakban épült református templomok tipológiai rendszerezését lásd: Vukoszávlyev 2016; Hajós-Baku 2018: 84–87.

54. kép: A Kelenföldi Református Egyházközség Medgyaszay István tervezte Magyar Advent temploma (Budapest XI. ker. Október 23. utca 5.) (Fotó: Fülemile Ágnes, 2021)

Erre példa Medgyaszay István Magyar advent temploma, amely a nevét Ravasz László református püspök javaslatára kapta. (54. kép) A közadakozásból 1928–1929-ben épült templomot 1930. november 16-án avatta föl Horthy Miklós kormányzó, az építkezés fővédnöke. A vasbeton épület falazata terméskő borítást kapott. Medgyaszay a szoknyás toronysisak formaképzésére és a nyitott harangház felidézésére helyezte a hangsúlyt a terméskő keretezésű árkádíves erkéllyel. Jellemző motívum nála a sisak és a szoknya találkozásánál megjelenő dekoratív háromszög

alakú nyílások ritmikus sora.⁹⁴ Medgyaszay ugyanezt az erdélyies toronysisakot katolikus templomon is alkalmazta. (55. kép) (Erre más építészek esetében is adódik példa, lásd: Árkay Aladár (53. kép), Rimanóczy Gyula (57. kép).

55. kép: A Szent-Imre katolikus templom, Balatonalmádiban. Az 1930. november 5-én felszentelt templomot Medgyaszay István tervezte. Az ugyanabban az évben elkészült kelenföldi Magyar Advent temploma és a balatonalmádi templom közötti kapcsolat leginkább a torony formaképzésében nyilvánvaló. Medgyaszay itt a helyi vörös terméskövet használta fel, amely a vakolt fehér falfelülettel meleg kontrasztot alkot. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2021)

⁹⁴ A templom ötszáz férőhelyes belső terének bútorzata egységes tervezés eredménye, s a templom két oldalán álló bérházakat is Medgyaszay tervezte.

Az építészek ebben az időszakban is a külső és belső tér együttes, összehangolt tervezésének ösztönzői voltak.⁹⁵ Bár részletesen lehetne tárgyalni a belsőépítészeti megoldásokban, faragott-festett mives részletekben, asztalosmunkákban megnyilvánuló népies, erdélyies, kalotaszegies jegyeket, az épületeket megkoronázó, hangsúlyos reprezentativitással bíró templomtornyok kiemelt jelentőséggel bírtak. A református templomépítészetben a képzőművészeti alkotások helyett a tiszta építészeti alakítás adja a legfőbb művészi értéket, így a torony az építészeti ikonográfiai jelentésén túl, mint a formaalakítás eszköze is fontos elemnek számított.

A forma az újabb, modernebb felfogású épületeken egyszerűsödhetett is, nem feltétlenül a fiatornyokon volt a hangsúly, hanem a magas, karcsú gúla alakú sisak és az alacsony és kiszélesedő szoknya kapcsolatán, a tetősíkok arányain és a szögeken.

Csaba Rezső⁹⁶ (1903–1955), a két világháború között alkotó építész elsősorban református templomokat tervezett népies stílusban. Az 56. képen látható rákospalotai temploma mellett még Pestszentlőrincen (1932–1941), Mátyásföldön (1937–1939), Sashalmon (Árka Aladárral közösen, 1928) található épületei. Említésre érdemes munkája még a Rákospalota-újvárosi Magyar Sáfárság Temploma, amelyet Ravasz László 1936-ban szentelt fel. A templomhajót festett kazetás mennyezet fedi, a vasbeton gerendák faborításán népies virágmotívumok.⁹⁷

Elsősorban magyarországi hatása miatt érdemes Szeghalmy Bálint 1930-as, 40-es évekbeli építészetét megemlíteni.⁹⁸ A Kós Károlynál hat évvel fiatalabb – nagyváradi református családba született – Szeghalmy Bálint (1889–1963) 1911-ben végzett építésztként a műegyetemen.⁹⁹ Már diplomamunkája is azt a kiforrott népies stílust mutatta, amely egész munkásságán végigkísérte. Nem tartozott a „Fiatalok” köréhez, mégis a Kós, Zrumeczky, Györgyi, Mende, Jánzszy nevével fémjelzett, erdélyi ihletésű magyaros építészet következetes továbbvivője maradt egészen addig, amíg lehetősége volt tervezni, s amíg 1945-ben el nem kényszerült hagyni Magyarországot. Munkásságának java a két világháború közötti időszakra

---

⁹⁵ Györgyi Dénes építész erről így nyilatkozott: „Az Iparművészeti Iskola tanári munkássága megerősített az alapvető igazságban, hogy csak az építészeti szellem figyelmébe illeszkedő iparművészet hozhat létre nagy alkotásokat.” Györgyi 1935: 22.

⁹⁶ A nevét 1933-ban magyarosította Zeitlerről Csabára.

⁹⁷ Csaba épületén Medgyaszay kelenföldi és balatonalmádi templomának tornyára emlékeztet a toronysisak szoknyája fölötti háromszögű nyílások dekoratív sora.

⁹⁸ Az építészek és művek listája nem teljes. A felsorolásból például kihagytuk Dolhay Imre, (Debrecen-homokkerti református templom, 1932–1935), vagy Csanak József nevét (Debrecen, Mester utcai református templom, 1938.).

⁹⁹ Diplomamunkája a Nagyvárad-velencei református templom terve nem épült meg. A Nagyvárad-réti református gyülekezet háborúban elpusztult temploma helyére 1946-ban készített tervet, amely 1956-ra készült el.

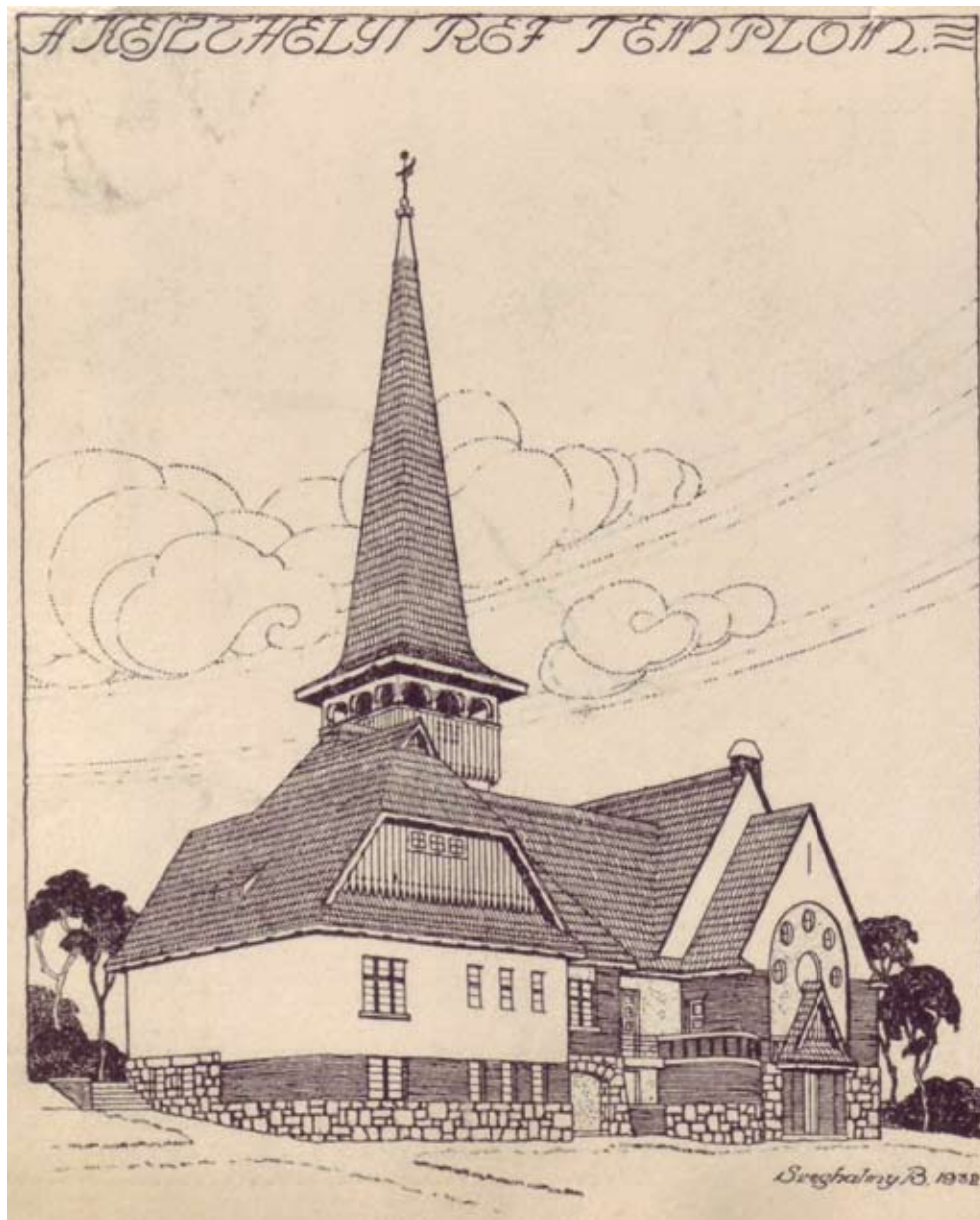

56. kép: Az 1939–1944 között Csaba Rezső tervei szerint épült ósrákosi református templom, amely része a MÁV Vasutastelepnek, Rákospalotán (Forrás: Wikimedia Commons, Globetrotter19, [https://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Ósrákosi_református_templom_\(1944\)_2018_Rákospalota.jpg](https://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Ósrákosi_református_templom_(1944)_2018_Rákospalota.jpg) Letöltés: 2021. 03. 12.)

esik. Szeghalmy kortársainak jó része ekkorra már más stílusra váltott. Voltak, de nem sokan, akik a népies stílus és a modernizmus összeegyeztetésével próbálkoztak, miközben Kós „odakint”, Erdélyben vívta a maga szélmalomharcát és már csak kisebb jelentőségű épületeket építhetett. Szeghalmy viszont Magyarországon alkotva, számos nagy, hivatalos, gyülekezeti és városi megbízást kapott, amelyek az elszakított Erdély utáni nosztalgikus vágyódásból és közhangulatot tükröző igényből fakadtak. (58–66. képek)

57. kép: A 1941–1946-ban épült zuglói Páduai Szent Antal plébániatemplom (Budapest, XIV. kerület, Bosnyák tér 7.), építész id. Rimanóczy Gyula (1903–1958). A háborús helyzet nem engedte meg a torony befejezését. A mintegy háromezer főt befogadni képes templomot, amely Budapest második legnagyobb temploma, Mindszenty József hercegprímás szentelte fel. Az eredeti terv szerinti toronymagasság és meredek toronysisak csak 2014-ben készült el. A felújításról lásd: <https://epiteszforum.hu/het-evtized-utan-befejezett-a-bosnyak-teri-templom> Letöltés: 2021. 03. 13. (Forrás: Wikimedia Commons, Osvát A. File:Páduai Szent Antal templom felújítva.jpg – Wikimedia Commons Letöltés: 2021. 03. 13.)

58. kép: A keszthelyi református templom terve korabeli képeslapon. Tervezte Szeghalmy Bálint 1931-ben. (Forrás: Pethő Csongor képeslap gyűjteménye, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém, leltári szám: V.1. 10. https://mandadb.hu/tetel/824290/A_keszthelyi_ref_templom_terve Letöltés: 2021. 03. 12.)

59. kép: A Szeghalmy Bálint tervezte keszthelyi református templom tornya (Forrás: Wikimedia Commons, Globetrotter19, 2016. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Keszthelyi_reform%C3%A1tus_templom,_r%C3%A9szlet,_2016_Hungary.jpg. Letöltés: 2021. 03. 12.)

60. kép: Tapolca, protestáns templom épült a „*reformátusok és evangélikusok közös áldozatából együttes használatára*” (Az idézet forrása: MTI hír 1936. 10. 05. 8. old. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>. Letöltés: 2021. 03. 14.) épült, Szeghalmy Bálint tervei szerint, 1936-ban. (A fotó forrása: Wikimedia Commons, Globetrotter19, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Protestant_Kirche,_2019_Tapolca.jpg. Letöltés: 2021. 03. 12.)

61. kép: Kisbér, református templom. Építész: Szeghalmy Bálint, 1939–1940. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

62. kép: A zalaegerszegi református templom 29 m magas, vörös kőből épült tornya a nyitott fa harangházzal. Építész: Szeghalmy Bálint, 1940–1942. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2017) A templomhoz gyülekezeti terem csatlakozik. Szeghalmy a belső építészeti részleteit is megtervezte, a fafaragásokat Sebestyén Ernő készítette. A cserépkályhák is egyediek és a templom stílusával összhangban állnak. A templomot díszítő textilek kalotaszegi varrottások. Gyimesi Endre a templom építéstörténetét ismertető cikkében így fogalmaz „Szeghalmy Bálint a rá jellemző magyaros, főleg erdélyi elemekkel fűszerezett stílusában talán élete legszebb templomát tervezte.” „[...] a kalotaszegi templomok meleg formáit és díszítését használta fel.” (Gyimesi 2017)

63. kép: A zalaegerszegi református templom terve az adománygyűjtés céljából nyomtatott képsaplapon, Szeghalmy Bálint rajza, 1939 (Forrás: <https://orszagepito.net/templomepites-a-haboru-arnyekaban-reformatus-templom-zalaegerszeg/> Letöltés: 2023. 01. 18.)

Semmiképpen nem nevezhető epigonnak, megtalálta a maga őszinte hangját, elsősorban a protestáns templomépítészetben. „Templomépítőnek” is nevezték, élete során 59 templomtervet készített. A vasbeton térhódítása ellenére hű maradt a természetes anyagokhoz (tégla, kő, fa, vas) és a kalotaszegies formákban megnyilvánuló nemzeti stílusú építészethez. 1919–1929 között Nagykanizsa, majd 1929-től 1945-ig Miskolc város főépítészeként működött. Miskolcnak már a nagykanizsai korszakában tervezni kezdett (martinkertvárosi templom), de ennél jelentősebben és egyértelműbben „Kós Károlyos”, kalotaszegi hatást mutat az 1938-ban Miskolcon, a tetemvári temető dombján épített református „deszkatemplom”¹⁰⁰ és a már nem álló avasi kilátó.¹⁰¹ Számos elkészült, Magyarország-szerte található református

¹⁰⁰ A „deszkatemplom” 1997. december 4-ére virradóan szándékos gyűjtögetás áldozata lett, de másfél év alatt újjáépítették, 1999. május 5-én avatták fel.

¹⁰¹ Egy ideiglenes elődjéről Rákóczi toronynak is nevezett 26 m magas avasi kilátó sok nehézség után végül gyorsan, néhány hét alatt épült meg 1934 nyarán a „Miskolci Hét” kulturális és idegenfor-

temploma (mintegy 20) a kalotaszegi templomépítészet hatását mutatja (a tér- és tömegalakítás, arányok, ácsszerkezetes harangházas, faburkolat-koszorús tornyok és tetősíkok alkalmazása, a faszerkezetet hangsúlyozó templombelső kialakítása, stb.) A századelő összépítészeti gondolkodásának megfelelően a külső és belső terek, valamint a berendezés egységes tervezésében hitt. A meghittebb méretű, kétszáz-négyszáz fő befogadására alkalmas gyülekezeti terek tervezése állt közel hozzá. „Kalotaszegies” templomai közül a miskolci deszkatemplomon kívül említésre méltók: Keszthely (1931), Tapolca (1936), Tatabánya-Bánhida (1939), Kisbér (1939–1940), Mosonmagyaróvár (1940), Zalaegerszeg (1940–1942) református templomai. A II. világháború megakadályozta több templomtervének elkészültét. Utólag, a tervei alapján a közelmúltban épült meg az 1939-ben elkezdett, de félbemaradt Pesterzsébet Klapka téri református templom.¹⁰² (66. kép) (A Soroksár-Újtelepi református templomtervének megépítésébe bele sem kezdtek.) Egyházi megrendelések mellett számos jelentős középületet is tervezett. Horthy Miklós pártfogolt építészeként Kenderesen, a kormányzó szülőhelyén is több megbízatást kapott.¹⁰³

A nagyváradi Szeghalmy Bálint Magyarországon, Kós Károly fiatalabb kortársai közül szinte egyedülként, rendíthetetlen kitartással vitte tovább a századelő magyaros népi építészeti hagyományát. Az, hogy szemlélete nem vált anakronisztikus konzervatívizmussá, földjéből kiszakított gyökeres virággá, ahhoz szükséges volt a református egyházi megrendelőknek a kalotaszegi templomépítészet archetipikus

---

galmi rendezvények részeként, Szeghalmy Bálint, a város főépítészének tervei szerint. Az ácsszerkezte tölgyfából készült, kívülről zöld zsindellyel borították. 1942 novemberében részben leégett, de még kijavítható volt. Viszont 1956 decemberében egy szovjet tank gyújtólövedéke pusztította el. Évekig a faköpeny belsejében lévő vasbeton csigalépcső állt csak. A helyén a Hofer Miklós – Vörös György tervezte modern 72 m magas tv-torony 1963. augusztus 20-án nyílt meg. Szeghalmy kilátójának fogadtatása nem volt egyöntetű. *„Lux Kálmán a Műemlékek Országos Bizottságának akkori, európai hírű építészé amikor először látta a tornyot, így kiáltott fel: Hogy jutott eszetekbe ide építeni ezt a szörnyeteket? Tömegalakítását a szakemberek később is idegennek tartották az Avastól, olyannak, amely rontotta a műemlékek összhatását. Ebben minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy Erdély, és nem a borsodi táj építészetét juttatta az itt élők eszébe.”* (Dobrossy, 2000: 109)

¹⁰² 1940-re csak a templom épülettömbjének csak az alsósori gyülekezeti terme épült meg, a háború és az utána jövő évek ellehetetlenítették a befejezést. A csonka épületben működő egyházközség 1994-ben alapítványt hozott létre, célul kitűzve Szeghalmy Bálint terveinek megvalósítását. Az építkezés 2017-ben kezdődött, a templomot 2019. április 7-én avatták fel. Az impozáns épület jellegében a mosonmagyaróvárit idézi, de lényegesen nagyobb léptékben. (A Budapest-Pesterzsébet-Klapka téri Református Egyházközség épületéről képeket lásd: Millisits 2019. https://pestbuda.hu/cikk/20190408_millisits_mate_a_magyar_protestans_templomepiteszet_remekmuvet_szenteltek_fel_pestersebeten Leöltés 2023. 01. 18.)

¹⁰³ Ezért is látta jónak elhagyni az országot a háború végén. Bajorországban telepedett le, ott is hunyt el. Földi maradványait – feleségével együtt – 2000-ben hazahozták és a miskolci „deszkatemplom” kertjében helyezték örök nyugalomra.

64. kép: A Szeghalmy Bálint műépítész tervezte, 1938-ban átadott miskolci, tetemvári temető református „deszkatemplom” beltere, a Szeghalmy templomtereit jellemző, a nyitott fedélszék érzetét adó, ferde oldalú, gerendavázás „koporsófedéssel” (a Magyar Filmiroda képeslapja, 1940)

formái iránti nyitottságára, melyben az egyház magára ismert, s identitását általa egyértelműen kifejezhette, s amellyel máig hatóan erős kontextust teremtett e formavilág köré. A sajátos építészeti keret – térszervezésével, kiemelt szimbolikus elemeivel és stíluspreferenciájával – az egyház identitás-reprezentációjának részévé vált. Kalotaszeg mint Erdély szimbólum közérthetősége és emocionális ereje azonban nemcsak a református egyház, hanem a két világháború közti sebzett lelkű magyarországi befogadó közeg egésze számára is nyilvánvaló volt.

Míg a református egyház Kalotaszeg irányába, az evangélikus egyház inkább a Felvidék építészeti tradíciója felé fordult, amelyre eklatáns példa Sándy Gyula (1868–1953) építészete. A felvidéki származású, maga is evangélikus Sándynak – az evangélikus templomépítészet legnagyobb magyarországi alakjának – 29 evangélikus templomterve valósult meg. A felvidéki középkori várak és a pártázatos reneszánsz és sgrafittos homlokzatok ihlették építészeti formavilágát. (Emellett az északnémet tégláépítészeti, lépcsős homlokzatok és toronyformák is visszaköszönnek építészetiében.)¹⁰⁴ A kispesti pártázatos és magyaros mintájú (eredetileg sgrafittos)

¹⁰⁴ Ugyanakkor Sándynál is előfordulnak a historizáló részletekkel keverten népies, erdélyies elemek. Egyik korai művén, az 1899-ben épült téglahomlokzatú Hódmezővásárhely-újvárosi református templom tornyának lépcsőzetes pártájú homlokfalak közé fogott nyeregtetejére

65. kép: Miskolcon, a tetemvári temetőben, 1938-ban Szeghalmy Bálint tervei szerint épült „deszkatemplom”. A képen az 1997-ben történt tűz után, az eredeti tervek szerint újjáépített és 1999-ben átadott épület látható. (Forrás: Szendrői Közművelődési Központ és Könyvtár <https://mandadb.hu/dokumentum/109901/b1j29e13.jpg>, Letöltés: 2021. 03. 12.)

egy kis faácsolatú, kalotaszegies, deszkamellvédés huszártornyot ültetett. (Lásd: <https://www.kozterkep.hu/13776/gyorffy-jozsef#vetito=76803> Letöltés 2023. 03. 16.) Négy fiatornyos toronysisakkal látta el az 1930–1932-ben épült székesfehérvári evangélikus templomot. (Lásd: https://mandadb.hu/tetel/657460/Szekesfehervar_1935 Letöltés: 2023. 03. 16.) Az 1938–1939-ben épült rákoshgyei és az 1939-es rákocsabai evangélikus templom vörös téglás zömök, erőt sugárzó tornyait lásd: Bodó P. 2022b.

66. kép: A Budapest-Pesterzsébet-Klapka téri Református Egyházközség 1939-ben elkezdett, félbemaradt és csak 2019-re befejezett temploma, amely Szeghalmi Bálint tervei szerint készült (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

frízzel díszített templomtorony jól illusztrálja az evangélikus identitás kifejezésére törekvő formaképzést.¹⁰⁵ (67. kép)

A második bécsi döntéssel, Észak-Erdély visszacsatolásával jelentősen felerősödött az Erdélyre irányuló figyelem.¹⁰⁶ A magyarországi Erdély-képet – a fentiekben tárgyalt előzményekre is alapozva – a sajtópropaganda, a turizmus, a tudományos ismeretterjesztés, a művészet, hangsúlyosan a film és a divat is felmagasztalóan alakította. Ebben az 1940–1944 között – magyar nézőpontból megformált – archaizált, patriarkális és folklorizált Erdély-képben, a hét-nyolc évtizednyi előzményeknek megfelelően Kalotaszegnek és Székelyföldnek¹⁰⁷ kiemelkedően fontos szerep jutott. A magyarországi és a diaszpóra magyar média (a nyomtatott sajtó, a rádió és filmhíradó) teljes arzenáljával fordult a bevonulás és a magyar lakosságnak a bevonuló csapatokat eufórikus hangulatban ünneplő eseményei felé. Az 1940 őszén és 1941-ben készült sajtótermékek fotókkal gazdagon illusztrált tudósításokban, tárcákban emlékeztek meg Észak-Erdély visszatértéről. Az évkönyvek,

67. kép: A kispesti evangélikus templom pártázatos toronya. Tervező Sándy Gyula, épült 1925–1927-ben. (Fotó: Fülemlé Ágnes, 2023)

¹⁰⁵ A templom történetéről lásd: Bodó P. 2022a.

¹⁰⁶ Az 1940. augusztus 30-án a bécsi Belvedere-palotában kihirdetett német-olasz döntő bizottság által meghozott határozat 43 ezer négyzetkilométert és 2,4 millió lakost juttatott vissza Magyarországnak.

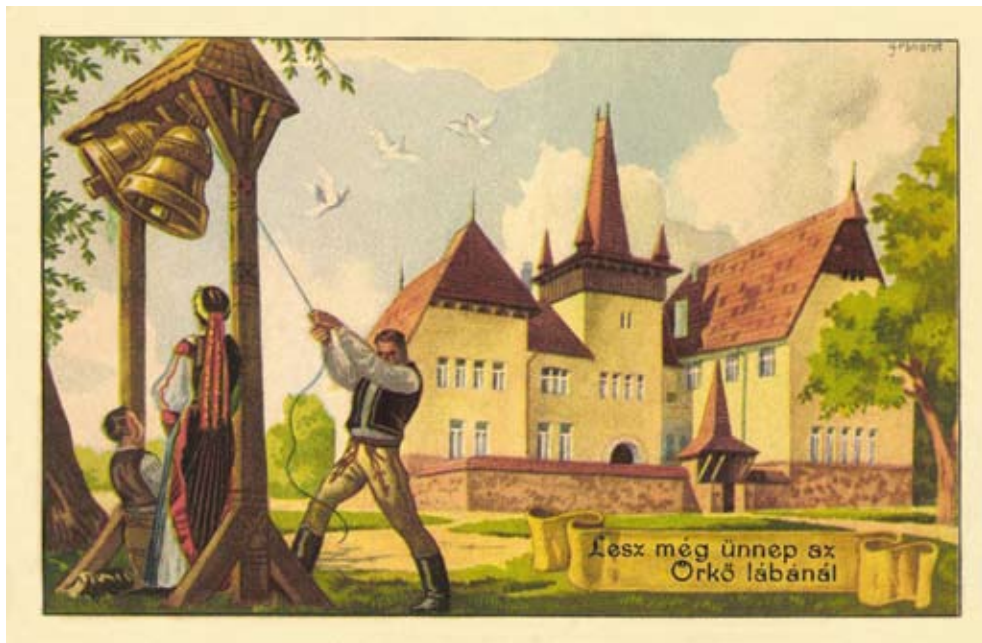
¹⁰⁷ Ablonczy 2009: 44, 56.

kalendáriumok, útikönyvek, népszerűsítő kiadványok címlapjai igen gyakran Kalotaszeg-attribútumokkal, a már ismert, „bejártott” vizuális toposzokkal, utaltak Erdélyre. A korszak alkalmazott grafikai termésében feltűnő emblematiszű motívumok között a fiatornyos kalotaszegi templomok jellegzetes sziluettjének kiemelt szimbolikus szerep jutott a népviseletes emberek, faragott kiskapuk, galambbűgos székelűkapu, zord havas hegycsűcsok, stb. látvűnya mellett. (68–71. képek)

68. kép: A Székely Egyetemi és Fűiskolai Hallgatűk Egyesűletének „Erdély Őrűk Egyetlen Miénk!” 16 darabos irredenta képeslapfűzetének borítűoldalán egy nűgy fiatornyos kalotaszegi templom sötét sziluettje fehér galambokkal, a torony műgűtt viharfelhűk műgűl elűbűjű nap. Rajzolta Gebhardt Tibor. A fűzet szűnes lapjait Gebhardt Tibor és Szilűgyi J. grafikűival nyomatta: Klűsz Colorfest, Budapesten. A sorozat egyűb lapjait lűsd a kaposvűri Takűts Gyula Megyei és Vűrosi Kűnyvtűr „A trianoni bűkeszerzűdűs és kűvetkezműnyei a kűt vilűghűborű kűzűtt, Steiner Jűzsefnű (Nagyatűd) képeslapgyűjteműnye” című kiűllitűs „Elcsatolt orszűgrűszeink” altűműjűnak anyagűban. (<http://www.mvkkvar.hu/kiallitas/trianonkiallitas/tartalom/elcsatoltorszagreszeink.php> Letűltűs 2023. 03. 05.)

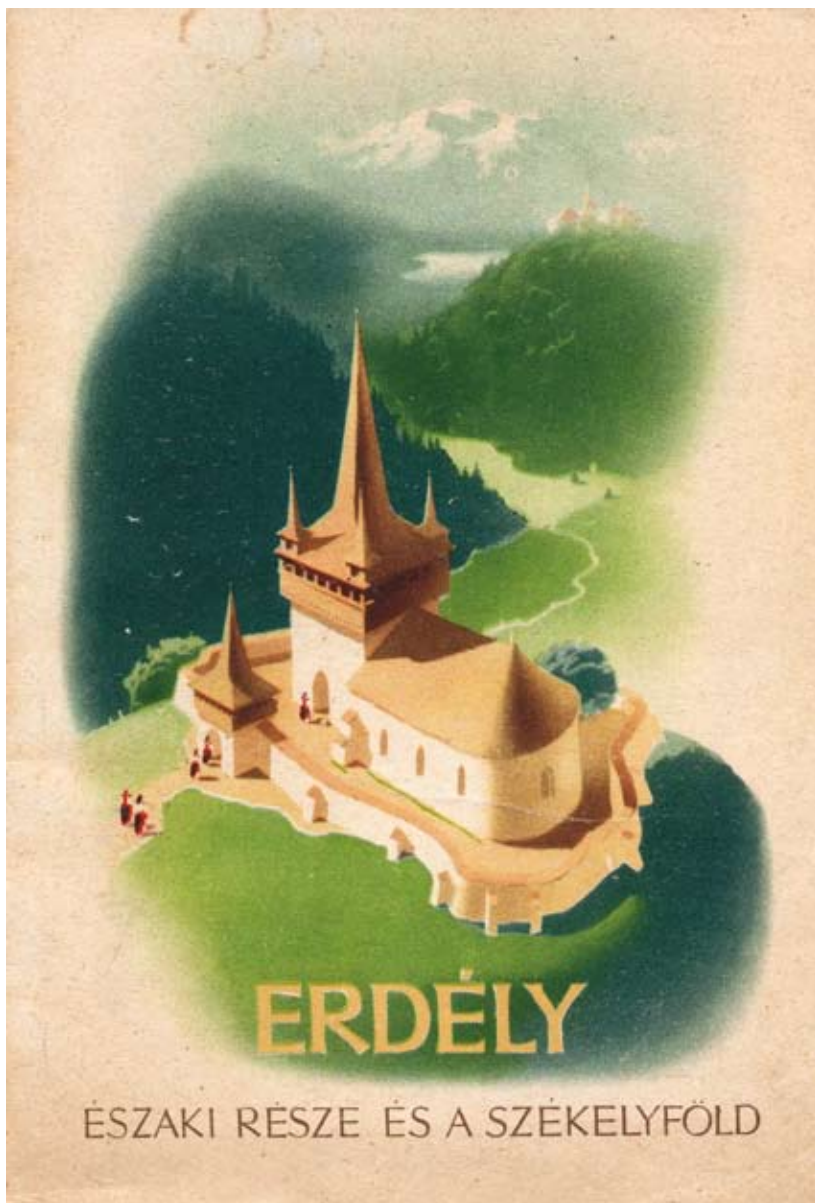
69. kép: A Kós Károly által 1912-ben tervezett sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum épülete képslapon a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének „Erdély Örök Egyetlen Miénk!” 16 darabos irredenta képeslapfüzetéből, rajzolta Gebhardt Tibor. A kalotaszegi muszulyos nőalak nemcsak ezen a székelyföldi lapon, hanem a sorozat nagyváradi lapján is szerepel. A képeslapokon a népviseletes alakok többnyire táji hitelesség nélkül dekoratív és szimbolikus előtéri staffázsfiguraként szerepelnek. A lapok között van egy kalotaszegi és egy marosszéki székely viseletes párt megjelenítő rajz is.

Észak-Erdély visszacsatolása után a népművészet és a háziipari termékek iránt is újra fellobbant az érdeklődés. Az erdélyi háziipar az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron külön negyedek kapott. A pavilonok a kalotaszegi templomtornyokat idézték. (72., 73. kép) A mezőgazdasági kiállítás széles terpeszkedő központi épülete elé is egy karcsú négyfiatornyos, harangházas kalotaszegi templomtorny épült, ugyanúgy a Városligetben, mint 45 évvel korábban a millenniumi kiállításon.

A fent említett korszakban a népművészet kifejezéseit már nemcsak, vagy kevésbé a regionális identitás építését szolgáló eszköznek és a nemzeti művészet megújulásának alapjául szolgáló esztétikai ihletforrásnak és morális bázisnak tekintették. A folklorizált, esztétizált és nemzetiesített Kalotaszeg imáznak az 1940–44 közötti, a média és turizmus általi minden korábbinál hatékonyabb popularizálása egyben Kalotaszegnek, mint az egyik legfőbb Erdélyt megtestesítő jelképnek propaganda célokra történő fordítását, a politika általi kihasználását is jelentette.

70. kép: „Erdély újra magyar föld” feliratú plakát 1940-ből, címeres magyar zászlóval és egy elképzelt tájban látható kalotaszegi templom képével. Grafikus: Németh N., nyomda: Stádium Rt. Budapest, papír, ofszet, méret 62,5 x 94,5 cm. (Forrás: Árverés 90 Bt. 2013. 06. 07. 108. árverése, <http://bedo.hu/kepek/adat/plakat/7/0076>. JPG Letöltés: 2021. 05. 19.)

71. kép: Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal 48 oldalas, fotókkal illusztrált kiadványa az erdélyi utazások népszerűsítésére. A címlapon Konecsni Györgynek az OMIH által kiírt 1941. évi plakátpályázaton II. díjat nyert terve egy kalotaszegi templom madártávlatból látható képével, amely a magyarvalkói kerített templomra emlékeztet.

72. kép: Az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásár Mezőgazdasági Kiállításának pavilonja, ifj. Szabó István terve (Forrás: *Magyar Iparművészet*, 1941, XLIV. évf. 58.)

73. kép: Az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron az Erdélyi háziipar területe a Városligetben. A haranglábakon a visszatért vármegyék címerei, szemben Kolozs megyéé. A pavilonok tetőzete a kalotaszegi templomtornyokat idézi. (Budapest Főváros Levéltára: HUBFLXV.19.d.2.b.000234.) A *Magyar Iparművészet* folyóiratnak a vásárról szóló beszámolója ezt írta: „Az erdélyi utca kalotaszegi bódéi pedig arról beszéltek, hogy meguannak hazánkban azok a gócpontok, amelyekből egészséges, izléses és nemesen művészi háziipar termelődhetik.” (A kép forrása: <https://bparchiv.hu/statikus/1925-aprilis-18-nyilt-meg-az-első-budapesti-nemzetkozi-vasar> Letöltés: 2021. 05. 24. Az idézet forrása: Kampis 1941: 56)

A Trianon utáni magyar nemzeti önkép sérelmi kultuszának a köztudatba mélyen beágyazódott elemei (Zeidler 2002) közé – a terület-visszacsatolásokkal – a régebb óta bevezetett Kalotaszeg toposzok újraértelmezve, triumfális szimbólumként kerültek be. Ez a tendencia még nyilvánvalóbb a háborús, militáns plakátokon, ahol a nemzeti jelképként szereplő kalotaszegi templommotívum a heroizáló képi eszközök részeként legitimizálni kívánta a háborús szerepvállalást, s ezáltal az össznemzeti küldetés értelmezési mezejében újabb jelentésréteggel mélyítette Kalotaszeg szimbolizmusát.

A toronymotívum a rendszerváltozás utáni református templomépítészetben

Az 1948-49-es kommunista politikai fordulat utáni mintegy másfél évtizedben a határon túli magyarságról információ alig szűrődött be Magyarországra. A Ka-

lotaszegről alkotott kép lényegi elemekkel nem bővült, emléke csak elhomályosulhatott. Újrafelfedezését az 1960-as, 70-es években a Magyarország és Románia között meginduló utazások, majd az 1970-es évek elejétől kezdődően, és az 1980-as években felerősödően, a táncházmozgalom felhajtó ereje hozták.

Magyarországon a II. világháborút követő kommunista politikai fordulat antiklerikalizmusával hosszú időre visszaesett, és kontrolálttá, bürokratikusá vált a templomépítkezések lehetősége. Ebben az időben, ha egy-egy imaház, gyülekezeti terem kivitelezése engedélyt is kapott, szakrális jellegét nem lehetett építészeti eszközökkel „megünnepelni”.¹⁰⁸ Az 1970-es évektől gombamód szaporodó házigyári technológiával felépített hatalmas lakótelepeken nem tervezték, nem is engedték templomok építését.¹⁰⁹

Az 1990-es rendszerváltozással a vallási élet és az egyháztámogatás új korszaka köszöntött be, amikor az egyházi építkezések ismét nagy lendületet kaptak, és jelentős támogatást élveztek.¹¹⁰ Az új templomok jelentős része lakótelepeken

---

¹⁰⁸ Mindemellett a képet árnyalja, hogy Lantos Edit levéltári kutatásai során 1945 és 1989 között 278 katolikus egyházi rendeltetésű épületről gyűjtött adatokat, bár ebből jellemzően 1945 és 1970 között bő 100 épület esetében csak átalakítással (lakás, garázs, műhely stb.) nyertek miséző helyet, kápolnát (Lantos 2018: 12). Ritkábban, de akadt építészeti értéket képviselő, új modernista épület is, mint például Csaba László és Szabó István templomai, melyek a korszaknak „*az állami irodák szorításában született egyedi hangnemű csúcsművei*” (Kovács 2010: 19). Kovács Dániel így fogalmaz: „*valójában néhány tucatnyi az az épület, amely eléri az említésre érdemes nivót. A többi egy-egy közösség szorgos munkájának esztétikailag kevésbé, szociológiai szempontból viszont annál figyelemreméltóbb munkája*” (Kovács 2010: 17). Az egyház és az állam viszonyának konszolidálódásával és az 1958–1970 között érvényben lévő szabályozás feloldásával az 1970-es évek második felében és az 1980-as években indulnak újra a nagyobb léptékű építkezések (Magyarország és a Vatikán viszonyában az állam kirakatpolitikájának gesztusa volt az 1980-ra a római Szent Péter-bazilika altemplomában elkészült Magyarok Nagyasszonya-kápolna elkészülte is). Az 1945-1989 közötti egyházi építkezések számbeli alakulását grafikonra vetíti: Lantos 2018: 27. A szocializmus időszakának templomépítéseiről lásd még: Vukoszávlyev – Urbán 2016; Urbán 2019.

¹⁰⁹ Az első „jogelőd nélküli” új templom, amelynek megépítésére Lékai bíboros, esztergomi érsek kérésére – aranymisés évfordulója tiszteletére – adtak kivételesen engedélyt, ugyan nem a lakótelepen, hanem pár utcával arrébb, Pünkösdfürdön épülhetett meg 1984–1986-ban, Csaba László építész tervei szerint. A Szent Özséb-templom építéstörténetéről lásd: Sági 2020.

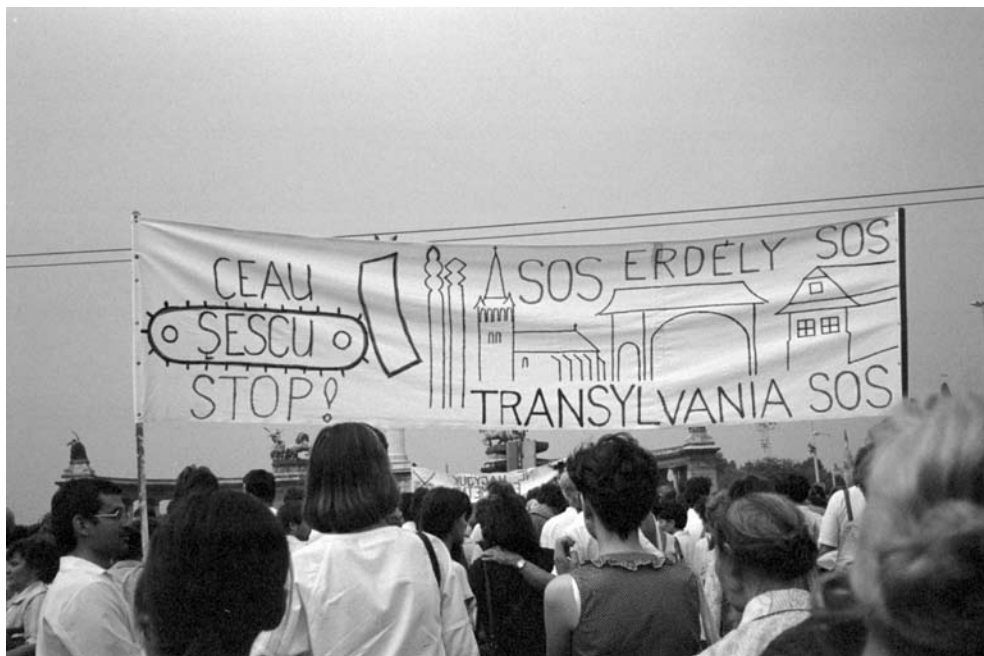
¹¹⁰ A rendszerváltozás utáni évtized számadatai a templomépítkezések fellendüléséről tanúskodnak. Csupán az 1989 és 2001 közötti bő évtizedben például 265 templom épült Magyarországon, amelyből mintegy 50 református templom (Lőrincz 2000: 7). A református templomoknak a BME hallgatók bevonásával készülő adatbázisáról lásd: Vukoszávlyev – Urbán 2016. Szintén egyetemi szemináriumi munkából nőtt ki a KRE művészettörténet szakdocense kezdeményezte kötet, amely a hazánkban 2010 és 2020 között mintegy 50 újonnan épült református templomból mutat be tizenötöt: Ordasi 2021. A KRE rektori hivatalának 2021. évi falinaptára ebből tizenkettőt mutat be röviden. Lásd: https://issuu.com/karoli-reformatus-egyetem/docs/kre-napt_r-a4-_ll_-2021-oldal_r Letöltés: 2023. 03. 22.

(Budapest: Békásmegyer, Káposztásmegyer), szocialista ipari városközpontokban (Százhalombatta, Dunaújváros, Paks, Miskolc-Felsőváros) és nagyvárosok külső kerületeinek kertvárosi övezetében, vagy agglomerációs körzetében épült fel (Törökbálint, Soroksár, Pestszenterzsébet, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Gyál, Érd). Ezekben az esetekben nem állítható, hogy adott lett volna egy olyan történelmi városi örökség, amelynek architektúrális előzménye meghatározó lett volna, s amely a „hely szelleméhez” való igazodást igényelt volna. E helyszíneken az új templomépületeknek szigetszerű objektumként kifejezetten a környezet ellenére, azzal ellentétben kellett megteremteniük a maguk spirituális „insula” auráját és „csendjét”. Ez nemcsak nehézség, hanem lehetőség is az építész számára, amikor tisztán a modern építészet nyújtotta eszközökkel, mégis szimbólumerejű épületet emelhet, amely a hétköznapi valóság nemegyszer kiábrándítóan sivár igénytelensége ellenére teremt új kontextust kizárólagosan a saját rendszeréhez igazodva, és képes „megemelni” maga körül a teret. A rendszerváltozás utáni – különösen a protestáns – egyházi építkezések számára így még hangsúlyosabban a saját tradíció vált viszonyítási ponttá.¹¹¹ Gyakorlatilag a két világháború között megteremtett, az egyház liturgikus szükségleteihez alkalmazkodó és identitását reprezentáló templomtípus lett újra iránymutató: az evangélikus egyháznak az „erős vár” és „magtár” gondolat mellett a téglaeépítészet hagyománya,¹¹² a református egyháznak pedig az erdélyi székely és kalotaszegi referenciák. Millisits Máté építészettörténeti szakíró így fogalmaz:

¹¹¹ A késő Kádár-korszakban az állam és az egyház kapcsolatában bekövetkező enyhülés idején a gyülekezetek erősödni kezdtek. Az 1960-as és 70-es évek modernizmusára válaszként az 1980-as és 90-es évektől egy posztmodern fordulat következett be. Az állampárti ideológia és a modern építészeti formátörékvések között retrospektív visszatekintéssel egyenlőségjellet vonó utókor nem feltétlenül kíméli a korszak építészeti egységét, hanem jelentős alkotásait. Az ideológiai kötöttségek alól szabadulni akaró, identitásukat kereső és az építési folyamatba beleszóló egyházi közösségek a gyökereiket keresve szorgalmazzák a történelmi hagyományokra történő historizáló utalásokat. Ezek a folyamatok egyébként nemzetközi kontextusba is ágyazhatóak. A templomépítő közösség lelkiisége, akarata, saját belső erőinek mozgósítása a II. Vatikáni Zsinat 1962–1965 óta a katolikus egyházban is deklaráltabbá vált.

¹¹² Lásd például Nagy Tamás evangélikus templomait (Sopronnémeti, 1997: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-sopronnemeti/>, Dunaújváros, 1995: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-dunaujvaros/>, Balatonboglár, 1999: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-balatonboglár/>, vagy Pazár Béla és az MNDP Kft. Csillaghegy-Békásmegyeri Evangélikus Egyházközségének templomát és szeretetotthonát: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-es-idosek-otthona-bekasmegegyer/> Letöltés: 2023. 01. 15. Továbbá a budaörsi és budahegyvidéki gyülekezetek templomait, Benczúr László munkásságát.

„A rendszerváltás utáni református templomok leginkább a hagyománytisztelést szellemében készültek, Erdély, azon belül Kalotaszeg építészeti hagyományaihoz kapcsolódtak. A hangsúlyozott középtornyos, hegyes sisakkal záródó új budapesti templomok a kalotaszegi örökség folytatásaként olykor a középső sisakot közrefogó négy, kisebb fiatoronnyal készültek el.” (Millisits 2021)

74. kép: Az elsősorban az erdélyi kisebbségek ellen irányuló romániai falurombolás elleni tüntetés 1988. június 27-én a Hősök terén. A transzparensen Erdély jelképek láthatók, református fejfa, négy fiatornyos kalotaszegi templom, székely kapu, parasztház szász/torockói/székely jelleggel. (Forrás: Fortepan adományozó: Vészi Ágnes, fotószám: 136962. <https://fortepan.hu/en/photos/?donor=V%C3%A9szi%20%C3%81gnes> Letöltés: 2023. 02. 19.)

Az erdélyi utalások evidenciáját erősítette, hogy Magyarországon a rendszerváltás előestéjének tekinthető, a romániai falurombolás elleni hatalmas tömegdemonstráció,¹¹³ majd a Temesvárról kiinduló forradalmi lendület, a Ceaușescu rendszer összeomlása, a marosvásárhelyi események, a határ kinyitása, a Magyarországról Erdélybe irányuló szolidaritási akció, a református egyház kapcsolatán keresztül is odaáramló segítségnyújtás a személyes érzelmi ráhangoltság és az élő kapcsolatok szálainak megerősödését hozta. Tehát az Erdély-kérdés, Erdély-

¹¹³ 1988. június 27-én a Hősök terén a hivatalos jelentések szerint 30 ezer, pártatlan források szerint 80–100 ezer ember részvételével zajlott a békés és méltóságteljes tüntetés.

járás már nemcsak egy szűk értelmiség és a táncházmozgalom fiataljainak volt a szenvedélyes ügye, hanem a fentiek együttesen Erdélyt – mintegy negyvenévnnyi elhallgatás után – a szélesebb társadalom közérdeklődésének homlokterébe állították. A kilencvenes és kétezres évek első évtizedének felfűtött politikai légkörében a hazai (privát, közösségi és állami) emlékműállítási gyakorlatban, nyilvános tereken olyan, az erdélyi magyar népi kultúrára utaló szimbólumok, mint a kopjafa és a székelykapu, soha nem látott népszerűségnek örvendtek, nemzeti jelképekké váltak.¹¹⁴ Nem véletlen, hogy a rendszerváltozás utáni években megépült református templomok egyike Budakeszin egyben emlékmű funkciót is betöltve, a Határon Túli Magyarok Emléktemploma elnevezést kapta, 75. kép.¹¹⁵

Ugyanakkor, az 1980-as, 1990-es években és a 2000-es évek első évtizedében a népi építészeti hagyományok, azon belül is az erdélyi népi építészet és Kós Károly örökségének újrafelfedezését hozta az organikus építészeti szemlélet Makovecz Imre és Csete György nevével fémjelzett irányzata. Iskolateremtő egyéniségük körül a már az 1970-es, 1980-as években folyó konzekvens műhelymunka megalapozta, hogy a tanítványi körük keze alól is nívós munkák sora kerüljön ki. A kalotaszegi toronymotívum magától értetődően jelent meg újra a fent vázolt kontextus részeként a szimbolikus tartalmakat elkötelezetten közvetíteni kívánó építészek munkáiban Erdély-jelképként és a magyar református egyház identitásának architekturális emblémájaként.

Bár több épület példáját is tárgyalhatnánk, részletesebben néhány épületet emelünk ki: Makovecz Imrének az 1992-es sevillai világkiállításra készült magyar pavilonját, Csete György 2005-ben elkészült debrecen-tégláskerti református

¹¹⁴ Nagy politikai, társadalmi változások időszakában gyakran fokozódik a szimbolikus szférában történő aktivitás, az identitásmarkerek demonstrálása, a nyilvános térbe helyezett jelképekkel történő szimbolikus térfoglalás, az emlékezhelyek kialakítása, a politikai és nemzeti diskurzusokhoz kötődő versengő térhasználat. A témának kiterjedt antropológiai, történettudományi, művészettörténeti irodalma van, amelynek kutatása Magyarországon és Erdélyben – elsősorban a csíkszeredai KAM munkásságához kötődően – a rendszerváltozástól erősödött fel. A teljesség igénye nélkül idézünk néhány munkát: Potó 1989; Gal 1991; Hofer 1992; Sinkó 1992; Bíró – Bodó 1993; A. Gergely 1997; Bodó J. 2000; Feischmidt 2003; Gagy 2004; L. Juhász 2005; Ilyés 2010; Gyáni 2010; Balassa M. 2011; Jakab 2012; Eröss 2018.

¹¹⁵ Basa Péter 1994-től tervezett és 1999-re befejezett temploma mind nagyobb (nemzeti), mind kisebb (lokális) léptékben az emlékállítást szolgálja, ugyanis a Budakeszi Református Gyülekezet nagy része Erdélyből érkezett betelepülő. Erdélyi utalás az erődtemplomszerű, ablaktalan, ívelt fal, a terméskő felület, a faanyag bőséges használata kívül és belül, a látszó fedélszék, a tető zsindeborítása, és legfőképpen nyilvánvaló szimbólumként a kalotaszegies, túhegyes sisakú, fával borított harangtorony. <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/reformatus-templom-hatarontuli-magyarok-emlektploma-budakeszi/#>. Letöltés 2023. 01. 17.

templomát, a Gyertyános Zoltán és Békefi György tervezte, 2001-re elkészült békásmegyeri református templomot, Czégány Sándor 2013-ra Helvéciaán és 2019-re Monorierdőn felépült református templomait és a Soroksár-Újtelepen, Rüll Tamás és a MAKONA csoport tervei alapján épített, 2020-ban felavatott református templomot.

75. kép: Határon Túli Magyarok Református Emléktemploma (készült 1994–1999), tervezte Basa Péter, Budaörs (Forrás: Globetrotter19, Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Határon_Túli_Magyarok_Református_Emléktemploma_1999_Budaörs.JPG Letöltés 2023. 03. 17.)

A rendszerváltozás utáni időszakból az első épület, amelyet részletesebben tárgyalunk, egy nem egyházi, de szimbolikus jelentéseket gazdagon hordozó építmény, melynek – mint általában a világkiállítási pavilonoknál szokásos – deklarált szerepe az erős jelképiség, a nemzeti imázs képvisellete, az identitásreprezentáció. Az 1992-es Sevillai Expo Makovecz Imre tervezte magyar pavilonja komoly nemzetközi elismerést váltott ki, közte volt azoknak az épületnek, amelyeket művészi értékük miatt a világkiállítás után nem bontottak el.¹¹⁶ (76–78. kép) Makovecz kézműves technikákkal megvalósított pavilonja¹¹⁷ ugyan nem szakrális helyszín, de olyan konzekvensen végigvitt, összetett szimbolika érvényesült az épület minden részletében és a belső térbe helyezett, eget és földet összekötő „világfa” körül zajló, fény- és hanghatásokkal kísért programban, hogy az organikus szemléletet tükröző profán csarnok spiritualitása templomi áhítatot teremtett. A Gemencről hozott, speciálisan kiemelt, gondosan gyökérmosott hántolt tölgy gyökerei az üvegpadló alatt megvilágítva látszódtak. Az üvegfüdém alatt egy lefelé mélyített, negatív kupola a végtelenített tér érzetét keltette. A lebegni látszó, lombtalan fa grafikus sziluettje egyfajta nem e világi, mitikus szent hely érzetét keltette. Ezt a látogatók is érezték. Az ökológiai gondolkodás felkarolásáról ismert Károly herceg (2023 májusa óta III. Károly angol király) Makovecz Imrének a pavilonban tett látogatása¹¹⁸ után küldött levelében ezt írta:

¹¹⁶ A világkiállítás 102 pavilonjából 32 áll még. A magyar pavilon 2008 óta Andalúzia Történelmi Örökségének listájára (Catálogo General del Patrimonio Histórico Andaluz) is fölkerült, mint kiemelkedő turisztikai jelentőséggel bíró épület. Az Expót követően a magyar pavilon épületében néhány éven át, 2013-ig egy interaktív múzeum, az „Élő energia pavilonja” (Pabellón de la Energía Viva) működött, amely a megújuló energia és a környezetvédelem népszerűsítésével foglalkozott. Azóta nem használják, így az épületnek az anyagából és funkciótlanságából eredő állagromlása nagyon előrehaladott.

¹¹⁷ Méretei: 50 m hosszú, 17,5 m széles, legmagasabb pontján 34 m magas.

¹¹⁸ Károly herceg néhány nappal a hivatalos 1992. április 8-i megnyitás előtt látogatta meg a világkiállítást. A portáról telefonáltak fel a magyar pavilonba, hogy a herceg módosította a programját és legelőször a magyar pavilont kívánta megtekinteni a brit előtt. (Károly herceg és Makovecz Imre szívélyes kapcsolata 1990 májusától datálódik, amikor a hercegi pár hivatalos magyarországi programjának részeként, amíg Diana hercegnő a Pető Intézetbe látogatott, addig a herceg Makovecz Imrét a lakásán látogatta meg. Ettől kezdve tartották a személyes kapcsolatot.) – Siklósi József szíves személyes közlése. Az Ybl-díjas Siklósi József Makovecz Imre tanítványa, huszonnégy éven át közvetlen munkatársa volt. A sevillai pavilon Makovecz-féle látványterveiből készült engedélyezési és kiviteli terveket ő és két másik tanítvány, Csernyus Lőrinc és Túri Attila dolgozta ki. Az 1991 áprilisától egy éven át tartó kiviteli munkálatokat a helyszínen először rotációban mindhárman, majd szeptembertől Siklósi irányította, míg Túri és Csernyus a budapesti irodából támogatta a projektet.

„Úgy érzem, a pavilon a józan gondolkodás őrtornya egy materialista és közép-szerű világ örvényében. A pavilon a hit, az összhang, és mindenekelőtt az igaz humanitás szimbóluma. A legemlékezetesebb számomra a fa illata, a toronyban a faszervezet pusztán hagyott csodálatos látványa volt. A fa gyökereivel az üveg-födémbe ágyazva egy igaz tehetség zseniális ötlete, és én szeretnék teljes szívből, a legmelegebben gratulálni Önnek. [...] Igen nagy baj, hogy az emberek többsége, úgy tűnik, azzal áztatja magát, hogy a mai világban a technológia az egész élet alapja, semmint annak csak egy hasznos és fontos aspektusa.”¹¹⁹

A sevillai pavilon fabordázatú tartószerkezetét kosárvívből elnyújtott, szürke palával fedett,¹²⁰ szinte földig futó, domboszerű héjazat borítja, melynek gerincén hat, változó magasságú (ténylegesen harangokkal felszerelt) torony ül. A hetedik, a bejáratot megkoronázó szárnyas „vezér” torony – a tervező más munkáit is jellemző módon – antropomorf utalásokkal sisakos maszkot formáz. A tornyok testét, amelyek a pavilon belsőépítészetét alkotják, a tetőzet nagy köpenyként takarja. Az egymás mellett sorakozó tornyok a belső teret két részre osztják. A tornyok „kétarcúak”, a tető két oldalán, illetve az észak-déli tájolású pavilon keleti és nyugati térfelén más-más karaktert mutatnak. A bejárati torony felé forduló, keleti oldalon a csillogó palaborítással és a fakeretes csúcsíves nyílásokkal – mint hét vezér megannyi harci sisakja –,¹²¹ a jellegzetes makoveczi formavilágot tükrözik.¹²² A kelet és nyugat „találkozásának” határára épült négyzetes tornyok három másik oldalukkal a történelmi egyházak építészeti hagyományait idézik, nemcsak a torony csúcsdíszekben, hanem a tetőformákban és a vakolt fehér homlokzat európai történelmi stílusokra utaló tagozásában is.¹²³ A hat torony közül három fiatornyos, s ezek közül is a középső az ácsolt harangházas, erkélyes, deszkamellvédes templomtornyok látványával játszik.¹²⁴ A fiatornyos harangtornyok

---

¹¹⁹ Részlet Turi Attila visszaemlékezéséből, lásd: Sevilla 30 – Lomniczi Péter és Turi Attila visszaemlékezése – Cikkajánló 22/4 2023. 02. 24. <https://orszagepito.net/sevilla-30-lomniczi-peter-es-turi-attila-visszaemlekezese-cikkajanlo-22-4/>. Letöltés: 2023. 03. 01.

¹²⁰ Spanyolországi palabányából származott a tetőfedéshez használt pala. A pavilon 1993-ban megkapta a „Spanyolország legszebb palatető épülete” díjat.

¹²¹ Ezeket Makovecz „arcok”-nak nevezte.

¹²² Errefelé néz a napos és holdas fiatornyonnyal ellátott, latin keresztos torony, amely az 1991-re felépült paksi Szentlélek-templom homlokzati tornyának látványát eleveníti fel.

¹²³ Siklósi József szíves szóbeli közléséből tudjuk, hogy a keleti oldal torony „arcainak” részleteit Csernyus Lőrinc dolgozta ki. A nyugati oldalnak a történelmi egyházakat idéző homlokzatai Siklósi József tervei szerint készültek. A történelmi homlokzatok a romanikától indulóan egyfajta építészettörténelmi kronológiát követnek, a formai jelzések ihletői eredeti épületek voltak. A balról a második, négy fiatornyos torony a bánffyhungyadi templom példáját vette mintául. A koncepciót Siklósi Makoveczen kívül Szentkirályi Zoltánnal, a BME Építézmérnök Kar nagy tekintélyű építészettörténet-professzorával is egyeztette.

¹²⁴ Makovecz munkásságából több épületet is idézhetnénk, ahol a fiatornyos, zsindeyes torony-sisak használatának szimbolikus jelentősége van: például a bukovinai székelyek kakasdi falu-

Erdély, Kalotaszeg és a református egyház metaforájaként kelet és nyugat találkozásának középvonala állítva egy nagyobb összefüggésrendszerben jelennek meg. Az Expo távlati képeiből látszik, hogy a magyar pavilonnak a Magyarország történelmi egyházait jelképező tornyai messziről láthatóan föléje magasodtak a kiállítási épületeknek. A pavilont a nyugati oldalról Ausztria, a keletiről a Vatikán épülete fogta közre.

Csete György (1937–2016) Debrecen-Tégláskertben felépített református temploma életműve összegzésének tekinthető.¹²⁵ (79. kép) Vallomása szerint a városnak a református kollégium diákjaként itt töltött éveit kívánta megköszönni. Az építész által

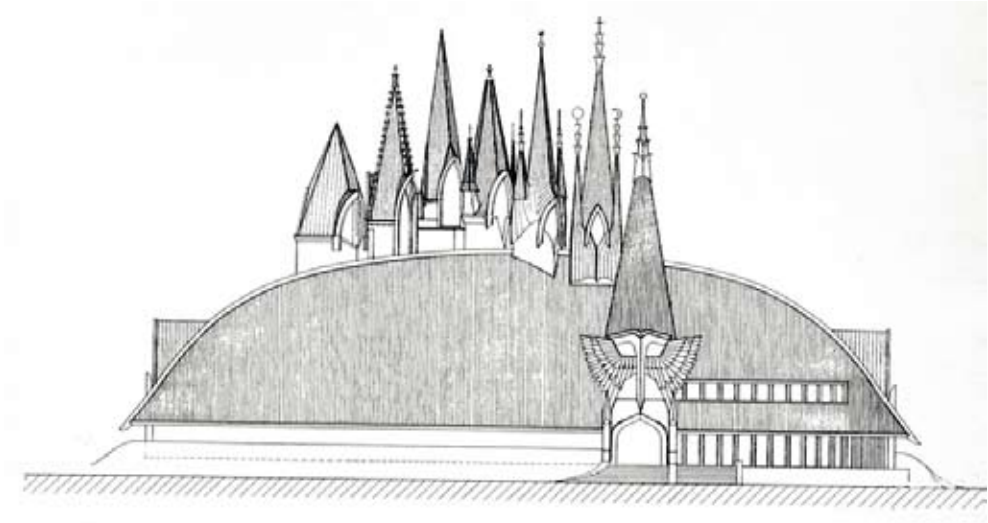

76. kép: Az 1992-ben megrendezett sevillai világkiállítás Makovecz Imre tervezte magyar pavilonjának tornyai 2016-ban (Forrás: https://yosoyunmedina.files.wordpress.com/2016/04/dsc_0326firma.jpg. Letöltés: 2023. 02. 25.)

„toronytemplomnak” nevezett épület egésze egy hatalmas, nyolcszög alaprajzú, gúla alakzatú toronysisak, amelyre a négy fiatorony a tetősíkok találkozásának élére került (a torony héjazatát a faszindelyre emlékeztető bitumenes zsindely borítja). Osztatlan

háza (1994), a kolozsvári Donát utcai református templom mind a négy sarkán egy-egy négy fiatornyos torony (1994), a vargyasi református templom, terméskő falazatra ültetett, látszó fedélszékű toronnyal (1995).

¹²⁵ Csete György a tervezésre 1999-ben kapott megbízást. Állandó munkatársával, a statikus Dulánszky Jenővel (1936–2000) együtt kezdték el a munkát. A templom 2005-re készült el.

77. kép: Az 1992-ben megrendezett sevillai világkiállítás Makovecz Imre-féle magyar pavilonjának tervrajza (Forrás: https://htca3expo92.files.wordpress.com/2015/05/expo_hungria.jpg. Letöltés: 2023. 02. 25.)

78. kép: A sevillai világkiállítás magyar pavilonjának 1 : 50 méretarányú, fából készült, az épület vázszerkezetét ábrázoló makettje. Terv: Makovecz Imre. Makett: Danka István. 1991. (Forrás: Magyar Építészeti Múzeum MDK Múzeumi Osztály 2001.8.1, Fotó: Nyirkos Zsófia, lásd: Magyaróvári Fanni Izabella: A hónap műtárgya _ 2022. december. <https://memmdk.hu/cikkek/a-honap-mutargya/a-honap-mutargya-2022-december>. Letöltés: 2023. 02. 25.)

belső tere olyan, mint egy sátor, melyet öt nyílás világít meg. A Csete műveire az orfíi Forrásháztól kezdve oly jellemző centrális fénytengely itt az altemplom üvegfüdémjének az úrasztala üveglapja alá helyezett, nyolcszögletű felülvilágítójától indul, s a szintén nyolcszög alakú, a csillagos eget idéző csillaron és a fősisaknak az eget láttató üveg-fém „sapkáján” keresztül húz át. A koncentrikus belső tér díszítése a fény játékan kívül a kazettás mennyezetek ihlette rácsozat fentről lefelé bővülő hálózata, ahol a lécezés keresztezési pontjait egy-egy csillogó, négyágú fémcillag díszíti. A „jelépület” szimbólumai a főtorony a négy fiatoronnyal: a Megváltó, és körötte a négy evangélista és a betlehemi csillag.

2005-ben Csete György egy filminterjúban az inspiráció forrásáról és a toronymotívum jelentéséről beszélt, amelyet a Skanzen felső-tiszavidéki tájegységében, a nemesborzovai négy fiatornyos faharangláb tövében vettek föl. Az építés az ácsolt toronyra mutatva ezt mondja:

„Itt látszik egy olyan ritka, egy olyan építészeti jelkép, amiről egy egész országot neveztek el. Tehát úgy hívják Erdélyt, hogy fatornyos haza. [...] Itt látjuk azt a jelképpé vált építészeti objektumot, a fatornyot, amely tulajdonképpen egész Magyarországot jelképezi, tehát ha bárhol egy ilyet meglát valaki, akkor egy dologban biztos lehet, hogy a földnek azon a pontján magyarok élnek. És még ha közelebbről meg akarom határozni – de ezzel nem akarom elkülöníteni magunkat a többiektől – akkor magyar reformátusok élnek. Az ő tornyuk vált tulajdonképpen a fatornyos haza, az egész Magyarország jelképépületévé. Ilyet másikat nem is igen tudok mondani.” A templom tervezésének vezéreszméjéről így nyilatkozik: *„Akkor egy darabig spekuláltam, hogy milyen templomot tervezek én Debrecenbe a reformátusoknak. Nem kellett sokat spekuláljak rajta. Elöttem volt a jelkép épület: a fatorony. Meg bennem volt a fatornyos haza. [Szívére mutatva mondja.] Az mindig itt van, azt viszem magammal [...] ezt úgy is mondhatnám, hogy én ezt a középponti épületet viszem magammal, mindenhova cipelem. És tulajdonképpen a népi építészetiünk egyik leleményét viszem magammal a szívemben vagy az agyamban. [...] Népi építészetiünkből a debreceni templomban megjelenik egyszerre ennek a fatoronynak az emlékképe, mert a debreceni templom olyan, mint egy óriási méretű fatorony, amilyen nincs is még egy a világon olyan nagy. Most a nagyság természetesen nem függ össze sem a szépséggel, sem pedig az építészeti értékkel. [...] Azt a templomot végül is két népi építészeti emlékképből gyúrtam össze. A fatorony látványából és a kazettás famennyezetes templomoknak az osztott síkjai adják a debreceni templomnak az oldalfalait.”¹²⁶*

¹²⁶ Részletek Csontos János és Csontos Györgyi: *XII kőműves – Mesterek a kortárs magyar építészettől – Csete György.* (Zöldfa produkció, 2005) című portréfilmjének a 18:20–20:23 percek közé eső szakaszából. https://www.youtube.com/watch?v=RXtb_Xhg2V0. Letöltés: 2023. 02. 25.

79. kép: A Debrecen Tégláskerti Református Gyülekezet temploma, épült Csete György tervei szerint, elkészült 2005-ben (Forrás: <https://nora-bora-nora.blogspot.com/2015/08/toronytemplom.html>. Letöltés: 2023. 02. 24.)

Tehát az építész saját bevallása szerint a fiatornyos templomtorony és a kazettás mennyezet – két esszenciális ismérve a kalotaszegi templomok archetípusának – volt a művészi inspiráció forrása. Csete életművében a tégláskerti templom jelentőségét elemző Rácz Zoltán tanulmányában így húz időívet az elődök és Csete között:

„A tégláskerti templom erdélyi fatornyot mintáz. Ez az utalás ismét áttételes, kettős jelentésű. A huszadik század elején már egyszer felidézte a magyar szecesszió Erdély faszerkezetes építészetét, elsősorban Kós Károly munkáiban. A szeretett mester idős korában Erdélybe, sztánai Varjúvárába vonult vissza. Ide zárándokoltak a kibontakozó szerves építészet magyar fiataljai tanácsokért, baráti kézszorításért. Csete György tégláskerti temploma ezt a kézfogást hozza el Debrecenbe, folytonossá téve lélekben a magyar építészeti hagyományt.” (Rácz 2008: 6)

A formavilágában Erdélyt és Kalotaszeget idéző építészeti részletek alkalmazására a közelmúlt református templomépítészetéből számos példát hozhatunk, melyek közül felsorolásszerűen említünk néhányat.

A Gyáli Református Gyülekezet számára Horváth Zoltán terve már 1982-ben elkészült (engedélyt 1984-ben kapott, az építkezés 1986-ban kezdtek), de a templom csak 10 év múltán, 1992-re épült fel.¹²⁷ A magában álló harangláb négy, alacsony téglapillérre ültetett hatalmas toronysisakja Szeghalmyt idéző formaképzésről tanúskodik.¹²⁸

A Budapest-Kispest Rózsateri Református Egyházközség temploma Nagy Béla építésznek – a gyülekezet presbiterének – a tervei szerint épült 1992–1994-ben. Zömök, gúla alakú szoknyátlan sisakja Szeghalmy Bálint egyes munkáit, például a zalaegerszegi református templom toronysisakját idézi. (80. kép)

A Budapest-Rákoskeresztúri Református Egyházközség kétszintes, alul urnateme-tős épületének tervezését Cseh József (1924–2010) 1995-ben kezdte. Bejárati közép-tornya nyitott balkonos, deszkamellvédes toronysisakot kapott. A templom avatását a Magyar Reformátusok IV. világtalálkozóján, 2000. július 2-án tartották.¹²⁹

¹²⁷ A Gyál Zrínyi Miklós u. 33. szám alatt található épületről fotót lásd: https://www.gyal.hu/wp-content/uploads/2017/09/reformatus_templom_196420_87672.jpg. Letöltés: 2023. 02. 22.

¹²⁸ Távoli analógiaként a nagymarosi református templom 1934-es felújításakor a Kós Károly által tervezett torony összetett tagozású sisakját is eszünkbe juttatja. A fotót lásd: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Reformed_Church,_Nagymaros. Letöltés: 2022. 12. 28.

¹²⁹ Lásd: <https://reformatus.hu/egyhazi/hirek/tizenot-eve-szenteltek-fel-a-rakoskereszturi-templomot/> Letöltés 2023. 02. 10.

80. kép: A Budapest-Kispest Rózsatéri Református Egyházközség temploma, épült Nagy Béla tervei szerint, felavatták 1994-ben (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

Érden, a Kálvin téren 2013-ban vették újra birtokba a templomot a bővítés, újjáépítés után.¹³⁰ A városközpontban, a körforgalomnál álló épület leghangsúlyosabb díszje a homlokzat bal sarkára épített, erőt sugárzó, négyzetes alaprajzú, függőleges lizénákkal tagolt vörös téglából falazott torony, melynek vakolt párkánya fölött ül a visszaugratott ácsszerkezetű szoknyás sisak.¹³¹

A rendszerváltozás óta eltelt időszak református templomépítészetének egyik legszebb példája a 2001-ben felavatott békásmegyeri templom. (81. kép) A lakótelep hegy felőli oldalán és a HÉV mellett futó, Budakalászra vezető régi 11-es főút mellett, mesterséges dombra épített, „kerített” református templomot Gyertyános Zoltán és Békefi György tervezte. A bejárati homlokzat elé ugrasztott, zömök és alacsony, lőrésszerű ablaknyílásokkal ellátott homlokzati tornyon szoknyás sisak ül. A vakolt téglafalra ültetett vízszintesen lécezett harangháznak és a szoknya ereszének a famunkája letisztult, nyugodt hatást kelt. A torony szerencsés arányokkal, de minden irányból láthatóan uralja a szélesen szétterülő épület-tömböt. Az összhatás egyszerre erdélyies és olaszos. A szépen művelt kert egy zöld oázis a Békásmegyer-Ófalu szántóföldjeire az 1970-es években felhúzott „mega” lakótelep házgyári tömbjei között. Talán nem volt tudatos a tervezők részéről, hogy a templomtér berendezése cseresznyefából készült, de a vidéket régóta ismerők emlékezetéből ez a gesztus előhívja a 11-es út mentén egykor szépen sorjázó hatalmas, öreg, kiirtott cseresznyefák emlékképét.

Északkelet-Magyarországon a borsodi Tiszaújváros (1994, Hoór Kálmán)¹³² és Halmaj (1998, Bede István, Jászai Péter)¹³³ közvetlenebbül és a szabolcsi Nyíregyháza-Sóstó (2001, Kulcsár Attila)¹³⁴ református temploma átvittebben tükrözi a közeli monumentális nyírbátori harangláb hatását.¹³⁵ Nyilvánvaló, hogy a Tisza menti,

¹³⁰ A régi épület 1937-ben készült el, Ravasz László püspök szentelte fel.

¹³¹ Lásd: <http://archiv.erdmost.hu/2015/04/03/uj-kegyeleti-helyek-a-reformatus-templomban/>. Letöltés: 2023. 02. 18.

¹³² Az épületegyüttest az erdélyi erődített templomokhoz hasonlóan bástyás kerítésfal öleli körbe. A vasbeton pillérekén álló, természetes haranglábnek két terasza van: felül a toronysisak és a szoknya közötti ácsszerkezetes nyitott harangház szintjén és lejjebb a szélesen terülő szoknya tetőzetével fedett teraszt a templom karzatának szintjéről lehet megközelíteni. Lásd: <https://mapio.net/pic/p-21423538/> <https://mapio.net/pic/p-24605946/>. Letöltés: 2023. 02. 10.

¹³³ Lásd: <https://tirek.hu/turizmus/telepulesek/halmaj/a-halmaji-reformatus-templom/>. Letöltés: 2023. 02. 23.

¹³⁴ Lásd: <https://epiteszforum.hu/nyiregyhaza-sostofurdo-reformatus-templom>. Letöltés: 2023. 02. 23.

¹³⁵ Az 1484–1511-ben a Báthoriak által épített gótikus hálóboltozatos templom mellé 1640-ben 31m magas, árkados, négy fiatornyos, szoknyás haranglábát építtetett iktári Bethlen István – Bethlen Gábor fejedelem öccse, aki bátyja halála után rövid ideig maga is erdélyi fejedelem volt – és fia, Péter.

felső-tiszavidéki és a Tiszától keletre eső református vidékeken, Szatmárban, és a Partiumban, ahol az ácsolt haranglábak és harangházas templomtornyok hozzá-
tartoznak a táj látképéhez, erőteljesebben rezonál ez az építészeti forma.

81. kép: A Békásmegyeri Református Gyülekezetnek a bejárati homlok-
zaton elhelyezett harangtornya. Az épületet tervezte Gyertyános Zoltán
és Békefi György, felavatták 2001-ben. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

Nem templom, de szakrális épület Szatmárban a Szamos menti Csengeren a Makovecz-tanítvány Csernyus Lőrincnek – Csenger főépítésének – 2003-ban elkészült ravatalozója. A zömök harangláb négy sarkán az átlós irányú, alacsony, fehérre meszelt betonpillérek, mint négy fiatorony törik át a piros cseréppel borított, méretes tető élét.¹³⁶

---

¹³⁶ Lásd: <http://eloepiteszet.hu/en/epuletek/epiteszek/kos-karoly-egyenes-tagok/triskell-kft/csernyus-lorinc/csenger-ravatalozo>. Letöltés: 2023. 02. 17.

Nem szakrális, de ugyancsak említést érdemlő középület a csengeri egészség-
ház, amely a Heil Tibor tervezte átépítése során 1992-ben tornyos főbejáratot
kapott. (82. kép) Az épület külön elemzést érdemelne. Számos elemével (tö-
megalakítás, rizalitok, tetőformák, nyílások ritmusa és osztása stb.) nívósan idézi
a 20. század első két évtizedében a „Fiatalok” kijelölte építészeti vonal világát és
mutatja meg újraértelmezésének lehetőségét.

82. kép: Egészségház Csengeren, átalakítva Heil Tibor tervei alapján 1992-ben (Forrás: <http://www.kitervezte.hu/epuletek/egeszsegugy/egeszseghaz-csenger>. Letöltés: 2013. 02. 23.)

A 2000-es évekből még további vidéki példák is említhetők lennének, de részletesebben itt egy építész két kvalitásos munkáját emeljük ki. Czégány Sándor pályatervét új templom építésére három meghívott építész munkája közül választotta ki a helvéciai presbitérium. Czégányt egy téglajegyként (képeslapként) terjesztett „jó református ízű” rajza miatt hívták meg. *„A pályázat kiírásánál alapkövetelményként fogalmazódott meg, hogy a 150-180 fő befogadására alkalmas templom karakteres református jelleggel bírjon, térszervezése centrális legyen.”*¹³⁷ A 2010 és 2013 között megépült templom kétszer forgatott négyzetből kialakuló Kálvin-csillagot formáz, amely a belső dekorációban és a Kós Károly-os vaslámpákon is visszatérő forma. (83. kép) A jellegadó, erőteljes bejárati torony szokatlan elfordítással, a csillagformának megfelelően oldalélére állítva, két oldalával ízesül a homlokzathoz. A vakolt téglatest és a piros cseréppel burkolt szoknyás tetősíak között visszaugratott boronafal. A fehérre meszelt falak tagolása történelmi hangulatot áraszt. Az épület 2015-ben felkerült a Bács-Kiskun megyei Értéktárba.

Szintén¹³⁸ Czégány Sándor tervei szerint valósult meg a Monorierdői Református Missziói Egyházközség templomból, gyülekezeti házból és lelkészlakból álló, saroktelekre épült komplexuma. (84. kép) Monorierdőn a templomot 2019-ben avatták fel. A magasabb belmagasságú templom tömbje az utcafronthoz közelebb, előrébb ugratva, a másik épületszárny beljebb esik, a kettőt a torony és az aljában elhelyezett árkádos átjáró köti össze. Az épületszárnyak alaprajzi elrendezése, egymáshoz való viszonya és a torony elhelyezése a középtengelytől jobbra, (megközelítőleg arany metszéses arányban), Kós Károly sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumának épületére és az el nem készült bánffyhungyadi Kalotaszeg Múzeum tervrajzára emlékeztetnek. Szintén Kós Károlyt idézi az ablakokig érő magas (tégla)lábazat és a vakolt fal kontrasztja, a templomhomlokzat hármascsoportba rendezett, keskeny, magas ablaknyílásai és a gyülekezeti terem homlokzatának hármascsoportos ablaka.¹³⁹

---

¹³⁷ Kós Károly Egyesülés 2020: <https://orszagepito.net/epuletek/reformatus-templom-helvecia-czegany-sandor/>. Letöltés: 2023. 02. 27. Az építész 2008-ban készült képeslapját a templom tervével lásd: <https://eloepiteszet.hu/en/epuletek/epiteszek/kos-karoly-egyuesules-tagok/vandorepitesz-kft/czegany-sandor/kepeslapok> Letöltés: 2023. 02. 27.

¹³⁸ Czégán két templomának olyan szempontból is köze van egymáshoz, hogy a helvéciai templomba látogató monorierdői gyülekezeti tagok a kirándulás élményének hatására határozták el a templomépítést, és hívták meg az építészt.

¹³⁹ Képeket lásd: *Országépítő* 2020. 02. 27. Templom és gyülekezeti ház, Monorierdő Czégány Sándor <https://orszagepito.net/epuletek/templom-es-gyulekezeti-haz-monorierdo-czegany-sandor/> Letöltés: 2023. 02. 27.

83. kép: A Czégány Sándor tervei szerint épült, 2013-ban felavatott helvéciai református templom bejáratí homlokzata (Forrás: https://epiteszforum.hu/uploads/images/2013/09/1920_8052-03.jpg. Letöltés: 2023. 02. 20.)

84. kép: A monorierdői Református Missziói Egyházközség temploma. A Czégány Sándor tervei szerint készült épületet 2019-ben avatták fel. (Forrás: <https://www.facebook.com/photo?fbid=560706179432578&set=a.560706139432582>. Letöltés: 2023. 02. 20.)

A legfrissebb, komoly szakmai érdeklődést kiváltó református templom, amit a példák sorában végezetül említünk, Soroksár-Újtelepen, Nagy-Budapest terjeszkedésének legszélén épült. (85., 86. kép) Az egyik oldalon a földből kinőtt új lakónegyed, az út túloldalán Soroksár szántóföldjei. A Dunamelléki Református Egyházkerület Budapest-Soroksár-Újtelepi Református Missziói Egyházközsége 2008-ban határozta el templom építését. (Szeghalmy Bálint az 1940-es években már tervezett templomot Soroksárra, amely a háború miatt akkor nem valósulhatott meg.) Az egyházközség egy családi- és társasházak környezetben kapott telket a kerülettől.

Az épületnek – mint az a 20. század első felében kialakult multifunkcionális református épülettípus esetében már megszokottá vált – a szakrális téren kívül a gyülekezeti élet közösségi alkalmainak, az irodának, valamint a lelkészlaknak is otthont kellett adnia egy viszonylag szűkös beépítési területen. A gyülekezet Rüll Tamás építész kereste meg a feladattal. Az első, áttételesebb gondolatiságú tervvázlatot a presbitérium azonban elutasította, ami után Rüll Tamás és a gyülekezet között intenzív párbeszéd, hosszú egyeztetési folyamat indult el. Az építész felé megfogalmazott kérés az volt, hogy a református építőhagyománynak erőteljesebben feleljen meg a terv. Az építész maga így vall a gondolkodási folyamatról, amelynek során nemcsak a funkciókat és telek adottságait, hanem a hely „szellemét”, történeti múltját és a református építészeti előzményeket is egyaránt figyelembe kívánta venni:

„Szeghalmy Bálint és Kós Károly munkáit tanulmányoztam. Kerestem a református építőhagyományt a modern polgári építészetben. Közben megfogalmazódott bennem, hogy Soroksár a török megszállás utáni sváb betelepülések, és a világháborúk okozta felvidéki, erdélyi áttelepülések, áttelepítések miatt sokszínűvé vált. Ezt a sokszínűséget úgy akartam az épületegyüttes részévé tenni, hogy a településrészt alkotó népek tradicionális építészetét hoztam egy tető alá. A torony erdélyi körüljárós, négy-fiatornyos faszerkezetű fejezetet kapott. A templomtérnek és a tanácsteremnek »füstlikas« palóc tetőt adtam, a lelkészlakás egy torockói ház átírata, a hivatal és a tanácsterem nyugat-magyarországi és sváb tetőformákban végződik. Az egyöntetű megjelenést a hagyományos elemméretű kerámia cseréppel fedett összefüggő tetőidom teremti meg. A kultuszteret körül veszik a népi építészeti formák egy egységet alkotva, ahogy a Soroksáron élők.»¹⁴⁰

A Rüll Tamás és a MAKONA csoport tervei alapján készült, 2020-ban fölavatott épületegyüttesnek a népi építészet különböző regionális tradícióiból ihletet merítő tető- és homlokzatformái fölé tehát legfőbb „kijelentésként” fiálás, harangházas, ácsszerkezetű, kalotaszegies középtorony magasodik. „A református építőhagyomány karakteres megjelenítésének a mennyezetkialakítás is kiemelt része lett” – írja a tervező.¹⁴¹ A templom belső terében a későbbiekben megfestendő kazettás mennyezet gerendaváza jelzésszerű utalásként fölkerült a mennyezetre. A harmonikus összhatású végeredmény nemcsak az egymásra figyelő párbeszéd sikerességéről tanúskodik, hanem mutatja azt is, hogy a népies építészeti törek-

¹⁴⁰ <https://www.creaton.hu/hirek-es-ujdontsagok/soroksar-ujtelepi-reformatus-templom>. Letöltés: 2023. 02. 27.

¹⁴¹ <https://www.creaton.hu/hirek-es-ujdontsagok/soroksar-ujtelepi-reformatus-templom>. Letöltés: 2023. 02. 27.

vések és kiemelten a kalotaszegi toronymotívum milyen mértékig ivódott bele a református identitás reprezentációjának eszköztárába. Millisits Máté szakíró a tornyot „kalotaszegi formavilágúnak” nevezi, és véleményét így összegzi:

„Az új soroksári református templom a XXI. századi magyar protestáns szakrális építészeti figyelemre méltó alkotása, benne a múlt hagyományai üzennek a főváros szélén élő polgároknak, már az autópályáról is látható tornya egyszerre hívogat, másfelől a Kárpát-medencei kálvinizmus hagyománytisztelőjét is jelképezi.” (Millisits 2020)

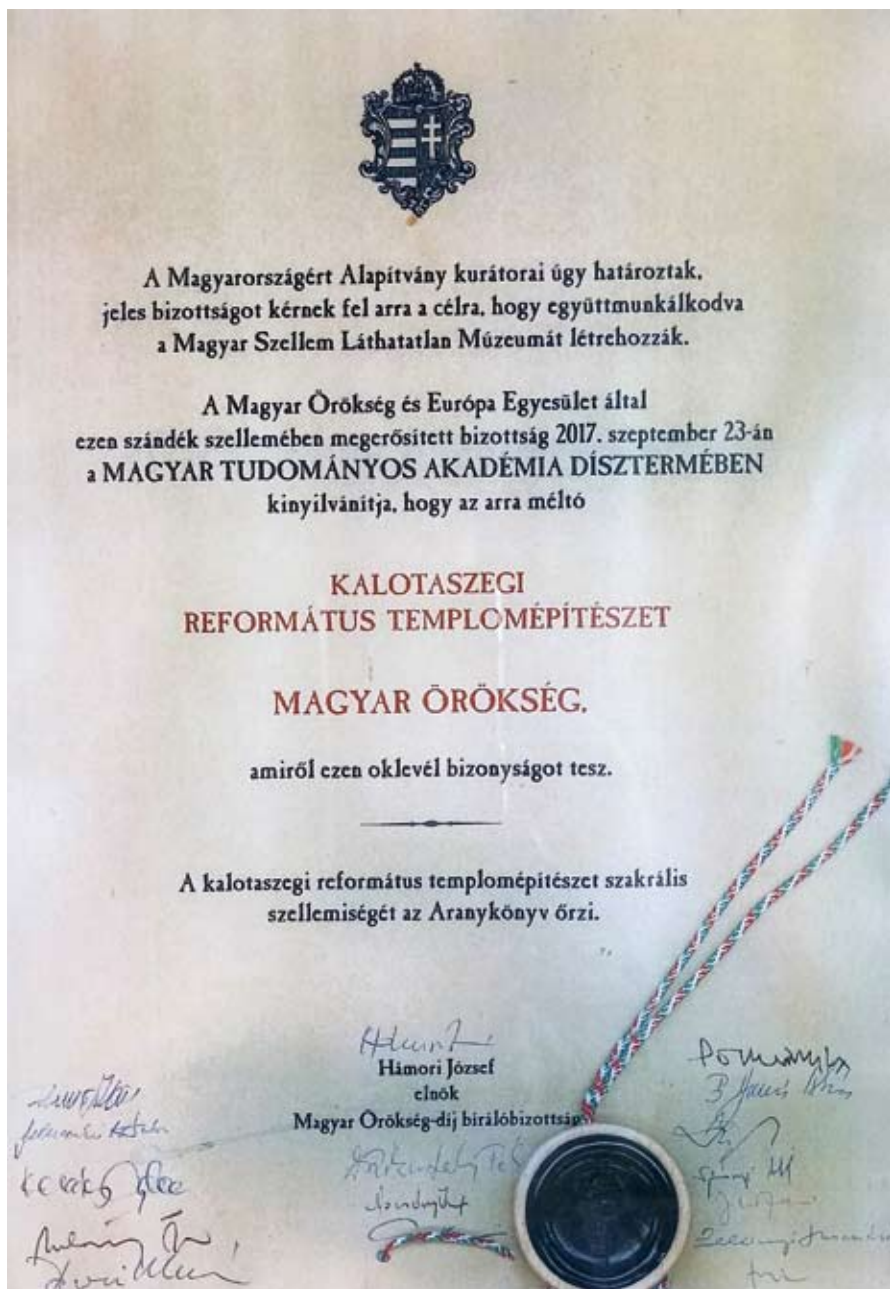
85. kép: A 2020-ban fölavatott soroksár-Újtelepi Református Miszsiói Egyházközség református temploma, tervező: Rüll Sándor és a MAKONA csoport (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

86. kép: A Soroksár-újtelepi templom négy fiatornyos harangtoronyának közelképe (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

87. kép: Identitáserősítő lokális közösségi vállalkozás: készül a tornyos pavilon a sárvásári templom kertjében a harmadik kaláka tábor idején. (Lásd: Balogh – Fülemile 2023: 597–605) A férfiak a helyére emelik a tornyot. A pavilon alatt egy régi tűzoltó pumpát helyeztek el, amit esténként kivilágítanak. A közelében kopjafákat állítottak fel, melyekkel együtt a főútról látható templomkert emlékhelyként funkcionál. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2008)

88. kép: Magyar Örökség Díj oklevél. 2017-ben a kalotaszegi református templom-építészeti megkapta a Magyar Örökség Díjat. A kalotaszegi küldöttség a Kalotaszegi Református Egyházmege esperesének vezetésével népviseletbe öltözve vette át a díjat az MTA Dísztermében. (Fotóreprodukció: Fülemile Ágnes, Sárvasár, 2022)

89. kép: Dekoratív funkciótlan, jelentését vesztett kiüresedett forma: a tapolcai Penny Market épülete az erdélyies bejárati toronnyal a Balaton-felvidéki tájban, háttérben a Szent György-hegy (Fotó: Fülemile Ágnes, Tapolca, 2023)

E tanulmányban a kalotaszegi templomtornyok ikonográfiáját, az építészeti és a kisebb részben képzőművészeti használatához kötődő szimbolikus jelentésüket tekintettük át. Azt az 1870-es évektől kezdődő emblematizálási folyamatot követtük nyomon, amely során a kortárs nemzetközi folyamatokba beágyazottan, a nemzeti kultúra megkonstruálásának részeként, a népies nemzeti építészet útjait keresve, a kalotaszegi templomtorny egy vernakuláris építészeti megoldásból többes jelentésű, kiemelt építészeti és képzőművészeti szimbólummá vált. A forma részben deszakralizálódott, nagy nyilvánosságnak szánt efemer kiállítási installációk, világi középületek reprezentativitását, szimbolizmusát erősítette. 1920 után – főleg az 1940–1944 közötti időszakban – egyrészt erőteljes Erdély jelképként politikai tartalommal telítődött, másrészt az új református templomépítészet meghatározó identitásmarkerévé vált. Ezutóbbi minőségében az 1980-as, 1990-es években éledő közösségi identitások kifejezésének részeként búvópatakként újra visszatért. 1990 után a magyarországi és romániai rendszerváltozás politikai és nemzeti diskurzusai közepette fokozódott a szimbolikus szférában mutatott aktivitás, az identitás markerek demonstrálása. Az egyházi építkezések ismét nagy lendületet kaptak és a református egyház önreprezentációjában a saját építészeti tradíció hangsúlyos viszonyítási ponttá vált. Ugyanakkor az organikus építészeti szemlélet az erdélyi népi építészet és a Kós Károly nevével fémjelezhető népies nemzeti építészeti irányzat örökségének újrafelfedezését erősítette. A fenti kontextus részeként a kalotaszegi torony motívum újból feltűnt

a szimbolikus tartalmakat elkötelezetten közvetíteni kívánó építészek munkáiban Erdély jelképként és a magyar református egyház identitásának architekturális emblémájaként.¹⁴²

IRODALOM

A. GERGELY András

1997 A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság: Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. 287–304. Budapest: Scientia Humana.

BALASSA M. Iván

2011 *A székelypalota*. (Népi Kultúra) Budapest: Terc Kft.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. (Néprajzi Tanulmányok) Budapest: Akadémiai Kiadó.

2023 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblemikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól*. (Életmód és tradíció, 18.) Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet.

BALOGH Ilona

1933 *Magyar fatornyok. Ungarische Holztürme*. (A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Classica Archaeológiai Intézetének dolgozatai, 17.) Budapest – Karcag: Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem – Kertész József Könyvnyomdája.

1944 Az erdélyi fatemplomok kutatásának mai állása. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*, 2. kötet. 491–529. Budapest: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet – Atheneum.

BARDOLY István

2014 Amikor Kós Károly templomot vett. Bővített lábjegyzet néhány MOB-irathoz. *Enigma*, 24. évf. 92. sz. 156–164.

---

¹⁴² A tanulmány szövegének egyes részletei – a kalotaszegi templomtorony fogalmát, a szakrális faépítkezés kutatástörténetét és az 1990 utáni időszak egyházi építkezéseit tárgyaló fejezetek kivételével – megjelentek (ugyan nem ekképpen fókuszált tematikus megközelítésben, hanem a korszakot tágabb kontextusában vizsgáló fejezetekben elszórva és kevesebb illusztrációval) egy monográfiában is: Balogh – Fülemile 2023: 141–329.

BENKÓ István

1905 *Körös-fő. Művészet*, IV. évf. 4. sz. 250–254.

BENKŐ Samu

1978 *Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*. Kolozsvár: Kriterion.

BERECZKY Kálmán – Dr. CZOMA Lászlóné

1996 *Egy újra felfedezett építőművész. Szeghalmy Bálint élete és életműve*. (Hévízi Könyvtár, 9.) Hévíz: Hévíz Kultúrájáért Alapítvány.

BÍRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna

1993 Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 1. évf. 2. sz. 57–85.

BODÓ Julianna (szerk.)

2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda: Pro-Print.

BODÓ Péter

2022a Erős vár Kispesten – Kilencvenöt éves a kispesti evangélikus templom. *PestBuda*, 2022. május 22. https://pestbuda.hu/cikk/20220522_eros_var_kispesten_kilencvenot_eves_a_kispesti_evangelikus_templom. Letöltés: 2023. 03. 12.

2022b Egy kis Erdély Budapest szélén – Rákosmente evangélikus templomai. *PestBuda*, 2022. december 24. https://pestbuda.hu/cikk/20221224_egy_kis_erdely_budapest_szelen_rakosmente_evangelikus_templomai. Letöltés: 2023. 02. 18.

BOÉR Hunor – VÁRALLYAY Réka

2012 *Kós Károly Székely Nemzeti Múzeuma*. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

CÎMPIAN, Felicia Elena

2002a *Bisericile de lemn din zonele Călatei, Gilăului, Hășdatelor și Clujului. Aspecte istorico-etnografice și arhitectură tradițională*. Cluj Napoca: Risoprint.

2002b *Pictura și elementele decorative în bisericile de lemn din zonele Călatei, Gilăului, Hășdatelor și Clujului*. Cluj Napoca: Risoprint.

CRISTACHE-PANAIT, Ioana

1969 „Bisericile de lemn de pe valea Almașului”. *Monumente Istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 1969. évf. 131–145.

CZAKÓ Elemér

1908 Fialat építészek. *Magyar iparművészet*, XI. évf. 3. sz. 120–125.

- CZAKÓ Elemér – GYÖRGYI Kálmán
1930 *A magyaros ízlés. Szemelvények a magyar háziipar, népművészet és iparművészet formakincséből.* Budapest: Könyvbarátok Szövetsége – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- DEBRECZENI László
1928 A kolozsvár monostori-úti református templom. *Pásztortűz*, XIV. évf. 1. sz. 10–13., XIV. évf. 2. sz. 34–37.
1929 *Erdélyi református templomok és tornyok.* Kolozsvár: Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztése.
1968 Kós Károly építészeti és műemlékvédő munkássága egyházunkban. *Református Szemle* [Kolozsvár], LXI. évf. 1–2. sz. 43–53.
- DENEKE, Bernward
1962 Die Entdeckung der Volkunst für das Kunstgewerbe. *Zeitschrift für Volkskunde*, Jg. 60. H. 2. 168–201.
1980 Hogyan fedezték fel a népművészetet az iparművészet számára. *Folcloristica*, 4–5. évf. 5–59.
- DOBROSSY István
2000 Az Avas 20. századi jelképei: a kilátók története. In: Dobrossy István (szerk.): *Miskolc írásban és képekben*, 7. 105–114. Miskolc: Miskolci Idegenforgalmi és Kulturális Iroda – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Borsodi Nyomda Kft.
- DÖMÖTÖR István
1904 Ruskin nálunk. *Magyar Iparművészet*, 7. évf. 1. sz. 24., 33., 34.
- EISENLOHR, J. F.
1853 *Die Holzbauten des Schwarzwaldes.* Karlsruhe: Veith.
- ERŐSS Ágnes
2018 *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája.* PhD disszertáció. Budapest: ELTE Földtudományi Doktori Iskola.
- FABÓ Beáta – GALL, Anthony
1914 „Napkeletről jöttem nagy palotás rakott városba kerültem”. Kós Károly világa 1907–1914. (Építészettörténeti Kiadványok) Budapest: Budapest Főváros Levéltára.
- FALKE, Jacob
1873 *Die Kunstindustrie auf der Wiener Weltausstellung.* Wien: Gerold Verlag.
1878 *Zur Cultur und Kunst – Studien.* VII. fejezet: Die nationale Hausindustrie. 287–323. Wien: Gerold Verlag.

F. DÓZSA Katalin (szerk.)

2004 *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között 1873–1920.* Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.

FEISCHMIDT Margit

2003 Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. Az erdélyi nemzeti rítusokról és diskurzusokról a kolozsvári Mátyás szobor körüli 1992-es konfliktus példáján. In: A. Gergely A. (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. 112–125. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

FEJŐS Zoltán

1998 Kalotaszeg történetei. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 5–11.

2000 Bátky Zsigmond Kalotaszegen. *Ethnographia*, 111. évf. 1–2. sz. 177–212.

FETZER János Ferencz

1896 Régi fatemplomok Szilágy megyében. *Archeologiai Értesítő*, 16. évf. 3. sz. 243–248.

GÁBOR Eszter

2011 *A Malonyay villa*. http://lajtaarchiv.hu/wp-content/uploads/2011/04/Gabor_Eszter_Malonyay_villa.pdf. Letöltés: 2021. 03. 05.

GAGYI József

2004 *Örökített székelkapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelgyölkői faluban az ezredfordulón.* Marosvásárhely: Mentor.

GAL, Susan

1991 Bartok's Funeral. Representation of Europe in Hungarian Political Rhetoric. *American Ethnologist*, 18. évf. 3. sz. 440–458.

GALL, Anthony

2002 *Kós Károly és Műhelye – tanulmány és adattár.* Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

GEŐCZE Sarolta

1903 *Ruskin élete és tanítása.* Budapest: Athenaeum.

GLADBACH, Ernst

1868 *Der Schweizer Holzstyl in seinen cantonalen und constructiven Verschiedenheiten vergleichend dargestellt mit Holzbauten Deutschlands.* Darmstadt: Carl Koehler's Verlag.

GOTTGETREU, Rudolf

1882 *Lehrbuch der Hochbau-Konstruktionen. Zweiter Theil. Die Arbeiten des Zimmermannes (Holz-Konstruktionen).* Berlin: Ernst & Korn.

GRAFFENRIED, Karl Adolf von – STÜRLER, Ludwig Rudolf von

1844 *Architecture Suisse ou choix des maisons rustiques des alpes du canton de Berne.* Bern: Bourgdorfer.

GRÁFIK Imre

- 1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő*, LXXIX. évf. 3. sz. 19–45.

G. SZABÓ Zoltán

- 1998 Korpos György Pál lakóháza Körösfőn. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 117–132.
- 2007 *Curriculum Vitae Gróf Zichy István élete és munkássága*. (Series Historica Ethnographiae, 14.) Budapest: Néprajzi Múzeum.

GYARMATHY Zsigáné

- 1896 *Tárka képek a kalotaszegi varrottas világából. Részlet Mária Valéria Főhercegasszony Ö cs. és kir. Fenségének kelengyéből*. Budapest: FranklinTársulat.

GYÁNI Gábor

- 2010 A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon*, LVI. évf. 1–2. sz. 239–257.

GYIMESI Endre Dr.

- 2017 *Templomépítés a háború árnyékában*. ZAOL Zala megyei hírportál, 2017. 11. 26. <https://www.zaol.hu/hetvege/2017/11/templomepites-haboru-arnyekaban>. Letöltés: 2023. 01. 18.

GYÖRGYI Dénes

- 1935 Két nemzedék közt. *Magyar Iparművészet*, 38. évf. 1–2. sz. 20–22.

HAAS, Fr. Bischof Dr. – SCHULZ, Franz

- 1866 Die Holzkirchen im Bisthume Szathmár. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission*, XI. évf. 1–14.

HAJÓS-BAKU Eszter Judit

- 2018 *Hagyomány és újítás. A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége s két világháború közötti magyar templomépítészetben*. PhD értekezés. Budapest: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építész-mérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék.

HÁLA József

- 1993 Jankó János kalotaszegi kutatásai. In: Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi Tanulmány*. [Reprint. s.a.r.: Hála József] Series Historica Ethnographiae, 6.) 299–328. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 13–43.
- 2006 *Kalotaszeg vázolata. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Targu Mures: Mentor.

HOFER Tamás

1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e
Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1. évf. 1. sz. 29–51.

HOCHSTETTER, Jakob

1857 *Schweizerische Architektur. Erste Abtheilung: Holzbauten des Berner
Oberlandes*. Karlsruhe: Veith.

HOLZ, Ferdinand Wilhelm

1876 *Holz-Architektur. Eine Sammlung praktischer Beispiele*. Leipzig:
Scholtze.

HORTI Pál

1904 A St. louis-i világkiállítás. *Magyar Iparművészet*, VII. évf. 6. sz. 249–313.

ILYÉS Zoltán

2010 Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvi-
dékek, kontaktzónák esetén. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás:
Különbségteremtő társadalom*. 114–125. Budapest: MTA Etnikai-
Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat.

JAKAB Albert Zsolt

2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi
Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Ki-
sebbségkutató Intézet.

JANKÓ János

1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Athenaeum Társaság.

JÁNSZKY Béla

1939 A magyar formára való törekvések kritikai megvilágításban. *A Magyar
Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LXXIII. évf. 37–38. sz. 281–286.,
39–40. sz. 289–296.

JURECSKÓ László

1989 A Malonyai vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. *Ethnographia*,
100. évf. 1–4. sz. 243–277.

KAMPIS Antal

1941 A Nemzetközi Vásár. *Magyar Iparművészet*, XLIV. évf. 55–63.

KEMÉNY János

1933 Áldozatos élet. Kós Károly jubileumára. *Erdélyi Helikon*, VI. évf. 10.
sz. 718.

KESERŰ Katalin

2010 *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*.
<http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/>

index0dba.html?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42 Letöltés: 2021. 04. 14.

KKA katalógus

- 2016 Körösfői-Kriesch Aladár oeuvre katalógusa. [összeáll.: Farkas Zsuzsa és Óriné Nagy Cecília] In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő- és iparművész monográfiája és oeuvre katalógusa*. 200–304. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

KORONGHI LIPPICH Elek Dr.

- 1903 Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, 6. évf. 6. sz. 245–250.
- 1908a A művészetek és a stílus. *Magyar Iparművészet*, XI. évf. 3. sz. 97–120.
- 1908b Hogyan lesz magyar architektúra? *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1–2.

KOVÁCS Dániel

- 2010 Modern templomépítészet Magyarországon a II. világháború után. In: Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet. (Modell of the Universe. Contemporary Hungarian Church Architecture.) Basa Péter emlékének. A debreceni MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központban 2009. március 21. – június 28. között rendezett kiállítás katalógusa*. [Második bővített kiadás] 17–33. Debrecen: MODEM.

KÓS Balázs

- 1936 Egy falu mezőgazdaságának rajza. *Hitel*, II. évf. 4. sz. 297–309.

KÓS Károly

- 1908 Egy kalotaszegi fatemplomról. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1. sz. 60–63.
- 1911 Régi Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, XIV. évf. 4. sz. 157–216.
- 1920 Beszélnek Erdély kövei is. *Napkelet*, I. évf. 3. sz. 135–141.
- 1920 Körösfői Kriesch Aladár. *Napkelet*, I. évf. 5. sz. 273–277.
- 1924 Walter Crane. Kolozsvári emlék. *Pásztortűz*, X. évf. 10. sz. 52–54.
- 1934 *Varju-nemzetség*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- 1937 *Kalotaszeg*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- 1940 Erdei lak. Egy kalotaszegi képsorozat elé. *Erdélyi Helikon*, VI. évf. 375–382.
- 1971 Kalotaszegi vállalkozás. *Korunk*, XXX. évf. 10. sz. 1501–1512.
- 1991 *Életrajz*. Budapest – Bukarest: Szépirodalmi Kiadó – Kriterion.

KÓS Károly, ifj. [Dr.]

1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. *Ethnographia*, 100. évf. 1–4. 176–188.

KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS

2020 Református templom, Helvecia – Czégány Sándor, *Országépítő. Építéstudomány/ Környezet/ Társadalom*. 2020. december 25. <https://orszagepito.net/epuletek/reformatus-templom-helvecia-czegany-sandor/>. Letöltés: 2023. 02. 27.

KÓSA László

1984 Malonyay Dezső és „A magyar nép művészete”. (Kísérőfüzet) In: Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. [Reprint] Budapest: Helikon Kiadó.

KOVÁCS Gyula dr.

1896 A néprajzi kiállítás. *Ethnographia*, VII. évf. 4. sz. 253–272.

KRESZ Mária

1968 A magyar népművészet felfedezése. (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára). *Ethnographia*, LXXIX. évf. 1. sz. 1–35.

KRIESCH Aladár

1903 Mit jelent hát a kalotaszegi művészet? *Magyar Iparművészet*, 6. évf. 6. sz. 250–284.

LACKNER Mónika

2004 Az első magyar néprajzi gyűjtemény: A magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világkiállításon. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között 1873–1920*. 101–107. Budapest: BTM.

LANTOS Edit

2018 *Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945–1970*. PhD disszertáció. Budapest: ELTE BTK Művészettörténet Doktori Program. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/43473>. Letöltés: 2023. 04. 25.

LIIPOLA, Yrjö

1979 Akseli Gallen-Kallela Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 28. évf. 1. sz. 48–50.

L. JUHÁSZ Ilona

2005 „Fába róva, földbe ütve...” *A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál*. (Interethnica, 8.) Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

LŐRINCZ Zoltán

- 2000 „*Ne hagyjátok a templomot...*” *Új református templomok 1990–1999.*
Budapest: A Magyarországi református egyház Kálvin János Kiadója.

LYKA Károly

- 1904 A falucska temploma. *Művészet*, III. évf. 2. sz. 88–93, 96, 97, 100, 101.
1905 Szimbolikus rajzok. *Művészet*, IV. évf. 1. sz. 1–10. Illusztrációk: 11–22, 24.

MALONYAY Dezső

- 1907 *A magyar nép művészete I. kötet: A kalotaszegi magyar nép művészete.*
Budapest: Franklin Társulat.
1908 Eb ura fakó. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1. sz. 29–33.

MÁLNAI Béla

- 1908 Malonyay háza. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1. sz. 35–36.

MEDGYASZAY István

- 1909 Népünk építőművészetéről. *Magyar Építőművészet*, VII. évf. 5. sz. 1–10.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

- 1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben* (Az 1999. március 21–27-én Tüsnádon megrendezett konferencia anyaga). 57–118. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

MILLISITS Máté

- 2019 A magyar protestáns templomépítészet remekművét szentelték fel Pesterzsébeten. *PestBuda*, 2019. április 08. https://pestbuda.hu/cikk/20190408_millisits_mate_a_magyar_protestans_templomepiteszet_remekmuvet_szenteltek_fel_pesterszebeten. Letöltés: 2021. 03. 23.
2020 Megnéztük az új budapesti református templomot. *PestBuda*, 2020. szeptember 11. https://pestbuda.hu/cikk/20200911_megneztuk_az_uj_budapesti_reformatus_templomot. Letöltés: 2021. 03. 23.
2021 Hagyományos és modern protestáns templomok is épültek a rendszerváltozás után Budapesten. *PestBuda*, 2020. május 23. https://pestbuda.hu/cikk/20210523_hagyomanyos_es_modern_protestans_templomok_is_epultek_a_rendszervaltozas_utan_budapesten. Letöltés: 2023. 02. 19.

MURÁDIN Jenő

- 2016 Körösfői-Kriesch Aladár: „Engem Kolozsvárhoz annyi személyes, drága szál fűz...” In: Öriné Nagy Cecília (szerk.): *Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő- és iparművész monográfiája és oeuvre katalógusa*. 33–43. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

MYSKOVSZKY Ernő

- 1904 Régi fatemplomok. *Művészet*, 3. évf. 5. sz. 301–306.
1905 Régi fatemplomok. *Művészet*, 4. évf. 2. sz. 119–123, 125, 127.

NAGY Ákos

- 2014 Kós Károly és a Kakasos Templom. A Kolozsvár-felsővárosi református templommotívumainak eredete. *Művelődés*, 67. évf. 8. sz. 17–22.

NAGY Sándor

- 2005 *Életünk Körösfői-Kriesch Aladárral*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek, 7.) Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

ORDASI Zsuzsanna (szerk.)

- 2021 *Református templomok 2010–2020*. (Károli Könyvek) Budapest: L'Harmattan.

PADÁNYI GULYÁS Jenő

- 1935 Idegenforgalom és építészet. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LXIX. évf. 51–52. sz. 348–352.
1941 A Kalotaszegi Múzeum és Kultúrház. Széljegyzetek Kós Károly tervére. *Építészet – A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléje*, 1. évf. 1–4. sz. 116.
1944 *Az építő egyház azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók*. Budapest: Országos Református Nőszövetség.

PÓTÓ János

- 1989 *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 7.) Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

PULSZKY Károly Dr.

- 1878 *A magyar házi ipar díszítményei, kiadja a Magyar Nemzeti Museum... Ornamente der Hausindustrie Ungarns... Ornaments de l'industrie domestique de la Hongrie...* (A chromolithographiai táblákat készítette Friedrich Fischbach és Bernhard Dondorf, Frankfurt) (Acta Nova Musei Nationalis Hungarici. T., II.) Budapest: Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda.

RÁCZ Zoltán

- 2008 Erővonalak Csete György építészetében – az orfűi Forrásháztól Debrecen-Tégláskert református templomáig. *Építészfórum*, június 26.

<https://epiteszforum.hu/erovonalak-csete-gyorgy-epiteszeteben> Letöltés: 2023. 02. 20.

RÓMER, Florian Franz

1875 *Die nationale Hausindustrie auf der Wiener Weltausstellung 1873*. Budapest: Druck. Rudnyánszky.

RUSKIN, John

1896–1898 *Velence kövei*, I–III. [ford.: Geőcze Sarolta] Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

SAS Péter (szerk.)

2003 *Kós Károly levelezése*. [gyűjt., s.a.r., szerk.: Sas Péter] Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó – Dürer Nyomda Kft.

SÁGI György

2020 A békásmegyer-pünkösdfürdői Boldog Özséb-templom – az 1945 után épült első jogelőd nélküli templom rövid története (1984–2020). *Újkor.hu.*, 2022. december 11. <https://ujkor.hu/content/bekasmegyer-punkosdfurdoi-boldog-ozseb-templom-az-1945-utan-epult-elso-jogelod-nelkuli-templom-rovid-tortenete-1984-2020> Letöltés: 2023. 03. 31.

SEBESTYÉN Kálmán

1998a Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 43–63.

1998b Gyarmathy Zsigmond és a kalotaszegi fafaragó háziipar. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 97–116.

SEMPER, Gottfried

1863 *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik: ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde* Band 2. (Keramik, Tektonik, Stereotomie, Metallotechnik für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst) München: Friedrich Bruckmann's Verlag.

SINKÓ Katalin

1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia*, 100. évf. 1–4. sz. 121–155.

1992 A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest: Corvina.

2004 Changes in the Meaning of the Concept of „Folk Art” between 1852 and 1898. *Hungarian Heritage*, 5. 1–2. 7–19.

SONZOGNO, Edoardo

- 1873 *L'Esposizione Universale di Vienna del 1873 Illustrata*. Volume Primo. Milano: Edoardo Sonzogno.

SZABÓ T. Attila

- 1937 Az első munkatábor. *Hitel*, III. évf. 1. sz. 51–65.
1939 Bábony története és települése. *Erdélyi Múzeum*, XLIV. köt. 1. füzet, (Új folyam X.) 35–62.

SZINTE Gábor

- 1913 A kolozsmegyei fatemplomok. *Néprajzi Értesítő*, XIV. évf. 3–4. sz. 1–31.

SZINTE László

- 1913 Erdélyi fatemplomok és haranglábak. *Néprajzi Értesítő*, XIV. évf. 3–4. sz. 279–285.

TASNÁDI Zsuzsanna

- 2013 *Ácsolt fatornyok - védelmező templomok. Válogatás a Néprajzi Múzeum grafikaiából, fényképeiből*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

TÉGLÁS István

- 1904a Az elpusztítás alá került fatemplomok. *Erdély*, XIII. évf. 3–4. sz. 50–52.
1904b Erdélyi fatemplomok. *Művészet*, 3. évf. 6. sz. 402–404, 407–409, 411.
1908 Az erdélyi fatemplomok díszje. *Művészet*, 7. évf. 90–95.

URBÁN Erzsébet

- 2019 Templomépítészet a szocializmusban: Szerkezet, forma és szakrális tartalom viszonya az 1970–1980-as évek magyarországi római katolikus templomépítészetében. *Építés – Építészettudomány*, 47. évf. 3–4. sz. 323–359.

VAJK Ilona

- 1983 Kós Károly építészeti emlékei Kalotaszegen. *Tiszatáj*, XXXVII. évf. 12. sz. 36–43.

VARIN, A. E.

- 1861 *L'architecture pittoresque en Suisse ou choix de constructions rustiques prises dans toutes les parties de la Suisse*. Paris: Morel.

VINCZE Zoltán

- 2014 Kós Károly – előítélet és bizalom között. *Művelődés*, LXVII. évf. 11. sz. 23–25.

VUKOSZÁVLYEV Zorán

- 2010 Tisztább képletek – A kortárs szakrális építészet Magyarországon. In: Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet. (Modell of the Universe. Contemporary Hungarian*

- Church Architecture.*) Basa Péter emlékének. *A debreceni MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központban 2009. március 21. – június 28. között rendezett kiállítás katalógusa.* [Második bővített kiadás] Debrecen: MODEM, 34–43.
- 2016 A 20. század hazai református templomépítészetének tendenciái. Egy tipológiai rendszer alapvetései. *Architectura Hungariae*, XV. évf. 3. sz. 157–170.
- VUKOSZÁVLYEV Zorán – URBÁN Erzsébet
- 2016 Magyarország templomépítésze 1945–1964 között: Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés – Építészettudomány*, 44. évf. 3–4. sz. 247–315.
- WETTSTEIN Domonkos
- 2018 *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929–1979).* Doktori értekezés. Budapest: BME Építésmérnöki Kar, Csonka Pál Doktori Iskola.
- XÁNTUS János
- 1872 A magyar népismeji kiállításról. *Fővárosi Lapok*, IX. évf. 62. sz. 267. 1872. március 16.
- ZEIDLER Miklós
- 2002 A magyar irredenta kultusz a két világháború között. (Regio könyvek) Budapest: Teleki László Alapítvány.
- ZICHY István
- 1993 Napló (részletek). [A részleteket válogatta: Keserü Katalin] *A Gödöllői Városi Múzeum Évkönyve (Annales Musei Gödöllöiensis)*, 1992. évf. 146–169.

ÁGNES FÜLEMILE

THE KALOTASZEG TOWER MOTIF AS AN ICONIC ARCHITECTURAL SYMBOL

Keywords: four-turreted tower, vernacular wooden architecture, architectural iconography, search for national style, Kalotaszeg region, Reformed Presbyterian church architecture

Kalotaszeg is one of the most iconic ethnographic landscapes of the Carpathian Basin, with a significant artistic and scientific representation and an elevated place in public thinking. The “image” of the region is the result of a complex symbolization process that has been ongoing for over a century. This study highlights a specific formal element in the wide-ranging topic of Kalotaszeg’s influence on Hungarian national architecture. Focusing on the iconography of the “church tower of Kalotaszeg” as a motif, it reviews the symbolic meanings associated with

its use in architecture (and, to a lesser extent, visual arts). The author outlines the process that began in the 1870s and was embedded in the contemporary international context of interest in vernacular expressions in architecture, when, as part of the construction of a national culture and in search of a folk-inspired national architecture, this particular type of tower became a prominent symbol with multiple meanings. The form was partially de-sacralized and used to enhance the representativeness and symbolism of temporary exhibition installations and secular public buildings. After 1920 and in the period between 1940–1945, it was imbued with political content as a powerful symbol of Transylvania. It also became a defining identity marker of the new Reformed Presbyterian church architecture between the two world wars, and then it returned in this capacity after the regime change in 1989. The study is illustrated with rich visual material.

A TÁRGYALKOTÓ NÉPMŰVÉSZELET GAZDASÁGI ALAPJAI.
A MAGYARORSZÁGI NÉPMŰVÉSZELET KERESKEDELME
A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Bevezetés

A népművészet¹ fogalom kialakulását a *háziipar*, illetve *művészi háziipar* definíciók kísérték, a folyamat a 19. század vége óta az 1990-es évekig szorosan összefüggött a háziipari mozgalmak alakulásával.² A háziipar fejlesztése több pillérré épült: a nemzeti értékek hangsúlyozásával az identitásépítés mellett a munkaerő itthon tartására törekedett a központi irányítás, valamint a gazdaságilag elmaradottabb vidékeken a megélhetés biztosítására, amelyet a kereskedelmi kapcsolatok fokozásával is igyekeztek elérni. Mindvégig fontos szempont volt az autentikusság megőrzésével művészi színvonalú tárgyak készítésére ösztönözni a tervezőket és tárgykészítőket, és ezzel tudatos alkotó egyéniségeket kinevelni.³ A gazdasági és kereskedelmi törekvések kézzelfogható hatással voltak a háziiparra és a népművészetre, azonban a hagyományos kézművesség és a népművészet tovább éltetéséről – „örökségésítéséről” – folyó diskurzusokban egyfajta tabuként szerepel a kereskedelem, amely az autentikusság és hitelesség

---

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Cseh Fruzsina: A tárgyalkotó népművészet gazdasági alapjai. A magyarországi népművészet kereskedelme a II. világháború után. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 163–192. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-03>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: cseh.fruzsina@abtk.hu

Kulcsszavak: népművészet, népi iparművészet, kereskedelem, népművészeti és háziipari szövetkezetek, szocializmus.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatársa. A tanulmány az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* című kutatási projekt és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázat támogatásával jelent meg.

³ Az autentikusság definíciója egy tárgykészítő hagyomány esetében közösségenként vizsgálható, adott korszakban. Az autentikusnak tartott hagyományokat, azaz az aktuális népművészeti kánont (a kánon fogalmához: Assmann 2018: 105–131) részben a tárgykészítő és -használó lokális közösség, részben a háziipari mozgalom és a tanfolyamok megszervezésében aktívan részt vevő tanítók, néprajzkutatók, néprajzi gyűjtők határozták meg. A kérdés részletes elemzését lásd itt: Cseh 2021.

megőrzésével gyakran nehezen összeegyeztethető piaci érdekeket is figyelembe kell, hogy vegyen.⁴ A mai népi iparművészet alapjait az 1950-es években megszületett intézményrendszer tette le, hiszen elévülhetetlen érdemei vannak az akkor megalakult szövetkezetek néprajzi gyűjtőmunkájának, majd a termelés során született új tervezési irányoknak. A népművészeti jellegű tárgyak bel- és külkereskedelme is ekkor érte el minden korábnál nagyobb forgalmát, amely nemcsak megélhetést biztosított a szövetkezetek több tízezer alkalmazottjának és bedolgozójának, de egyben megteremtette a „hagyományörzés gazdasági feltételeit” is.⁵

A szövetkezetek intézményrendszerére a szocializmus éveiből több tanulmány kitér, legfőképp azok az írások, amelyek a korszak egy-egy szövetkezetét mutatják be.⁶ Jelen írásban a népművészet kereskedelmének intézményeit veszem sorra a II. világháborútól napjainkig, s a kereskedelem szereplőinek tapasztalatait osztom meg írott források és interjúk alapján.⁷

Előzmények

A háziipar és a háziiparhoz kapcsolódó kereskedelemben kezdettől – a 19. század végétől – fogva több szereplő is érdekelt volt: egyesületek, háziipari szövetkezetek, szövetségek, egyéni vállalkozók és kereskedelmi vállalatok. A kereskedelem központi irányításának kialakításakor az a cél vezérelte a döntéshozókat, azaz a Kereskedelemügyi, Földművelésügyi, majd Iparügyi Minisztériumokat (1930–1935 között az Országos Magyar Iparművészeti Társulatot), hogy meghagyják a háziipar előmozdításával foglalkozó szervezetek autonómiáját, ám azok döntéseire – a bel- és külföldi kereskedelem serkentésének érdekében – hatást gyakorolhassanak. Ezért törekedtek a minőségellenőrzés megoldására (ami valójában a II. világháborúig nem tudott hatékonyan megvalósulni) és központi raktárak kialakítására. Az export fellendítésére létrejött állami szervezetek az 1940-es évekre az egy kézben

---

⁴ A 19. század végétől megindult háziipari mozgalom, majd a szövetkezeti intézményrendszer kutatásának fontosságát Latabár Károly már 1972-ben hangsúlyozta (Latabár 1972: 3). A háziipari mozgalom történetének részletes feldolgozása azóta sem valósult meg.

⁵ A téma jelentőségére Báder Miklósné, a Hevesi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet elnöke hívta fel a figyelmet. Az idézet a vele készített interjúból származik (2022. 06. 29.).

⁶ Lásd pl.: Flórián 1990; Lengyel 1991: 60–74; Iványi 2012; Kerekes 2014; Benő-Nagy 2017. A szövetkezeti intézményrendszert bemutató írásokra való hivatkozást lásd lentebb. A háziipari mozgalom korábbi korszakához lásd: Fejős 1991; Lackner 2012.

⁷ A háziipar és népművészet kereskedelmének központilag irányított intézményeiről a II. világháborúig lásd: Cseh 2023.

tartott irányítás felé mutattak, ami a kereskedelmi vállalkozók, vállalatok és önálló egyesületek szabadversenyét fokozatosan háttérbe szorította. Az export irányítása ugyanis 1939-ben a Magyar Háziipari Egyesülés feladata lett, amely 1940-ben Országos Magyar Háziipari Szövetkezetként⁸ folytatta munkáját. Habár a Szövetkezetben több vállalkozó és vállalat képviseltette magát, az irányítás gyakorlatilag három nagyobb szervezet kezében összpontosult. Az Országos Magyar Háziipari Szövetkezet – fellelhető iratai szerint – 1948-ig működött.

A Földművelésügyi Minisztérium 1920-ban hozta létre a Háziipari Felügyelőségeket, amelyek 1935-től a Magyar Királyi Iparügyi Minisztérium kisipari és háziipari osztályához kerültek. 1939-től az Iparügyi Minisztérium háziipari osztálya a legfelsőbb ügyintézészt végezte, és feladatait, tehát a háziipari termelés irányítását, többek között az igazolt háziiparosok névsorának összeállítását átadta az akkor megalakult Országos Magyar Háziipari Központnak, amely a belföldi forgalom szervezését is koordinálta.⁹ 1947-ben feloszlatták az Országos Magyar Háziipari Központot (Egyesületek feloszlata 1947). Az Iparügyi Minisztérium a II. világháború alatt is fenntartotta a háziipari felügyelőségeket (Részletek dr. Varga József miniszternek... 1942: 1677). A háború után a háziipar nyersanyaggal való ellátása volt az elsődleges feladata, mindenekelőtt a szálanyag és a textil alapanyagok biztosítása (A kisipar és a háziipar helyzete 1946).

A II. világháború alatt a Népjóléti Minisztérium „népjóléti” cézzal foglalkozott a háziipari termelés és értékesítés felmérésével. Közjóléti szövetkezetek már a háború előtt is működtek egyes vármegyékben, ám a 3500/1941. M. E. számú rendelet értelmében 1941-től minden vármegyének kötelező volt ilyen apparátust létrehoznia.¹⁰ Ezek feladatai közé tartozott a háziiparok kiépítése és megszervezése: eszközök, szerszámok és nyersanyag beszerzésének elősegítése kölcsönökkel, valamint a tudás elterjesztése (Andrássy 1942: 148–151).¹¹ Ahol a közjóléti szövetkezetek eredményesen működtek, a háziipar újjászervezése gyorsan végbement a II. világháború után, hiszen új telepeket is létesítettek (Flórián 1990: 231). A közjóléti szövetkezetek saját hatáskörükben szervezték meg a háziipari tevékenységet, a kormányzat gazdaságpolitikai célkitűzéseinek figyelembevételével, azaz, hogy a termelés ne veszélyeztesse az értékesítést, ne

⁸ Névváltozata: Háziipari Kiviteli Szövetkezet. Az Országos Magyar Háziipari Szövetkezet Alapszabályai 1940.; HU MNL OL Z 1462 1. csomó 11. tétel. Feljegyzés.

⁹ Az előzmények forrásait lásd: Cseh 2023.

¹⁰ A közjóléti szövetkezetek szociálpolitikai jelentőségéhez lásd még: Gyáni – Kövér 2006: 376–377.

¹¹ A létrejött szövetkezeteket lásd a Központi Értesítő 1941–1944-ben megjelent számaiban. A szegedi közjóléti szövetkezetre vonatkozóan lásd: Kerekes 2014: 458–459.

alakuljon ki „káros verseny” a szövetkezetek között. A törvényhatóságok is törekedtek a háziipari termelés előmozdítására, ezért jött létre az Országos Szociális Felügyelőség 3275/1941. számú rendelete értelmében a Nép- és Családvédelmi Alap, amelynek támogatásával megszületett háziipari termékeknek is kellett az értékesítési lehetőség. Ezért az Országos Szociális Felügyelőség részéről Radnóti István szociális felügyelőt bízták meg a Nép- és Családvédelmi Alap keretében megindított háziipari tevékenység központi irányításával és ellenőrzésével, ezt a tevékenységet kellett összhangba hoznia az Iparügyi Minisztérium munkájával. Továbbá gondoskodnia kellett arról, „[...] hogy a törvényhatóságok és közjóléti szövetkezetek háziipari tevékenységének előmozdítására tanácsadás és útmutatás, valamint a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése, ügyletek létrehozása és az értékesítés megszervezése terén megfelelő szerv álljon rendelkezésre.” (Somogyi 1941: 175). Éppen ezért a vármegyék és a városok vezetői által leadott munkaterveket és költségvetést – amelyben anyagi támogatást kérnek a háziipar fejlesztésére – előzetesen jóvá kellett hagyatni az Iparügyi Minisztérium illetékes háziipari felügyelőjével. Ily módon tehát a háziipari felügyelőségek továbbra is kézben tartották a háziipar ügyét. „A törvényhatósági háziipari munkaterveket a Szociális Felügyelőség az iparügyi minisztérium illetékes ügyosztályával és a Magyar Háziipari Központtal letárgyalja.” (Somogyi 1941: 175). Háziipari tanfolyamot is csak az Iparügyi Miniszter engedélyével lehetett tartani. Az alispánok és polgármesterek bármely, a háziipar területén tevékenykedő vállalkozó, egyesület vagy szövetkezet számára igényelhetek kölcsönt a közjóléti szövetkezeteken keresztül. Ennek ellenőrzésébe szintén bekapcsolódtak a háziipari felügyelők. Az izraelita vallású vállalkozókat kizárták a támogatásokból. „A [Szociális] Felügyelőség belföldi piacokon a háziipari érdekképviselőt, kivétel terén pedig a M. Kir. Kereskedelmi Hivatal, illetve a Magyar Háziipari Kiviteli Szövetkezet [Országos Magyar Háziipari Szövetkezet] útján készségesen hozzásegíti a törvényhatóságokat és a közjóléti szövetkezeteket új üzleti kapcsolatok létrehozásához.” (Somogyi 1941: 175–176). A Magyar Háziipari Központ (mint társadalmi egyesület) a közjóléti szövetkezetek tevékenységében többek között tanáccsal, szakértők kiküldésével, belföldi vagy külföldi kereskedelmi ügyletek létrehozásával segédkezett. A közjóléti szövetkezeteknek lehetőségük volt arra, hogy közvetlenül szervezzék meg a termékek értékesítését, de ehhez is a Szociális Felügyelőség jóváhagyására volt szükség. „A Nép- és Családvédelmi Alap támogatásával működő háziipari telepek és közjóléti szövetkezetek országos jellegű kiállításon és mintavásárokon való szereplését a felesleges verseny elkerülése érdekében a jövőben központilag szer-

vezem meg.” (Somogyi 1941: 176).¹² A Közléti szövetkezetek a 7.770/1948. (VII. 22.) Korm. rendelet értelmében 1948-ban szűntek meg (A magyar köztársaság kormányának 7.770/1948. Korm. számú rendelete 1948).¹³ A nyilvántartásokban 1946 végén 163 önálló háziiparos szerepelt (Nagy 1980: 67).

Útkeresés a II. világháború után

1947-ben az iparügyi miniszter felügyelete alatt létrejött az Országos Háziipari Tanács, feladata „A háziipart érintő kérdések állandó figyelemmel kísérése és szakszerű tárgyalása, valamint e kérdésekben az érdekelt miniszterek részére való véleménynyilvánítás és javaslatétel” (A magyar köztársaság kormányának 2.570/1947. M. E. számú rendelete 1947: 1). A Tanács tagjai a háziiparért, az idegenforgalomért és a kereskedelemért felelős szervezetekből, továbbá az Országos Iparművészeti Társulatból, az Országos Iparművészeti Akadémiáról kerültek ki. A Tanácsot azonban 1948-ban megszüntették (A magyar köztársaság kormányának 6.840/1948. Korm. számú rendelete... 1948).

Helyébe 1948-ban jött létre az Állami Háziipari Részvénytársaság (HART), melynek feladata volt a háziipari termékek belföldi és külföldi értékesítésének kezelése, illetve a „piac kívánalmai szerint a termelés megszervezése és irányítása”, valamint bonyolította a nyersanyagelosztást, és összekötő kapocsként szolgált az igazgatási és felügyeleti szervek között. A HART rendelkezésére állt a felszámolt közléti szövetkezetek vagyona is (Dr. Losonczy 1948).¹⁴ A Részvénytársaság a földművesszövetkezeteken keresztül igyekezett foglalkoztatni a háziipari termelésben a népességet, igazodva a mezőgazdasági munkák munkarendjéhez. Ennek érdekében háziipari vezetőket képeztek tanfolyamokon (Háziipar a falun 1928: 4). A szervezet a belső piac fellendítését egyszerűbb, olcsóbb áruk termelésével és a népművészet fejlesztésével kívánta megvalósítani. Ekkor a magánszektorok is csak a Részvénytársaságon keresztül bonyolíthatták exportjukat (Az Állami Háziipari Rt. 1948b).

¹² További részletek a közléti szövetkezetek működéséről itt olvashatók: Fehér 1943. Az intézményrendszeréről röviden lásd még: Flórián 1990: 232. A háziipar ügyét többek között a földművesszövetkezetek is felkarolták a korszakban.

¹³ Lásd még itt: https://jogkodex.hu/jsz/1948_7770_korm_rendelet_2081533 Letöltés: 2023. 01. 25.

¹⁴ Az igazgatóság tagjai: Berend József, Péter Pál, Szentlőrinczy Vilmos, dr. Benedek Jenő, dr. Losonczy Endre és Solymár Géza. A vállalat székhelye: Budapest, V., Teleki Pál u. 17. (Állami Háziipari Rt. 1948). 1948. októbertől a székhely: Budapest, Apponyi tér 1. (Az Állami Háziipari Rt. 1948a).

1950-re a háziipari szövetkezetek a Kisipari Szövetkezetek Szövetségéhez (KISZÖV) tartoztak, a vegyesipari szövetkezetek közt szerepeltek. 1953-ban jött létre az Országos Kisipari Szövetség (OKISZ), ezen belül pedig a Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége (HISZÖV). A háziipari szövetkezetek kiváltak a KISZÖV-ből, és a HISZÖV népművészeti osztályának gazdasági irányítása alá kerültek. Ugyanebben az évben a HISZÖV népművészeti osztályaként jött létre a Népi Iparművészeti Tanács (NIT), ami – az 1952-ben megszületett *népi iparművészet* fogalom irányelvei alapján – a népművészeti jellegű termékeket előállító szövetkezetek tervezőinek képzéséért, művészeti irányításáért felelt (Szabó 2013b: 10; Lengyel 1991: 57–59). A népművészeti tárgyak alkotóit ekkor emelték ki a háziiparosok foglalkozási kategóriájából, ez teremtett alapot a *Népi Iparművész* cím 1954-es létesítéséhez is (Maróti 1981: 68).¹⁵ A népművészeti termékek belkereskedelmét 1950-től mintegy harminc évig a Népművészeti és Háziipari Vállalat, illetve a szövetkezetek budapesti mintaboltja, míg a külkereskedelmet exportvállalatok bonyolították.

A népi iparművészet kereskedelme

Népművészeti és Háziipari Nemzeti Vállalat

A Nép gazdasági Tanács 250/14/1950. N. T. számú határozatában döntött a Népművészeti és Háziipari Nemzeti Vállalat megalapításáról. Ennek érdekében az Állami Háziipari Részvénytársaságot szervezte át a Belkereskedelmi Minisztérium.

„A vállalat tárgya: a) népművészeti és háziipari cikkek termeltetése és begyűjtése, főleg földművesszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok által, b) népművészeti és háziipari termékek forgalombahozatala a kiviteli nemzeti vállalatok, viszonteladó nemzeti vállalatok és közvetlen fogyasztók felé (saját reprezentációs boltok útján), – c) a népművészeti és háziipari cikkek termelésével kapcsolatos nyersanyagok beszerzése, tárolása és szétosztása, – d) népművészeti és háziipari tanfolyamok szervezése a földművesszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok keretében, a Népművelési Minisztérium szakfelügyelete mellett. [...] A vállalat tekintetében illetékes miniszter

---

¹⁵ A háziipar és népi iparművészet intézményeiről lásd még: Nagy 1977, 1980, 1983; Szabó 2013a; Ament-Kovács 2019; Iványi 2012; Fülemile 2018.

a belkereskedelmi miniszter. A vállalat működését népművészetpolitikai szempontból a népművelési miniszter irányítja.”¹⁶

Ekkor tehát már intézményi szinten nevesítve van a háziipar mellett a *népművészet* ügye is.

A háziipari termékek márkázásának szükségessége már 1933-ban felmerült (Szablya 1933: 106). 1951-ben a népművészeti árucikkek márkázása tárgyában rendelet is született:

„Valamely árucikk népművészeti alkotássá nyilvánítása tárgyában kizárólag a Népművészeti és Háziipari Vállalat (továbbiakban: Vállalat) népművészeti osztálya mellett működő hattagú bizottság dönt. A bizottság elnöke, a Népművészeti Intézet kiküldöttje; tagjai: a Néprajzi Múzeum három kiküldöttje, a Vállalat és a MMOK egy-egy kiküldöttje. (2) A 2. § (3) bekezdésének a) pontja szerint védettnek nyilvánított alkotásokról a Vállalat népművészeti osztálya nyilvántartást köteles vezetni.” (1011–5–38/1951. (I. 30.) Np. M. számú rendelet 1951).

A rendelet értelmében csak márkázott árucikkeket lehetett forgalomba hozni.¹⁷ A márkát csak rövid ideig használhatták, hiszen 1953-ban a Vállalattól a Népi Iparművészeti Tanács zsűrijéhez került a minőség elbírálásának feladata, a hitelesítést zsűriszám jelölte.¹⁸ A Vállalat 1951-ben nyitotta meg Váci utcai mintaboltját (Népművészeti mintabolt nyílt Budapesten 1951).

A Népművészeti és Háziipari Szövetkezeti Vállalat történetét Schneider János, az akkori igazgató foglalta össze röviden 1985-ben: ismertette az üzletpolitikát, s a legfőbb sikereket (Schneider 1985). 1953-ban öt budapesti és 13 vidéki üzlet létesült a megyeszékhelyeken, illetve további szezonális üzemeltetésű pavilonok a Balatonnál. 1961-ben 57 állandó üzletet és 18, hat hónapig működő pavilont üzemeltettek az ország különböző részein. 1975-ben Budapesten 17 üzlet működött, vidéken 43, az üdülőhelyeken 15 (Kuczka 1975: 20; Hivatkozik rá: Ament-Kovács 2019: 21). A művészi színvonalú áruk értékesítésének érdekében

¹⁶ 13.920/1950. I/3. Közlemény 1950; Takács 1974: 4.

¹⁷ A rendelet a címke kinézetét és szövegét is részletezi. Lásd még: Kresz 1952: 35. 80. lábjegyzet; V. Szathmári 1985: 499. A vállalat székhelye: Budapest, Régi posta u. 12.

¹⁸ A márkázás egyfajta – ipari termékekre vonatkozó – jogvédelmet jelent. A népi iparművészeti zsűri által végzett minősítés, amely később védjegy formájában is megjelent a termékeken, azonban jogvédelmet nem feltétlenül nyújt. Ennek következményeiről és kérdéseiről lásd: Cseh 2021.

együttműködtek a Népi Iparművészeti Tanáccsal. Schneider beszámolója szerint 1975-re kirívó sikereket értek el, ám a '80-as évek elején visszaesett a Vállalat nyereségessége, aminek okát abban látta, hogy a bérbe vagy szerződésbe adott üzletek, amelyek szintén a Vállalat nevét és emblémáját viselték, „[...] mind kínálatukban, mind értékesítési kultúrájukban messze elmaradnak a hagyományos formában üzemeltetett népművészeti boltok színvonalától” (Schneider 1985). Ezért 1985 közepétől nem adtak bérbe több üzletet. 1984-ben négy új bolt nyílt az országban, majd 1985-ben nyílt meg Budapesten a Vállalat üzletházában a népművészeti stúdió, ahol naiv művészeti, egyedi népi iparművészeti és amatőr alkotásokat is forgalmaztak, illetve ideiglenes bemutatóműhelyeket rendeztek be a tárgyalkotó népművészeknek. Utóbbiak jelentős vonzerővel bírtak a vásárlóközönség számára (Schneider 1985).¹⁹

A Váci utcai üzletet bővíteni kellett, 1986-ban nyílt meg a belőle átalakított, háromszor nagyobb eladótérrel a Folkart Centrum áruház ((gy.) 1986), amely rendkívül nagy forgalmat bonyolított. „Nagyon-nagyon nagy forgalma volt a régi vácinak is. Igazából mindig ez az üzlet tartotta el a vállalatot. [Az új üzletben] legalább 10-12 rekesz cserepet [...] három-négy ilyen nagy rekesz szöttes terítőt hordtunk fel reggelenként. Tehát annyit kellett naponta pótolni.”²⁰ Az önkiszolgáló vásárlóternek köszönhetően sokkal több igényt tudtak az üzletben kielégíteni.

A Vállalat 1983-tól rendelkezett külkereskedelmi joggal, a Folk-Art Külkereskedelmi Iroda 1984-ben kezdte meg működését. Üzletpolitikája három pillérré épült: „[...] nagy volumenű tőkés kiszállítások lebonyolítása; kis tételek prompt ügyintézése; külföldi kiállításokon való részvétel, helyszíni árusítással.” 1991-ben a Népművészeti Vállalat részvénytársasággá alakult Folkart Népművészeti Kereskedelmi Rt. néven. A részvényeket szétszították a kisipari szövetkezetek között, akiktől 1999-ben felvásárolta a Futureal cégcsoport. Ezzel a Vállalat tevékenysége és népművészeti bolthálózata megszűnt (Iványi 2012: 197).²¹

Népművészeti Szövetkezetek Társulásának budapesti Mintaboltja

A szövetkezetek egyes településeken saját üzleteket is üzemeltettek, emellett jelentős volt a budapesti Régiposta utcában a szövetkezeti mintabolt, ami 1961-ben a HISZÖV bemutatótermeként jött létre (Szabadi 1961). A HISZÖV megszű-

---

¹⁹ Gyulavári Ágnes (sz. 1956) 2023. 02. 09.

²⁰ Halasné Török Ágnes (sz. 1952). 2022. 10. 25.

²¹ Gyulavári Ágnes (sz. 1956), Füzér Klára (sz. 1956) 2023. 01. 31.

nése után több szövetkezet tulajdonában működött mint a Népművészeti Szövetkezetek Társulásának budapesti Mintaboltja (Báder 1985: 90), majd a Hevesi Népművészeti és Háziiipari Szövetkezet vásárolta meg, és adta bérbe 2002-ben.²²

Exportvállalatok

Az Artex Kézműipari Külkereskedelmi Nemzeti Vállalat 1949-ben jött létre a 322/1949. minisztertanácsi határozat alapján az Állami Háziiipari Vállalat exportrészlegéből és az OKISZ exportosztályából. Feladata volt háziipari és kézműipari termékek, valamint műtárgyak, régiségek és nemesfémekből készült használati tárgyak kivitele, illetőleg külföldi értékesítése, továbbá hasonló cikkek behozatala (Közlemény 1949; Lakos 1957: 7; Tizenöt éves az ARTEX 1964). 1951-től Artex Külkereskedelmi Vállalat néven jegyezték be.²³ A vállalat 1986-ban szűnt meg.

1946-ban született meg az akkori Külforgalmi Vállalatból a Hungarotex Textil Külkereskedelmi Vállalat (–i–r 1966). 1956-ban a Vállalat Darabáru Főosztályából alakult meg a Modex Magyar Divatáru Külkereskedelmi Vállalat, illetve vált ki a cégből az Importex Textilbehozatali Vállalat. 1965-ben ismét egyesült a három cég Hungarotex Külkereskedelmi Vállalat néven (3 kérdés – 3 felelet 1965).²⁴

1952-ben jött létre a Háziiipari Export Szövetkezet azzal a céllal, hogy összefogja a vele társuló szövetkezetek munkáját, és a Hungarotex, majd a Hungarocoop külkereskedelmi vállalatokkal együttműködve exportálja termékeiket (F. R. 1974). A szövetkezet kezdetben kizárólag export célra termelt varrott, hímzett gyermekruhákat és női blúzokat. A Háziiipari Export Szövetkezetnek 1968-ban már több mint 900 tagja és 14 vidéki telepe volt, továbbá 27 szövetkezettel kötöttek társulási szerződést (F. R. 1968: 4). Ugyanebben az évben nyílt meg a Háziiipari Export Szövetkezet budapesti üzlete az Október 6. utcában, ezután már nem csak exportra, de belföldi forgalomra is dolgoztattak (Lázár 1968).

Egy 1962-ben közölt beszámoló szerint fokozatosan bővült az exportra szánt háziipari termékek köre. 1952-ben elsősorban matyóblúz, gobelin, gyapjú kötöttáru, kosár- és fonásáru, kisebb tételű torontáli szőnyeg és kéziszövött sál készült külföldi piacra a hazai szövetkezetekben. 1953-ban kézi hímzett gyermekruhával, modern, hímzett blúzzal, kézi festett selyemsállal bővült a skála. Az 1954-ben belépő új szövetkezeteknek köszönhetően textilbaba, kerámia, kézi-

²² Napjainkban elnevezése: Folkart kézművesház.

²³ HU BFL VII 2 e 015662 1951.

²⁴ HU BFL VII 2 e 01607 1956.

munka, különféle csipkék és hímzések is felkerültek az exportálható termékek listájára. 1956-tól a torontáli szőnyeg mellett ugrásszerűen megemelkedett az igény a perzsaszőnyegre is, amelynek termelésébe több szövetkezet bekapcsolódott. A háziipari termékek exportja az Artex és a Modex külkereskedelmi vállalatokra profizódott. 1958-ban az export újabb átszervezésére került sor – a beszámoló szerint a bővülő népművészeti export miatt. A népművészeti termékek külkereskedelmére megalakult a Modexnél a Háziipari Osztály, az Artexnél pedig a faragott és egyéb népművészeti cikkek lebonyolítására az Artisania. 1959-től a gyermek-fehérnemű és a gépihímzett lánykaruha exportja is elindult. 1960-tól a FÖNIX Háziipari Szövetkezet – a Háziipari Export Szövetkezethez hasonlóan – fővállalkozóként irányította 18 társszövetkezet exporttermelését (M. K. 1962).²⁵

1968-ban az új gazdasági mechanizmus az exportban is változást hozott. A háziipari és népművészeti cikkek külföldi piacokon való értékesítésével korábban az Artex Külkereskedelmi Vállalat és a Modex, illetve a Hungarotex Külkereskedelmi Vállalat foglalkozott. A SZÖVOSZ (Szövetkezetek Országos Szövetsége) és az OKISZ új exportvállalatot, a Hungarocoop Magyar Szövetkezeti Külkereskedelmi Vállalatot hozta létre, ami a korábban kisipari szövetkezetek termékeit és bér munkáját külföldre közvetítő SZÖVOSZ Árucsereforgalmi Iroda, majd Hungarocoop örökségét vette át (Galambos 2018: 21, 31, 38–43). 1968-ban a háziipari és népművészeti cikkek exportját a Vállalat feladatkörébe helyezték át az export fokozásának reményében. A Hungarocoopnak csak a szövetkezetek termékeinek, árucikkeinek – és nem a bér munkának – külföldi értékesítése lett a feladata. Az Artex és a Hungarotex ezután is kereskedett a szövetkezetek árucikkeivel, többek között népművészeti termékekkel, de ezek továbbra sem képezték a vállalatok fő profilját. Az új vállalat megalakításával a cél az volt, hogy nagyobb vállalati önállóságot tudjanak biztosítani az üzletek lebonyolítása során, illetve, hogy közvetlenül a szövetkezetekkel egyeztethessék a gazdasági döntéseket (többek közt a megrendelő igényeihez igazíthassák az árakat, termékeket). Tervezték továbbá a hazai termékkínálat fejlesztését, az üzlethálózat korszerűsítését és bővítését (A SZÖVOSZ Igazgatóságának 4/1868. [SZÉ. II. 19.] számú határozata... 1968; Molnár 1968: 10; Erdős elvtárs újévi nyilatkozata 1968). Amikor a Hungarocoop átvette a feladatokat, iratai szerint – elődjének köszönhetően – Svájcba történt említésre méltó népművészeti export (háziszőttés, hímzett blúz és matyó női blúz), emellett még Hollandiával volt ilyen jellegű kapcsolat (kalocsai és matyó hímzett termékek, hevesi szőttések). 1969-ben az alábbi országokba utaztak üzletkötők: Hollandia, Belgium, Svájc, Dánia, Japán, Franciaország, Nyugat-Németország, Ausztria. A Hungarocoop

---

²⁵ A beszámolóból az éves exportszállítás értékét is megismerhetjük.

népművészeti cikkeköl 1968-ban 41 millió Ft értékben exportált, teljes egészében Nyugat-Európába. 1975-ben 135 millió Ft-ra emelkedtek az eladások (Galambos 2018: 74), ám ebbe már feltehetően beleszámítottak azok a kereskedelmi kapcsolatok is, amelyek a világ több különböző pontján jöttek létre.

1975-ben a 72 háziipari és népművészeti szövetkezet közül népművészeti termékekkel 35 szövetkezet foglalkozott, ebből körülbelül 18-nak fő tevékenységi köre volt a népi díszítőművészet. Az előállított (zsúrizett) népművészeti termékek értéke több mint 400 millió Ft volt (Nagy 1977: 234). 1977-ben 71 népművészeti és háziipari szövetkezet működött, közülük 28 állított elő főleg népi iparművészeti termékeket, amelyek éves értéke meghaladta a hárommilliárd forintot. Ebből 600 millió forintot zsúrizett termékek tettek ki (Nagy 1980a: 86; hivatkozik rá: Ament-Kovács 2019: 21–22; lásd még: – hm 1977).

A '70-es évek közepén jelentek meg a magyar motívumokkal hímzett kínai termékek a világpiacon, ami jelentős konkurenciát jelentett a magyarországi exportnak. Egy 1977–1978 fordulóján a Közös Piac tagállamok között született megállapodás értelmében korlátozták a kézműves áruk forgalmát, de a kontingentálás alól kivételt jelentettek a népművészeti jellegű tárgyak. Arról, hogy mi minősül népművészeti terméknek, egy erre hivatott testületnek kellett döntenie, azaz zsúriznie kellett a tárgyat. Magyarországon ezt a feladatot a NIT látta el, ám bírálóbizottságának döntési szempontjait, illetve a hazai népi iparművészeti irányelveket csak 1980 januárjában sikerült elismertetni a közös piaci partnerekkel. Mindazonáltal az egyezmény valamelyest gátat szabhatott a kínai, népművészeti értelemben hiteltelen, hamisítványként értékelt tömegáruk (pl. imitált mezőkövesdi blúzok) dömpingjének (Hortay 1980; Galambos 2018: 75).

A külföldi és hazai értékesítési mutatók évről évre romlásra utaltak. A szövetkezetek jövedelmezősége szintén visszaesett az 1980-as évek elején. „1980-ban a népművészeti és háziipari termelés 5,4 milliárd forint termelési értéket hozott létre, amelyből 600 000 forint zsúrizett népi iparművészeti termékek értékesítéséből folyt be. A szövetkezetek 56 000 dolgozót foglalkoztattak. 1981-től a változó piaci viszonyok okán fokozatosan nőttek a termelési költségek.” (Ament-Kovács 2019: 23. Hivatkozik erre: Lendvai 1985: 80–81).

Tóth János a folyamatot azzal magyarázta, hogy a népi iparművészeti és hagyományos háziipari szövetkezetek termelésük során a megnövekedett terheket (energia- és egyéb költségek, illetve az élömunka terhei) a belföldi értékesítési áraikba még be tudták építeni, ám a dollár elszámolású exportnál nem tudtak áremelkedést elérni (Tóth 1985: 94). A fennmaradás és a továbblépés lehetőségét a szövetkezetek a technológiai korszerűsítésben és a bémunkában találták meg (pl.: Báder 1985).

87; Fügedi 2006). A termékek igényes tervezésében, fejlesztésében rendkívül nagy szerepe volt a szövetkezetekben alkalmazott iparművészeknek.

Mindeközben a háziipari szövetkezetek és a népi iparművészet intézményrendszerében és annak finanszírozásában is változások álltak be. Az OKISZ 1981-ben megszüntette a HISZÖV-öt, a szövetkezetek a megyei szövetségekhez kerültek át. Az 1982. (I. 16.) MT sz. rendelet pedig a NIT felügyeletét a Művelődési Minisztériumra és az OKISZ-ra bízta (A művelődési miniszter I/1982. [I. 16.] MM számú rendelete 1982). A NIT jogköre megnőtt, feladata lett a népi iparművészeti tárgyak szerzői jogvédelmének biztosítása is, továbbá „a belföldi kereskedelmi forgalomba kerülő népi iparművészeti termékek teljes körű zsűri kötelezettsége.” (Nagy 1983: 27). A NIT működéséhez szükséges pénzüsszeget az OKISZ 1990-ig tudta biztosítani. Feladatait az 1992-ben létrejött Magyar Népművelési Intézet, majd utódja, a Hagyományok Háza látja el (Tóth 2000: 50–52).²⁶

A rendszerváltás után természetesen megváltoztak a piaci viszonyok. 1991-ben a KGST-t a tagállamok feloszlatták, így az addig a konfekcióárak révén több szövetkezetet eltartó szovjet piac eltűnt.²⁷ Egyes szövetkezetektől a Népművészeti Vállalat sem rendelt több árut.²⁸ Mindez a népművészeti és háziipari tárgyak kereskedelmét is visszavetette, illetve új kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat hívott életre. Az 1990-es években egyes szövetkezetek feloszlottak, mások vállalkozási formában, kft.-ként próbáltak új piacot találni, ám legkésőbb a 2000-es évek elejéig szinte az összes egykori szövetkezet megszűnt. Az egyetlen ma is működő szövetkezet a Hevesi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet, amely a három lábbon állás stratégiáját választotta. A szövetkezet végzi a termelői és értékesítési tevékenységet, a Hagyományos Értékek Megőrzéséért Alapítvány az építészeti és tárgyi vagyoniért, illetve a szakmai konferenciákért felel, míg a Csillagvirág Népművészeti Egyesület feladata a művészeti tevékenység irányítása. A szövetkezet elnöke, Báder Miklósné korán felismerte, hogy alkalmazkodni kell a piaci igényekhez, ezért a '80-as évektől bér munkát vállaltak és vállalnak ma is több európai cégnek,

---

²⁶ A Hagyományok Háza feladatairól lásd: Sándor 2021.

²⁷ Ez azért is jelentett hirtelen nagy problémát, mert rendkívül gyorsan lehetett nagy mennyiségben előállítani a termékeket a szovjet piacra, akár gyengébb minőségben is. A Szovjetunióba rengeteg hímzett blúzt és gyerekruhát készítettek például Karcagon is. A háziipari szövetkezet egykori munkakiadója szerint ez ideális piac volt, mert „Ők [a Szovjetunió] nem meóztak, mehetett nekik a gyengébb minőség is. A nyugatiak és az amerikaiak, azok precíz munkát kértek!” Nagy Jánosné Bele Róza (sz. 1934) 2022. 10. 25.

²⁸ Kolláth Sándorné (sz. 1943), 1978–1994 között a Matyó Népművészeti és Háziipari Szövetkezet elnöke. 2022. 07. 11. A Matyó Népművészeti és Háziipari Szövetkezet problémáit a rendszerváltás után lásd: Fügedi 2006: 238–240.

az 1990-es évektől pedig amerikai megrendelőket is kiszolgálhatnak. A megrendelők elképzeléseit igyekeznek összeegyeztetni saját esztétikai értékrendjükkel, mellette pedig továbbra is elkötelezetten életben kívánják tartani és megújítani a népművészeti tárgyaló tevékenységet. Sikereik igazolják, hogy a bér munkák, az újfajta igényekhez való alkalmazkodás feltétlenül szükségesek a fennmaradáshoz és a technológiai, illetve szemléletmódbeli fejlődéshez, hiszen „valamiből meg kell teremteni a népművészeti termékek előállításának gazdasági alapját.”²⁹

Megrendelői igények

A különböző országok igényeiről, üzleti szempontjairól több beszámoló is rendelkezésre áll. Mindenekelőtt a külkereskedelmi vállalatok viszonylati tájékoztatóit, s legfőképp útijelentéseit érdemes tanulmányozni, amennyiben elérhetőek.³⁰ A Hungarocoop útijelentései szerint 1969-ben a hollandiai Het Kantenhuis cég új alapanyag bevezetését javasolta (a forgalomnövekedés érdekében), mert „[...] a háziasszonyok már nem óhajtának az erősen gyűrődő kézimunkák vasalásával foglalkozni, tehát amennyiben hagyományos terítőinkben, alátéteinkben és futóinkban forgalmat akarunk elérni, annak előfeltétele, hogy a kézimunkák hímzéséhez gyűrhetetlen alapanyagot használjunk.” Hasonló változtatást javasolt a belga Maurice Seynaeve cég. A szintén belgiumi székhelyű Bon marche szépnek, ám erősen magyar karakterűeknek találta a magyar kézimunkákat, emiatt azok nem mindig illettek be eladási programjukba. Az áruház cikkeit minden osztályon úgy határozta meg, hogy azokon egy-egy szín domináljon. A magyar üzletkötő vállalta, hogy új színállást küldenek, amik a hagyományos piros, zöld színektől eltérnek.³¹ Ugyanekkor a Dániába utazó üzletkötők megállapították, hogy a svéd igények teljesen eltérnek az egyéb skandináv országok igényeitől, s így feltétlenül el kell választani a jövőben a Svédországba történő bemintázásokat és eladásokat a dán bemintázásoktól.³² 1969-ben a tokiói Futaba Trading Co. rendelést adott matyó blúzokra. Az üzletkötő szerint érdekelte őket a papucs is,

²⁹ Báder Miklósné (sz. 1947) 2022. 06. 29. Lásd még itt: „igazi értéket hordozó népművészet, az alkotómunka nem csupán a tiszta forrásból, de keményen formált anyagi alapból is táplálkozik.” (Báder 1985: 87).

³⁰ Levéltári iratok között a Hungarocoop útijelentései fellelhetők. HU MNL OL XXIX N 22.

³¹ HU MNL OL XXIX N 22. 2. doboz. Utijelentés Clementis Éva hollandiai és belga utazásáról. 1969. 10. 09.–10. 18.

³² HU MNL OL XXIX N 22. 2. doboz. Utijelentés Kertesi Istvánné és Clementis Éva dániai útjáról 1969. 04. 20–26.

de nem tetszett nekik a minta és az ár. Cresh vásznon igényeltek valamilyen kis hímzéssel zárt papucsot gumi vagy plasztik talppal, és mintának adtak egy Kínából importált papucsot, hogy egy ehhez hasonlót készítsen a Papucs csoport.³³ A matyó blúzok és a hímzett ruhák színes, gazdag hímzésükkel igen közel álltak a japánok ízléséhez.³⁴

A Népművészeti és Háziipari Vállalat export irodájának 1983–1984-es tapasztalatai szerint az osztrákok az apró ajándéktárgyakat kedvelték, a finom pasztellszíneket és a fehérhímzést, míg az NSZK-ban inkább a harsány színeket alkalmazó mezőtúri, karcagi textileket és a fényes, tarka mázas cserepeket rendeltek. Az USA-ból szintén a gazdagon díszített, „agyonhímzett” darabokat kérték. A skandináv vevők ízléséhez a nádudvari fekete kerámia, a nyersgyapjú szőttesek és a matt felületű, természetes színű rusztikus tárgyak illettek (Bedecs 1984).³⁵

Ezekből a példákból egyértelműen kiderül, hogy a külföldi kereskedők saját piacuk ízlése szerint válogattak a magyarországi kínálatból, értékelve a kézimunkát, s a magyar tárgyalkotó és díszítő hagyományok megismerése, megismertetése nem szerepelt a vevők üzleti szempontjai között. Természetesen a magyar külkereskedelmi vállalatok propagandaanyagaikban és az itthon és külföldön rendezett, bemutatókkal egybekötött kereskedelmi kiállításokon (gyakran ún. *Magyar Heteken*) a termékek népművészeti, hagyományos értékeire is felhívták a figyelmet,³⁶ kiemelve a megújulás lehetőségeinek jó példáit, hiszen az üzletkötésekkor igyekeztek eleget tenni a külföldi vásárlók akár újszerű bemintázási igényeinek is (1–2. kép).

A Folk-Art Külkereskedelmi Iroda 1988-tól bérelt a nemzetközi kapcsolatteremtésre és üzletkötésekre szolgáló Frankfurti Vásáron egy úgynevezett Dauerstandot, összesen tíz éven át vettek részt a vásáron, minden évben új katalógussal érkeztek. Az első öt évben még azt az üzletpolitikát követték, hogy csak 50-60 terméket állítottak ki mintaként, majd a második öt évben már 500-600 terméket is vittek magukkal. A vásáron az exportiroda nem csak nyugat-európai, de amerikai, japán, dél-koreai üzletfeleket is megismerhetett. „A mi népművészeti

³³ HU MNL OL XXIX N 22. 2. doboz. Utijelentés Lederer Ernő japán kiutazás 1969. 1969. 04. 22.–05. 23.

³⁴ HU MNL OL XXIX N 22. 2. doboz. Utijelentés Kertesi Istvánné Japánban tett utazásáról 1968. 10. 21.–11. 07. között.

³⁵ Az 1990-es években az új külföldi partnerekkel való kapcsolattartás és kapcsolatépítés mikéntjéről és nehézségeiről lásd: Fűzér 1997. Továbbá Gyulavári Ágnes (sz. 1956) és Fűzér Klára (sz. 1956) 2023. 01. 31.

³⁶ A kereskedelmi kiállítások és a propagandaanyagok további kutatás tárgyát képezik. A témában lásd: pl. Vándor 1967; Pilkhoffer 2009.

NÉPMŰVÉSZETI ÉS HÁZIIPARI SZÖVETKEZETI VALLALAT FOLK-ART EXPORT IRODA
FOLK-ART EXPORT BUREAU DES GENÖSSENSCHAFTS-UNTERNEHMENS VOLKSKUNST UND HAUSGEBWERBE
FOLK-ART EXPORT BUREAU OF THE COOPERATIVE-ENTERPRISE FOR FOLK-ART AND HANDICRAFT
H-1052 BUDAPEST V., RÉGIPOSTA UTCA 12. HUNGARY

202 BUTELLA ÉS PERECKULACS
BUTELLE UND RUNDE FELDFLASCHE
BOTTLE AND ROUND FLASK

203 BUTELLÁK ÉS VÉSETT DÍSZÍTÉSŰ TÁL
BUTELLEN UND SCHÜSSEL
BOTTLES AND PLATTER

204 TÁL ÉS TÁNYÉR
TELLER UND SCHÜSSEL
PLATTER AND PLATE

205 HALAS TÁL
SCHÜSSEL FÜR FISCHSPEISE
PLATTER FOR FISH-DISHES

LÉNIA – Révai, Eger

1. kép: Részlet a Folk-Art Export Iroda 1987 körül megjelent katalógusából

5 ▲

**5. TISZA-MENTI NÉPVISELETEK
DOLLS OF THE TISZA REGION
VOLKSTRACHTEN LÄNGS DER THEIB**

1. Nagykunsági szőrös legény Boy in felt cloak from Nagykunág	1 19, 27, 40 cm
Nagykunságer Bürsche im Bawenmantel	
2. Nagykunsági bundás asszony Woman in fur-coat from Nagykunág	1 19, 27, 37 cm
Nagykunságer petzbekeidete Frau	
3. Karcagi gazdáléghy ünnepiiben Young farmer from Karcag in holiday costume	1 19, 27, 40 cm
Karcager Bauerbursche im Feskleid	
4. Debreceni lány Girl from Debrecen	1 19, 27, 37 cm
Debreciner Mädchen	

6 ▲

2. kép: Részlet a Folk-Art Export Iroda 1990–1995 között megjelent katalógusából

termékünket nem lehetett egy az egyben eladni, nem volt versenyképes.” Emiatt nagy szerepe volt annak, hogy a megrendelők igényeinek megfelelően kellett mintázni, kollekciókat gyártani. Többek közt ebben volt jó partner a Hevesi Szövetkezet. Az első néhány év komoly megrendelése után a magyarországi mintákat, amelyek szellemi terméknek minősülnek, a megrendelők elvitték a kínai piacra, és ott legyártották sokkal olcsóbban. Ekkorra már a hazai piacon is megjelentek a Kínában gyártott termékek.³⁷

A kézműves vásárokon, illetve a budapesti szövetkezeti mintaboltban a különböző nemzetiségű vásárlók egyedi igényei is jól nyomon követhetők, tipizálhatók.

„Ha a célcsoport a fiatalság, jönnek a hátizsákos turisták. A hátizsákos turistáknak *Budapest* vagy *Hungary* felirattal apró ajándéktárgyakra van szükség. De amikor bejönnek a hajók, és azon amerikai turistacsoport ül, akkor ott már magasabbra értékelt használati funkcióval bíró tárgyakat tudjunk úgy kiejánlani, hogy azt az igényt elérje. És még nagyobb a minőség iránti igény akkor, amikor Észak-Európából jönnek ezek a turisták. Észak-Európából többségében olyan turisták jönnek, akik Magyarországnak a hagyományos kultúrához való kötődését még nagyon erősnek ismerik. [...] akik minőségi igény..., természetes alpanyagból..., és ők egyfajta kultúrát vásárolnak meg tőlünk, tárgyakban megjelenő kultúrát. [...] ezeket a Mesterségek Ünnepeén, a karácsonyi vásáron, a tavaszi vásáron mi magunk közvetlenül is [tapasztaljuk].”³⁸

Halasné Török Ágnes, a budapesti mintabolt vezetője szerint az amerikaiak szeretik a szűrrátétes termékeket (nem csak a Hevesi Szövetkezet által készített állatfigurás párnákat, de a hagyományos mintákat is). Tapasztalata szerint a japánok a beregi keresztzemes hímzést szeretik, lehetőleg a kéket, továbbá a kisebb matyó tárgyakat „Ők csak apróságot vesznek.”: ajándéktárgyakat, filc- és szöttes párnákat, esetleg futókat. „Párnából akármennyit.” „Franciák: kék. Egyértelműen, bármi, ami kék, azok nagyon ritkán vesznek színeset. Az északiak egyértelműen a natúr, a fehér, a finom, semmi szín alatt nem a rikító.”³⁹

A kézműves termékek iránti hazai és nemzetközi érdeklődés a 19. században kezdődött, sikerének okát minden egyes korszakban nemzeti, művelődési, világpiaci

³⁷ Gyulavári Ágnes (sz. 1956) és Füzér Klára (sz. 1956) 2023. 01. 31., 02. 09.

³⁸ Báder Miklósné (sz. 1947) 2022. 06. 29.

³⁹ Halasné Török Ágnes (sz. 1952) 2022. 10. 07.

viszonyokban kereshetjük. Megítélésük, eszmei és anyagi értékük meghatározása, divatjuk alakulása, keresettségük is mindezek függvénye volt. Az itt tárgyalt korszakban, a szocializmusban, a magyarországi kézműves áruk rendkívül olcsónak számítottak a fejlettebb országok vásárlóinak szemében, és kiváló minőségben, nagy mennyiségben lehetett hozzájuk jutni. „A nyugatiak [...] tulajdonképpen bagóért kapták meg itt a kézimunkát, amikor önük már csillagászati ára volt a kézimunkának. [...] itt töméntelen mennyiségben, és gyönyörű minőségben kapták meg.”⁴⁰

Az 1990-es évektől megváltoztak a piaci feltételek, már a külföldiek is egyre kevésbé tudták megfizetni a kézzel készült termékeket. Megmaradt az igény a kisebb használati tárgyakra, de az eladók szerint a tárgyak sikeres árusításához szükség volt és van az újításokra és a vásárlói igények kielégítésére is. Az értékesítés során rendkívül nagy szerepe van a személyes kapcsolatnak, amikor szakmai, néprajzi ismereteket, kis történeteket lehet az üzletben vagy vásárokon esztétikusan „tálalt” termékek mellé adni. Halasné Török Ágnes a mintaboltban kártyákat készít a termékekhez, amelyeken feltünteti a legfontosabb információkat, többek közt az alkotó nevét is! Értékelése alapján az internetes árusítás egyik legnagyobb akadálya, hogy a kézműves termékekből nem lehet olyan mennyiséget előre rakározni, amellyel az intenzívebb forgalmat is ki lehetne elégíteni.⁴¹ Debreczeni János, a Berény Textil Kft. tulajdonosa tapasztalatai szerint külföldről kétféle érdeklődő jelentkezik. Van, akit a magyar hagyományos kézművesség érdekel, amivel saját országában egyedülállót kínálhat, míg mások megfelelő színvonalú, viszonylag olcsó terméket keresnek. Folyamatosan meg kell viszont küzdeni a távol-keleti konkurenciával. Az exportra termeléshez szükséges, hogy minden egyes darab ugyanolyan minőségű legyen, ezért megfontolandó, hogy meg lehet-e tartani a minőséget a termelés növelésével. Képes-e a vállalkozó a termékein változtatni, azért, hogy azok – a Berény Textil Kft. esetében – az USA standardjainak megfeleljenek? Ehhez mindenképp rugalmasságra van szükség (Debreczeni 1998:10–11).⁴²

A külföldi igényekhez való alkalmazkodás, a termékfejlesztés, a megrendelővel való közös tervezés elkerülhetetlen, hiszen ennek köszönhetően lehet munkalehetőségeket is teremteni. „A sok esetben fájdalmas kompromisszumok árán megszülető, számunkra szokatlan termékekből viszont olyan forintokra tehetünk szert, melyből finanszírozható a hagyományos kultúra ápolása.” (Fűzér 1997: 158). Mindazonáltal fontos hangsúlyozni, hogy a kereskedelmi vállalatok a nép-

---

⁴⁰ Halasné Török Ágnes (sz. 1952) 2022. 10. 07.

⁴¹ Halasné Török Ágnes (sz. 1952) 2022. 10. 07. Törökné Halas [Halasné Török] 2006.

⁴² Termékfejlesztési stratégiáját lásd még: Debreczeni 2016.

művészeti tárgyakat nem egyszerűen eladták, hanem közvetítették!⁴³ A Népművészeti Vállalat Külkereskedelmi Irodája az 1980-as évek végén került kapcsolatba az Európai Kézműves Szövetséggel (European Folk Art and Craft Federation). Együttműködésüknek köszönhetően Európa több országával megismertethették a magyar népi iparművészetet, alkotóink kiállításokon vettek részt. A Kézműves Szövetség 2000-ben valósította meg európai uniós támogatásból a *Rings in Water* projektet, amely a népművészet hagyományos megőrzését helyezte előtérbe, és hívta fel a figyelmet kiállításokkal magyarországi, többek között hevesi kézművesek munkájára. A Szövetségbe való csatlakozásnak nagy szerepe volt a kereskedelem és az áruösszetétel szempontjából is. „Ez egy jó »belépőkártya« volt bárhova, hogy a salzburgi Heimatwerkkel egy szervezetbe tartozunk.”⁴⁴ A Népművészeti Vállalat a Heimatwerk üzletpolitikáját is megkapta, amely támpontként szolgálhatott a rendszerváltás után megváltozott piaci feltételekhez való alkalmazkodásban a bel- és külkereskedelemben egyaránt.⁴⁵

Az amerikai székhelyű Aid to Artisans szervezet célja a nehéz gazdasági helyzetben lévő országok alkotóinak támogatása. A Folk-Art Külkereskedelmi Irodának az 1990-es évek első felében végzett közvetítő munkájának köszönhetően magyarországi alkotók a szervezeten keresztül vezethették be termékeiket a piacra, s részt vehettek New York-i termékbemutatón. A szervezet Magyarországon is tartott marketing témájú előadásokat, közvetlenül az alkotóknak adta át a termékfeljesztést és értékesítést elősegítő üzleti filozófiáját.⁴⁶ Ennek érdekében egy kézikönyvet is megjelentettek *A Guide to Exporting Crafts from Hungary* címmel.⁴⁷

A fentebb taglalt üzletpolitikák tanúsítják, hogy mind a turisták igényeit magas színvonalú, hiteles tárgyakkal kiszolgáló Folkart kézművesház, mind egyes egyéni kézművesek és a Hevesi Szövetkezet a fennmaradás mellett a magyar kultúra közvetítésének lehetőségét is látják a kereskedelemben.

⁴³ A Népművészeti Vállalat nem csak exporttevékenységet végzett, de az országpromócióban is szerepet vállalt, és részt vett külföldi népművészeti kiállítások megrendezésében. A kiállítások adatai még kutatásra várnak.

⁴⁴ Gyulavári Ágnes (sz. 1956) 2022. 02. 01.

⁴⁵ A svájci Heimatwerk üzletpolitikája a Népművészeti Vállalat akkori elnökénél, Lendvai Juditnál teljesedett ki, köszönhetően annak is, hogy a svájci háziipari foglalkoztatás szerkezete nagyon hasonlított a magyarországihoz. (Gyulavári Ágnes [sz. 1956] 2022. 02. 01.) Az Európai Kézműves Szövetséggel való együttműködés ma a Hagyományok Háza feladata.

⁴⁶ Gyulavári Ágnes 2022. 02. 01. A szervezet ma is működik: <http://ata.creativelearning.org/hungary-bridging-an-economic-gap/> Letöltés: 2022. 02. 16.

⁴⁷ A magyarországi programról részletesen lásd: <http://ata.creativelearning.org/hungary-bridging-an-economic-gap/> Letöltés: 2022. 02. 16.

Összegzés

A népművészeti jellegű termékek kereskedelme egyszerre eltávolodás a hagyományos tárgyalkotó tevékenységtől, miközben eszközként is szolgál annak megújítására. A külföldi termékbemutatók többségén a kiállítók a magyarországi árucikkeket magyar népművészetként, illetve magyar kézművességgként tolmácsolják az érdeklődőknek. Ennek ellenére az ezeken az eseményeken kötött üzleti kapcsolatok is a vevő saját ízlésének kielégítését, az eredeti termékek gyakran jelentős módosítását, új termékek születését eredményezték. A kereskedelmi tranzakció során tehát a tárgyak már sokkal inkább kézművestermékként és nem népművészetként értelmeződtek. Több háziipari szövetkezet és üzem ezért nemcsak népművészeti termékek készítésére, de a kommerszebb ízlés kiszolgálására is alkalmazta a hagyományos, majd a technikai fejlődéssel és új igényekkel megjelenő tudást és technológiát. Ez abban az esetben is így történt, ha a megrendelő személyesen tekintette meg a szövetkezetek munkáját és ismerhette meg a népművészeti tárgyakat, hiszen utóbbiak csak a technikai felkészültség bizonyítékeként szolgáltak, és a vevő saját elképzeléseit valósította meg. A Folk-Art Külkereskedelmi Vállalat például egy ausztrál érdeklődőt vezetett körbe több magyarországi szövetkezetben, aki miután meggyőződött az alkotók megfelelő tudásáról és a tárgykészítés körülményeiről, a népművészettől távol eső ízlésvilágú tárgyakat rendelt.

Kezdetől fogva elkísérte a háziipari, népművészeti termékek külkereskedelmét a jelenség, hogy a tárgyakat és a hozzájuk kapcsolódó tudást „népművészetként” bocsátották áruba, de kézműves produktumként vásárolták meg őket.⁴⁸ Fejős Zoltán hívja fel a figyelmet a 19. század végétől Amerikába exportált magyar népművészeti termékek kapcsán a Kristin Hoganson által hangsúlyozott *kisajátításra*, miszerint a vásárló az eredeti hellyel való azonosulás helyett csak a motívumokat veszi át, és a stílust utánozza, kielégítve ezzel újdonság iránti vágyát (Fejős 2019: 373; hivatkozik erre: Hoganson 2007: 93–94). Természetesen a 20–21. századi kereskedők és egyéni vásárlók is az újdonságot keresték és keresik a kézműves/népművészeti termékekben. Az idézett gondolat szerint azonban ez a kisajátítás távolságot is teremt a terméket készítők eredeti szándékától, népművészetétől. Épp ennek a távolságnak a leküzdését célozza az Európai Kézműves Szövetség, és a kereskedelem mellett a népművészet egyéb területeinek és mesterségbemutatóknak is színteret adó *Mesterségek Ünnepe*, továbbá azok az ismeretek, amelyeket a Folkart kézművesház és bármelyik egyéni alkotó nyújt át árucédulákon és szóban a vásárlóknak. A hazánkba érkező turista motivációi

⁴⁸ A fogyasztói igények változásának vizsgálatáról bővebben lásd: Hofer 1994.

ugyanis merőben eltérnek a termékeket tömegesen felvásárló és közvetítő külföldi kereskedőcégekétől. A Magyarországot meglátogató turista a termék lokalitáshoz köthető „népművészeti” értékeit, eredetiségét keresi, és nem pusztán kézműves tárgyként értelmezi azt.⁴⁹ A népművészeti, népi iparművészeti termékek és a mögöttük lévő tudásanyag, a hozzájuk kapcsolódó „hagyomány”, mely eredetiségük záloga, a körülményeknek és a vásárló igényeinek megfelelően formálható. Helaine Silverman megfogalmazásában az eredetiség nem egy állandósult érték vagy termék, hanem egy dinamikus, performatív, kulturálisan és történelmileg meghatározott, viszonylagos minőség vagy eszköz, amely átalakítható és alkalmazható az aktuális feladatnak megfelelően, legyen az társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai, vallási vagy bármilyen egyéb feladat. A célok szerint alakítható eredetiségnek óriási jelentősége van az örökség szempontjából, többek közt a közösségi identitás és a társadalmi státusz tekintetében (Silverman 2015: 69).

A népművészeti szövetkezetekben dolgozók természetesen nagy jelentőséget tulajdonítanak a népművészeti hagyományok fenntartásának és az alkotótevékenységnek. A szövetkezeti munka emellett biztos megélhetést és jelentős közösségi és sikerélményt is nyújtott, amik a beszámolókból egyaránt nagy hangsúlyt kapnak. Egy-egy nagyobb külföldi megrendelés határidőre való elkészítése erőn és munkaidőn felüli teljesítményt kívánt, ami a paraszti munkaszervezés kalákájához hasonló összefogással valósulhatott meg. Hevesen nemcsak az összes szövetkezeti dolgozót, de akár a szövetkezeten kívüli ismerősöket is megkérték, hogy segítsenek elkészülni a megrendeléssel a közeli határidőre.

„Mikor exportszállítás volt, vagy kellett kiszállítani bárhová, kítettük a nagy asztalokat az udvarra, körül ültünk, és úgy rojtoztuk gyorsan, hogy csak hagy menjen. A vasaló mán vasalta is, vágta a rojtot. Iparkodtunk, hogy tényleg meglegyen és el lehessen vinni. [...] Meg nagyon sokat volt úgy régen, az nagyon érdekes volt, amikor jött a kocsis az exportáruért, és még nem volt kész, de már itt volt. [...] Az az igazság, hogy itt, hogy menjen a munka, a könyvelésen a Katika néni is hímezett, tehát ha arról volt szó, hogy meg kell csinálni, mert nagy a tétel, akkor leállt, leállt az egész műszak, leállt az egész könyvelés, akkor ki mit tudott csinálni. Aki csak száröltést tudott, azt csinálta.”⁵⁰

⁴⁹ Az már a kereskedő felelőssége, hogy mennyiben tekinthető autentikusnak a kínált termék, hiszen számos üzlet kínál „magyar népművészet” címen távol-keleti importárukat, de legalábbis a népművészettől távol álló tárgyakat. Jelen tanulmány azonban a népi iparművészeti hitelességet képviselő kereskedők motivációit vizsgálja. A turizmus és az eredetiség kérdéséről bővebben lásd: Pusztai 2011.

⁵⁰ Pataki Miklósné (sz. 1951) Hevesi Népművészeti és Háziiipari Szövetkezet. 2022. 07. 12.

Mezőkövesden hasonló élményekről számoltak be.

„Amikor kellett, akkor még egész éjszaka is... mikor a Szovjetunióban Hruscsovnak kellett nyolc méteres hímzés ilyen szélesen a hajójára, karácsonyra. Ennek meg kellett lenni. Akkor bizony Marival együtt beültünk mindnyájan, körülbelül fél órára egy-egy lefeküdt közülünk. De kellett akkorra. Mert azt mondták, ha nem csináljuk meg, akkor szabotázsak vagyunk, mert meg lehet [csinálni]. Mondtuk, hogy de ember, nézze meg ezt. Nyolc méteren. Nem érdekli, ezt meg kell csinálni. [...] Nagyon-nagyon sok olyan dolog van, ami nagyon gyorsan megszületett, mert kellett.”⁵¹

A hagyományosnak tekintett népművészet, tárgyalkotás társadalmi keretei nem voltak fenntarthatók, legkésőbb a 20. század közepére elvesztek. Helyükbe a szövetkezetekbe tömörült tárgykészítők közösségi identitása lépett, amelynek a fent idézett élmények is szerves részét képezik.

Az empirikus adatok megvilágítják, hogyan egyeztethetők össze a különböző érdekek, és miért volt, illetve van szükség ezek összehangolására. Az továbbra is vita tárgya marad, hogy beépíthető-e, és ha igen, milyen módon a népművészet-ről folytatott „örökségdiskurzusba” a kereskedelmi érdek.

Levéltári források

HU BFL = Budapest Főváros Levéltára

HU BFL VII 2 e 015662 1951. Artex Külkereskedelmi Vállalat 1951–1962 (Ügyirat)

HU BFL VII 2 e 01607 1956. Modex Magyar Divatáru Külkereskedelmi Vállalat 1956–1965 (Ügyirat)

HU MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

HU MNL OL Z 1462 1. csomó. Háziipari Kiviteli és Értékesítő Szövetkezet 1939–1949. 1. csomó, 11. tétel. Feljegyzések, jelentések export-import és szállítási ügyekben. 1940–1949.

HU MNL OL XXIX N 22. HUNGAROCOOP Magyar Szövetkezeti Külkereskedelmi Vállalat 1966–1975.

---

⁵¹ Bollók Józsefné (sz. 1931) A Matyó Népművészeti és Háziipari Szövetkezet alapító tagja, egykori elnökhelyettese. 2022. 09. 23.

IRODALOM

A kisipar és a háziipar helyzete

1946 A kisipar és a háziipar helyzete. *Közgazdaság*, 1. évf. 7. sz. 12.

Állami Háziipari Rt.

1948 Állami Háziipari Rt. *Magyar Nemzet*, 4. évf. 196. sz. 2. 1948. augusztus 27.

Az Állami Háziipari Rt.

1948a Az Állami Háziipari Rt. *Népszava*, 76. évf. 249. sz. 4. 1948. október 28.

1948b Az Állami Háziipari Rt. *Szabad Nép*, 6. évf. 204. sz. 15. 1948. szeptember 05.

Az Országos Magyar Háziipari Szövetkezet Alapszabályai

1940 *Az Országos Magyar Háziipari Szövetkezet Alapszabályai*. Budapest: K. n.

AMENT-KOVÁCS Bence

2019 Háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek a második világháború utáni Magyarországon. *Honismeret*, 47. évf. 3. sz. 17–23.

ANDRÁSSY János

1942 Közjóléti szövetkezet. *Magyar Lélek*, 4. évf. 4. sz. 146–151.

ASSMANN, Jan

2018 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.

BÁDER Miklósné

1985 Gazdasági és társadalmi problémák a háziipari és népművészeti szövetkezeteknél. In: Balassa M. Iván (szerk.): *Népi iparművészetünk időszerei kérdései*, II. 87–90. Budapest – Pécs: Népi Iparművészeti Tanács.

BEDECS Éva

1984 Festett és faragott. *Magyarország*, 21. évf. 52–52. sz. 59.

BENŐ-NAGY Réka

2017 *Bedolgozott idők: a Debreceni Háziipari Szövetkezet Nádudvari Szűrőrátes Részlegének története*. [Nádudvar]: Szülőföldünk, Nádudvar Öröksége és Jövője Alapítvány.

CSEH Fruzsina

2021 Reviving Authenticity through Traditional Crafts and Folk Art in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 66. No. 2. 581–618. <https://doi.org/10.1556/022.2021.00039>

2023 A népművészet kereskedelmének központi irányítása Magyarországon a II. világháborúig. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Anyagi és szel-*

lemi javak migrációja a Kárpát-medencében, 11. Kézművesipar-történeti Szimpózium. Budapest: Gondolat Kiadó. [Közlésre elfogadott tanulmány]

DEBRECZENI János

1998 *Hogyan exportáljunk népművészeti és kézműves termékeket az USA-ba?* Szakdolgozat. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola. Külgazdasági Tanszék. Szolnok.

2016 A Berényi Textil Kft. termékfejlesztési törekvései. In: Kálóczy Katalin (szerk.): *Örökség – identitás – jövő. A Hevesen 2011. augusztus 5–8-án, illetve 2014. július 25–27-én megtartott VII. és VIII. Nemzetközi Szótteskonferencia előadásai.* 103–106. Heves: Hagyományos Értékek Megőrzéséért Alapítvány.

Egyesületek feloszlata

1947 Egyesületek feloszlata. *Rendőrségi Közlöny*, 3. évf. 23. sz. 605.

Erdős elvtárs újévi nyilatkozata

1968 Erdős elvtárs újévi nyilatkozata *Népművészet – Háziipar*, 9. évf. 1. sz. 4–5.

F. R.

1968 Méltó akarok lenni a bizalomra – mondja Bánhegyi Géza, az Export HTSZ új elnöke. *Népművészet – Háziipar*, 9. évf. 3. sz. 4–5.

1974 Forgalmuk 600 ezer dollár, 1,5 millió rubel. Beszélgetés Szabó Dezsővel és Korányi Edittel. *Népművészet – Háziipar*, 15. évf. 9. sz. 2.

FEHÉR Imre

1943 A közjóléti szövetkezetek és a háziipar. *Nép és Családvédelem*, 3. évf. 1. sz. 6–10.

FEJŐS Zoltán

1991 Népművészeti Divat a múlt század végén és a századelőn. In: Hofer, Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat.* 143–158. Budapest: Magyarországi Kutató Intézet.

2019 Tárgyak nemzeti mundérban. „Magyar specialitások” és háziipar Amerikában az első világháború előtt. *Ethnographia*, 130. évf. 3. sz. 361–417.

FLÓRIÁN Mária

1990 A „sárközi szóttés” története. *Ethnographia*, 101. évf. 2. sz. 194–256.

FÜGEDI Istvánné

2006 A Matyó Népművészeti és Háziipari Szövetkezet működése és szerepe a matyó hímzés megőrzésében. In: Viszóczyk Ilona (szerk.): *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában. A Matyó Múzeum*

fennállásának 50. évfordulója alkalmából rendezett néprajzi konferencia anyaga. 233–240. Miskolc – Mezőkövesd: Herman Ottó Múzeum.

FÜLEMILE Ágnes

2018 Népművészeti örökség és hagyományörzés Magyarországon. In: Götz Eszter (szerk.): *Kéz/Mű/Remek. Nemzeti Szalon 2018. Népművészet.* 45–61. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.

FÜZÉR Klára

1997 Külkereskedelem és a magyar népi szöttesek. In: Flórián Mária (szerk.): *Kézi szövés ipari társadalmakban. A Hevesen 1996. augusztus 17–19-én tartott konferencia előadásai.* 155–158. Heves: Hevesi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet.

GALAMBOS Péter

2018 *A Hungarocoop alakulása és első éveinek története.* Budapest: Szerzői kiadás.

(gy.)

1986 Népművészeti kisáruház nyílt. *Magyar Nemzet*, 49. évf. 144. sz. 2. 1986. június 20.

– hm

1977 Útrakelő tárgyak. *Népművészet – Háziipar*, 18. évf. 3. sz. 6.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

2006 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris.

Háziipar a falun

1928 Háziipar a falun. *Földművesszövetkezetek Lapja*, 3. évf. 39. sz. 4.

HOFER Tamás

1994 A „fogyasztói magatartás” mint kutatási téma a néprajzban. *Néprajzi Értesítő*, 76. évf. 75–84.

HOGANSON, Kristin

2007 *Consumers' Imperium: The Global Production of American Domesticity, 1865–1920.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

HORTAY György

1980 Kitért kapuk előtt. *Népművészet – Háziipar*, 21. évf. 3. sz. 3.

–i–r

1966 Export 85 országba. Jubileumi tájékoztató a Hungarotexben. *Esti Hírlap*, 11. évf. 277. sz. osz. n. 1966. november 24.

IVÁNYI Krisztina

2012 A háziipar szerepe a vidéki foglalkoztatásban. *Szövetkezés*, 33. évf. 1–2. sz. 191–207.

KERÉKES Ibolya

2014 A tápéi gyékényszövő háziipar átalakulásai a 20. században. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 2014. Új folyam 1. 455–470.

KÖZLEMÉNY

1949 Közlemény. *Magyar Közlöny*, 142–143. sz. 1.

KRESZ Mária

1952 Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. *Ethnographia*, 63. évf. 1–2. sz. 10–43.

KUCZKA Péter

1975 *Háziipari és népi iparművészeti szövetkezetek*. Budapest: Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége – Népi Iparművészeti Tanács.

LACKNER Mónika

2012 A háziipar szervezeti keretei és irányai, 1867–1910. In: Fülöp Hajnalka – Landgráf Katalin – Szulovszky János (szerk.): *Nők, szőnyegek, háziipar. / Women, Hand-Woven Rugs, Home Industry*. 72–93. Budapest: Néprajzi Múzeum.

LAKOS Gyula

1957 A helyi- és kisipari export néhány problémája. *Külkereskedelem*, 1. évf. 2. sz. 7–8.

LATABÁR Károly

1972 Útközben a háziiparról. *Népművészet – Háziipar*, 13. évf. 3. sz. 2–3.

LÁZÁR Józsefné

1968 Boltot nyitott a Háziipari Export Szövetkezet. *Népművészet – Háziipar*, 9. évf. 9. sz. 2.

LENDVAI István

1985 Gazdaságunk és a népi iparművészet. In: Balassa M. Iván (szerk.): *Népi iparművészetünk időszerű kérdései*, II. 79–86. Budapest – Pécs: Népi Iparművészeti Tanács.

LENGYEL Györgyi

1991 *Népművészek között. Emlékezések, dokumentumok*. Budapest: Országos Népművészeti és Háziipari Szövetség.

LOSONCZY Endre Dr.

1948 Megszületett az állami háziipari csúcsszervezet. *Magyar Ipar*, 2. évf. 13. sz. 25.

M. K.

1962 A számok tükrében – export fejlődésünk. *Népművészet – Háziipar*, 3. évf. 2. sz. 12.

A magyar köztársaság kormányának 2.570/1947. M. E. számú rendelete.

1947 A magyar köztársaság kormányának 2.570/1947. M. E. számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 1947. 55. sz. 1–2.

A magyar köztársaság kormányának 6.840/1948. Korm. számú rendelete...

1948 A magyar köztársaság kormányának 6.840/1948. Korm. számú rendelete az Országos Háziipari Tanács megszüntetése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 144. sz. 1436.

A magyar köztársaság kormányának 7.770/1948. Korm. számú rendelete

1948 A magyar köztársaság kormányának 7.770/1948. Korm. számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 164. sz. 1637–1638.

A művelődési miniszter I/1982. (I. 16.) MM számú rendelete

1982 A művelődési miniszter I/1982. (I. 16.) MM számú rendelete a Népi Iparművészeti Tanácsról szóló 1/1982 (I. 16.) MM számú rendelet végrehajtásáról. *Magyar Közlöny*, 2. sz. 43.

MARÓTI Gyula

1981 A magyar népművészet három évtizede. *Nyelvünk és Kultúránk*, 43. évf. 64–71.

MOLNÁR Aurél

1968 Pontosság és fantázia. Beszélgetés Futó Tiborral, a Magyar Szövetkezeti Külkereskedelmi Vállalat igazgatóhelyettesével. *Népművészet – Háziipar*, 9. évf. 3. sz. 10–11.

NAGY László

1977 Népművészeti szövetkezeteink szerepe a mai magyar népi iparművészetben. In: Varga Marianna (szerk.): *Népművészeti Akadémia*, II. 233–251. Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat – Népi Iparművészeti Tanács.

1980 A Népi Iparművészeti Tanács 25 éves működése. In: Varga Marianna – M. Szabó Mária Rózsa (szerk.): *Népi iparművészetünk időszzerű kérdései*, I. 63–88. Budapest: Népi Iparművészeti Tanács.

1983 A magyar népi iparművészet harminc éve. In: Fekete Aladárné (szerk.): *A magyar népi iparművészet harminc éve*. 5–27. Budapest: Népi Iparművészeti Tanács – Néprajzi Múzeum.

Népművészeti mintabolt nyílt Budapesten

1951 Népművészeti mintabolt nyílt Budapesten. *Magyar Nemzet*, 7. évf. 43. sz. 2. 1951. február 21.

PILKHOFFER Mónika

2009 A magyarságkép a Hungexpo kiállításain az 1960–80-as években. In: Hornyák Árpád – Vitári Zsolt (szerk.): *A magyarságkép a közép-európai*

tankönyvekben a 20. században. (Kutatási füzetek, 14.) 21–38. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

PUSZTAI Bertalan

2011 Paradigmaváltások a kultúrakutatás autentikusság értelmezésében. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Színre vitt helyek. Tanulmányok.* 18–31. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Részletek dr. Varga József miniszternek...

1942 Részletek dr. Varga József miniszternek az Iparügyi tárca költségvetésének tárgyalása során mondott beszédéből. *Közgazdasági Értesítő*, 37. évf. 49. sz. 1674–1679.

SÁNDOR Ildikó

2021 The Folk Art Revival and Applied Ethnography in the Hungarian Heritage House. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 66. No. 2. 343–355. <https://doi.org/10.1556/022.2021.00030>

SCHNEIDER János

1985 A Népművészeti és Háziipari Szövetkezeti Vállalat jelene és az elmúlt 35 év. *Kereskedelmi Szemle*, 26. évf. 1. sz. 54–55.

SILVERMAN, Helaine

2015 Heritage and Authenticity. In: Watson, Emma – Watson, Steve (eds.): *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research.* 69–88. London: Palgrave Macmillan.

SOMOGYI Ferenc

1941 Országos Szociális Felügyelőség. *Nép és Családvédelem*, 1. évf. 4. sz. 174–176.

SZABADI Sándor

1961 Szépség és hasznosság. *Népszabadság*, 19. évf. 296. sz. 8. 1961. december 14.

SZABLYA János

1933 Új utakon. *Magyar Iparművészet*, 36. évf. 5–6. sz. 90–106.

SZABÓ Zoltán

2013a Népművészet – háziipar – népi iparművészet. In: (szerk. n.): *Mesterségem címere – a használható hagyomány, a népi kézművesség stratégiája*, I. 19–31. Budapest: Hagyományok Háza.

2013b Tárgyak – alkotók – minőség – hitelesség. A népi iparművészet jelene és jövője. In: Illés Vanda (szerk.): *A népi iparművészeti alkotások minősítésének megújult szempontrendszere.* 9–13. Budapest: Hagyományok Háza.

A SZÖVOSZ Igazgatóságának 4/1868. (SZÉ. II. 19.) számú határozata...

1968 A SZÖVOSZ Igazgatóságának 4/1868. (SZÉ. II. 19.) számú határo-

zata a „Hungarocoop” Magyar Szövetkezeti Külkereskedelmi Vállalat alapításáról. *OKISZ Értesítő*, 17. évf. 11. sz. 346.

TAKÁCS István

1974 Kérdőjeles miskakancsók. *Magyar Ifjúság*, 18. évf. 25. sz. 3–6.

Tizenöt éves az ARTEX

1964 Tizenöt éves az ARTEX. *Mérleg – a Kereskedelmi, Pénzügyi és Vendéglátóipari Dolgozók Szabad Szakszervezetének Lapja*, 8. évf. 6. sz. 7.

TÓTH János

1985 Az egyénileg dolgozó népi iparművészek, a népi iparművészeti és a hagyományos háziipari termelést végző szövetkezetek helyzete. In: Balassa M. Iván (szerk.): *Népi iparművészetünk időszzerű kérdései*, II. 91–97. Budapest – Pécs: Népi Iparművészeti Tanács

2000 Népművészet és gazdaság. In: Viga Gyula (szerk.): *Szöttes textíliák mindennapi életünkben. A Hevesen 1999. augusztus 13–15-én tartott konferencia előadásai*. 45–57. Heves: Hevesi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet.

TÖRÖKNÉ HALAS Ágnes [Halasné Török Ágnes]

2006 Értékek közvetítése a kereskedelemben. In: Beszprémy Katalin (szerk.): *Tradíció – divat. A Hevesen 2005. augusztus 26–28-án tartott V. Nemzetközi Szötteskonferencia előadásai*. 109–114. Heves: Hagyományos Értékek Megőrzéséért Alapítvány.

V. SZATHMÁRI Ibolya

1985 A „Nép” művészetének négy évtizede Hajdú-Bihar megyében. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 64. évf. 497–522. [1983–1984]

VÁNDOR Pál

1967 „Íme itt van Magyarország” Siker Bejrutban. *Népművészet – Háziipar*, 8. évf. 6. sz. 8–9.

1011–5–38/1951. (I. 30.) Np. M. számú rendelet

1951 1011–5–38/1951. (I. 30.) Np. M. számú rendelet a népművészeti árucikkek márkázása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 17. sz. 138.

13.920/1950. I/3. Közlemény

1950 13.920/1950. I/3. Közlemény. *Magyar Közlöny*, 69. sz. 276.

3 kérdés – 3 felelet

1965 3 kérdés – 3 felelet. Interjú dr. Oblath Györggyel, a Hungarotex Textilkülkereskedelmi Vállalat igazgatójával. *Külkereskedelem*, 9. évf. 1. sz. 9–10.

FRUZZSINA CSEH

THE ECONOMIC FOUNDATIONS OF MATERIAL FOLK ART.
THE TRADE OF HUNGARIAN FOLK ART AFTER WORLD WAR II.

Keywords: folk art, applied folk art, trade, cottage industry and folk art cooperatives, socialism

In Hungary, the development of the concept of folk art was accompanied by the definitions of *cottage industry*, *artistic cottage industry*, and later *applied folk art*. From the late 19th century until the 1990s, the process was closely related to the development of cottage industry movements. The development of the cottage industry relied on several pillars: in the beginning, besides the upward convergence of economically underdeveloped regions, the construction of a national identity also played an important role, but in the post-World War II political system, economic and commercial considerations came to the fore. Encouraging designers and makers of artifacts to create objects of artistic quality while preserving authenticity, and thereby training conscious creative individuals, remained an important aspect all along. The institutional system of applied folk arts born in the 1950s has made a lasting contribution to the ethnographic collection of the cooperatives established at that time, as well as in the development of new design directions created during production. The domestic and foreign trade of folk art objects reached its highest circulation ever at that time, which not only ensured a livelihood for the tens of thousands of employees and outworkers of the cooperatives but also created the “economic conditions for the preservation of tradition.” Yet in the ongoing discourses on the revival – “heritagization” – of traditional handicrafts and folk art, trade is kind of a taboo, which must also take into consideration market interests that are often difficult to reconcile with the safeguarding of authenticity and genuineness. In this article, I look at the Hungarian institutions of folk art trade from the Second World War to the present day, and share the experiences of those involved in trade, based on written sources and interviews.

SZERENCSES CSILLAGZAT ALATT NYÍLÓ RÓZSÁSKERT.
NEMZETISÉGI SZÖVETSÉGEK, NÉPRAJZKUTATÁSI
ASPIRÁCIÓK ÉS LOKÁLIS TÖREKVÉSEK
(A HARTAI FESTETT BÚTOR PÉLDÁJA)

A Bács-Kiskun megyei¹ – egykor Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei – Harta a néprajztudomány és a szélesebb kulturális közélet által számontartott kiemelkedő népművészeti örökséggel rendelkező hazai német falvak egyike.² A népviseletbe öltözött helyiek már a századelőn képeslapokról tekintettek vissza ránk, s Erna Piffel akvarelljeit és rajzait is már közel száz esztendeje önálló kiadványként is kézbe vehették a német érdeklődők (Piffel 1938). A magyar nyelvű olvasók számára pedig Fél Edit 1935-ös, a település népi kultúrájáról közölt kötete (Fél 1935) évtizedekig meghatározó mintapéldája maradt a monografikus néprajzi módszernek, a környezetétől etnikusan és konfesszionálisan egyaránt különálló helyi közösség(ek) vizsgálatának.³

Tanulmányomban⁴ azt a folyamatot kívánom bemutatni, hogy hogyan vált a II. világháború utáni évtizedekben a hartai festett bútor a magyarországi német-

---

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Ament-Kovács Bence: Szerencsés csillagzat alatt nyíló rózsás-kert. Nemzetiségi szövetségek, néprajzkutatói aspirációk és lokális törekvések (a hartai festett bútor példája). In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 193–232. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-04>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: kovacs.bence@abtk.hu

Kulcsszavak: festett bútor, magyarországi németek, nemzetiségpolitika, lokális örökség, kultúra-reprezentáció.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. A tanulmány megírása idején foglalkoztatását az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* című kutatási projekt biztosította, s a tanulmány megjelenését ugyancsak támogatta az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázat.

³ Fél 1991: 170. Továbbá lásd: Fülemile 2018: 53. Noha területi okokból nincs lehetőségem a Hartáról szóló történeti és néprajzi irodalomról áttekintést nyújtani, már írásom elején kiemelem Eiler Ferenc a település 20. századi történetét feldolgozó monográfiáját: Eiler 2011a.

⁴ Az írásomhoz nyújtott segítséget ezúton is köszönöm Ament Évának, Bárh Jánosnak, Grób Gyulánának, Kemecei Lajosnak, Kustár Rozáliának, Monda Lászlónának, Schneider Péternek, Schneider Péternének, Sebőkne Leitert Juliannának és Tóth Ágnesnek, akik riportalányként vagy beszélgetőtársként információkkal és tanácsaikkal segítettek munkámat. Külön hálával tartozom Boross Mariettának (1920–2020), akit saját otthonában 2017 és 2020 között rendszeresen felkereshettem vonatkozó kérdéseimmel.

ség közös kulturális örökségének meghatározó elemévé. Vizsgálatom során a helyi festettbútorkészítés történetének rövid áttekintése után elsősorban arra fókuszálok, hogy a 20. század második felében a hazai németiségnek milyen lehetőségeket nyújtott országos nemzetiségi szövetségük – mint makrostruktúra –, s ezzel párhuzamosan Harta politikai vezetésének és a lokális értelmiségnek – mint mikrostruktúra – milyen mozgásteret biztosítottak Bács-Kiskun megye kulturális és politikai tényezői a helyi tárgyi néprajzi örökség muzealizációja, megőrzése és örökítése terén. Az írásomban bemutatott örökségesítési folyamat tehát nem neutrális, hanem sokkal inkább hatalmi (bizonyos tekintetben nemzetiségpolitikai) alapon szerveződő, szelektív folyamat, amelyet hangsúlyosan határozott meg a szereplők kompetenciája és a néprajzos szakmai hitelesítők mozgásterre, illetve kapcsolati hálója (Borbély – Ispán 2019: 10–11, 14; vö. Jakab – Vajda 2018: 15–18; Eitler 2023: 7–8).

Harta etnikai, konfesszionális, gazdaságföldrajzi jellemzői, valamint az egységes festettbútor tárgykészlet és mintakincs kialakulása (a 18. századtól a II. világháborúig)

A Magyar Királyság területére 18. században telepített németek, Duna-menti svábok területi csoportjai⁵ közül az egykori Bácska egyik legészakibb, magyar települések által körülvelt, német lakosságú szigete volt Harta. Az első telepesek feltehetően 1723-ban érkeztek a községbe, amelynek 1724-es telepítési szerződésben harminckét családfőt említenek, de a családok száma 1730-ra már nyolcvanra emelkedett. A főként evangélikus és református felekezetű községben magyar és szlovák telepesek is új otthonra leltek, de nyelvi és kulturális asszimilációjuk – a családnevek kivételével – igen gyors volt (Fél 1935: 3; Boross 1981a: 519, 1982a: 17–19; Schmel 1983: 16–28). Mivel az első telepesek főként zsellérek voltak és a használt, majd birtoklott földterületek aránya csak a 19. században növekedett látványosan, sok család elhagyta a települést, amelynek népességkibocsátó funkcióját a természetes szaporulat regionálisan kimagasló értékei tovább fokozták. A falu többségi német lakosságát a második világháborúig megőrizte, a magyarság növekvő számarányi mutatói mögött főként az egykori külterületek becsatolását érintő közigazgatási változások álltak (Eiler 2011a: 16–19).⁶

---

⁵ Ezek a következők: Ungarisches Mittelgebirge, Schwäbische Türkei, Slawonien, Batschka, Syrmien, Banat, Sathmar. Glass – Vándor – Perenčević – Hampe 2012: 18. A hazai németiség további csoportjairól és szórványairól lásd: Hutterer 1973.

⁶ A két világháború közötti évtizedekre vonatkozóan lásd: Eiler 2010b.

Az alapvetően kis méretű jobbágyparcellákon a kutatás az állatállomány szűkösségére is felhívta a figyelmet (Novák 1979: 576–581), így a helyieknek már a 18. században is kétségtelenül bevett gyakorlataik voltak jövedelmeik bővítésére vonatkozóan. A kiegészítőfoglalkozások sorában azonban a 18. században még nem találunk asztalosokat, az első, a településen működő ismert mester, Paul Dreiachlag nevét az 1828-as *Regnicolaris Conscriptio* említi, aki házánál üzte iparát, földdel pedig nem rendelkezett (Boross 1981c: 520; K. Csilléry 1987a: 383).⁷ Az iparosok nagy számát – és a termékeik iránti igényt – jól példázza, hogy a helyi asztalosmesterek 1836-ra már céhbe tömörültek (K. Csilléry 1987a: 383). Hamarosan e gazdasági sajátosság társadalmi vonatkozásai is éreztették hatásukat: néhány évtized múltán a településen élő különböző szakmát űző mesteremberek – lokális és felekezeti viszonyokat szem előtt tartó – foglalkozási endogámiája tapasztalható, amely hamarosan azonos szakágakban tevékenykedő dinasztiák⁸ létrejöttét eredményezte (Boross 1982a: 40–44).

Boross Marietta és K. Csilléry Klára megbízhatóan bizonyította, hogy a hartai német családoknál megőrződött festett tárgyi bútór emlékanyag a 18. század utolsó évtizedeitől kezdődően datált. A legkorábbi ismert darabok döntő többsége azonban csak az 1820-as évektől fogva maradt fenn, ennél fogva a néprajzkutatók ekkortól feltételezik az első bútorok helyben készítését is.⁹ Noha a hartai – illetve a sárközi – bútorfestés stílusát korábban K. Csilléry Klára a komáromi festőasztaloság második stílusfázisából (korszakából) eredeztette (K. Csilléry 1980: 245–246, 1987a: 406–409, 1987b: 59), Zentai Tünde javasolta, hogy a korábbi kutatási paradigmával szemben, jelenlegi ismeretanyagunk birtokában érdemesebb volna a komáromi festőasztaloság válfajai helyett a dunai-stíluskör részeként definiálni az egyes regionális bútorfestő központokat, így Hartát is.¹⁰

⁷ A szakirodalom korábban ládakészítőként említette, azonban Zentai Tünde további forrásokat felhasználva hívta fel rá a figyelmet, hogy az *arcularius* kifejezés már ekkor is teljeskörű asztalosmesterséget űző mestereket jelölt, s hangsúlyozza, hogy már ezen időszakból ismertek egyéb vonatkozó datált tárgytipusok is. Zentai 2022b: 40–41.

⁸ Az ismert asztalosmesterek listáját aktív éveik feltüntetésével közli: Schneider 2021a: 11.

⁹ Ezen időpont egybeesik a lokálisan használt bútorkészlet keményfa – puhafa (fenyő) alapanyagváltásával is. Boross 1981a: 521; K. Csilléry 1987a: 407–408. Vö. Zentai 2022a: 35–78.

¹⁰ „[...] a 18. században kialakult a népi bútorfestésnek egy jellegzetes, gazdag megjelenési formája, amely főleg ládákön és tornyos ágyakon maradt fenn. Elterjedési területe nagyrészt egybeesik a szakirodalomban megjelölt komáromi asztaloság vásár-, illetve hatókörével. Mivel azonban az elemzett, több készítőműhelyre valló bútorok eredete az 1840-es éveket megelőző időből különösen bizonytalan, hitelesebb, ha egyelőre a dunai stíluskör megjelölést használjuk.” Zentai 2022a: 78. Vö. Zentai 2022c.

Az alapanyagok és késztermékek szállításában ugyanis meghatározó szerepe volt a település mellett folyó, országhatárokat átszelő Dunának. Az alapvetően fában szegény vidéken a faanyagúsztatás és a folyami késztermékszállítás lehetősége nélkül nem alakulhatott volna ki ekkora hatókörű festőasztalosközpont, amelynek termékeit mind a Hartától délebbre, mind a Duna túloldalán fekvő települések – más nemzetiségű – lakói is előszeretettel vásárolták (Boross 1981c: 1162; Schmel 1983: 46–48; K. Csilléry 1987a: 384, 408; Feketéné Kordé 2005: 58–59; Bárbth 2010: 9; Szojka 2005).

A 19. század kezdetére tehát létrejött egy lokálisan homogén tárgy-kultúra, amely színvilágában, motívumkincsében¹¹ és tárgykészletében¹² természetesen változásokon esett át,¹³ mégis a II. világháborút követő kitelepítés (ezzel együtt

---

¹¹ Annak ellenére, hogy a helyi bútorokon az egyes festőasztalos családoknak (pl. Csáki, Kaszt [Kast], Hauszen [Haußen], Wéber [Weber], Hoffmann és Knódel [Knodel] stb.) köszönhetően sajátos jegyek, variánsok fedezhetők fel, a Hartán készült bútorok stílusa a virágornamentikának köszönhetően mégis egységes képet mutat. Ilyenek például a madarak (varjak és verebek), a paradicsomi alma és völegényrózsa, vagy éppen a lovas alakok, melyek első képviselői ugyan a 19. század közepéről valók, második divathullámuk a 19. század végén, a morvaországi Kast Kristófnak köszönhetően köszöntött be. Ugyancsak a 20. század I. világháború előtti éveiben kezdődött meg a korábban egyszínű tárgyak (pl. asztalok, tükrök) virágozása is, előrevetítve a mintakincs két világháború közötti fokozódását. Boross 1981c: 1163, 1981c: 521–522, 1982b, 1999: 49–68; K. Csilléry 1987a: 411; Schneider 2021a: 12, 27–28, 2021b.

¹² Ezen uniformizált bútorkészlet rendszerint a következőkből állt: asztal és hozzá tartozó sarokpad, egy-egy vetett ágy két-két székkal, nagy ruhásszekrény (rendszerint az egyik ágy és a tüzelő között) és az 1800-as évek végétől a fiókos komód (rendszerint az ajtóval szemközt került elhelyezésre) felette tükörrel. A felsoroltak mellett a 20. századra már archaikusabbnak tekintett tárgytipusok (láda, sarokfogas, falitéka) is a tárgykészlet részét képezték. Egyfajta párhuzamos különidejűséget jelez, hogy a 20. század első évtizedeitől adatolt jelenség szerint az asszonyok a településen szekrényben, míg a férfiak lábában tárolták öltözküiket. A felsorolt tárgyakat általában a szerényebb anyagi helyzetű családok is igyekeztek beszerezni. Így gyakran előfordult, hogy egy-egy szobaberendezés tárgykészlete több kéz munkáját dicsérte, s a tárgyak kora, vagy beszerzésének módja (pl. a lokálisan bevett árverés útján való adásvétel) igen sokrétű volt. K. Csilléry 1979, 1987a: 384, 408–409; Boross 1999: 69–131; Romsics 2010: 15–64; Busa 2014a: 278–283, 2014b; Schneider 2021a: 20; Zentai 2022b: 39–56. Vö. Bausinger 1989.

¹³ Az első világháborút követően a hartai mesterek elsősorban belső (településen belüli) felvevőpiacra dolgoztak, így feltehetően a kiéleződő versengés eredményezhette, hogy Knódel [Knodel] Henrik (1891–1962) a hartai stílust jellemző piros, sárga, zöld és fehér színek mellett korábban nem használatos színekkel (például narancs, krapplakk, bordó) és újszerű motívumkincsel újította meg stílusát. Ugyancsak a két háború közötti évtizedektől vált egyre jellemzőbbé a bútorok teljes felületének díszítése, s a nagyobb körvonalú minták sokszínű, „aprólékos ábrák szövevényével” való felváltása. Boross 1981a: 1163. Vö. K. Csilléry 1987a: 413; Schneider 2021a: 15, 20.

a radikális életmódbeli változások) idejéig meghatározta a hartai lakosság – felekezeti hovatartozásától és vagyoni helyzetétől némileg függő¹⁴ – lakáskultúráját.

A német szövetség kultúrapártolási lehetőségei a Magyar Népköztársaságban

Hazánkban a második világháború utáni esztendőkből a kommunista diktatúra kiépülését szolgáló politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások zajlottak. A kollektív bűnösség elve alapján mintegy 200.000 magyarországi német nemzetiségű állampolgárt távolítottak el az országból. A kitelepítési folyamat lezárulása után Magyarországon megközelítőleg 230.000 német nemzetiségű személy tartózkodott, többségük jogaitól megfosztva, egzisztenciális kiszolgáltatottságban élt (Tóth 1999, 2016).

A hazai délszlávok, románok és szlovákok központi kulturális szervezetei után jelentős késéssel, 1955-ben alakult meg a *Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége*¹⁵ Wild Frigyes főtitkár vezetésével. A szövetség hivatalos lapját már 1954-ben életre hívták *Freies Leben* címen, amelynek utódja 1957-től a *Neue Zeitung* volt. A Hazafias Népfront ellenőrzése alatt álló szövetség feladata – hipotetikusán – az egyes törvények véleményezése mellett az „intézményes identitásépítés” (vö. Borbély – Ispán 2019: 14): a nemzetiségi kulturális csoportok koordinációja és a központi párt- és kormánypolitika népszerűsítése volt a kisebbségi lakosság körében (Eiler 2011a: 145; Tóth 2020: 47–62, 385–398). Az alapvetően az aszimilációt elősegítő politikában az 1950-es évek végére következett be enyhülés, de a nemzetiségi oktatás és kulturális élet lehetőségei továbbra is igen korlátozottak maradtak (Tóth 2020: 62–72, 354–384, 390–398).¹⁶ A nemzetiségpolitika tekintetében, elsősorban külpolitikai tényezők hatására, az 1960-as évek közepétől köszöntöttek be kézzelfoghatóan pozitív változások, amelyeket sürgetett a nemzetiségi oktatás válsága, s az előző párthatározat óta eltelt tíz év is indokoltá tette a vonatkozó számvetést (Föglein 2001: 56–57; Tóth 2017; 2020: 72–74). E folyamat ered-

¹⁴ Hangsúlyozza: K. Csilléry 1987a: 386. Vö. Losonczy 1977: 501–506.

¹⁵ Elnevezései: 1955–1958: Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége, 1958–1969: Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége, 1969– Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége. Lásd: MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. [stencilszám: 32.] 20 éves a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége – Tájékoztató. 1975. 09. 16. 3. p.

¹⁶ Tanulmányom során elsősorban Tóth Ágnes periodizációjára támaszkodom (Tóth 2020), ugyanakkor itt hívnám fel a figyelmet Dobos Balázs hasonló, ám némileg eltérő korszakolására: Dobos 2020.

ményeként született meg az 1968-as PB-határozat, amely lehetővé tette az „óvatos demokratizálódást”: a Hazafias Népfront keretein belül megalakultak a nemzetiségi bizottságok, amelyekben egyre nagyobb figyelmet fordítottak a szakemberek kompetenciáira és növekedett a nemzetiségi lapok szerkesztőinek mozgástere is (Tóth 2020: 84). Szélesebb körben támogatták a hagyományörző és kulturális csoportok létrehozását (illetve utazásaikat az NDK, valamint az NSZK területére) és a nemzetiségi ünnepek, galák szervezését. Kialakították a nemzetiségi bázismúzeumokat, illetve báziskönyvtári hálózatot, a Magyar Rádió¹⁷ és a Magyar Televízió¹⁸ pécsi nemzetiségi stúdiója pedig immáron ha körülményes munkafolyamatokkal is,¹⁹ de rendszeresen sugárzott német nyelvű adásokat.²⁰ Azonban a németiségnek – s a többi hazai nemzetiségnek – „a valós, lokális nemzetiségi érdekeket artikulálni képes helyi, területi szervezeteik megalakítására [...] akárcsak a követett nemzetiségpolitikai irányvonal átfogó, nyilvános bírálatának lehetőségére” az 1980-as évek végéig még várnia kellett (Dobos 2020: 303–304).

Ugyanakkor az 1970-es évek elejétől az MSZMP részéről látványos gesztusokat²¹ is láthatunk a hazai nemzetiségek – így a németiség irányába is –, s a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) húszéves tevékenységéről szóló beszámolójában pedig már azt is jelezhetette, hogy a II. világháború után a németiség kollektív büntetése idején túlkapásokra is sor került.²² A továbbiakban tehát a Magyar Népköztársaság „[...] *nem [volt] érdekelt a nemzetiségek asszimilációjában, érdekelt [volt] viszont a nem magyar anyanyelvű lakosság szocialista integrálódásában.*”²³ Ezért a változások természetesen nem hozták el általános értelemben a szövetség számára a kisebbségi állampolgári jogok érvényesítésében való térnyerést, hiszen az MNDSZ-nek még saját bevallása alapján is elsősorban a munkahelyek keretein belül volt lehetősége biztosítani a német munkavállalók relatív jogi védelmét.²⁴ A közművelődésben és ismeretátadásban továbbra is je-

¹⁷ Német nemzetiségi stúdió létesítése: 1956.

¹⁸ Német nemzetiségi stúdió létesítése: 1976.

¹⁹ MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. A Német Szövetség Kulturpolitikai tevékenységének jelenlegi helyzete, problémák, perspektívák, tervek. 1971. 06. 11. 7. p.

²⁰ Továbbá lásd: Manchin 1984: 130; Vitányi 1984: 21–23.

²¹ MNL OL XXVIII. I. 13. d. [Stencilszám: 20.] Az MSzMP. XI. Kongresszus és a nemzetiségi szövetségek feladatai /Vitaindító/. 1975. 05. 12. 1–2. pp.

²² MNL OL XXVIII. I. 24. d. [stencilszám: 32.] 20 éves a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége – Tájékoztató. 1975. 09. 16. 2. p.

²³ MNL OL XXVIII. I. 1. 13. d. [32b/1976] A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének tájékoztatója a megyei nemzetiségi tanácskozások beszámolójához. é. n. 3. p.

²⁴ MNL OL XXVIII. I. 24. d. [stencilszám: 32.] 20 éves a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége – Tájékoztató. 1975. 09. 16. 5. p.

lentős szerep jutott a nemzetiségi szövetségeknek,²⁵ s a munkatársak, illetve a felkért külső szakemberek fáradozásainak köszönhetően pedig – főként az 1970-es évek közepétől²⁶ – valódi professzionalizáció köszöntött be.²⁷ A hazai németiség körében is virágzott a főként helyi iskolához vagy művelődési házhoz kapcsolódó honismereti mozgalom.²⁸ Elindult a „*Reicht brüderlicht die Hand*” nyelvapoló és tehetségkutató verseny,²⁹ ám még az 1980-as években is a zenés táncos csoportokban való részvétel, illetve ezek műsorainak megtekintése mutatkozott a vidéki nemzetiségi lakosok körében a legsikeresebb kezdeményezésnek.³⁰ A tárgyi népművészeti anyag megőrzése és bemutatása tekintetében 1985-re a tájházak és különböző kiállítóhelyek (kultur- és művelődési házakban elhelyezett helytörténeti gyűjtemények stb.) száma ugrásszerűen megnövekedett. Az országban tizenkét német tájház működött, emellett öt egyéb profilú intézményben (iskola, kultur- vagy művelődési ház, illetve Tudományos Ismeretterjesztő Társulat klubhelységben) rendeztek be helytörténeti kiállítást.³¹

A német szövetség tárgyi néprajzi kutatásokat pártoló tevékenysége az 1970-es, 1980-as években

Noha a német szövetség már az 1950-es években megkezdte a különböző néprajzi – elsősorban énekkarok és táncscsoportok munkáját segítő – gyűjtések pártolását,³² az MNDSZ kulturaközvetítő tevékenységében valódi professzionalizáció az 1968-as PB-határozat, valamint a szövetség 1969. április 28–29-i III. kong-

²⁵ MNL OL XXVIII. I. 1. 13. d. [32b/1976] A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének tájékoztatója a megyei nemzetiségi tanácskozások beszámolójához. é. n. 2, 8. p.

²⁶ MNL OL XXVIII. I. 1. 13. d. [1125/76] Jelentés az 1976-ban megrendezett megyei, illetve tájegységi nemzetiségi tanácskozásokról. 1976. 08. 31. 1–3. pp.

²⁷ Poprády 1995: 245–247; Tóth 2020: 84; Marinka 2021: 75–76. Valamint: MNL OL XXVIII. I. 1. 13. d. [32b/1976] A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének tájékoztatója a megyei nemzetiségi tanácskozások beszámolójához. é. n. 9–10. pp.

²⁸ MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. A Német Szövetség Kulturpolitikai tevékenységének jelenlegi helyzete, problémák, perspektívák, tervek. 1971. 06. 11. 5. p.

²⁹ MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. [stencilszám: 32.] 20 éves a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége – Tájékoztató. 1975. 09. 16. 6–7. pp.

³⁰ MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. [578/8 – melléklet] A német nemzetiségi közművelődés fejlődése 1977–1981 között. 1981. 08. 31. 1–3. pp.

³¹ MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [533-I/2.] Nemzetiségi bázismúzeumok, tájházak és gyűjtemények helyzete. 1985. 05. 17. 1–2. pp.

³² Lásd például Györfly Györgyné Ruitz Izabella viseletgyűjtéseit.

resszusa után köszöntött be (Kővágó 1981: 88–105; Poprády 1995: 241; Tóth 2020: 84). A megváltozott viszonyokat kitűnően illusztrálja Wild Frigyes főtítkár 1969. november 14-i, Kővágó Lászlónak, a Művelődési Minisztérium keretein belül működő Nemzetiségi Osztály osztályvezetőjének írott levele:

„A nemzetiségi néprajzi hagyományok gyűjtéséhez – ezek lassan veszendőbe mennek s ezáltal felmérhetetlen kulturális értékek vesznek el – megfelelően képzett szakember biztosítása céljából kívánatos lenne, ha évente egy-egy tárgyi néprajzos legalább féléves NDK-beli utat tehetne.” A levél így folytatódik: „Elég szép néprajzi gyűjtésünk van már [...] azonban évek óta parlagon fekszik. A Német Tudományos Akadémia megfelelő szakemberei ebből olyan [...] könyvdokumentumot állíthatnának össze, amely nemzetközi viszonylatban is jelentős volna.”³³

Wild kezdeményezései után kétségtelenül nem következett be jelentős változás, hiszen a főtítkár 1972-ben ismét egy hasonló témájú levéllel fordult Kővágó Lászlóhoz. Ebben a levélben arról is beszámolt, hogy a szövetségnek a néptánc kivételével nehézségei akadtak a Népművelési Intézettel való együttműködés terén,³⁴ így – noha erre vonatkozó dokumentumokkal nem rendelkezünk – az MNDSZ kétségtelenül más szervezetekkel és intézményekkel is megkísérelte a kooperációt.

Ezen, olykor akadozó folyamat eredményeként született meg az együttműködés a nemzetiségi szövetségek és a Magyar Néprajzi Társaság között, mely a könyvkiadás terén látványos eredményeket hozott. Balassa Iván főszerkesztésével létrejött *A magyarországi nemzetiségek néprajza* címet viselő sorozat, amelyhez különböző alsorozatok csatlakoztak a nemzetiségek anyanyelvén. A német sorozat a *Beitrag zur Volkskunde Der Ungarndeutschen* sorozatcímet viselő, Manherz Károly által szerkesztett első része 1975-ben jelent meg, a további kötetek pedig a bevezető kötethez hasonlóan folyamatos érdeklődésre tartottak számot.³⁵ A Tankönyvkiadó berkein belül létrejövő Nemzetiségi Szerkesztőség pedig nem csupán e sorozatok,

---

³³ MNL OL XXVIII. I. 1. [972/1969] Wild Frigyes felterjesztése a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának az NDK és a Magyar Népköztársaság között megtartandó államközi tárgyalásokról. 1969. 11. 14. 2. p.

³⁴ MNL OL XXVIII. I. 24. d. [728/72] Wild Frigyes véleményező levele Kővágó Lászlónak a nemzetiségi közművelődés továbbfejlesztésével kapcsolatos minisztériumi anyagról. 1972. 10. 28. 2–3. pp.

³⁵ MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [564/XI. 28.] Német néprajzi sorozat értékelése. 1983. 05. [napi dátum nélkül]. 1–2. pp.

hanem a tudománynépszerűsítő nemzetiségi anyanyelvű irodalom (pl. verseskötetek, népdalgyűjtemények, tanulmánykötetek stb.) megjelenését is biztosította.³⁶

A szakmai igényű könyvkiadás mellett a Magyar Néprajzi Társasággal elsősorban az amatőr honismereti gyűjtések koordinálásában működött együtt a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége.³⁷ A tárgyi népművészet kutatásának támogatása terén kiemelkedik az 1980-as XXVIII. *Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat*, amelynek a német szövetség által támogatott kiemelt kategóriái között szerepelt a kismesterségek leírása: „szakszókincs, fényképes illusztrálása a képfestő, kádár, bográn, fazekas, mézeskalácsos, asztalos, bútorfestő stb. mesterségeknek.”³⁸

Ugyancsak megkezdődött a szövetség együttműködése a Népi Iparművészeti Tanáccsal is. 1978-ban a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, a Népi Iparművészeti Tanács és a Neue Zeitung Szerkesztősége a szövetség V. kongresszusa tiszteletére *A magyarországi németek népművészete* címen pályázatot hirdetett. A tárgydokumentáció szükségességét hangsúlyozó pályázat célja „a magyarországi német nemzetiség népművészetének, hagyományainak felkutatása és megőrzése, valamint alkalmazása napjaink tárgyi kultúrájában” volt. Pályázni régi és újonnan készült tárgyakkal egyaránt lehetett, utóbbiakkal abban az esetben, ha „mind művészeti, mind használati szempontból a mai igényeknek megfelelnek.”³⁹ A pályadíjak mindkét kategóriában a következők voltak: első helyezett számára 2000 Ft, második helyezettnek 1500 Ft, harmadik helyezett esetében pedig 1000 Ft.⁴⁰ A pályázaton a hagyományörzés (*Traditionspflege*) és a népi iparművészet (*angewandte Volkskunst*) kategóriákban egyaránt hertai pályázókat díjaztak első érmesként. A tradicionális tárgyak felkutatásáért Rétfalvi Teofilt és Öhl Jánosnét, bútorfestő tudásáért pedig Himpelmann Pétert.⁴¹

³⁶ MNL OL XXIII. I. 1. 26. d. [255.] Emlékeztető a „Magyarországi nemzetiségek néprajza” c. tanulmánygyűjtemény sorozatok szerkesztő bizottságának alakuló üléséről. 1985. 02. 26. 1. p.

³⁷ MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. [578/8 – melléklet] A német nemzetiségi közművelődés fejlődése 1977–1981 között. 1981. 08. 31. 7. p.

³⁸ MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [287] Jubileumi pályázati felhívás hazánk felszabadulásának 35. évfordulójára. 1980. 3. p.

³⁹ MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [stencilszám: 16.] Pályázati felhívás „A magyarországi németek népművészete” című pályázatra. 1978. 1. p.

⁴⁰ MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [stencilszám: 16.] Pályázati felhívás „A magyarországi németek népművészete” című pályázatra. 1978. 2. p.

⁴¹ [sz. n.] Ergebnis der Preisausschreiben zu Ehren des 5. Kongresses. N. Z. XII. évf. 44. sz. 7. (1978. 11. 03.) Tanulmányom során a napi sajtóban megjelent cikkekre a levéltári forrásoknak megfelelő rendben. lábjegyzetekben hivatkozom, Boross Marietta írásainak kivételével, amelyek bibliográfiából való kihagyása nem tette volna lehetővé vonatkozó munkásságának áttekintését.

Noha a hazai németiség népi kultúrájának feltárását célzó kutatásokban szemmel látható fejlődés következett be, Klotz Miklós, az MNDSZ titkára 1981-ben a következőképpen értékelte a szövetség tárgyi néprajzi értékek felkutatására, dokumentálására és megmentésére irányuló törekvéseit:

„Halaszthatatlan feladatunk a német nemzetiség még élő hagyományainak felkutatása, a szokások, a néprajzi-tárgyi emlékek felgyűjtése, feldolgozása. A tárgyidőszakban a szövetség, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Néprajzi Társaság támogatásával igyekezett rendszeressé tenni az ezirányú kutatást. Az 1975-ös és az 1981-es békéscsabai Nemzetközi Nemzetiségkutató Néprajzi Konferencia további lendületet adott ennek a munkának. A kutatások eredményeit a magyarországi németek néprajzához⁴² c. szövetségi kiadványsorozatban tettük közzé. [...] A tárgyi néprajzi emlékek összegyűjtése, feldolgozása intézményes és társadalmi keretek között folyt. Az 1972-ben alapított tatai Német Nemzetiségi Múzeum hivatott arra, hogy a magyarországi németek kultúráját reprezentáló tárgyakat gyűjtse, tárolja és kiállítsa. [...] A tatai mellett a pécsi Janus Pannonius Múzeum is foglalkozik a hazai németiség tárgyi néprajzával [...]. Több helyen hoztak létre falumúzeumokat, honismereti gyűjteményeket, melyek szakmai segítése, irányítása még megoldandó feladat.”⁴³

Érdemes megemlíteni, hogy a téma tartósan napirenden maradt: az átalakult Magyarországi Németek Szövetsége a *Kulturális Alaphoz* írt pályázatában 1989-ben is kiemelt figyelmet szentelt a népi motívumok gyűjtésének és feldolgozásának, bár elsősorban a képző- és iparművészek munkáira koncentrálván.⁴⁴

Bács-Kiskun megye nemzetiségpolitikája és a hartai „váltogazdálkodás”

A német lakossággal szembeni második világháborút követő negatív diszkrimináció Bács-Kiskun megyét és Hartát sem hagyta érintetlenül (Zorn 1992; Eiler 2012), a kitelepítési folyamatokat pedig a lokális közösség kohézióját tekintve tovább súlyosbította, hogy a népesség cseréje a község konfesszionális arculatának

---

⁴² Azaz: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen.*

⁴³ MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. [578/8 – melléklet] A német nemzetiségi közművelődés fejlődése 1977–1981 között. 1981. 08. 31. 7. p.

⁴⁴ Bár a pályázat megvalósításának sikeréről nem rendelkezünk információval: MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. [100/I/2.] A Magyarországi Németek Szövetségének pályázata a Kulturális Alaphoz. 1989. 01. 13. [osz. n.]

átalakulásához vezetett.⁴⁵ A ki- és áttelepítési folyamatok során elsősorban felvidéki katolikus családok érkeztek Hartára, a vagyonelemek és államosítás pedig ideiglenesen elhalványította a település virágzó agráriumának képét. Az „öslakosok” és „betelepítettek” elkülönülése tehát az átalakuló gazdálkodási lehetőségek mellett a vallásgyakorlás terén volt hangsúlyos, kimondottan a főként német lakosokból álló evangélikus gyülekezet életében (Eiler 2008; 2011a: 150–151).

Az országos viszonylatban azonban szembetűnő Bács-Kiskun megye nemzetiségekkel szembeni relatív toleranciája. A Hazafias Népfront Bács-megyei titkárságának a megyében élő nemzetiségek közötti népfront-munkáról szóló 1960-as jelentése szerint az 1958-as választások során (az 1958-as PB határozatnak megfelelően) a nemzetiségek a népszámlálás alkalmával felmért arányszámuknak megfelelően valóban be lettek vonva a tanácsok munkájába,⁴⁶ még ha ez nem is jelenthetett valódi érdekképviseletet. Ugyancsak ez a jelentés említi, hogy a „*németajkú nemzetiségek között [...] nem oldódott fel teljesen a passzív magatartás, mely [...] annak tudható be, hogy elég sokan hallgatják a nyugati rádió hazug adásait, másrészt rendezetlen vagyoni jogi problémáik vannak, továbbá sokan leveleznek a Nyugatra telepítettekkel.*”⁴⁷ Mindezek ellenére a HNF Bács-megyei titkársága a német szövetség népfront bizottságaival „*a szocializmus megvalósítása falun*”⁴⁸ gondolat jegyében megfelelően össze tudta hangolni tevékenységét,⁴⁹ amely 1960-ban megfogalmazott reményeik szerint „*a nemzetiségek gazdasági helyzetének javulását is eredményezni fogja.*”⁵⁰

Hangsúlyozandó azonban, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal együttműködve a *nemzetiségi aktivisták*⁵¹ megyei munkája az ötvenes években még főként az állampárt politikájának népszerűsítését szolgálta,⁵² s a megyében tartott nemzetiségi napok elsősorban még „*a nemzetiségi lakosság politikai han-*

⁴⁵ A helységben működő katolikus, evangélikus és református egyházak képviselői közös beadványban kérelmezték, hogy a lakosságcsere során az áttelepülők felekezeti hovatartozását is vegyék figyelembe. EOL. 4. 1. Déldunántúli Evangélikus Egyházkerület iratai 949/1947. Közli: Tóth 2018: 972–974. 301. sz.

⁴⁶ MNL BKML XXVIII. 5. Jelentés a nemzetiségek között végzett népfront munkáról Bács-megyében. 1960. 08. 23. 1. p.

⁴⁷ Uo. 5. p.

⁴⁸ Uo. 8. p.

⁴⁹ Uo. 6. p.

⁵⁰ Uo. 8. p.

⁵¹ Uo. 2. p.

⁵² MNL OL XXVIII. 1. 24. d. [361/1956] A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Bács-Kiskun megyei titkárságának levele a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségéhez. 1956. 10. 18. 1–2. pp.

gulatának jó irányú fejlesztését”⁵³ célzó tematika, illetve a „békegyűlések” és a „tájékoztatók a nemzetközi helyzetről”⁵⁴ kérdések mentén zajlottak.⁵⁵ Ugyanakkor a folyamat eredményeként az 1960-as, 1970-es évek fordulójára a Bács-Kiskun Megyei Moziüzemi vállalat német nyelvű filmeket is vetített,⁵⁶ és (elméletben) hangsúlyt helyeztek a nemzetiségű nyelvű ügyintézés feltételeinek kialakítására is.⁵⁷ Az MSZMP Megyei Bizottságának a dunavecsei járás területén élő nemzetiségi lakosság helyzetéről szóló 1969-es beszámolójának idejére a járásban két települést tartottak nyilván, mint „nemzetiségi községet”: Hartát (ekkor a lakosság hatvan százalékát tekintették németnek) és Dunaegyházát (ahol a lakosság kilencven százalékát tekintették szlováknak), bár a falvak lakosságára vonatkozó etnikai adatokat maguk is hozzávetőlegesnek tekintették,⁵⁸ és a „minden területen tökéletes asszimilációs folyamat” tapasztalatait hangsúlyozták.⁵⁹

A hartai tanácsba kezdettől fogva beválaszthattak német származású személyeket is,⁶⁰ s a nemzetiségi lakosság képviselői számarányát tartósan figyelemmel kísérték.⁶¹ 1965-től követhető nyomon a tendencia, miszerint Nánai András helyi német származású tanácselnök mellett a párttitkárok magyar nemzetiségűek voltak (Kovács József, Szokola Imre), ezután – a fenti rendszer fordítottjaként – Szokola Imre magyar származású tanácselnök mellett a német Gottschall Péter töltötte be a párttitkári címet (Eiler 2011a: 163). 1981-ben a Kalocsai Járásban található hat nemzetiségi település lélekszáma 19.897 fő volt, akik közül 11.865 fő, tehát a lakosság közel hetven százaléka vallotta magát valamely nemzetiséghez

⁵³ MNL OL XXVIII. 1. 13. d. [1178] A Bácsalmási Járási Népfrent Bizottság tervezete az 1959. december 20-i nemzetiségi napra. 1959. 11. 18. 1. p.

⁵⁴ MNL BKML XXVIII. 5. Jelentés a nemzetiségek között végzett népfrent munkáról Bács megyében. 1960. 08. 23. 4. p.

⁵⁵ Országos kultúrpolitika tekintetében vö. Köpeczi 1977: 187–214.

⁵⁶ MNL OL XXVIII. I. 1. 25. d. [421/1970] Wild Frigyes levele a Bács-Kiskun megyei Moziüzemi Vállalatnak a német nemzetiségűek által lakott községek moziműsor-politikája ügyében. 1970. 04. 16.

⁵⁷ MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [319.] A Bács-Kiskun megyei Tanács Nemzetiségi Albizottságának beszámolója a kalocsai járásban élő nemzetiségek helyzetéről. 1981. 03. 26. 2. p.

⁵⁸ MNL BKML XXXV. 4. 8. cs. 10. ó e. Az MSZMP Megyei Bizottság PMO jelentése a dunavecsei járás területén élő nemzetiségi lakosság helyzetéről. 1969. 05. 12. 5. p.

⁵⁹ MNL BKML XXXV. 4. 8. cs. 10. ó e. Az MSZMP Megyei Bizottság PMO jelentése a dunavecsei járás területén élő nemzetiségi lakosság helyzetéről. 1969. 05. 12. 7. p.

⁶⁰ Eiler Ferenc mutatott rá, hogy ezen személyek nem a II. világháború előtti lokális elit köreiből kerültek ki. Eiler 2011a: 148.

⁶¹ MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [781] Intézkedési terv a nemzetiségi szövetségek kongresszusának előkészítésére Bács-Kiskun megyében. 1978. 07. 12. 1. p.

tartozónak (a teljes járásban arányuk mintegy huszonegy százalék volt).⁶² Hartán ekkor a lakosság kerek ötven százaléka (4.508-ból 2.254 fő) vallotta magát német nemzetiségűnek.⁶³ A német nemzetiségű lakosok aránya a tanácsstagok között ekkor ötvenhat százalék volt, a tanácsi bizottságok tagjai között ötvennyolc,⁶⁴ a Hazafias Népfront választott testületeiben pedig negyvennégy.⁶⁵ Ezen képviselői arány a kalocsai járásban az átlagosnál némileg jobbként definiálható.

Hangsúlyozandó továbbá, hogy a helyi német nemzetiség képviselőinek is volt lehetősége különböző politikai és kulturális pozíciókat betölteni⁶⁶ (Eiler 2011a: 165). 1981-ben Hartáról egy fő tagja volt a Hazafias Népfront Országos Választmányának, egy pedig a HNF Megyei Bizottság Nemzetiségi albizottságának.⁶⁷ 1987-ben a nemzetiségi lakosság helyi vezető testületekben (Pártbizottság, Közös Tanács, Közös Tanács VB, HNF Bizottság, HNF Elnökség, KISZ Bizottság) betöltött pozícióinak aránya (a KISZ kivételével) legalább ötven százalékos volt. Nem mellékes emellett, hogy a település delegált egy tagot a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének választmányába, egy főt a Hazafias Népfront Országos, egy főt pedig a Hazafias Népfront Bács-Kiskun Megyei Nemzetiségi Bizottságának tagságába, s ugyancsak hartai személy töltötte be a Bács-Kiskun Megyei Tanács Nemzetiségi Bizottságának elnöki tisztségét.⁶⁸ Az ily módon megerősödő kapcsolati tőkével rendelkező Nánai András tanácselnök erőfeszítései tehát a fokozatosan országos tekintetben is enyhülő nemzetiségpolitikával társultak, amely Bács-Kiskun megyében szorosán összefonódott a megye kultúrátámogató politikájával és a megyei múzeum, illetve a regionális múzeumok

⁶² Ekkor a beszámoló szerint Bátyán és Dusnokon délszlávok, Hajóson és Hartán németek, Miskén és Dunaegyházán pedig szlovákok éltek. MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [319.] A Bács-Kiskun megyei Tanács Nemzetiségi Albizottságának beszámolója a kalocsai járásban élő nemzetiségek helyzetéről. 1. p.

⁶³ A kimutatás a „nemzetiségi lakosság” arányáról tájékoztat: MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [319.] A Bács-Kiskun megyei Tanács Nemzetiségi Albizottságának beszámolója a kalocsai járásban élő nemzetiségek helyzetéről. 1981. 03. 26. 1. sz. melléklet.

⁶⁴ Uo. 2. sz. melléklet.

⁶⁵ Uo. 3. sz. melléklet.

⁶⁶ Kiemelendő, hogy a hartai sikeresnek tűnő érdekérvényesítés nem reprezentatív a német nemzetiség országos viszonylatában, ahol a megválasztott nemzetiségi származású tanácsstagoknak vagy képviselőknek gyakorta nem volt lehetőségük érdekeiket képviselni. Dobos 2020: 302. Vö. Áts 1976.

⁶⁷ MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [319.] A Bács-Kiskun megyei Tanács Nemzetiségi Albizottságának beszámolója a kalocsai járásban élő nemzetiségek helyzetéről. 1981. 03. 26. 7. p.

⁶⁸ MNL BKML XXVIII. 732. b. 2–3. / 1987, Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. 1987. 03. 04. 2. sz. melléklet.

muzeológusainak honismereti mozgalom működését szorgalmazó, nemzetiségi néprajzi kutatásokat hangsúlyosan előmozdító kezdeményező-készségével.⁶⁹

Lokális törekvések, valamint Harta a német szövetség és az országos politika látóterében

A kollektivizálást követően immáron nemcsak a lakosságcsere társadalmi kohéziót sújtó következményei, hanem a korábban megszokott életforma radikális megváltozása is fenyegette a lokális közösséget. Az ütőképes működés, sikeres termelés eléréséhez szükséges volt a termelősövetkezetekben tapasztalható etnikai konfliktusok, elkülönülések megszüntetése. Eiler Ferenc tulajdonképpen ezen akadályok sikeres leküzdésében (termelés növelése, etnikai viszonyok konszolidálása) látja Harta település nemzetiségi sajtóban első ízben való reprezentáltságának okát.⁷⁰ E megnövekedett sajtóérdeklődés a helységben működő termelősövetkezetek egyesítéséig érhető tetten, amikor a helyi lakosság számára elsődleges munkalehetőséget nyújtó termelősövetkezetek 1974-ben Erdei Ferenc Termelősövetkezet néven egyesültek, megszüntetve a korábbi etnikai különállási tendenciákat (Eiler 2010a: 330–331, 2011a: 148–151, 159–166).

Az említett radikális életformaváltozással párhuzamosan alakult meg 1950–1951 telén a település első néptáncsoportja⁷¹ (1962-ben már sváb bált is tartottak⁷²), és az 1952–1953-as tanévtől lehetőség nyílt a gyermekek német oktatására

---

⁶⁹ Hartára vonatkozóan lásd: Eiler 2011b; illetve a témáról a megye délszláv lakosságára vonatkozóan vö. Mándics 1987.

⁷⁰ Válogatásképpen lásd: [sz. n.:] Leistungen einer deutschsprachigen LPG. F. L. I. évf. 6. sz. 5. (1954. 12. [napi dátum nélkül]); Hambuch, Géza: Auf dem „Langenberg“ sollen wieder Weinstöcke blühen Jetzt hat man Lust zur Arbeit. N. Z. III. évf. 14. sz. 4. (1959. 04. 03.); R. T.: Mein Dorf. N. Z. III. évf. 19. sz. 2. (1959. 05. 08.); I. B.: Mit Fleiss und Eintracht für den Erfolg. N. Z. IV. évf. 3. sz. 3. (1960. 01. 15.); I. V.: Die Gewinnbeteiligung in den deutschen LPG. N. Z. IV. évf. 10. sz. 4. (1960. 03. 04.); I. B.: Besteht E' brecht nach den in die LPG eingebrachten Feldern? N. Z. IV. évf. 10. sz. 4. (1960. 03. 04.); Joób Tamás: Der Weg der Hartaer LPG Lenin bis zu den 16 Millionen. N. Z. V. évf. 47. sz. 4. (1961. 11. 24.); [sz. n.:] Schöne Erfolge hat die Gagarin-Brigade der Traktoristen in der LPG „Lenin“ in Hartau/Harta. N. Z. VI. évf. 50. sz. 7. (1962. 12. 14.); Orosz Gábor: Wie wir den Milchertrag steigerten. N. Z. VII. évf. 11. sz. 7. (1963. 03. 15.); Theofil Rétfalvi: So geht es bei uns. N. Z. VIII. évf. 1. sz. 7. (1964. 01. 03.); [sz. n.:] Unter der Ersten. N. Z. IX. évf. 24. sz. 1. (1965. 06. 11.)

⁷¹ A táncsoport 1963-tól nyert hivatalos kereteket: Wünsch 2002: 34, 41.

⁷² T. R.: Schwabenball in Harta. N. Z. 13. évf. 6. sz. 4. (1962. 03. 30.)

az iskolában Rétfalvi Teofil vezetésével (Eiler 2011a: 153, 166–167).⁷³ Rétfalvi egy ötödikeseinek tartott németórán határozta el, hogy a gyerekek segítségével összegyűjti a település nemzetiségi vonatkozású tárgyi emlékeit, kezdeményezése pedig párosult a szülők támogatásával. Helytörténeti szakkört alapított, s 1953-ban került fel az első vitrin az egyik osztályterem hátsó falára az akkor már a hétköznapiakban kevésbé használt tárgyakból. A mai tájház gyűjteményének elődje azonban hamarosan kinőtte az osztálytermi kereteket és ideiglenesen az iskola „zsibongójában”, majd a tanácsháza északi bejáratának lépcsőházában nyert elhelyezést (H. Bartha 1999: 105; Eiler 2011a: 154). 1965-ben Nánai András tanácselnök a HNF segítségével sikeresen megszerzett a megyétől 100.000 Ft-ot házvásárlásra, amiből megvették a mai tájház elődjét, egy, a református templommal szemközti, régi építésű német házat (Eiler 2011a: 161. vö. Berényi 2016: 114–115; Jaszmann 2016: 74–75; Marinka 2019: 310, 312). Rétfalvi Teofil és tanítványai a Helytörténeti Gyűjteményt tovább gyarapították, az 1967-ben megnyílt épület szakmai berendezésének professzionalizációja pedig Bárth János kalocsai és Solymos Ede bajai múzeumigazgatók közreműködését is dicséri.⁷⁴ Az épület megnyitása után Rétfalvi így fogalmazott a kiállítóhelyről: „*Aki megtekinti a hartai helytörténeti gyűjteményt, joggal mondhatja: találkoztam a régi Hartával, láttam a régi Harta egy darabját*” (Rétfalvi 1974: 2473). A helytörténeti gyűjtemény működésének folytonosságát Nánai András közbenjárásával sikerült biztosítani, akinek a Járási Pártbizottság első titkárának segítségével 1977-ben további 100.000 forint állami támogatást sikerült megnyerni az intézmény fenntartására.⁷⁵ 1980-ban, a szombathelyi Honismereti Konferencia munkaanyagában a legjelentősebb hazai német kiállítóhelyek sorában említették Hartát,⁷⁶

⁷³ Ezután a német nyelvoktatás szükségességét a helyi tanács tartósan szem előtt tartotta. 1987-ben a hartai gyermekek mintegy fele részesült anyanyelvi oktatásban, a felnőttek számára pedig nyelvtanfolyamokat indítottak a művelődési házban, s 1989-re huszonnégy tanulócsoporthoz tízenegyben tanítottak német nyelvet. MNL BKML XXVIII. 732. b. 2–3. / 1987, Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. 1987. 03. 04. 1–6. p; MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [2328-n/24.] Tájékoztató a Bács-Kiskun megye nemzetiségi általános iskolák évindításáról és a nemzetiségi oktatás helyzetéről. 1989. 10. 04.

⁷⁴ Kustár – Gotschall 2009: 4–5. Noha a tájház történetének vázolásakor a szerzők Bárth Jánost is rendezőként említik, Bárth János saját bevallása szerint csak ellenőrző feladatokban működött közre a községben.

⁷⁵ MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [1155] Meghívó Harta Nagyközség Tanácsának 1977. november 2-i ülésére. 1977. 10. 25. 4. p. Vö. [név nélkül]: Felújítják a múzeumot. P. N. XXXI. évf. 23. sz. 8. (1976. 01. 28.)

⁷⁶ A tatai Német Nemzetiségi Múzeum, illetve a mecseknádasdi, ófalusi és pusztavámi tájház mellett. MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [cím nélkül] Szombathely, Honismereti Konferencia, 1980. 07. 17. 14. 1.

s Harta Nagyközség Közös Tanácsa még 1987-es, nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról szóló beszámolójában is külön hangsúlyozta Rétfalvi Teofil ekkor már több mint harmincéves tárggyűjtő és idegenvezetői tevékenységét.⁷⁷

Az 1960-es évekre tehát lokálisan megkezdődött a hartai lakásfelszerelések⁷⁸ muzealizálása,⁷⁹ míg országos tekintetben e folyamatok főként az 1970-es évekre datálhatók. Tatán, a mai Német Nemzetiségi Múzeumban (illetve annak elődjében) 1972-től indultak meg az első gyűjtések,⁸⁰ melyek anyagából Fatuska János már 1973-ban kiállítást rendezett, a múzeum pedig 1975-ben önállósult.⁸¹ A folyamatos helyhiánnyal küszködő⁸² intézmény tárgyi anyagát országos hatókörben szisztematikusan gyarapították a következő évek során (Kemecsi 2002: 80–81; 2022: 332–333; Busa 2014a: 275). A gyűjteménybe a hartai bútorok többsége 1973 és 1977 között került be (Busa 2014a: 278, 284). A gyűjtés módszertana tekintetében a kiállított tárgyak etnikus merituma mellett (vö. Bíró – Gagyí 1987: 77) a Busa Mónika által hangsúlyozott népművészeti érték látszik meghatározónak, hiszen a hartai bútorok „*mint a népművészetet jelképező utolsó bizonyítékok*”⁸³ kerültek kiállításra⁸⁴ az alábbi tárlatok során: *A magyarországi nemzetiségek lakáskultúrája* (1975), *A magyarországi németek népművészete* (1976), *A magyaror-*

⁷⁷ MNL BKML XXVIII. 732. b. 2–3. / 1987, Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. 1987. 03. 04. 1, 3.

⁷⁸ A tájházban kiállított bútoroknak jelenleg két fő csoportja különíthető el. A II. világháború után készült enteriőr Schneider Péter és Schneider Péterné munkája, míg az antik bútorok többsége feltehetően Ondeicsik Pálnétól került megvásárlásra. H. Bartha 1999: 107.

⁷⁹ Példaként lásd: S. K.: Gyarapszik a hartai helytörténeti gyűjtemény. P. N. XXVII. évf. 216. sz. 5. (1972. 09. 13.)

⁸⁰ Ekkor Wild Frigyes körlevélben szólította fel a megye német nemzetiségi szervezeteit a múzeum munkájának támogatására. MNL OL XXVIII. I. 1. 25. d. [510/72] Wild Frigyes körlevele a Komárom megyei német szervezetekhez. 1972. 08. 03; MNL OL XXVIII. I. 1. 25. d. [510/72] Wild Frigyes körlevele a Komárom megyei német szervezetekhez. 1972. 08. 09.

⁸¹ Katalógusát Fatuska János szerkesztette, ám azon szerepel kiadási év. Az irodalomjegyzékben lásd: Fatuska é. n.

⁸² MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. Emlékeztető a Német Nemzetiségi Múzeum helyzetét és fejlesztési feladatait tisztázó megbeszélésről. 1982. 02. 03. 3.; MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. Feljegyzés a tatai Német Nemzetiségi Múzeum új állandó kiállításával kapcsolatban felmerült problémákról. 1983. 05. 02.

⁸³ A kiállítások tehát elsősorban a tárgytipusok köré szerveződtek, s a felszámolt háztartások reprezentatív tárgyai vagy a mindennapokban használt munkaeszközei mögött húzódó élet-történeteket-, vagy identitásokat (stb.) kevésbé érintették. E megközelítésmódon változtatott a gyűjtemény 2013-as revíziója után a 2014-ben megnyitott *Daniel Stein – Margaretha Keiber 1912. Az újralfedezett hartai bútor* című kiállítás. Lásd: Busa 2014a: 283–285.

⁸⁴ A lokális kultúra múzeumi reprezentációjára a matyók példáján lásd: Fejős 2005. Vö. Sárkány 1981; Fügedi 1997; továbbá a témáról vö. Verebélyi 2018: 29.

szági német népművészet (1986), *Hartai parasztbútor* (1989).⁸⁵ Ezután a tárgyakat az 1997-ben megnyílt új állandó kiállítás (*1100 év együttélés: a magyarországi németek története a honfoglalástól napjainkig*) rendjébe illesztették (Kemecki 2002: 208). A hazai német bútorok közül a hartai szobabelsőket állították ki az NDK Kulturális és Tájékoztatási Központban 1983-ban.⁸⁶ Ugyancsak Hartára esett a budapesti Néprajzi Múzeum választása 1981–1982-ben, amikor tárgycsere-megállapodásuknak eleget téve a magyarországi németiség tárgyi műveltségét reprezentálandó, egy teljes szobaberendezést gyűjtöttek a településről a kittseei⁸⁷ múzeum számára, amely ekkor a bécsi Néprajzi Múzeum fiáléjaként Kelet- és Délkelet-Európa népi kultúrájának bemutatását tűzte ki célul (K. Csilléry 1987a: 375).⁸⁸

A fentiek mellett ugyancsak lehetőség nyílt a település újraneépítésének 250. évfordulóján (1973-ban) arra, hogy nagyszabású, egyhetes ünnepséget szervezzenek, erről az országos lapok (pl. Magyar Nemzet, Népszava) is beszámoltak,⁸⁹ az eseményen pedig a kitelepített – a települést egyébként ekkoriban már rendszeresen látogató rokonok⁹⁰ – is részt vehettek (Eiler 2011a: 170). Harta mint német község tehát a múzeumi szakemberek mellett a nemzetiségi és az országos sajtó figyelmét is felkeltette.⁹¹ A virágzó közművelődésű település⁹² lakói viseleteikkel visszatérő nyertesei voltak az országos svábbálok népviseleti versenyeknek,⁹³ a tájházat állami delegációk is látogatták, Kurt Petermann tánckutató magyaror-

⁸⁵ Fatuska János már az 1981-es munkáévről szóló beszámolójában említi, hogy 1982-ben tervezik megnyitni a *Magyarországi németek népművészete* című kiállításorozatát, amelynek első tematikus tárlata témájául a festett bútorokat választotta. MNL OL XXVIII. I. 1. 24. d. [1084.] Beszámoló Fatuska János 1981-ben végzett közművelődési tevékenységéről. 1981. 11. 30. 2.

⁸⁶ (dohndorf): Ungarndisches Handwerk I. N. Z. XXVII. évf. 6. sz. 7. (1983. 02. 05.)

⁸⁷ Köpcsény, burgenlandi település.

⁸⁸ Katalógusát összeállította és bevezető tanulmányát készítette: K. Csilléry 1982.

⁸⁹ Illés Sándor: Harta hazahív. Ünnepi hét az újratelepítés 250. évfordulóján. M. N. XXIX. évf. 136. sz. 7. (1973. 06. 13); Schuth, J.: Harta 1723–1973. N. Z. XVII. évf. 25. sz. 3. (1973. 06. 22.); Miklós Dezső: A Dunán érkeztek az ősök. Nsz. 101. évf. 247. sz. 4. (1973. 10. 21.).

⁹⁰ MNL BKML XXXV. 4. 8. cs. 10. ő e. Az MSZMP Megyei Bizottság PMO jelentése a dunavecsei járás területén élő nemzetiségi lakosság helyzetéről. 1969. 05. 12. 6. p; MNL BKML XXVIII. 732. b. 2–3. / 1987, Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. 1987. 03. 04. 6. p.

⁹¹ Párhuzamként lásd: Eitler 2019: 51–60.

⁹² Kenesei István: von Altem und Neuem in Harta. N. Z. XV. évf. 25. sz. 5. (1971. 06. 18.)

⁹³ Például 1960-ban, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem csarnokában tartott harmadik II. világháború utáni svábbálon három hartai pár nyerte el a legszebb öltözékért járó elismerést. J. H.: Rauschende Feststimmung beim heurigen Schwabenball. N. Z. IV. évf. 10. sz. 4. (1960. 03. 04.)

szági körútja során másodikként iktatta be Hartát,⁹⁴ s a Magyar Posta 1981-ben nemzetiségi népviseleti bélyegblokk válogatásán⁹⁵ a hartai viselettel illusztrálta a magyarországi németiség viseletkulturáját.

Himpelmann Péter, Boross Marietta és a hartai festett bútor újrafelfedezése

A népművészeti tárgyak az értelmiségi, polgári otthonokban és nyaralók berendezési tárgyainak sorában már a II. világháború előtt megjelentek, s hartai festett bútorok második virágkorát is azok másodlagos felhasználása hozta el (Boross 1981b: 7, 1981c: 519. vö. Fejős 1991; S. Nagy 1984). A helyiek a II. világháborút követő kitelepítés és radikális életmódváltás következtében felhagytak a bútorok vásárlásával és sok paraszti, s egyúttal német nemzetiségi mivoltukról árulkodó tárgyat eltűzeltek, más darabok faanyagát pedig gazdaságukban hasznosították (pl. sertésólak építéséhez vagy nyúlketrecek készítéséhez) (Boross 1981a: 524). Sok hartai család azonban a festett bútorok közül megőrzött különböző darabokat (akár teljes szobaberendezéseket) még azután is, hogy a régi hosszúházakból kockaházakba költöztek át. Emellett az 1960-as évek végétől egyre több kitelepített hartai család kereshette föl egykori szülőfaluját, akik körében kézzelfogható igény mutatkozott a festett hartai tárgyak vásárlása iránt. E honváguturizmusként (vö. Ilyés 2003) definiálható jelenség során a helyiek a kétszázéves ládáktól az újonnan készített, hartai mintákkal festett lopótökökig sokféle tárgyat értékesítettek (Boross 1981c: 1163, 1981c: 524–525; Eiler 2011a: 162). Ezen folyamatok kétségtelenül befolyásolták a helyiek körében egykori szobaberendezéseik megtartási igényeit, sőt alkalmasint egy ismételten a hartai bútorokkal berendezett reprezentatív helység, „vendégfogadó szobák” kialakítását is (K. Csilléry 1987a: 413–414).

A település festett bútorait a hazai németiség körében megismertető Boross Marietta⁹⁶ már 1957-ben a csányi dinnyésekről közölt tanulmányában is utal Harta termelősövetkezetére a lokális munkamigráció kapcsán (Boross 1959: 618), azonban festettbútorkészítésre fókuszáló kutatásait a visszaemlékezések

---

⁹⁴ MNL OL XXVIII. I. 1. 25. d. [708/1972] Jelentés a Dr. Kurt Petermann /Leipzig, Deutsches Tanzarchiv/ vezetésével 1972. 09. 14-től október 16-ig lezajlott tudományos gyűjtőútról. [718/1972] 1972. 10. 18. 1. p.

⁹⁵ Azonosítószáma: MPIK 3478 a-dB.

⁹⁶ Jelentőségét tudománytörténeti szintézisében kiemeli: Manherz 2012: 72.

tükrében az 1960-as, 1970-es évek fordulóján⁹⁷ egy véletlenszerű zsűrizésnek köszönhetően kezdte meg.⁹⁸ Hat hetet töltött helyszíni gyűjtése során a faluban, amelyet az anyag feldolgozása után több további kiszállás és levéltári kutatás követett.⁹⁹ Eredményeit szaktudományos közönség előtt elsősorban a II. *Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencián* prezentálta (Boross 1981a), s néhány év alatt tudományos és ismeretterjesztő publikációk sorát jelentette meg a témában (Boross 1981b, 1981c, 1982a, 1982b, 1986, 1997, 1999).

Boross Marietta hartai bútorokról szóló kismonográfiáját a szerkesztőség 1978-ban még önálló kiadványként tervezte kiadni *Hartauer Bauernmöbel* címen 1981-ben,¹⁰⁰ viszont a Tankönyvkiadó Nemzetiségi Szerkesztőségi Tanácsának 1980. május 29-re összehívott ülésének munkaanyagában a kötet már 1982-re volt előirányozva.¹⁰¹ A Tankönyvkiadó 1981. szeptember 25-én levélben tájékoztatta Réger Antalt, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének főtítkárát, hogy az *Ungarndeutsches Handwerk* című kiadványt nyomdakész állapotban előkészítették és a munkával kapcsolatban kifogás nem merült fel, ám a nyomdába küldés előtt a szövetség megerősítését kérték.¹⁰² A Tankönyvkiadó Nemzetiségi szerkesztősége által jegyzett jelentés beszámol arról, hogy Boross Marietta korábban önálló kötetként megjelentetni tervezett kéziratát¹⁰³ végül Lantosné Imre Mária mecseknádasdi és óbányai fazekasságot bemutató tanulmányával közös kiadványban¹⁰⁴ jelentetnék meg. A szerkesztőség hangsúlyozta a pozitív lektori véleményeket és a kéziratok magas színvonalát, ugyanakkor az adminisztráció nehézségeit is.¹⁰⁵ Noha a főtítkárhoz küldött másik szerkesztői

⁹⁷ Schneider Péter közlése, 2022. Illetve lásd Boross Marietta első vonatkozó cikkét a Népművészet – Házipar c. folyóiratban: Boross 1973.

⁹⁸ Himpelmann Péter ugyanis nyugdíjba vonulása után néhány tárgyat készített egy NSZK-ba emigrált hartai származású testvérpár kérésre, akiknek csak zsűrizással ellátott tárgyakat volt lehetősége kivinni az országból, így a mester a Népi Iparművészeti Tanács látóterébe került. Sebőkné Leitert Julianna közlése, 2023.

⁹⁹ Mayer, Eva: Reiche Kultur der Ungarndeutschen erschliessen. N. Z. XXVII. évf. 7. sz. 7. (1983. 02. 17.)

¹⁰⁰ MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [68/1978] A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége Kiadványterve 1981–1985. 1978. 12. 04. 2. p. 8. sz.

¹⁰¹ MNL OL XXVIII. I. 1. 26. d. [710] Munkaanyag a Tankönyvkiadó Nemzetiségi Szerkesztőségi Tanácsának 1980. május 29-i ülésére. 1980. 05. 29. 4.

¹⁰² A levél mellékleteként két szerkesztői jelentést és négy lektori véleményt is eljuttattak a szövetségnek. MNL OL XXVIII. I. 1. 27. d. [835.] Mészáros György főszerkesztő és Tóth Györgyné felelős szerkesztő levele Réger Antal főtítkárnak. 1981. 09. 25. 1.

¹⁰³ A kézirat a 32416 számot viselte.

¹⁰⁴ A kiadvány a 32422 számot viselte.

¹⁰⁵ MNL OL XXVIII. I. 1. 27. d. [835.] A Tankönyvkiadó Nemzetiségi Szerkesztőségének jelentése a 32422. sz. kéziratról. 1981. 09. 25. 1.

jelentésen aláírás nem olvasható, a szöveg megfogalmazása alapján az kétségtelenül Manherz Károly tollából született. Manherznek finansziális okokból szükséges volt indokolnia, hogy a kötetben (a két tanulmányban összesen) miért szerepel hat ívnyi folyószöveg mellett három ívnyi fényképes illusztráció,¹⁰⁶ amelyet a szerkesztőség végül elfogadott. Ugyancsak Manherz jelentéséből ismert, hogy a két szerző kéziratát egyaránt magyar nyelven nyújtotta be, amelyet a szerkesztőség fordított németre. A fordításokat Manherz Károly ellenőrizte, különösen a dialektológiai szakterminológia egységesítésének tekintetében.¹⁰⁷ Boross Marietta hartai festett bútorokról szóló tanulmányát Domanovszky György és Bodrogi Tibor lektorálta (egyaránt elismerő szavakkal),¹⁰⁸ L. Imre Mária írásához pedig két *dr. univ.* diszsertációhoz kapcsolódó opponensi (Tálas István és Molnár László által jegyzett) véleményt mellékeltek, egyaránt *summa cum laude* minősítéssel.¹⁰⁹ A kötetről a recenziók szerzői elismeréssel szóltak (Szojka 1987; Verebélyi 1989), s a könyv sikerére való tekintettel azt 1986-ban ismét kiadták (Boross 1986), Boross Marietta pedig 1999-re munkáját Manherz Károly kérésére önálló kötetévé dolgozta (Boross 1999).

Boross Marietta hartai terepmunkája idején házigazdája Himpelmann Péter¹¹⁰ volt,¹¹¹ akinek munkásságát mind a német szövetség, mind a Népi Iparművészeti Tanács irányába sikerült becsatornáznia. Az ekkor már nyugdíjas mesterrel Boross jó barátságot kötött, s a bútorfestés sok évtizedes kihagyás után való foly-

¹⁰⁶ Ami számszerűen hatvan színes és százötz fekete-fehér fénykép közlését jelentette.

¹⁰⁷ MNL OL XXVIII. I. 1. 27. d. [835.] Manherz Károly szerkesztői jelentése az „Ungarndeutsche Studien” 2. kötetének /Német népi mesterségek/ munkálatairól. [dátum nélkül]. 1. p.

¹⁰⁸ MNL OL XXVIII. I. 1. 27. d. [835.] Bodrogi Tibor: Lectori véleménye Boross Marietta: Hartauer bemalte Bauernmöbel c. kéziratáról. 1981. 08. 07. 1–3.; MNL OL XXVIII. I. 1. 27. d. [835.] Bodrogi Tibor: Lectori véleménye Boross Marietta: Hartauer bemalte Bauernmöbel c. kéziratáról. 1981. 08. 06. 1.

¹⁰⁹ MNL OL XXVIII. I. 1. 27. d. [835.] Tálas István: Lectori vélemény Lantosné Imre Mária: Az óbányai kerámia a dél-dunántúli agyagművesség keretében. 150+32. 35 ábra, 4 vázlat. Bp. 1978. 1978. 02. 24. 1–2.; MNL OL XXVIII. I. 1. 27. d. [835.] Dr. Molnár László egyetemi docens: Bíráló: Lantosné Imre Mária: Az óbányai kerámia a dél-dunántúli agyagművesség keretében c. bölcsészdoktori dolgozat[á]ról. 1979. 02. 06. 1–2.

¹¹⁰ Himpelmann Péter (1914–1999) 1928-tól 1935-ig mestere, Hoffmann Péter haláláig asztalosinasként működött Hartán, ezután saját külön kérelemre (mivel ekkor még nem volt nagykorú) nyerte el műhelyengedélyét és nyithatta meg saját műhelyét, ahol maga készítette és maga festette bútorokat értékesített a II. világháború kitéréséig. A háború után Kalocsán, majd Dunaújvárosban, később a vecsési vegyesipari vállalatnál vállalt munkát. HH NIO 0457. Kérdőív (1975. 07. 29.); HH NIO Kérdőív (1983. 01. 24.)

¹¹¹ Schneider Péterné közlése, 2022.

tatására¹¹² és rendszeres zsűriztetésre bízta,¹¹³ valamint hathatósan közreműködött abban is, hogy elkészüljön 1983-ban a *Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta* című félórás németnyelvű TV film.¹¹⁴ Ugyancsak támogatásával nyerte el Himpelmann 1979-ben a Népművészet Mestere címet, a magyarországi németek sorából másodikként,¹¹⁵ a bútorfestők sorából pedig elsőként.

A második világháború utáni évtizedekből az 1970-es évek közepéről rendelkezünk első ízben forrásokkal a lokális vezetés helyi festettbútorkészítésre vonatkozó törekvéseivel kapcsolatban. Szembetűnő, hogy 1975-ben,¹¹⁶ Himpelmann Péter *Népi Iparművész* címének odaítélésekor a település vezetői, Nánai András tanácselnök¹¹⁷ és Szokola Imre párttitkár közös támogatólevelet fogalmazott meg a sikeres eredmény érdekében.¹¹⁸ 1977 novemberében pedig Nánai András tanácselnök a tanácsülésen beszámolt a tagoknak arról, hogy tudomása szerint a „*bútorfestést községünkben három fő végzi,¹¹⁹ nagy szakértelemmel, de sajnos előrehaladott koruk miatt féltő, hogy az országban egyedülálló »Hartai Népművészet« folytatása nem lesz biztosítható.*”¹²⁰ A vonatkozó folyamatokat utódai is figyelemmel kísérték, s 1987-ben is hangsúlyozták az utánpótlás támogatásának szükségességét a festettbútorkészítés terén.¹²¹

¹¹² Illés Sándor: Piros virág a tükrös dobozon. M. N. XXXIV. évf. 262, 6. sz. (1978. 11. 05.); Kenesei, István: Peter-Vetter malt wieder. N. Z. XV. évf. 30. sz. 5. (1971. 07. 23.); [sz. n.:] A régi népművészek nyomdokain. P. N. XXXI. évf. 13. sz. 5. (1976. 01. 16.)

¹¹³ Az ekkor még a településen működő Knodel házaspár és Hársfői Péterné nem zsűriztette munkáit.

¹¹⁴ Rendező: Johann Wolfart, hangmérnök: Velkovic Vilmos, operatőr: Lajtai György, szakértő: Boros Marietta. A film a Csorba Győző Könyvtár archívumából szabadon hozzáférhető: <https://www.youtube.com/watch?v=AGbhwUYkSvI&t=1514s> Letöltés: 2023. 02. 17.

¹¹⁵ A hazai németiség köréből a címet elsőként – a fent említett Lantosné Imre Mária által is megszólaltatott – Teimel István óbányai fazekas nyerte el 1973-ban.

¹¹⁶ HH NIO 0457. 5. Himpelmann Péter bútorfestő kisiparos /Harta/. 1975. 07. 30.

¹¹⁷ Nánai András kézműipar és tárgyalgó népművészet iránti affinitásában meghatározó lehetett, hogy a II. világháború előtt szíjártóként dolgozott (H. Bartha 1999: 102).

¹¹⁸ HH NIO 0457. Himpelmann Péter hartai kisiparos „Népi Iparművész” cím felterjesztése. 1975. 07. 29.

¹¹⁹ Noha a forrás a személyeket nem nevesíti, kétségtelenül a következők voltak: Kunc Mártonné, majd Hársfői (Hoffmann) Péterné Himpelmann Katalin (1905–1993), Knódel János (1911–1990), Himpelmann Péter (1914–1999). Életrajzi adataikról lásd: Schneider 2021a: 10.

¹²⁰ MNL OL XXVIII. I. 1. 14. d. [1155] Meghívó Harta Nagyközség Tanácsának 1977. november 2-i ülésére. 1977. 10. 25. 4.

¹²¹ MNL BKML XXVIII. 732. b. 2–3. / 1987, Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. 1987. 03. 04. 6.

Ugyan népi iparművészeti szövetkezet nem alakult a községben,¹²² Nánai András tanácselnök hathatós közbenjárására¹²³ létrejött a helyi Erdei Ferenc Termelőszövetkezet mellékküzemága¹²⁴ amely tiszavirág-életű fennállása ellenére szervezett keretek között biztosította a bútorfestés átörökítését. A Himpelmann Péter által vezetett oktatás 1980-ban kezdődött meg két csoportban, az egyikben kisebb, a mester által tervezett ajándéktárgyakat,¹²⁵ a másikban nagyobb bútorokat készítették,¹²⁶ illetve egy, e célra létesített asztalosműhely is segítette munkájukat.¹²⁷ Noha a napjainkban aktívan tevékenykedő, hartai forma- és motívumkinccsel dolgozó alkotók, Schneider Péterné Haraszi Mária (1953–),¹²⁸ Monda Lászlóné Schettrér Klára (1958–) és Sebőkné Leitert Julianna (1958–) már az 1970-es évek második felében is megkezdték a településen élő idős mesterek valamelyikénél a bútorfestés elsajátítását,¹²⁹ egyaránt részt vettek a Himpelmann Péter által vezetett tanfolyamon és a szövetkezetek mellékküzemágában is munkát vállaltak, így a kezdeményezés kétségtelenül meghatározó volt pályájuk alakulásában. A lelkes fiatalokból, alkalmasint más üzemekből (pl. térszagyár) érkező tehetséges lányokból verbuvált csoportok vezetésében az említett, képzetesebb és rutinosabb fiatalasszonyok segítettek Himpelmann Pétert, akinek egyébként lánya is a mellékküzemben vállalt munkát.¹³⁰ A szövetkezeti helységeken folyó bútorfestést a résztvevők munkaidőarányosan végezték (tehát nem előre megszabott mennyiségű készterméket kellett leadniuk), az értékesítésről pedig a termelőszövetkezet gondoskodott.¹³¹ Három év után azonban felhagytak a tárgykészítéssel, mert a ter-

---

¹²² Ettől függetlenül Himpelmann Péternek a Népi Iparművész cím elnyerése után egyéni alkotóként is lehetősége volt tárgyait a fővárosban értékesíteni. Monda Lászlóné közlése, 2023. A népi iparművészeti tárgyak értékesítésére vonatkozóan lásd Cseh Fruzsina e kötetben közölt A tárgyalakító népművészet gazdasági alapjai. A magyarországi népművészet kereskedelme a II. világháború után című tanulmányát.

¹²³ Párhuzamként lásd: Eitler 2018: 238.

¹²⁴ Boross 1981a: 1163; 1981c: 525. Továbbá lásd: Eöry, Éva: Herz für die Möbel. N. Z. XXIV. évf. 42. sz. 5. (1980. 10. 19.); E. É.: A bútorfestő. K. Ú. XXI. évf. 45.sz. 2–3. (1980. 11. 04.); ml: Kippelschrank nach altem Muster. N. Z. XXVIII. évf. 44.sz. 4. (1984. 11. 03.)

¹²⁵ Az elsősorban nyaralók, kirándulók által vásárolt ajándéktárgyak készítését Himpelmann Péter már korábban megkezdte, a visszaemlékezők szerint kiaknázva a turizmus nyújtotta lehetőségeket. Ament Éva közlése, 2022.

¹²⁶ Schneider Péterné közlése, 2022.

¹²⁷ Sebőkné Leitert Julianna közlése, 2023.

¹²⁸ Himpelmann Péter mellett a tanulmány publikálásának idejéig az egyetlen Népművészet Mestere címmel elismert hartai bútorfestő.

¹²⁹ E momentum fontosságát mindhárom alkotó egyaránt hangsúlyozta.

¹³⁰ Monda Lászlóné közlése, 2023.

¹³¹ Schneider Péterné közlése 2022.

mékek előállítására a szövetkezet vezetésének nem tűnt kifizetődőnek (Schneider 2021a: 30), a festettbútorkészítést pedig egyénileg – és tartósan – a mesterséget már korábban elsajátító személyek folytatták Himpelmann Péter nyomdokain.

Összegzés

A Magyarországon élő német nemzetiség tagjainak a II. világháború utáni évtizedekben komplex nehézségeket kellett áthidalnia. Lokális tekintetben a vagyonek elkobzás égető problémái mellett a generációk óta ismert rokoni és szomszédai, baráti hálóik felbomlottak, ezrek éltek személyi kiszolgáltatottságban. A hatóságok által németként definiált lakosság országos kohézióját az ekkor hazánkban élő németiség öndefiníciói sem biztosították, hiszen a korábban különálló csoportokat (pl. középkori eredetű németiség, Duna-menti svábok, német városi polgárság) kizárólag a közös trauma kötötte össze a kollektív büntetés 1953-ig kézzelfogható gyakorlati hátrányai mellett. Az egyének és lokális közösségek egyaránt keresték helyüket az átalakult viszonyok között, akiket a szintén útkereső Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége igyekezett 1955-ös megalakulása után összefogni.

A német szövetség feladata – névváltozásai és szervezeti átalakulása ellenére – a hazai német lakosság kulturális életének koordinálása és a központi pártpropaganda közvetítése maradt az 1960-as évekig. Kétségtelen azonban, hogy a szövetség már az 1950-es években is figyelmet fordított a főként falvakban élő németiség néprajzi értékeinek gyűjtésére és a lokális hagyományok megőrzésére, ám ezen törekvések – a szövetség mozgásterének megfelelően – elsősorban a tánc csoportok, énekkarok és zenekarok működését biztosították. A professzionalizációs folyamatokat főként az 1970-es évektől kitapintható óvatos demokratizálódás mozdította elő, amikortól a lelkes önkéntesek mellett a szövetség gyakran működött együtt szakemberekkel, a néprajz terén annak vezető intézményeivel (pl. Magyar Néprajzi Társaság, Néprajzi Múzeum, MTA Néprajzi Kutatócsoport). Kiépült a nemzetiségi bázismúzeumi és báziskönyvtár-hálózat, s ekkor már a főként német nyelvű, tudományos ismeretterjesztő kiadványok megjelentetését a Tankönyvkiadó Nemzetiségi Szerkesztősége biztosította. A szövetség anyanyelvű hetilapja a *Neue Zeitung* az olvasóközönség széles csoportjait is képes volt megszólítani, továbbá német nyelvű rádió- és TV-műsorok is elérhetőek voltak az ország egész területén.

Történeti tekintetben Harta település etnikai és konfesszionális zárvány jellege, a község gazdasági jellemzői (a kiegészítő foglalkozási kényszer és a dunai

kereskedelemben való bekapcsolódás) voltak azok a tényezők, amelyeknek köszönhetően a 19. század első évtizedeire a lokális festőasztalosközpont létrejött, illetve kialakult annak sajátos, ugyanakkor II. világháborúig időtálló egységes tárgykészlete és mintakincse. E bútorkészítő (és felhasználási) gyakorlat kétségtelenül nem maradt volna fenn, ha Bács-Kiskun megye politikája nem lett volna relatíve elfogadó a nemzetiségekkel szemben, illetve a megyében ne lett volna kiemelkedő az 1960-as évek végétől a honismereti mozgalommal szorosan összekovácsoló kultúrátámogatás. Ugyancsak szükségeltetett a helyi értelmiség és a hartai tanács német örökséget pártoló attitűdje, amely az 1950-es évek végétől biztosította a község kiemelt szerepét mind a német szövetség hagyományörző és kultúrareprezentációs aspirációi, mind az országos nagypolitika terén.

Úgyszintén a „szerencsés csillagzatnak” köszönhető, hogy az 1970-es évek elején élt még olyan bútorfestő Hartán, akit Boross Mariettának lehetősége volt felkeresni, a munka folytatására biztatni és a Népi Iparművészeti Tanács tevékenységébe is becsatornázni. Boross kismonográfiájának és aktív publicisztikájának köszönhetően az idős mester országos hírnévre tett szert, elnyerte a Népművészet Mestere kitüntetését. Himpelmann Péter kiállításokon és nemzetiségi gálaműsorokon való visszatérő részvétele, illetve a tatai Német Nemzetiségi Múzeum egyidejű vonatkozó tevékenysége az 1980-as évekre a hazai németiség legemblematikusabb festettbútor-stílusává, közös örökségévé emelte a hartai bútorokat. A községi tanács (Nánai András tanácselnök) kezdeményezésével pedig lehetőség volt e lokális örökséget – ha ideiglenesen is – a helyi termelőszövetkezet tevékenységébe terelni, s az érdeklődő, a bútorfestést esetenként a községben még élő három mester egyikénél már kipróbáló tehetséges ifjúság bevonásával egy generációnyi, napjainkig is aktív utánpótlást biztosítani a hartai bútorfestésnek.

1. kép: Ismeretlen mester által készített hartai ággyvég 1855-ből (Néprajzi Múzeum, Bútor- és világítóeszköz-gyűjtemény, NM 60.75.27, gy.: Csilléry Klára, 1960. Fotó: Szász Marcell)

2. kép: Knodel János által készített hartai ággyvég 1938-ból (Néprajzi Múzeum, Bútor- és világítóeszköz-gyűjtemény, NM 64.68.1, gy.: Csilléry Klára, 1964. Fotó: Szász Marcell)

3. kép: Ismeretlen mester által készített hartai kisláda 1871-ből (Néprajzi Múzeum, Bútor- és világítóeszköz-gyűjtemény, NM 130573 gy.: Kungazda János, 1931. Fotó: Szász Marcell)

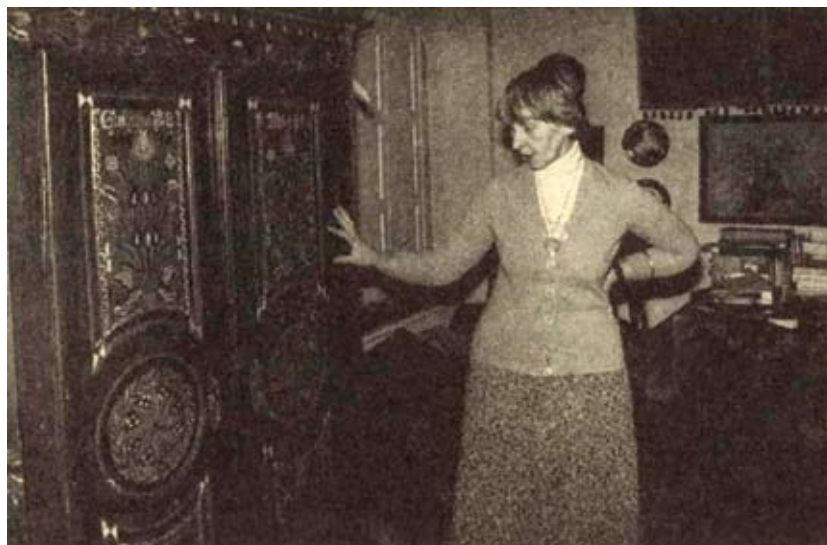
4. kép: Dr. Wild Frigyes, a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének főttkára átadja az első díjat az 1960-as Országos Svábbbálon (Landesschwabenball) rendezett népviseleti verseny győzteseinek, a két hართai pár egyikének (Ismeretlen fényképész felvétele (Forrás: N. Z., IV. évf. 10. sz. 3. 1960)

5. kép: A Magyar Posta 1981-es, hazai nemzetiségi népviseleteket bemutató bélyegblokkja. A magyarországi németséget egy hართai pár képviseli (Azonosítószáma: MPIK 3478 a-dB. Saját tulajdon)

6. kép: Himpelmann Péter hartai bútorfestő, a Népművészet Mestere (Boross Marietta felvétele. Forrás: Boross 1986: 140)

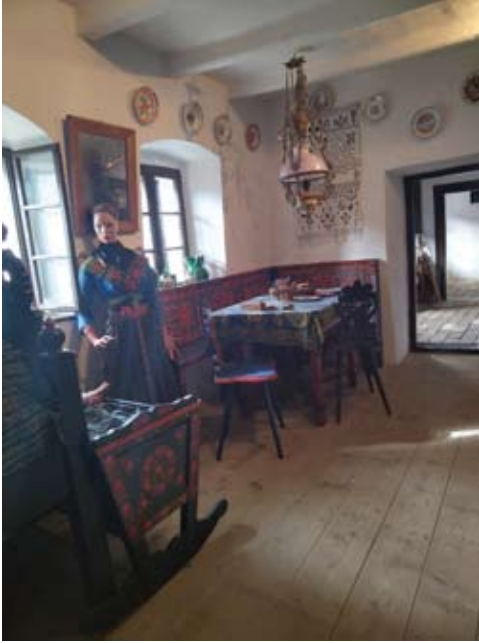
7. kép: Boross Marietta egy 1881-es készítésű hartai festett szekrényt vizsgál (Papp László felvétele. Forrás: N. Z., XXVII. évf. 7. sz. 7. 1983)

8. kép: Himpelmann Péter tanítványaival (Ismeretlen fényképész felvétele, K. Ú., XXI. évf. 45. sz. 3. 1980)

9. kép: Himpelmann Péter az általa készített székekről mesél a *Petőfi Népe* fotóriporterének (Szilágyi Mihály felvétele, P. N., XXXI. évf. 13. sz. 5. 1976)

10–13. kép: Részletek a hartai tájházból (Fotó: Ament-Kovács Bence, 2022)

14. kép: Rétfalvi Teofil helytörténész tanár (1919–2006) mellszobra a tájház udvarán (Fotó: Ament-Kovács Bence, 2022)

15. kép: Nánai András (1922–2021) egykori tanácselnök otthonában (Fotó: Kustár Rozália, 2019)

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Levéltári források

- HH NIO = Hagyományok Háza, Népi Iparművészeti Osztály Népi Iparművész nyilvántartása
HH NIO 0457. Himpelmann Péter bútorfestő felterjesztési dokumentációja Népi Iparművész címre.
MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
MNL BKML XXIII. 732. Harta község tanácsának iratai (1950–1990)
MNL BKML XXVIII. 5. Hazafiás Népfront Bács-Kiskun Megyei Titkárságának Iratai (1951–1989)
MNL BKML XXXV. 4. MSZMP Kalocsai Járási Bizottsága és alapszervezeteinek iratai (1957–1983)
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL OL XXIII. I. 1. Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége Iratai. (1955–1995)

Forráskiadványok

- 2018 *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez*. Szerk.: Tóth Ágnes. Budapest: Argumentum Kiadó.

Napi sajtó

- F. L. = Freies Leben
K. Ú. = Képes Újság
M. N. = Magyar Nemzet
Nsz. = Népszava
N. Z. = Neue Zeitung
P. N. = Petőfi Népe

Szakirodalom

- ÁTS Erika (szerk.)
1976 *Több nyelven egy akarattal. Nemzetiségek a Magyar Népköztársaságban*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.

BAUSINGER, Hermann

1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, C. évf. 1–4. sz. 24–37.

BARTA Lajos, H. (összeáll.)

1999 *Harta (és a hartaiak mondják kétezer küszöbén...)*. Harta: Harta Önkormányzata.

BÁRTH János

2010 Néprajzi és történeti tájak a Duna-Tisza közén. In: Báর্থ János (szerk.): *Tárgyak, jelek, virágok. Tanulmányok Bács-Kiskun megye népművészetéről*. 5–14. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

BERÉNYI Marianna

2016 Alulról jövő múzeumalapítók: A kádár-rendszer civil kezdeményezésére létrejövő múzeumai. *Múzeumcafé*, 10. évf. 54. sz. 111–125.

BÍRÓ Zoltán – GAGYI József

1987 A foklorizmus háttéréről. In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új köntösben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. 63–81. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lídia

2019 Örökség, globalizáció és lokalitás. *Ethno Lore*, XXXVI. évf. 9–24.

BOROSS Marietta

1959 Adatok a csányi felesdinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. *Ethnographia*, LXX. évf. 4. sz. 579–621.

1973 Hartai festett bútorok. Látogatás Himpelmann Péter bútorfestő asztalosnál. *Népművészet – Háziipar*, 14. évf. 3. sz. 10–11.

1981a A hartai bútorfestés. *Élet és Tudomány*, XXXVI. évf. 37. sz. 1160–1163.

1981b Die bemalten Möbel der Donauschwaben (Hartau). *Neue Zeitung*, 25. évf. 4. sz. 7. 1981. január 17.

1981c A hartai festett bútorok. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A II. Békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai*, III. 519–525. Budapest – Békéscsaba: Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya.

1982a Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta. In: Manherz, Karl (szerk.): *Ungarndeutsches Handwerk*. 7–157. Budapest: Tankönyvkiadó. [első kiadás]

- 1982b Hartauer Reiterkasten. In: Hambuch, Géza et al. (szerk.): *Deutscher Kalender*. 72–78. Budapest: Demokratischer Verband Ungarndeutschen.
- 1986 Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta. In: Manherz, Karl (szerk.): *Ungarndeutsches Handwerk*. 7–157. Budapest: Tankönyvkiadó. [második kiadás]
- 1997 Hagyományos hartai festéssel... *Barátság*, 4. évf. 4. sz. 1807–1808.
- 1999 *Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta*. (Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 16.) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Mikszáth Kiadó.
- BUSA Mónika
- 2014a Hartai bútorgyűjtemény a német nemzetiségi múzeumban: gyűjtés, feldolgozás, bemutatás. *A Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 20. évf. 275–287.
- 2014b *Hartai bútorok – Hartauer Möbel*. (A Német Nemzetiségi Múzeum Gyűjteményei, 1.) Tata: Kuny Domokos Múzeum.
- CSILLÉRY Klára, K.
- 1979 A hartai bútor. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, II. 482–484. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980 Komáromi bútor. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, III. 245–246. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982 *Die Bauernmöbel von Harta. Erläuterungen zur Möbelstube der Ungarn. Deutschen in der Sammlung des Ethnographischen Museums Schloss Kittsee*. (Kittseer Schriften zur Volkskunde, 1.) Kittsee: Österreichischen Museums für Volkskunde – Ethnographisches Museum Schloss Kittsee.
- 1987a A hartai bútor. *Cumania*, 10. évf. 375–418.
- 1987b A komáromi láda és hatása a sárközi „bútorvirágzásra”. *Múzeumi Műtárgyvédelem*, 17. évf. 47–74.
- DOBOS Balázs
- 2020 Magyarországi nemzetiségek a kommunista rendszer kiépülésétől a rendszerváltásig In: L. Balogh Béni – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba (szerk.): *Az együttélés történelme. Nemzetiségi kérdés Magyarországon*. 289–308. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.
- EILER Ferenc
- 2008 Ethnizität, lokale Macht und öffentliches Leben in einem ungarisch-deutschen Dorf: Harta 1930–1956. In: Hausleitner, Mariana (szerk.):

Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel und Südosteuropa 1951–1953. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, 114.) 137–155. München: Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas.

- 2010a Etnicitás, helyi társadalom és hatalom egy magyarországi német településen: Harta, 1920–1989. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás: különbségteremtő társadalom.* 313–335. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó.
- 2010b A nemzetiségi kérdés Hartán, 1930–1945: Szereplők, motivációk és törekvések. *Limes*, 66. évf. 2. sz. 57–74.
- 2011a *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta, 1920–1989.* Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- 2011b A nemzetiségi politika hatásai egy német származású település életére: Harta, 1945–1989. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.) *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban.* 347–368. Budapest: Argumentum Kiadó.
- 2012 A németek „számonkérése” Társadalmi, gazdasági következmények Hartán, 1945–1959. *Korall*, 13. évf. 47. sz. 126–156.

EITLER Ágnes

- 2018 A kónyi verbunk. Egy tánc-szokás változása a 20. században. In: Romsics Imre (szerk.): *Hagyomány – szellemi kulturális örökség – népies rendezvény. Pillanatképek a mai népművészetről. Néprajzi konferencia előadások. Kalocsa, 2017. július 5–7.* (Kalocsai Múzeumi Értekezések, 19.) 225–242. Kalocsa: Viski Károly Múzeum.
- 2019 Egy örökségelem története és kontextualizációs lehetőségei. Az Ecséri lakodalmas. *Ethno Lore*, XXXVI. évf. 51–80.
- 2023 *A színpadra vitt népi kultúra szerepe a lokalitás szervezésében. Összehasonlító néprajzi vizsgálat.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2023.027>

FATUSKA János

- é. n. *Német Nemzetiségi Múzeum Tata – Ungarndeutsches Museum Totis.* K. n.: H. n.

FEJŐS Zoltán

- 1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat.* 143–159. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

- 2005 Matyók és Mezőkövesd. A helyi kultúra múzeumi reprezentációjának néhány kérdése. In: Bárh Dániel (szerk.): *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. (Folcloristica, 9.) 463–474. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- FEKETÉNÉ KORDÉ Katalin
- 2005 *Harta – Hartau képes útikönyve*. (Néprajzi füzetek, 2.) Kecskemét: Via Tours Kiadó Kft.
- FÉL Edit
- 1935 *Harta néprajza*. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet.
- 1991 Összegezõ visszatekintés a paraszti társadalom kutatására. *Ethnographia*, CII. évf. 1–2. sz. 168–180.¹³²
- FÖGLEIN Gizella
- 2001 Nemzetiségi jog és politika Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*, 13. évf. 4. sz. 40–77.
- FÜGEDI Márta
- 1997 *Mítosz és valóság: a matyó népművészet*. (Officina Musei, 6.) Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- FÜLEMILE Ágnes
- 2018 Népművészeti örökség és hagyományörzés Magyarországon. In: Götz, Eszter (szerk.): *Kéz/Mű/Remek Nemzeti Szalon 2018 Népművészet*. 45–61. Budapest: Mücsarnok Nonprofit Kft.
- GLASS, Christian – VÁNDOR, Andrea – PERENČEVIĆ, Leni – HAMPE, Henrike
- 2012 Migration im Donauraum. Die Ansiedlung der Deutschen im 18. Jahrhundert und ihre Folgen – Die Ausstellung. In: Glass, Christian (Hrsg.): *Migration im Donauraum. Die Ansiedlung der Deutschen im 18. Jahrhundert und ihre Folgen*. 31–127. Ulm: Donauschwäbische Zentralmuseum.
- HUTTERER Miklós
- 1973 A magyarországi német népcsoport. *Népi kultúra – Népi társadalom*, VII. évf. 93–117.
- ILYÉS Zoltán
- 2003 Az emlékezés és az újratanulás terei – a „hónvagyturizmus” mint tér- és identitás szervezés. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k*,

¹³² A kézirat posztumusz kiadásában, összeállításában és fogalmazásában közreműködött: Hofer Tamás.

tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata: tanulmányok. 51–58. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András

2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Krizsa Könyvek, 43.) 7–28. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

JASZMANN Gabriella

2016 A honismereti szakkörtől a helytörténeti gyűjteményen át a tájházig. In: Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szabadegyetemi előadások a Heimatmuseumban 2015/2016.* 73–84. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény.

KEMECSI Lajos

2002 A néprajzi gyűjtemény. In: Fülöp Éva – Kisné Cseh Julianna (szerk.): *A tatai múzeum története 1912–2002.* 79–96. Tata: Kuny Domokos Múzeum.

2022 Fatuska János búcsúztatása. In: Kemecsi Lajos: *Hétköznapi hagyatéka. Tatai néprajzi tanulmányok.* 332–333. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar – Néprajzi Múzeum.

KÖPECZI Béla

1977 A népműveléstől a közművelődésig. In: Köpeczi Béla: *A magyar kultúra harminc éve (1945–1975).* 187–214. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

KÖVÁGÓ László

1981 *Nemzetiségek a mai Magyarországon.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

KUSTÁR Rozália – GOTTSCHALL Péter

2009 *A Hartai Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház rövid kalauza.* Harta: Hartai Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház.

LOSONCZI Ágnes

1977 *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest: Gondolat.

MANCHIN Róbert

1984 Életmódminták alakulása a hetvenes évek Magyarországon. In: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták.* 127–148. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

MANHERZ, Karl

2012 Zur Geschichte der ungarndeutschen Volkskundeforschung (bis 1984). In: Kerekes, Gábor – Müller, Márta (Hrsg.): *Traditionspflege*

und Erneuerung. Perspektiven der deutschen Nationalität in Ungarn im 21. Jahrhundert. (Reihe Wissenschaft, 1.) 59–79. Budapest: Neue-Zeitung-Bücher.

MARINKA Melinda

2019 Az örökségesítés kérdése a német nemzetiségi néprajzi kutatásokban. In: Karlovitz János Tibor (szerk.): *Tanulmányok a kompetenciákra építő, fenntartható kulturális és technológiai fejlődés köréből.* 306–313. Komarno: International Research Institute.

2021 Nemzetiségi örökségképzés a 21. században. *Néprajzi Látóhatár*, 30. évf. 1–2. sz. 71–96.

MÁNDICS Mihály

1987 Nemzetiség – Szocializmus – közművelődés. Áttekintés Bács-Kiskun megye bunyevác lakosságának közművelődéséről. *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, IX. évf. 167–210.

NAGY Katalin, S.

1984 Lakáskultúránk két alapmodellje: a paraszti és a polgári lakberendezési mód. In: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták.* 274–293. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

NOVÁK László

1979 Pest-Pilis-Solt vármegye alföldi vidékeinek településrendszerei a XVIII. században. Bács-Kiskun megye helységeinek az úrbéri kérdőpontokra adott válaszai 1768–1769-ből. *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, II. köt. 461–583.

PIFFL, Erna

1938 *Deutsche Bauern in Ungarn.* Berlin: Verlag Grenze und Ausland.

POPRÁDY Judit

1995 A magyarországi németek szövetségének története. *Fons*, II. évf. 2. sz. 221–258.

RÉTFALVI Teofil

1974 A hartai német gyűjtemény. *Élet és tudomány*, XXIX. évf. 52. sz. 2473–2475.

ROMSICS Imre

2010 Bútorok a szobában és a konyhában. In: Bárány János (szerk.): *Tárgyak, jelek, virágok. Tanulmányok Bács-Kiskun megye népművészetéről.* 15–64. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

SÁRKÁNY Mihály

- 1981 „A ‘matyó’ jelző véglegesen védjegy lett” (Felirat a Néprajzi Múzeum „A népművészet születése” kiállításában). *Múzeumi Közlemények*, 13. évf. 1. sz. 51–54.

SCHMEL Péter

- 1983 Harta. In: Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez*. 9–58. Harta: Harta Nagyközség Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága.

SCHNEIDER Péterné

- 2021a *Hartai festett bútorok és ajándéktárgyak*. H. n.: K. n. [Harta: Szerzői kiadás]
- 2021b *Hartai motívumok jellegzetes virágai*. H. n.: K. n. [Harta: Szerzői kiadás]

SZOJKA Emese

- 1987 Ungarndisches Handwerk, Hrsg.: von Karl Manherz. Zweite Auflage. Budapest, 1986. – Marietta Boross: Bemalte Bauernmöbel von Hartau (Harta). 157 l., 80 fénykép. – Maria Imre: Töpferi in Nadasch und Altglashütten (Óbánya.) 295 l., 90 fénykép. *Ethnographia*, XCVIII. évf. 4. sz. 410–411.
- 2005 *A sárközi bútor*. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 10.) Budapest: Néprajzi Múzeum.

TÓTH Ágnes

- 1999 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár
- 2016 Integráció elméletben: Diszkrimináció gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956. *Pro Minoritate*, 25. évf. 2. sz. 47–55.
- 2017 A nemzetiségpolitika újragondolása (1965–1970). *Kisebbségkutatás*, 26. évf. 1. sz. 7–31.
- 2018 Közösségi igények és politikai elvárások között: A Német Szövetség tevékenysége (1955–1970). *Századok*, 152. évf. 4. sz. 841–868.
- 2020 *Németek Magyarországon, 1950–1970*. Budapest: Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont.

VEREBÉLYI Kincső

- 1989 Ungarndisches Handwerk I. Hg. Karl Manherz. Boross Marietta: Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta; Imre Maria: Töpferi in Nadasch/Mecseknádas und Altglashütten/Óbánya. Tankönyvkiadó, Budapest 1982, 294 S. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 35. No. 1–2. 160–163.

2018 A folklorizmus öröksége. In: Romsics Imre (szerk.): *Hagyomány – szellemi kulturális örökség – népies rendezvény. Pillanatképek a mai népművészetről. Néprajzi konferencia előadások. Kalocsa, 2017. július 5–7.* (Kalocsai Múzeumi Értekezések, 19.) 9–40. Kalocsa: Viski Károly Múzeum.

VITÁNYI Iván

1987 Értékek, értékváltás, értékzavarok a kulturális életben. In: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Értékek és változások*, I. (Műhely, 4.) 21–25. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

WÜNSCH László

2002 *A Hartai Német Nemzetiségi Hagyományörző Táncegyüttesről A hagyományörzés a testvérkapcsolat tükrében az új évezred küszöbén.* Harta: Harta Önkormányzat[a].

ZENTAI Tünde

2022a *A festett népi bútor. A Dunai stíluskör és Komárom.* Budapest: Hagymányok Háza – Iharos Népművészeti Egyesület.

2022b *Díszágyak és bútorfestő központok a Duma mentén.* Budapest: Néprajzi Múzeum.

2022c A komáromi bútor és rokonai. *Ethnographia*, 133. évf. 2. sz. 277–315.

ZORN Antal

1992 A németiség menekülése és kitelepítése Bács-Kiskun megye mai területéről. In: Bárth János (szerk.): *Dunatáji találkozás. A Bács-Kiskun megyei nemzetiségkutató konferencia (Baja, 1991. április 27.) előadásai.* (A kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei, 5.) 25–36. Kecskemét: Katona József Múzeum.

BENCE AMENT-KOVÁCS

ROSE GARDEN UNDER A LUCKY STAR.
ETHNIC ALLIANCES, ETHNOGRAPHIC ASPIRATIONS,
AND LOCAL EFFORTS
(THE EXAMPLE OF THE PAINTED FURNITURE OF HARTA)

Keywords: painted furniture, Germans of Hungary, nationality policy, local heritage, cultural representation

The Germans who remained in Hungary after the Second World War had to overcome complex political, economic, and social difficulties. In cultural terms, the self-definitions of Germans living in our country at that time did not ensure the national cohesion of those defined as ‘German’ by the authorities, who were bound together primarily by a shared trauma. Individuals and communities alike were searching for their place in the changed circumstances, and the Democratic Association of Germans in Hungary (Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége) sought to bring them together as an umbrella organisation. Only in the 1970s did the association begin to professionalize its activities, conducting ethnographic research in cooperation with qualified specialists. It was in this process that Harta, already famous for its folk art, came into their sights. It was the specific economic potential of the Bács-Kiskun County settlement and its ethnic and confessional enclave character that laid the foundations for the unified set of objects and motifs of the local center of furniture painting. After the Second World War, this furniture-making tradition met with a relatively accepting cultural policy on the part of the county administration, and the local intelligentsia’s supportive attitude towards German heritage. By the 1970s, there still lived a furniture painter in Harta who picked up the brush once again, and won the highest folk art award, regularly participated in exhibitions and gala events, and even made painted furniture in the cooperative’s subsidiary branch at the initiative of the local council president. This process ensured that the painted furniture of Harta became representative of both the traditionalist aspirations of the German association and the cultural representation of national policy, and elevated it to the most emblematic style of painted furniture and the common heritage of the German community in Hungary.

Bevezetés

Az örökségtipológiákban¹ sokféleségük ellenére többnyire közös jellemző az örökséghez kapcsolt pozitív értéktartalom, amely érdemessé teszi az örökségelemet a figyelemre, megőrzésre, védelemre.² Az univerzális és hegemon örökségdiskurzus értelmében a kortárs örökségalkotó tevékenységek részben a nagy nemzeti narratívákhoz, részben a szakértői, esztétikai ítéletekhez igazodnak, amelyben meghatározó a régiség, autentikusság, monumentalitás, tekintély stb. szerepe.³ Az effajta örökségdiskurzusok mellett azonban az utóbbi időben megfigyelhetőek az örökség jelentésének kiterjesztésére tett törekvések, reflektálva arra, hogy az örökség többszólamú, amely ellentmondásokat, problémákat, kellemetlenségeket és negatívumokat is magában hordozhat. A „disszonáns örökség”, „nehéz örökség”, „vitatott örökség”, „negatív örökség” és „sötét örökség” terminusok⁴ pontos definiálása még várat magára, azonban olyan, a múltból örökölt és a jelenre is hatást gyakorló jelenségekre használják, mint például a környezetszennyezés, a társadalmi egyenlőtlenségek, a szegénység vagy akár a kelet-közép-európai zsidó örökség (Thomas – Herva – Seitsonen – Koskinen-Koivisto 2020).⁵

---

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Ispán Ágota Lília: Örökségképzés az egykori szocialista városokban. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 233–277. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-05>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: ispan.agota@abtk.hu

Kulcsszavak: örökségésítési gyakorlatok, helyi érték, szocialista városok, emlékezetközösségek, nosztalgia.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos munkatársa. A tanulmány elkészültét és megjelenését az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázatok támogatták.

³ Laurajane Smith engedélyezett örökségdiskurzusként (authorized heritage discourse) nevezte el. Lásd: Borbély – Ispán 2019: 10–11.

⁴ Dissonant heritage, difficult heritage, contested heritage, negative heritage, dark heritage.

⁵ A disszonáns örökség fogalmát a Tunbridge – Ashworth szerzőpáros vezette be a tudományos diskurzusba. Értelmezésük szerint a disszonancia az örökség lényegi vonása, hiszen a valamilyen szempontok szerinti szelekció eredményeképp létrejövő örökség értelemszerűen bizonyos társadalmi, etnikai vagy vallási csoportok örökségének kizárásával, történelmi tapasztalataik marginalizálásával,

E sorba illeszthetjük ellentmondásos megítélése okán a szocializmus örökségét is, amelyet a kelet-közép-európai országok többnyire nemkívánatos, kellemetlen teherként értékelnek. A rendszerváltást követő új identitásépítési folyamatokban párhuzamosan zajlott a kommunizmus addig tabusított bűneinek és az elszenvedett traumáknak a felszínre kerülése, az antikommunista ellenállás hangsúlyozása a szocialista múlt átírására, elhallgatására, eltörlésére irányuló törekvésekkel, melyek egyik legszembetűnőbb és legkönnyebben megvalósítható lépéseként el-tűntették a közterekről a kommunista vezetőket és hősokeket ábrázoló szobrokat, átnevezték az utcákat, tereket (Caraba 2011: 31). Az épített örökség kevésbé könnyen mozdítható elemei, pl. a panelházak tömbjei, középületek, üres gyáracsarnokok azonban szerves részei maradtak a városszövetnek, s mementói a szocialista múltnak. Miközben a nyugati turisták számára ezen örökség kulcs-látnivalóinak és tereinek fogyasztása az örökségturizmus egy sajátos formáját képviseli, melyen keresztül megtapasztalhatják a vasfüggönyön túli, egzotikusként érzékelt múlt egy szeletét, addig országos és lokális szinten többnyire hatalmas a disszonancia a szocializmus hagyatéka által kínált lehetőségek és a posztoszocialista közösségek identitása és vágyai között (Light 2000; Murzyn 2008: 335–339). Többféle stratégiát is azonosítottak a kutatások arra vonatkozóan, hogy hogyan kezelték a városok nemkívánatos szocialista múltjukat: a városi tér dekommutációja, a múlt aktív elfelejtése mellett a továbblépés eszközeként szolgált egy új európai identitás megalkotása, egyfelől a szocializmus előtti aranykorhoz való visszatérés,⁶ másfelől a nyugatosodás/nemzetköziesítés révén (Young – Kaczmarek 2008: 54).⁷ A tervezett városok

---

ignorálásával, eltorzításával jár együtt. Az eltérő, egymásnak ellentmondó interpretációk mellett disszonanciát okozhatnak pl. a háborúkhöz, pogromokhoz, üldöztetéshez, diszkriminációhoz kötődő, nem szívesen vállalt örökségi üzenetek, valamint az örökséghez társított korábbi, idővel elavulttá váló értelmezések, amelyek többé nem összeegyeztethetőek a jelen normáival, célkitűzéseivel és uralkodó ideológiájával (Tunbridge – Ashworth 1996: 20–32). A fent jelzett fogalmak közül talán a sötét örökség körvonalazható leginkább, amely a halálhoz, szenvedéshez és katasztrófához, illetve azok helyszíneire (pl. csataterek, koncentrációs táborok, Csernobil) kötődik.

⁶ Ehhez lásd még: Eyal – Szelényi – Townsley 1998: 9. A szerzők a posztkommunista átalakulás kontextusában vizsgálják, hogy milyen stratégiákat alkalmazva képes a korábbi elit az új intézményes viszonyokhoz alkalmazkodni, hogyan változtatja meg habitusát az érvényesülés érdekében. Ennek módjait között említik azt, amikor az 1989-ben radikálisan megváltozott körülményekre tekintettel, a „tagadás tagadása” logikája mentén közvetlen múltjuk helyett az 1945 előtti, a kommunizmus idején elvetett társadalmi tapasztalatokat, viselkedési és gondolkodási modelleket hívják segítségül.

⁷ Részben eltérő viszonyulást figyelhetünk meg a szocialista múlthoz például a posztoszocialista Mongóliában, ahol Khorloogiin Choibalsan diktátornak a nemzeti önállóság kivívásával kapcsolatos tevékenysége elhalványítja a rengeteg áldozatot követelő vallásellenes pogromban és politikai tisztogatásokban játszott szerepét. Ennek folytán – más kommunista vezetőkkel, Sztálinnal vagy Leninnel ellentétben – köztéri szobrai helyükön maradtak, és a megyében, ahol született, 1941 óta viseli nevét egy város. Bővebben lásd: Szilágyi 2019.

számára – amelyek az új szocialista társadalom megvalósításának kísérleti terepeiként szolgáltak – azonban nem könnyen járható a fenti út: a többnyire egy iparág köré szerveződött városok (épített) örökségüket tekintve is egyneműek (mono-heritage towns), és vizuálisan is a korszakhoz kötődnek (Balockaite 2012), így identitásuk újratereemtése során nem megkerülhető a szocialista múltjuk.

Tanulmányomban a zöldmezős beruházás keretében felépített Tiszaújváros és Dunaújváros példáján keresztül – időnként kitekintéssel az egykori szocialista városok összességére⁸ – elemzem egyfelől a lokális intézmények örökségképző gyakorlatait (muzealizáció, örökséglista-készítés, fesztivalizáció). Milyen múltreprezentációt tárnak elénk a helyi múzeumok, milyen szerepet kap a múzeumi bemutatásban és gyűjtőmunkában az új városokhoz hozzácsatolt közeli falvak néprajzi öröksége, hogyan integrálódnak a lokális-táji hagyományok a városimázsba? Az egykori szocialista városok települési értéktárainak együttes vizsgálatával, valamint a tiszaujvárosi és dunaújvárosi értéktár bizottságok tagjaival készített interjúk alapján arra keresem a választ, milyen szelekciós elvek mentén kerülnek kiválasztásra a települési értéktárakban regisztrált helyi értékek. Másfelől sajátos online emlékezetközösségek (Facebook-oldal és -profil) vizsgálatán keresztül bemutatom, miként jelenik meg a közelmúlt az egyéni és kollektív emlékezetben, milyen értékképzeteket társítanak a városokhoz e közösségekben, és hogyan viszonyul mindez a lokális elit örökségesítő tevékenységéhez. Ennek kapcsán – helyszíni megfigyeléseimre alapozva – arra is kitérek, milyen szerepet töltenek be az utóbbi években Dunaújvárosban és Tiszaújvárosban megrendezett múltidéző fesztiválok.

A szocializmus múzeumi reprezentációja

A helyi múzeumokat, helytörténeti gyűjteményeket döntően az 1970-es, 1980-as években hozták létre az egykori szocialista városokban. A bányászmulttal bíró települések esetében a múzeumi bemutatás és gyűjtőmunka középpontjába a bányászat története került. Érdekesebbek ebből a szempontból azok a települések, amelyek kifejezetten új városként épültek fel. Dunaújváros városalapítással egyidejű múzeumalapítását az a körülmény tette szükségessé, hogy a város építésekor nagymennyiségű bronzkori és ókori leletet tártak fel. A múzeum 1970-ben

---

⁸ A különböző hazai földrajzi, szociológiai és történeti kutatások 10–14 magyarországi várost soroltak a szocialista városok közé. Elemzésemben Germuska Pál történész meghatározása alapján az alábbi 11 várost tekintem idetartozónak: Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ózd, Salgótarján, Százhalombatta, Tatabánya, Tiszaújváros és Várpalota (Germuska 2004: 27–53).

került a mai helyszínére, a főtéren álló egykori pártházba, s 1975-től az ókori településelőd, Intercisa nevét viseli. Habár a múzeumi gyűjtemény zömét ma is a főképp Dunapentelehez kapcsolódó régészeti leletek, illetve a 20. század első feléhez köthető néprajzi, történeti, életmódtörténeti tárgyak és dokumentumok képezik, a Sztálinváros „történetére” vonatkozó anyaggyűjtés is rögvest, már 1951-ben megkezdődött: a város és a vasmű építésével kapcsolatos újságcikkek és levelek hamar kiegészültek az építkezéshez kapcsolódó tárgyakkal és emlékanyagokkal. Az 1960-as évektől már a jubileumokra való felkészülés jegyében folyt a gyűjtemény gyarapítása, melyek közül kiemelkedett a város 25. évfordulója. Az ennek apropóján 1976-ban (*Dunaújváros története az őskortól napjainkig* címmel) megnyitott állandó kiállítás – kisebb-nagyobb átalakítások mellett – máig fennmaradt, így elsősorban a korabeli múzeumi narratíva válik értelmezhetővé általa.⁹ Az 59 kiállítási vitrin majdnem kétharmada a honfoglalás koráig terjedő régészeti leleteket mutatta be, kevesebb, mint negyede az új várossal és a vasmű építésével, míg a maradék Dunapentele középkortól 1949-ig terjedő történetével és néprajzával foglalkozott.¹⁰ Ez az aránytalanság azonban kevésbé tükröződött a kiállítási térben, hiszen közel azonos terület jutott a három fő egység számára.¹¹

---

⁹ <https://www.intercisamuzeum.hu/kiallitas/allando> Letöltés: 2023. 05. 03. 2003-ban az óskori rész teljes, a római kori rész részleges felújítására került sor, míg 2016-ban a néprajzi egységet frissítették fel.

¹⁰ Dunapentele történetének nyolc vitrint és öt tablót szenteltek, valamint itt kapott helyet egy néprajzi enteriőr is. Az új városhoz és a vasműhöz kapcsolódóan 14 vitrin és három tabló került elhelyezésre, ezenkívül bemutattak egy barakk szobabelső-részletet és egy munkásőr-figurát is (Matuss – Sergő – Visy 1979).

¹¹ Az egyes korszakok közötti hierarchiát kívánták szemléltetni az első tervek szerint az épülő sztálinvárosi tanásház tornyának több szintjén helyet kapó múzeum elrendezésével: az alsó részben a bronzkor, felette „a rabszolgatársadalom, azaz a feudalizmus emlékei”, majd a „kapitalizmus rossz emlékei”, és legfelül „a jelen gyönyörű életünk bizonyítékai” helyezkedtek volna el. Az 1951 decemberében Sztálin születésnapja alkalmából megnyitott első helytörténeti kiállítás – akárcsak az 1955-ben átadott új állandó kiállítás – a *Sztálinváros története* címet viselte, és az őskortól indította a település történetének bemutatását. A három kiállítási terem közül egy jutott az „új városra”, ahol a jelen és a jövő került terítékre (Matussné 2005: 5–6). Az 1970-ben megnyitott tiszapéterfalvi (kárpátaljai) falumúzeum kapcsán Borbély Sándor kifejti, hogy a múzeum kialakításának alapelve – a prekapitalista társadalmi egyenlőtlenségek modellezése mellett – kronológiai volt. Hasonlóan Dunaújvároshoz – teleologikus-determinista szemléletmód alapján – azonos méretű egységekben kerültek bemutatásra az őstörténettől a „legújabb múltig” terjedő különböző időtartamok. A hosszú időtartam elbeszéléséhez használt gyors tempó a jelen felé közeledve egyre lassúbbá és részletesezőbbé vált. A szerző szerint „a szekvenciálisan változó narratív tempó alkalmas volt az egyes időszakok között meglévő hierarchia megfordítására”, a progresszív és haladó jelen bemutatására (Borbély 2016: 204–206).

A városról szóló helytörténeti kiadványok és múzeumi kiállítások már a kezdektől a város történetének szerves részeként kezelték az elődtelépüléseket, hangsúlyozták a folytonosságot Dunapentele és a város múltja között, erre utal a 60-as években épült lakótelep Római városrész elnevezése is. Mindez Horváth Sándor értelmezése szerint az ellentmondásoktól terhes település „városként” létezéséhez nyújtott legitimációt (Horváth 2004: 28).¹² Érdeemes figyelmet fordítani ugyanakkor a városi közelmúlt történetének megkonstruálási nehézségeire is. Habár az azonnali örökségesítés – amely az idő mélysége helyett az új értékeken alapult – szervesen kötődött a marxizmus-leninizmus eszméjéhez,¹³ a jelen történelmének bemutatása gyakorlati oldalról nem bizonyult problémamentes feladatnak. 1955-ben így írtak a helytörténeti kiállításról:

„Ez a kiállítás merőben új dolog: múzeumainkban ezelőtt csak a régmúlt korok emlékeivel találkozhattak a látogatók. *A jelenkor múzeumban való bemutatásával – ebben a formában – Sztálinvárosban kísérleteztek először.* Nagy és új feladat ez, amellyel a sztálinvárosi múzeum dolgozói egymaguk nem tudtak volna megbirkózni Sztálinváros egyszerű és neves építőinek, dolgozóinak segítségével. [...] ki kellett lépni a szorosán vett múzeológiai [sic!] területről és *széleskörű társadalmi feladattá* kellett tenni a gyűjtést.”¹⁴

Az ekkoriban – vállalatoktól, tervezőirodáktól, munkásoktól, párttitkároktól stb. – begyűjtött tárgyi anyagok és dokumentumtípusok (főképp makettek, tervrajzok, albumok, munkaversenyek emléktárgyai, emlékérmék, versenyzászlók, a helyi gyárak termékei) a későbbi kiállítások arculatát is alapvetően meghatározták. Az elsősorban az 50-es évekre koncentráló 1976-os kiállítás is ezeken keresztül

¹² Hasonlóan a város ókori múltja áll a százhalombattai Matrica múzeum középpontjában.

¹³ A Szovjetunióban a kulturális örökség fogalmába a harmincas évektől már nemcsak a múltban, hanem az 1917-es forradalom idején vagy ezt követően alkotott műemlékeket is beleértették. Ez arra a kommunista időszlelésre reflektál, amely – a múltból táplálkozó nacionalista eszme helyett – egyfelől a forradalmi jelenre és egy folyamatosan tolódo utópiára alapozta jövő-orientált narratíváját. A kommunista örökség-felfogásról bővebben: Deschepper 2018: 6–7; Ispán 2019: 178–179. Ennek a felfogásnak újabb terepeként értelmezhetjük a szocialista kitüntetések is, amelyek az egyének múltbéli teljesítménye helyett a szocialista munkaethozhoz való gyors alkalmazkodást, illetve a rendszer kiszolgálását jutalmazták. Erről bővebben: Borbély 2018.

¹⁴ Kiemelés az eredetiben. A sztálinvárosi múzeum várostörténeti munkájáról. *Magyar Nemzet*, 11. évf. 289. sz. 5. (1955. 12. 09.) Lásd még: Négyezer év története a sztálinvárosi múzeumban. *Népszava*, 80. évf. 10. sz. 5. (1952. 01. 13.); A sztálinvárosi múzeum. *Új Ember*, 9. évf. 39. sz. 1. (1953. 09. 27.)

reprezentálta az építkezés menetét, a helyi pártélet és közigazgatás megszervezését, az oktatás, a kulturális és sportélet alakulását. Csak az 1980-as évektől jelentek meg intenzívebben az életmódtörténeti aspektusok a múzeumi gyűjtésben, s került végül a rendszerváltást követően zárásként a kiállításba az új város mindennapjait szemléltető – az 1950–60-as években széles körben elterjedt csőbútorral berendezett – szobaenteriór.

A helyi – régész, történész és néprajzos végzettségű – muzeológusok feladatává tett városi jelenkutatáshoz az ötvenes évek elején még hiányoztak a megfelelő módszerek. Nem véletlen, hogy a néprajztudományon belül ekkor megjelenő munkás- és városkutatások keretében is inkább a falut keresték a városban.¹⁵ Dunaújvárosban már a múzeumalapítástól kezdve megindult a néprajzi gyűjtemény alapjainak le rakása, hiszen a múzeum megszervezésével a néprajzos-muzeológus végzettséggel rendelkező Gegusné Veress Évát bízták meg (Tóth 1990: 897), de a kezdetektől itt dolgozott várostörténészként a folklorista S. Dobos Ilona, s kutatásokat folytattak itt a Néprajzi Múzeum munkatársai, továbbá a munkásfolklor munkaközösség is. Velük ellentétben hosszabb távon is a múzeumban dolgozott Sergő Erzsébet néprajzkutató, aki szerteágazó gyűjtéseket folytatott Dunapentelén, s egy önálló parasztház, illetve kiállítási enteriór berendezésének szándékával kiemelt figyelmet fordított a népi bútorokra, népi táplálkozásra, konyhai eszközökre és a viseletre.¹⁶ Az 1976-ban megnyitott állandó kiállítás részeként általa berendezett pentelei lakószoba megújítására, kibővítésére csak 2016-ban került sor.

Tiszaújvárosban – Dunaújvárossal ellentétben – nincsenek jelentős régészeti leletek, múzeum helyett ma is csupán helytörténeti gyűjteménnyel rendelkezik a város.¹⁷ Az 1976 őszen megnyitott Leninvárosi Helytörténeti Gyűjtemény a miskolci Herman Ottó Múzeum szakmai irányítása alatt működött, első vezetője a néprajzos végzettségű Kriston Vízi József volt. A település múltjának bemutatása itt is már az intézményalapítástól kezdve kiterjedt a város közvet-

---

¹⁵ Erről bővebben: Kósa 2001: 207–208; Ispán 2020: 13–15. A magyar néprajzban az 1970-es évektől bontakozott ki igazán önálló feladatként a kortárs jelenségek kutatása. Ehhez lásd: Fejős 2003.

¹⁶ 1954–67-ig néprajzos muzeológusként, majd 1984–95 között nyugdíjasként a Sztálinvárosi Állami Múzeumban, illetve átnevezését követően az Intercisa Múzeumban dolgozott. Néprajzi gyűjtéseit elsősorban Dunapentelén folytatta. 1954-től ő felelt a múzeum állandó kiállításainak néprajzi részéért (Lukács 2002: 109). A múzeumban folyó néprajzi gyűjtésekről bővebben lásd: Lukács 2005.

¹⁷ Itt szeretném megköszönni Kákóczki Balásznak, a tiszaújvárosi helytörténeti gyűjtemény kutatójának, hogy bemutatta a gyűjteményt, és értékes meglátásokkal gazdagította az elemzést.

len környékére, hiszen a gyűjtemény alapjául a Kiss Sándor népművelő¹⁸ által az óvárosban, Tiszaszederkényben gyűjtött, nagyrészt a 20. század első feléből származó néprajzi anyag (kerámiák, a paraszti gazdálkodás eszközei, viselet-textíliák stb.) szolgált (1. kép). Az intézmény feladata volt a jelenkori eseményekhez kötődő jelentős tárgyi dokumentumok gyűjtése, város- és üzemtörténeti kutatások folytatása, az oktatási intézmények életének feltárása. Ezekben a tevékenységekben szerepet szántak a honismereti mozgalom helyi szereplőinek is (Kriston Vízi 1979: 11–12). A városvezetés és a felettes megyei múzeumi szervezet ugyanakkor határozott arculatot kívánt adni a múzeumnak: egyfelől – az országos elvárásoknak megfelelően – hangsúlyosan jelenítse meg a vegyipar borsodi fejlődését, másfelől a helytörténeti anyagon keresztül mutassa be Leninváros és általában a szocialista városok fejlődéstörténetét, továbbá a városba bejáró dolgozók életét, az ingázás társadalmi jelenségét. Kíváncsnak tartották emellett egy képzőművészeti gyűjteményrész kialakítását is. A néprajzi anyag bemutatását inkább Tiszaszederkényben, a környezet paraszti múltját „skanzenszerűen” megőrző tájházban, illetve tájportán képzelték el.¹⁹ Az 1978-ban megfogalmazott nagyívű elképzelések azonban jobbára nem, vagy csak jelentős késés-

1. kép: A Helytörténeti Gyűjtemény állandó kiállítása, 1976. november (Tiszaújvárosi Művelődési Központ és Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény fényképtárház – 2007.2343.1.)

¹⁸ Tiszaszederkényben született, s 1966-tól közel 40 éven keresztül dolgozott a tiszaszederkényi kultúrházban. Gyűjtőtevékenysége mellett helyi népzenei együttesek alapítója. Tiszaújváros többször is kitüntette, s munkássága nyomán bekerült a települési értéktárba is. <http://www.ertektar.tiszaujvaros.hu/index.php/kulturalis-orokseg/varostortenet/80-kiss-sandor-munkassaga> Letöltés: 2023. 05. 08.

¹⁹ Benedek Miklós: Egy majdani múzeum bölcsőjénél. *Észak-Magyarország*, 34. évf. 258. sz. 4. (1978. 11. 01.)

sel valósultak meg, amihez hozzájárult az intézmény többszöri költözése és bizonytalan státusza is.²⁰

1987. november 4-én avatták fel a Helytörténeti Gyűjtemény részét képező, Leninvárosi Múzeumként elnevezett új kiállítóhelyet, melybe azonban a korábbiaktól eltérő funkciót tervezett a városi tanács: Lenin-emlékhelyként, munkásmozgalom-történeti kiállítóhelyként számoltak vele. Ennek felvezetéséként időszakos kiállítást rendeztek Lenin életéről és az októberi forradalomról, melyhez – mivel a város nem rendelkezett ilyen gyűjteménnyel – kölcsönanyagok (dokumentumok, kiadványok, fotók), illetve a Kiss Gyula őrnagy által adományozott Lenin magángyűjtemény (jelvények, numizmatikai anyagok, broszúrák, plakátok) szolgált alapul.²¹ Ezt az elképzelést azonban rövidesen felülírta a rendszerváltás, és azóta elsősorban képzőművészeti kiállítóteremként hasznosul az épület. Szintén új helyszínen nyílt meg 1986-ban a *Tiszaszederkény múltja és népélete*, illetve a *Leninváros története* című tárlatokat összefogó állandó kiállítás, amit 1998-ban váltott a Városi Könyvtár épületében az *Egy modern város született – Életmódváltás a Dél-borsodi térségben* című új állandó kiállítás, amely legutóbb 2016-ban, a várossá nyilvánítás 50. évfordulója alkalmából újjult meg egy kisebb helyszínre szorulva. E kiállításokban kezdetben még fontos, majd egyre zsugorodó tér jutott a szederkényi múlt és a hagyományos népi élet bemutatásának, amit a jelenlegi kiállításban már csupán egy tiszta szoba enteriőr (és néhány szöveges tábló, illetve fülhallgatón keresztül meghallgatható audiotartalom) képvisel. A néprajzi anyag elsősorban a 2010-ben átadott tiszaszederkényi tájházban lelt új otthonra. Ezzel párhuzamosan sokkal hangsúlyosabbá vált a város hétköznapi életének bemutatása: a korabeli fotók és várostörténeti dokumentumok, relikviák mellett ma enteriőr mutatja be a barakkok világát, a 60-as évekbeli városi szobabelsőt, a május elsejei felvonulások hangulatát, míg a 90-es éveket a lecserélt utcanévtáblák, egy mini írógépszámítógép-kiállítás és egy nappali szoba idézi meg.²² (2–3. kép)

---

²⁰ A gyűjtemény a városi könyvtár részeként jött létre, majd 1984–1996 között önálló intézményként működött. 1996 óta ismét a városi könyvtár részlegeként, 2009-től a könyvtárat is integráló Derkovits Kulturális Központ keretében működik.

²¹ Leninvárosi Múzeum. *Észak-Magyarország*, 43. évf. 260. sz. 4. (1987. 11. 04.); Dóka Ferenc: A hétköznapi barátsága. *Észak-Magyarország*, 43. évf. 263. sz. 3. (1987. 11. 07.)

²² A kiállításról bővebben lásd: Urbán 2017.

2–3. kép: A Tiszaújvárosi Helytörténeti Gyűjtemény állandó kiállítása (Fotó: Ispán Ágota Lília, 2022)

A gyűjtemény szerepének, funkciójának mindenkori átgondolatlansága hozzájárult az állomány szerkezeti egyenetlenségéhez. A Tiszaszederkényhez köthető néprajzi tárgyak felülreprezentáltak, míg a gyárakkal és a város múltjával kapcsolatos dokumentumok, fotók és tárgyak (pl. ipari üzemek termékmintái, vállalati kiadványok) tervszerűtlenül, ad hoc módon kerültek a gyűjteménybe. Jelentős mennyiségben őriznek például brigádnaplókat, KISZ-iratokat, párttagsági igazolványokat, prospektusokat, különféle emléktárgyakat (vörös csillagok, kitűzők, úttörő sípok), régi utcanévtáblákat, amelyek egyfelől a munkásmozgalmi múzeum tervéhez kapcsolódva gyűltek össze, másfelől a rendszerváltás idején a közintézmények is egyfajta lerakatként használták a gyűjteményt a feleslegessé vált holmik számára. Ezek az arányok 2019-ben módosultak, amikor váratlanul hozzájuk került a TVK (Tiszai Vegyi Kombinát) telephelyén őrzött TVK Archívum.

Az anyag jelentőségének megértéséhez röviden szükséges kitérni a nagyvállalatok²³ helyi társadalomban betöltött szerepére. Komoly erőforrások felett diszponáltak: egészségügyi, oktatási, kulturális intézményeket, sportlétesítményeket, üdülőket építettek fel saját dolgozóik számára, szállodát a külföldi szakemberek és a városba látogató vendégek fogadására. Emellett buszjáratot indítottak a környék ingázóinak szállítására, a lakáselosztásnál kiemelten figyeltek az érdekeikre, pénzzel támogatták a tanács működését, finanszírozták az üzemi és városi lapok kiadását stb. Számos funkciót átvettek a városi tanácsoktól, a helyi hatalmi viszonyrendszerben a pártbizottság mellett a nagyvállalatok váltak igazán meghatározó tényezővé (Barta 2010: 26). Mivel folyamatosan dokumentálták a gyárak és a hozzájuk tartozó intézmények történetét (a TVK például öt fényképészt foglalkoztatott), az archívumban rengeteg fotóalbum, fotónegatív, filmtekercs, VHS-kazetta, a vezérigazgatói ülésekről készített magnófelvételek, termékminták, korabeli folyóiratok és szakmai kiadványok stb. szerepelnek. A hosszú éveken át felépített vállalati irattárakban őrzött anyagok sorsa változatos: bekerülhettek a gyűjtőterületileg illetékes levéltárba, vagy maradhattak helyben, ahol kedvezőtlen esetben a nem megfelelő tárolási körülmények miatt súlyosan sérültek, vagy akár meg is semmisültek (volt olyan helyi vállalat, amely elégette azokat),

---

²³ A Tiszapalkonyai Hőerőmű építését 1953-ban kezdték meg, melynek közelében 1979-ben Tisza II néven újabb hőerőmű létesült. Az 1996-os privatizáció során amerikai tulajdonba kerültek, bezárásukra 2011-ben és 2012-ben került sor. Az 1959-től üzemelő TVK (festékgyár, műtrágyagyár, műanyaggyár, polietiléngyár, olefingyár, polipropiléngyár) a rendszerváltást követően több üzemegységét bezárta. Az ország egyik legnagyobb vegyipari vállalata 2015-től MOL Petrolkémia Zrt. néven működik. A Tiszai Kőolajipari Vállalatot 1973-ban hozták létre, a kőolaj-finomítást – a vállalatot 1991 óta integrál – MOL Rt. 2001-ben szüntette meg, azóta – kisebb termelő üzemegységek működése mellett – főként kőolajtárolóként funkcionál.

a hozzáférés pedig kutatási célból is nehezzé vált. Ennek hátterében számos ok állhat: nem kívántak plusz költséget áldozni a fenntartására, pusztá gondatlanságból nem fordítottak rá kellő figyelmet, a szakmai kiadványok elavulttá váltak. Érdeemes azonban felvetni azt is, hogy a rendszerváltást követően a privatizált, immár multinacionális nagyvállalatok viszonya radikálisan megváltozott a településekkel, amit mindkét városban megfogalmaztak az interjúk során: egyfajta elzárkózás és visszafogott kommunikáció vált rájuk jellemzővé. A piaczgazdaság bevezetésével, a tulajdonviszonyok átalakulásával együtt járt a városra és a szűkebb régióra irányuló paternalista gondoskodást felváltó, az általános társadalmi felelősségvállalást erősítő új vállalati kultúra meghonosodása, amely nemcsak a vállalatok lokalitásban betöltött szerepét,²⁴ hanem ezzel együtt a saját múltjukhoz, szocialista örökségükhöz való viszonyukat is átformálhatta, amely további vizsgálatra érdemes.

A települési értéktárak örökségképe

A „hivatalos” örökség meghatározó jellemzője, hogy a különféle kategorizációs eljárások során örökségként azonosított tárgy, helyszín vagy gyakorlat egy örökséglista részét képezi, amely rendelkezik a kezelés, megőrzés módjáról is (Borbély – Ispán 2019: 9). A települési értéktárak ugyan ez utóbbi funkcióval nem bírnak, viszont alkalmasak az intézményes stratégiák elemzéséhez, annak ellenére is, hogy az értéktár működtetői maguk is csak egy, és nem is a legfontosabb csatornaként tekintenek rá az örökségszítő folyamatokban.²⁵

A 2012-ben elfogadott hungarikum törvény nyomán létesült Hungarikumok Gyűjteményébe és a Magyar Értéktárba többlépcsős folyamat keretében kerülhetnek a nemzeti értékek. A települési értéktárak a „nemzeti értékpíramis” első lépcsőfokát képezik, amelynek csúcsán a hungarikumok állnak.²⁶ Mára a hungarikum mozgalom és a hozzá szorosan kötődő értékgyűjtő mozgalom szé-

²⁴ Ehhez lásd: Szegő Péter: Ófalu és Újváros. A TVK kulturális szponzori tevékenysége. *Élet és Irodalom*, 43. évf. 13. sz. 8. (1999. 04. 02.)

²⁵ Mivel szándékaim szerint a szocialista városok együttes vizsgálatát tűztem ki távlati célul, előny a kutatás szempontjából, hogy olyan elemzési keretet kínálnak, amely módot nyújt az összehasonlításra. Ózd kivételével valamennyi város létesített ilyen értéktárat, amely nyilvánosan elérhető. Az adatgyűjtés záró időpontja 2022. novembere.

²⁶ A hungarikum mozgalom és az értéktárak szerepéről lásd például: Lovas Kiss 2014; Paládi-Kovács 2016; Vajda 2016: 42–45; Cseh 2019; Eitler 2019; Báti – Juhász – Zentai – Vargha 2019; Bali 2020; Balogh – Fülemile 2020: 29–30; Apjok 2022.

les körben elterjedt, a lista különböző szintjeire felkerülni presztízsértékkel bír a települések számára, amely egyszerre eszköze a helyi imázsalkotásnak és marketingnek, valamint a lokalitás²⁷ megteremtésének. A funkcióknak ez az összetettsége és valójában az érték kifejezés²⁸ használata is hozzájárul ahhoz, hogy olyan jelenségek is részei az értéktáraknak, amelyek örökségként nem értelmezhetők, hiszen nem csupán arról van szó, hogy a múlthoz, tradícióhoz való kötődésük helyett más minőségükből nyerik el státuszukat, hanem olyannyira kortárs jelenségek, hogy keletkezésük is csupán pár éves távlatra nyúlik vissza.

Míg a piramis felsőbb szintjein a Hungarikum Bizottság felügyeli az értékek kiválasztását, a nemzeti értékgyűjtés módszertani kézikönyve az alsóbb szinteken a helyi kezdeményezés fontosságát hangsúlyozza: a helyi értéktárba minden bekerülhet, amiről a közösség úgy dönt.²⁹ Mindez megmutatkozik az értéktárak tartalmi sokszínűségében és a felterjesztések eltérő mélységű kidolgozottságában is (Vajda 2016: 42). Az örökségképző gyakorlatok vizsgálata során többen is rámutattak arra, hogy a – helyi identitás megerősítését célzó, ugyanakkor gazdasági/turisztikai érdekekhez is társuló – lokális értékek újraértelmezésében, kommunikálásában és felhasználásában elsősorban a helyi értelmiségi, politikai elit szűk köre és – a vele részben személyi átfedést mutató – intézmények működnek közre. Lovas Kiss Antal a hungarikum törvény kapcsán is kiemeli, hogy – bár a felterjesztés lehetősége mindenki számára biztosított – a döntéshozatal a lokális elit hatáskörébe tartozik, akiknek az érdeke, illetve felkészültsége eltérhet a felsőbb szinten megfogalmazott elvárásoktól. Ezek a szakmai elvárások ugyanakkor nem is konkretizálódnak: a törvény adós marad az alapvető fogalmak pontos meghatározásával, miközben avult szemléletmóddal közelít a helyi közösségekhez. A lokális társadalom mai heterogenitása egymástól eltérő értékfelfogásokat eredményez, amelyek nem feltétlenül feleltethetőek meg egyetlen, hivatalosan deklarált – ám a valóságban sokkal inkább a kortárs magyarországi hatalmi sajtá-

---

²⁷ Mint az érzelmek struktúrája, a társadalmi élet sajátossága és egy meghatározott közösség ideológiája (Appadurai 2001: 16).

²⁸ Az érték szociológiai értelemben olyan elvont kulturális alapelvek, amelyek kifejezik, „hogyan az adott társadalomban mit tartanak kívánatosnak és fontosnak, jónak vagy rossznak. Az értékek és azok sorrendje társadalmanként és korszakanként eltérő lehet” (Andorka 2003: 490). Más megközelítésben az érték az emberi magatartást és cselekvést hatékonyan irányító szervező közeg, amelyet külső hatások (pl. érdekek, normák, szokások, szabályok, törvények) és az egyén gondolkodásmódjának összjátéka határoz meg (Füstös – Szakolczai 1994: 57–58).

²⁹ Miként az egyik város honlapja fogalmaz: „mindaz, amire büszkéek vagyunk, amit szeretnénk másokkal megosztani és utódainkra örökíteni”. <http://www.ertektar.tiszaujvaros.hu/index.php/felhivas> Letöltés: 2023. 04. 11.

tosságokat megtestesítő – értékrendnek, amely egy egységes magyar kultúra alaként funkcionálhatna (Lovas Kiss 2014: 89–94).

Tiszaújvárosban a Művelődési Központ és Könyvtár látja el az értéktárral kapcsolatos feladatokat,³⁰ Dunaújvárosban a képviselőtestület keretein belül működik az értéktár bizottság.³¹ Az értéktár rendszer működését részletező módszertani kézikönyv ajánlása szerint – az alulról építkezés elvének megfelelően – a javaslatok megalkotása a lakosság széleskörű bevonásával és aktivitásával (pl. kérdőívek, interjúk, közösségi beszélgetések révén) történik (Értékekre hangolódva 2016: 29). Míg Dunaújváros esetében – ha nem is az itt vázolt forgatókönyv szerint zajlik az értéktárak összeállításával kapcsolatos munka, de – többnyire lakossági, helyi intézményi kezdeményezés alapján érkeznek a települési értékekkel kapcsolatos javaslatok az értéktár bizottsághoz, addig Tiszaújvárosban a legnagyobb nehézséget a lakosság inaktivitása, érdektelensége okozza.³² A kezdeti időszakban még érkeztek felvetések a lakosság köréből, azonban egy-egy elképzelés kidolgozása már olyan egyéni erőfeszítést követelt volna meg a javaslattevőktől, amihez sem kompetenciájuk, sem kedvük nem volt, így szerepük mindössze az ötletadásra korlátozódik. Valójában az érték kiválasztása és a javaslat megszövegezése is a Tiszaújvárosi Értéktár Testület feladata, és miként megfogalmazták a tagok, a megalakulás óta gyakorlatilag a javaslattevőtől a javaslat befogadásáig ők a folyamat generálói. Munkamódszerük alapja – akárcsak a munka végső célja – a listakészítés: már a bizottság felállításakor kidolgozták a szóba jöhető értékek listáját, egyfajta előzetes listát, amelyről évente általában két értéket emelnek át – a polgármesterrel történt előzetes egyeztetést, majd képviselőtestületi jóváhagyást követően – a települési értéktárba. A kezdetben megfogalmazott alapelvek (történeti, esztétikai érték fontossága, lezárt életművek terjeszthetők csak fel, az érzelmi kötődés mint szempont a szubjektivitása miatt kerülendő) a lista műfajából³³ adódó folyamatos gyarapítási kényszer, a meglátoga-

³⁰ A Testület elnöke az integrált közművelődési intézmény igazgatója, tagjai a könyvtárvezető, a helytörténeti gyűjtemény muzeológusa, a helyismereti könyvtáros és egy Pro Urbe díjjal kitüntetett, a Testület elnöke által felkért személy.

³¹ Elnöke a város humán ügyekért felelős alpolgármestere, tagjai a főépítész és az Intercisa Múzeum igazgatója.

³² A helyi értéktárak működésével kapcsolatban fókuszcsoportos és félig strukturált interjúkat készítettem Tiszaújvárosban és Dunaújvárosban a bizottság tagjaival, amelyek révén megvilágítható, hogyan és miért kerülnek bizonyos elemek kiválasztásra. Ehelyütt szeretném megköszönni Kitka Zsuzsának, Mátyás Zoltánnak, Kákóczi Baláznak, Kázmér Ágnesnek (Tiszaújváros), valamint Szabó Imrének (Dunaújváros), hogy megosztották velem az értéktárakkal és az örökségésítéssel kapcsolatos meglátásaikat.

³³ A listát – Umberto Eco szerint – akkor alkalmazzuk eszközként, „amikor az ábrázolni kívánt dolognak sem határait, sem számát nem ismerjük, s ha nem is végtelen nagynak, de legalábbis csillagászati műnek képzeljük el” (Jakab – Vajda 2018: 19).

tott partner értéktárak³⁴ mintája, és magának az érték fogalomnak a képlékenysége következében fellapultak, és új szempontokkal gazdagodtak.

Áttekintve valamennyi egykori szocialista város értéktárát, látható, hogy elsősorban a kulturális örökség, kisebb mértékben az épített örökség kategóriába sorolt elemek a dominánsak. A kulturális örökség³⁵ legnagyobb egységét elsősorban képzőművészek, irodalmárok vagy a helyi művelődési élet meghatározó alakjainak (többsnyire) már lezárult életműve képezi, s hiába volt egyértelmű a műszaki értelmiség súlya e településeken, közülük meglepően kevés személy került be az értéktárakba. Tiszaújvárosban Huszár Andor azonban az elsők között került fel a listára: ő irányította 1964–1988 között a Tiszai Vegyi Kombinátot, ami ekkor – a petrokkémiai ipar meghonosítása, a korszerű műanyagtermékek és csomagoló rendszerek előállítására révén – a magyar vegyipar egyik legnagyobb vállalatává fejlődött. Emellett aktívan részt vett a város politikai életében is, és kezdeményezésére épült meg számos városi létesítmény, így a TVK melletti, strandot és műkorcsolyapályát magában foglaló szabadidőközpont. A vezérigazgató helyi elismertségét jelzi, hogy a TVK irodaépületén és egykori otthonánál is emléktábla őrzi emlékét, utcát neveztek el róla a településen, 2014-ben pedig Huszár Andor Emléknapot tartottak tisztelői, melynek alkalmával egy emlékfüzet is megjelentettek hajdani munkatársai (Emlékezések... 2014). Azonban hiába tölt be pozitív szerepet a helyi kollektív emlékezetben egy sikeres szakmai életúttal, kiemelkedő városfejlesztő, közösségépítő tevékenységgel bíró személy, a lokális téren kívüli megítélésében mindezt felülírhatja az előző rendszerben betöltött hatalmi pozíció. A szocialista korszakhoz való viszonyulás kapcsán nem megkerülhető az érzelmek szerepe. Az érzelmi érintettség – az aktuálpolitikai szempontok mellett – egyelőre még akadály a korszak kiegyensúlyozott, konszenzuson alapuló megítélésének, a polarizált vélemények túl sok konfliktust hordoznak magukban.³⁶

Az egykori szocialista városok mindig is kiemelt migrációs célpontok voltak, ezért rendkívül változatos földrajzi-társadalmi háttérű lakossággal rendelkeztek. Ennek megfelelően a néprajztudomány által autentikusnak tartott hagyo-

---

³⁴ Olyan értéktár bizottságok gyakorlatára voltak elsősorban kíváncsiak, amelyek hasonló nagyságrendű településen, és egy helyi intézmény keretében működtek.

³⁵ A volt szocialista városok értéktárainak kulturális örökség kategóriájában gyakran szerepelnek a fentebb tárgyalt helyi múzeumok, helytörténeti gyűjtemények és archívumok, amelyek feladatukból fakadóan komplexen megtestesítik a múlt örökségét, továbbá képzőművészeti, természettudományi gyűjtemények.

³⁶ Az érzelmi kötődés fontossága a helyekkel, tárgyakkal kapcsolatban is felmerült: azokat túl szubjektívnek tartva a bizottsági tagok igyekeznek figyelmen kívül hagyni az értékkiválasztás folyamatokat.

mányok – a bányászmuálttal, illetve német/szlovák nemzetiségi gyökerekkel bíró települések néhány hagyományelemét, valamint Várpalota céhes hagyományait kivéve – kevésbé jellemzőek e településekre. A hagyományörzés a szocialista korszakban az amatőr művészeti mozgalom keretében működtetett táncegyüttesekben, kézműves szakkörökben, klubokban folyt, melyek közül számos felkerült a listákra. E mozgalom egyéb csoportjaihoz (pl. kórusok, zenekarok) hasonlóan értékük egyrészt régiségükben rejlik, sokukat a városalapítással egy időben hozták létre, másfelől az elnyert díjakban, kiállítások számában mérhető. E körbe illeszkednek azok a változatos tematikájú rendezvények, fesztiválok is, amelyeket már több évtizede rendeznek meg egy-egy településen.

Az értéktárakban a második legnagyobb csoportot az épített környezet kategóriája alkotja.³⁷ A 10 vizsgált város közül hét bányásztelepülés, amelyek várossá fejlődése többnyire már a századfordulón megindult, az egyes elődközségek, telepek összeépülése már folyamatban volt a 20. század közepén. Kifejezetten zöldmezős beruházás keretében csupán Dunaújváros, Tiszaújváros, Százhalombatta és Oroszlány létesült, amelyekhez közigazgatásilag hozzácsatolták a közelben fekvő, „óvárosnak” nevezett falvakat. Emiatt e tíz település változatos eredetű, részben akár a középkorba vagy még régebbre visszanyúló épületállománnyal rendelkezett, s még az újonnan épített városok is közigazgatási határaikon belül tudhattak legalább egy falusi templomot. Így lett a Tiszaújvárosi Értéktárba elsőként bekerült nemzeti érték a 18. század végén megépített tiszaszederkényi templom és parókia, ami utóbb kiegészült a rendszerváltást követően újonnan épült templomokkal, de hamar az értéktár részévé váltak a település első, az 1950-es évek közepén épült lakóházai is. Az 1964-ben átadott, 52 m magas Víztorony karakteressége folytán a város jelképévé – és így nemzeti értékévé – vált, de a település egyedisége elsősorban tervezett város mivoltában, és – Dunaújvárossal ellentétben – nem építészeti-esztétikai értékeiben rejlik.

Dunaújvárosban a szocreál stílusban épült belváros kompakt egység, Európában is egyedülálló kiterjedtségű, a korszak legnevesebb építészeti dolgozta rajta, az építészettörténeti-művészettörténeti értékeit illetően régóta szakmai konszenzus övezi (Barka – Fehérvári – Prakfalvi 2007). A Szocreál tanösvény a város legjelentősebb építészeti emlékeit foglalja egy útvonalba, és részét képezi a Dunaújvárosi Értéktárnak is (4–5. kép). A 33 állomásos tanösvény ötlete

³⁷ A települések eltérő módon soroltak be egyes épülettípusokat, pl. a templomok és kápolnák a kulturális örökség és épített környezet kategóriájában egyaránt szerepeltek. Elemzésében egy-egy esetben az utóbbi kategóriába soroltam őket.

már 1990-ben megszületett,³⁸ azonban az önkormányzat csupán 2004-ben – az Idegenforgalmi Kht. és a Polgármesteri Hivatal Főépítészeti Osztálya együttműködésében – hozta létre.³⁹ A kijelölt épületek három építészeti stílusban (klasszikus modern; szocreál; újabb modern), és zömmel az 1950–56 közötti időszakban épültek (az épületek egy része már védettséget élvez). A pályázat keretében az épületek falán ismeretterjesztő táblákat helyeztek el, valamint színes térképet és prospektust adtak ki. (6. kép)

4–5. kép: A Szocreál tanösvény állomásai (Fotó: Ispán Ágota Lídia, 2022)

---

³⁸ Kiss Attila, a dunaujvárosi főiskola docense, a város idegenforgalmi hivatalának frissen kinevezett igazgatója úgy vélte, hogy a város – ahelyett, hogy szemérmesen eltagadná – szocialista múltjának felvállalásával sikerrel járhatna az idegenforgalmi piacon, s egyfajta szocreál skanzenként, egyéb látványosságokkal kiegészítve nemzetközi érdeklődésre számot tartva mutathatná be a kelet-európai szocializmust. <https://mediatar.jakd.hu/index.php?p=video&v=rxvO6MOV> Letöltés: 2023. 03. 17.

³⁹ A projektet támogatta a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma a „Kulturális utak a közös európai és/vagy magyar örökséghez kapcsolódó turisztikai projektek támogatása” című pályázat keretében. A tanösvény Építészeti Emlékek Tanútja néven szerepel, ennek része a 33 szocreál épület.

6. kép: Vezetett séta a Szocreál tanösvényen a Sugárúti Fesztivál keretében (Fotó: Ispán Ágota Lídia, 2023)

Az egykori szocialista városok értéktárba felvett épített emlékeinek 40%-át templomok és kápolnák alkotják: mindent együttvéve több mint felük (52,3%) a szocializmus előtt épült, és mindössze egyötödük (20,5%) köthető a szocializmus időszakához. A szocialista épületállományt zömmel az 50-es években épített szocreál, illetve modern épületek teszik ki, de akadnak olyan települések, ahol egyáltalán nem tartanak számon e korhoz köthető értéket.

Összességében azt láthatjuk, hogy az értéktárak összeállításánál tehát lokálisan is érvényesülnek az ún. „engedélyezett örökségdiskurzus” keretében kikristályosodó irányelvek, amelynek közvetítésében a hungarikum mozgalom is szerepet játszik: az értékpiramis csúcsán álló, reprezentatív nemzeti érték-ként funkcionáló hungarikumok indirekt módon is visszahatnak az alsóbb szintekre, s normatív módon irányt mutatnak. A történetiség és esztétikum alapján történő értéktulajdonításnál sokkal problematikusabb a szocialista közelmúlt örökségésítése, amely a nemzeti keretbe ágyazott, államilag felügyelt örökséglisták kívánalmainak nehezen tud megfelelni (vö. Jakab – Vajda 2018: 16).

Nagyobb eséllyel lennének képesek viszont belépni ezek a városok az örökség-képzés nemzetközi színterére, miként azt Dunaújváros néhány kísérlete mutatja. Egy ideig – a Széchenyi István Egyetem építész kutató csoportján keresztül – Dunaújváros is kapcsolódott az olasz szakemberek által szervezett *ATRIUM* (*Architecture of Totalitarian Regimes of the XXth Century in Europe's Urban Memory*) nemzetközi európai uniós projekthez, amely a 20. századi totalitárius rendszerek építészeti emlékeinek feltárásával, elemzésével, gazdasági és turisztikai hasznosításával foglalkozott, és eredménye lett egy olyan építészeti-turisztikai kulturális útvonal megalkotása, amely bekerült az Európa Tanács által elismert és ajánlott Európai Kulturális Útvonalak közé (Koppány 2014).⁴⁰ 2017-ben a Brassói Történeti Múzeum *Sztálin városának polgára voltam* című nemzetközi projekt tervével kereste meg a városi múzeumot, amely végül a Dunaújvárosi Egyetem részvételével valósult meg. Az Európai Bizottság által finanszírozott – Románia, Magyarország, Bulgária, Albánia és Lengyelország közreműködésével futó – projekt célja a sztálini totalitárius rendszer bemutatása volt, elsősorban a jogsértéseket át- és túlélő állampolgárok személyes tapasztalatai, mindennapi történetei révén, hozzájárulva ily módon a fiatalabb generációk körében a korszak jobb megértéséhez és a kortárs uniós értékek megbecsüléséhez. Az ún. dokumentációs kampány (fényképek, dokumentumok, tárgyak gyűjtése, interjúk készítése) elsősorban a résztvevő múzeumok anyagát gyarapította, amelyet kiállításokon és közös workshopokon keresztül ismertettek, továbbá közösségi oldalakon, honlapokon keresztül tettek közzé.⁴¹ Kérdéses azonban, mennyire tekinthetjük a diktatúra fogalma köré épülő – turisztikai, továbbá nevelési-oktatási szempontból előnyös, pályázati forrásokat bevonzó – imázst összeegyeztethetőnek a település vágyott önképével. Miként Dunaújváros főépítésze a vele készült interjúban kiemelte, nem az egykori szocialista város mivolt adja a település imázsalkotásban hasznosítható egyediségét, hanem tervezett és iparváros jellege, melyek sajátosságai a Rákosi-korszak különböző aspektusaiból adódtak.⁴²

---

⁴⁰ <https://www.atriumroute.eu/> Letöltés: 2023. 05. 19. A 2011–2013 között működő projektben résztvevő országok: Olaszország, Szlovénia, Bulgária, Magyarország, Szlovákia, Románia, Görögország, Horvátország, Szerbia, Albánia, Bosznia-Hercegovina. A kulturális útvonal azonban már csak Olaszországot, Horvátországot, Romániát és Bulgáriát érinti.

⁴¹ <https://www.brasovistorie.ro/proiecte/i-was-citizen-stalin-town> Letöltés: 2023. 05. 19.

⁴² Dunaújváros vonzereje kapcsán az unikális szocreál városközpont mellett azonban még számos további elemre épít a városvezetés: természeti táj, római és középkori történelmi örökség, iskola- és sportváros. Interjú Szabó Imrével, Dunaújváros, 2022. 11. 07.

A helyi közösség nézőpontja: a nosztalgia szerepe az örökségképzésben

Tanulmányom harmadik szakaszában egy sajátos emlékezetközösség, egy Facebook-oldal vizsgálatával arra keresem a választ, miként, milyen hangsúlyokkal jelenik meg a közelmúlt a kollektív emlékezetben, és a lokális elit örökségképző tevékenységéhez képest milyen alternatív értékrend és értékképzés bontakozik ki ezen keresztül. A több mint 5000 fő által követett, 2011-től létező oldal célközönségét az életük egy szakaszában az egykori Leninvárosban élő személyek alkotják, akiknek identitásában máig meghatározó elem a lokalitáshoz kötődés. A közösséggel való azonosulásuk alapja azonban pusztán szimbolikus, amit a „*leninvárosi vagyok*” elnevezés fémjeléz számukra.⁴³ Az oldal kedvelői változatos korosztályból kerülnek ki, a helyi lakosok mellett a településről elszármazottak, életük rövidebb-hosszabb periódusát ott töltők egyaránt megtalálhatóak közöttük. A felületen alapvetően az adminisztrátor posztol fotókat, rövid felvezető leírás keretében, amelyhez kedvelések, egymásra is reflektáló kommentek formájában érkeznek az interakciók. A képek alatti hozzászólások többnyire nosztalgikus visszaemlékezések: helyszínek és ismerősök beazonosítása, hangulatok, kis történetek, egykor megszokott cselekvések felidézése.⁴⁴

Az elemzés azokra a fényképekre terjed ki, amelyek a legtöbb pozitív reakciót váltották ki. A 834 feltöltött fotó közül 238 kapott 100 feletti kedvelést.⁴⁵ Ezek jelentős része (kb. negyede) a szocialista rendszer olyan emblematis retro tárgyaihoz (a szappantól kezdve a gyermekjátékokon keresztül a korabeli autókig) kötődik, amelyek országosan ismertek, és közös hivatkozási alapként szolgálnak a korszakot átélt generációk számára. Néhány olyan identitásképző tárgy is felbukkan közöttük, amely városi jelképként funkcionál, illetve helyi-táji jellegzetesség: a reprezentációs célú, nagyvállalatokhoz kapcsolódó ajándéktárgyak mellett ilyenek például a TVK által gyártott reklámszatyrok. A műanyagtermékek (szatyrok, fóliák) gyárból való kihordása és a környék háztartásaiban való használata általá-

⁴³ A közösséget – objektív ismérvek mentén történő lehatárolása helyett – ez esetben olyan mentális szerkezetként, elképzelésként határozhatjuk meg, amelyben egy a múltra utaló „sűrítő szimbólum” vált ki közösségi érzést a közösség (egyéb ismérveiket tekintve különböző) tagjaiból, akik különféle jelentéssel és értelmezéssel ruházzák fel az adott szimbólumot. Anthony P. Cohen közösség-modelljét ismerteti: Eitler 2022: 2–3.

⁴⁴ Habár a Facebook-oldalon megosztott képek és az alattuk kibontakozó beszélgetések a nyilvánosság számára készültek, a kommenteket a személyiségi jogokra tekintettel a szerzők megnevezése nélkül használom fel. Az etnográfiai internetes kutatásokról, azok etikai vetületéről lásd: Lajos 2016; Lovas Kiss 2017.

⁴⁵ Az adatgyűjtés a 2022. 11. 06-i állapotot tükrözi, az elemzés az adminisztrátor által feltöltött fényképekre terjed ki.

nos gyakorlatnak számított, sokan még ma is őriznek eredeti állapotú szatyrokat. Ikonikus jellegüket jól szemlélteti, hogy a Facebook-oldalon futó nyereményjátékok díja öt db tvk-s retro szatyor volt. A legkedveltebb 238 fotó többsége a város különböző tereit, utcáit, középületeit és lakóházait ábrázolja.

Tiszaújváros meghatározó létesítményei és helyszínei tekintetében az értéktárhoz képest a közösségi oldalon felbukkannak új elemek és átrendeződnek a hangsúlyok. A legtöbb interakciót (a lájkok mellett számos hozzászólást) kiváltó képek a városi strandokhoz, parkokhoz és játszóterekhez, valamint üzletekhez, vendéglátóipari egységekhez kapcsolódnak. Amellett, hogy idillikus, boldog, gondtalan élethelyzetet jelenítenek meg ezek a képek, amelyre mindenki szívesen emlékszik vissza, fontos hangsúlyozni, milyen szerepet is tölthettek be ezek a helyszínek az újonnan felépített városokban. Ebenezer Howard kertváros koncepciója⁴⁶ nyomán a tervezők a szocialista várost a kertek és parkok városaként képzeltek el. A rendezési tervek fontos elemét képezte a természet városi struktúrába integrálása, melynek érdekében zöldövezetek egész rendszerét hozták létre a lakóövezetben. Az elképzelések szerint ezek segítették a népesség egészségügyi regenerálódását, fokozták a város nyújtotta esztétikai élményt, továbbá a szűk és kényelmetlen lakások miatt nagy jelentőségre tettek szert a társas érintkezésben. Az itt megrendezett kulturális rendezvények és sportesemények révén keretet biztosítottak a szabadidő ideológiai szempontból is hasznos eltöltéséhez. Tiszaújváros lakosságának átlagéletkora nagyon alacsony volt a korszakban, gyakran neveztek – hasonlóan más szocialista városokhoz – a gyermekek, fiatalok városának. A sok gyermek miatt idővel szinte minden lakótömb mellett játszótérrel építettek (1979-ben már negyvenkettő létezett) (Ispán 2020: 44–70; Bakay 2013, különösen 32–35).

A nevelési célokat is szolgáló park kitűnő példáját nyújtja az egyik óvoda mellett 1979-ben, jelentős társadalmi munka igénybevételével létrehozott KRESZ-park. A zebrákkal, közlekedési táblákkal ellátott, kicsinyített úthálózaton a gyerekek a városi közlekedés szabályait sajátíthatták el. 2021 tavaszán Tiszaújváros vezetése arról tájékoztatta a lakosságot, hogy tárgyalások folynak a McDonald's gyorsétteremláncsal egy új egység megnyitására, s a lehetséges helyszínek között komolyan felmerült a KRESZ-park területe. Ez a terv jelentős tiltakozást indított el: 2022 tavaszán létrehoztak egy 3200 ismerőssel rendelkező Facebook-profilt (Kresz Park Tiszaújváros) a park védelmében, és petíciót indítottak, amelyet 651 fő aláírt,

---

⁴⁶ Ebenezer Howard 1898-ban megjelent könyvében (*To-Morrow: a Peaceful Path to Real Reform*) fejtette ki először elképzeléseit a városi és vidéki életforma értékeinek az összegevezetethezességéről. A város szerkezetében fontos szerepet tölt be a központi park, ami a közösségi szellem kialakulásának színtereként is funkcionál, valamint a lakóövezetben körbefutó zöldsáv, amely mellett a közterek és az iskolák sorakoznak (Ispán 2020: 46).

és közel kétszáz írásos véleményüket is megosztották a tervvel kapcsolatban.⁴⁷ A gyorsétterem negatív egészségügyi vonatkozásai, a fás terület környezetvédelmi jelentősége és a kedvezőtlen közlekedési szempontok mellett a tiltakozók közül igen sokan kiemelték azt is, hogy a park hasznos, több generáció óta segíti a gyerekek közlekedni tanulását, inkább a felújítását javasolták, mint a megszüntetését. Amellett érveltek, hogy fontos része a város történetének, ikonikus helyszín, amelyhez rengeteg emlék kötődik.⁴⁸ Miként az egyik aláíró megfogalmazta: „Tiszaújvárosban pont a parkjai a legnagyobbak!” Néhány lakó nyílt levélben kérte a városvezetést a hasonló városi parkok védettségének elrendelésére, illetve javaslat érkezett a KRESZ-park települési értéktárba történő felvételére is.⁴⁹

Az egyes vállalatok önállóan is létesítettek szabadidőparkokat. Elsőként a Tiszapalkonyai Hőerőmű mellett épült strand még 1965-ben, majd az 1980-as évek első felében a TVK kezdte meg nagyszabású szabadidőparkjának kiépítését, mely a város turisztikai célponttá válását is elősegítette. A többlépcsős beruházás első elemeként 1981-ben adták át a műjégpályát, a műtrágyagyártásnál használt ammóniát párologtatva el a hűtéshez, majd 1984-ben a strandot. A csúszdák mellett a komplexum egyediségét a télen-nyáron működő korcsolyapálya adta, ahol a nyári időszakban fürdőruhában lehetett korcsolyázni, s amelyről számos posztban emlékeztek meg az oldalon.⁵⁰ (7–8. kép) Az Erőmű- és TVK-strand

⁴⁷ Legyen Mc Donald's Tiszaújvárosban, de NE a Kresz Park területén! https://www.peticio.com/signatures/legyen_meki_de_ne_a_kresz_parkban_tiszaújvárosban/ Letöltés: 2023. 06. 01.

⁴⁸ Néhány példa: „Érzelmileg kötődöm a KRESZ Park-hoz! Részt vettem a felépítésében és szeretném, ha az unokáim is gyakorolhatnának itt közlekedni!”, „Eltunesevel a város emlékei közül tunne el egy sokak számára kedves helyszínt!”, „Városunk szinte valamennyi tősgyökeres polgára itt tanult meg kerékpározni, ha ezek a fák mesélni tudnának, elszégyellné magát akinek egyáltalán felmerül a gondolatában hogy bántani akarja.”; „A Kresz park a város egyik jelképe volt, jó lenne, ha az is maradna, eredeti formájában.”; „A kresz park Generációk óta fontos része a városnak, ami egyben természetvédelmi terület is 😊”. (Az idézetek betűhív formában kerültek közlésre.)

⁴⁹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=117746850893128&set=a.118852724115874>; <https://www.facebook.com/photo/?fbid=121282440539569&set=a.118852724115874> Letöltés: 2023. 06. 01.

⁵⁰ „Mi akik kamaszként éltük meg a koripálya tündöklését órákig tudnánk mesélni a sok-sok élményről.....stúdióból vördsz dont kám ízi...siklás a jégen..palánknál beszélgetés a forró rumos teával kézben...tömeg és tömeg....nyáron bandázás minden nap a medence mellett..foci...röpi...kár, hogy ti fiatalabbak már ezt nem láthatjátok...jó volt igazán jó!!! :-))” (2011); „Bérletem volt, nyáron kitétték sokszor a megtelt táblát, annyian jöttek Miskolcra is! A melegszenzics verhetetlen volt! Télen is szuper volt!” (2018); „sajnos az ammonia gyar megszunt így megszunt a vilaghíru szabadido kozpont is. Tiszaújváros gyemantja volt ez a letesitmeny.Nem nemvetkozi híru volt hanem vilaghíru.nyár 38 fok es a tiszaújvárosi fiatalok furdoruhaban korcsolyaznak,utana furdenek egy 50x25 meteres medenceben olasz fagyit esznek a fagyizoban,grillezhetnek az arnyas parkban,az etteremben a legjobb kajákat ehetek,furdoruhaban,es sor hegyek voltak mellé.Buszke vagyok ra hogy ott lehettem es szolgaltuk Tiszaújvárost es a TVK dolgozokat.” (2019) (Betűhív közlés.)

egyaránt megszűnt az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején, mivel az új tulajdonosok gazdasági szempontokat mérlegelve nem tartották feladatuknak költséges üzemeltetésüket. A Facebook-oldal többször is közölt fotókat az évek során a bezárt és enyészetté vált strandokról, amelyek a régi emlékek felidézése mellett a lepusztulás miatt érzett szomorúság, elkeseredettség, tehetetlenség, gyakran düh és felháborodás kinyilatkoztatására is alkalmat teremtettek.⁵¹ (9–10. kép) A strand-bezárásokhoz hasonlóan heves reakciókat váltott ki a hőerőműről 2012-es bezárása idején megosztott fotó, vagy az a TVK központi épületét ábrázoló fénykép, amelyet a TVK név megszüntetése és az irodaépületről való lekerülése alkalmából posztoltak 2015-ben. Az egykori vezérigazgató, Huszár Andor pozitív emléke mellett az új tulajdonosok (időnként kiegészítve az aktuális városvezetéssel) negatív kontextusban jelennek meg a helyi nyilvánosságban, olyanokként, akik nem becsülik eléggé az egykori vállalatok múltját, és nem bánnak jól a hozzájuk került örökséggel.⁵²

7–8. kép: A TVK Szabadidőközpont (Tiszaújvárosi Művelődési Központ Helytörténeti Gyűjtemény fényképarchívuma, törzsanyag)

⁵¹ „A gyerekkor csodás emléke ... Nagyon nagy kár érte!!! Sajnos akik döntöttek, soha meg sem próbálták megérteni, mit is jelentett tulajdonképpen a Központ ... :o(((” (2011); „Milyen kár, hogy a TVK mindenkori tulajdonosai, vezetői hagyták ide süllyedni gyerekkorom kedvelt helyszínét. Ez az eredménye, ha kivesszük a helyi embereket a vezetésből...Egész sokat elvett a TVK a helyiek egészségéből. Talán a működtetéssel járó anyagi áldozat elvárható lett volna a mindenkori tulajdonosok részéről az ipar okozat károkért cserébe...” (2015); az Erőmű strandról: „Anno mekkora élet volt itt szezonban....MA meg tiszta CSernobil.” (2012). (Betűhív közlés.)

⁵² Ehhez párhuzamként lásd: Várkonyi-Nickel – Nagy 2020: 298–303.

8. kép

9. kép: Az Erőmű strand. (Fotó: Bartók István, 1995. Tiszaújvárosi Művelődési Központ és Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény fényképtárából – 2011.19.1.)

10. kép: A Tiszai Erőmű bezárt strandja, 2015 (Fotó: <https://www.facebook.com/leninvarosivagyok.hu/photos/a.767667199963877/865181200212476/> Letöltés: 2023. 06. 01.)

Ahhoz, hogy értelmezhesük a Facebook-oldal kapcsán feltáruló nosztalgikus emlékezet jelentőségét az örökségítés folyamatában, érdemes röviden körbejárni a nosztalgia fogalmát. A nosztalgia az emlékezés érzelmi jellegű folyamata: elvagyódás a messzeségbe, visszavagyódás a visszahozhatatlan múltba, ugyanakkor az otthonosságot megidéző érzés, hangulat és emlékezet is (Pintér 2014: 85–92).⁵³ A nosztalgia konstitutív szerepét az örökségítés folyamatában már az örökségtudományok kialakulásának 1980-as évekbeli kezdetekor megfigyelték, és kulcsszerepet kapott a brit „örökségipar”-vitában is.⁵⁴ A nosztalgiával kapcsola-

---

⁵³ A nosztalgia kifejezés orvosi fogalomból a pszichés állapotra vonatkozó pszichológiai, végül hétköznapi, érzelmeket jelölő fogalommá vált a 20. századra. Amíg a kezdetekben – a honvágy fogalmához hasonlóan – a térbeli hazatérésre vonatkozott, idővel ezt az eltűnt idő utáni vágyakozás váltotta fel, melynek háttérében a 19. század nagymértékű társadalmi és gazdasági változásai, az ennek nyomán felgyorsult életmód állt (Pintér 2014: 90–92; Angé – Berliner 2015: 3).

⁵⁴ Robert Hewison szerint a háború utáni tömeges múzeumalapítások háttérében az elit és konzervatív társadalmi csoportokhoz társított – a korabeli kormányzati narratívába is beemelt – nosztalgia áll. A jelenséget elsősorban azért kritizálták, mert egy soha nem létező múltra hivatkozik, amely legitimálja e csoport kiváltságait, s az ehhez való visszatérés vágya gátolja a jelenben a progresszív cselekvést, és akadályozza a jövőbeli társadalmi változásokat (Smith – Campbell 2017: 3).

tos szakirodalom ma már zömmel Kelet-Európára fókuszál,⁵⁵ és maga a fogalom is központi jelentőségre tett szert a posztoszocialista társadalmak közelmúlthoz való viszonyának elemzésekor (Angé – Berliner 2015).⁵⁶

A szocialista múlt iránti nosztalgiát, a korabeli fogyasztási cikkek, filmek és dalok népszerűségét a „boldog” szocialista idők utáni vágyakozás tárgyiasulásaként értelmezik a kutatások, amely segít a politikai, társadalmi, gazdasági átalakulások nehézségei közepette a jelentől való eltávolodásban és egy otthonos múlthoz való visszatérésben (Launkauskas 2015: 38). Más kutatók viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a nosztalgia – a szocialista múlt feltámasztásának igénye helyett – az előző rendszertől való elszakadáshoz járul hozzá azáltal, hogy előbb a pártállami kultúra jelképeit, relikviáit történelmi giccsként áruvá alakította, majd a szocializmus mindennapi tárgyait is piacósította és új jelentéssel ruházta fel. A valaha a nyugati életstílusnak és áruknak tulajdonított hitelesség, érzelmi érték átszállt a szocialista tömegtermelés egykor alacsonyabb minőségűnek tartott tárgyaira, a korabeli életmódra (Nadkarni – Shevchenko 2015: 66–69; Nadkarni 2019: 227–230).

A nosztalgia érzelmeként, emlékezeti diskurzusként vagy kulturális gyakorlatként (Stewart 1988: 227) a különféle – társadalmi, etnikai vagy nemzeti – identitáskonstrukciók meghatározó tényezője, a kulturális azonosulás eszköze. Emellett az örökséghez hasonlóan a nosztalgia is „a kortárs kultúrában rejlő, a múlttal szembeni sajátos attitűd” (Angé – Berliner 2015: 2–5), és akárcsak az örökség, egy szelekciós folyamat végeredménye: az egyikben az értékmegőrzés szándéka, a másokban az érzelmi kötődés a kiemelés alapja (Smith – Campbell 2017: 4). Az örökségtudományok és az örökséggazdálkodási gyakorlatok – a fogalom po-

⁵⁵ Egyes szerzők úgy vélik, egyfajta nosztalgikus tudományos ipar szerveződött a jelenség vizsgálatára, Kelet-Európa ugyanis a nosztalgiázása által válik kulturálisan egzotikusabbá, és kutatásra érdemessé, ezért végsősoron a nosztalgia hozzájárul az európai Kelet orientalizációjához (Lankauskas 2015: 40).

⁵⁶ A nosztalgia mára gyűjtőfogalommá vált, amelynek különböző típusait igyekeznek meghatározni a kutatások. Az egyik legismertebb kísérlet Svetlana Boymhoz köthető, aki típusok helyett inkább tendenciáknak tekinti az általa megkülönböztetett kétféle nosztalgiát. A restaurációs (helyreállító) nosztalgia az elveszett otthon újjáépítésére, a múlt és jelen közötti emlékezeti szakadékok megszüntetésére, a múlt emlékműveinek teljes rekonstrukciójára törekszik, a múlthoz való viszonyulását nem tekinti nosztalgikusnak, a projekt az igazságról szól. Ez jellemzi világszerte a nemzeti és nacionalista újjászületési mozgalmakat. A reflexív (tükröző) nosztalgia ezzel szemben inkább az egyéni és kulturális emlékezetről szól, tudatában van a múlt és a jelen közötti szakadéknak, így nem a múlt helyreállítása a célja, hanem a rajta való merengés, az emlékeztetőredékek felidézése, melynek elbeszélés módja nem komoly, mint a restaurációs nosztalgiáé, hanem ironikus, humoros, befejezetlen és töredékes (Boym 2001: 41, 49–50).

litikai megbélyegzettsége miatt – nem foglalkoztak kellőképp a nosztalgia jelen-ségével, és általában az érzelmek szerepével az örökségesítésben. A figyelemre azonban nagyon is érdemes, mert – miként a Smith – Campbell szerzőpáros megjegyzi – bár „az örökséggel kapcsolatos gyakorlatok a nosztalgian kívül más érzelmi regiszterek segítségével is megvalósulhatnak, a nosztalgia mindazonáltal logikusan az örökség megteremtésének egyik legfontosabb alap- és aktiváló érzelme” (Smith – Campbell 2017: 4). Érdemes rámutatni továbbá, hogy az egyéni és kollektív emlékezetben a történeti érték és esztétikai minőség helyett az épületekhez és terekhez köthető társadalmi gyakorlatok idéződnek fel, a városhasználat olyan módjai, amelyek egybevágóan a szocialista városépítéssel kapcsolatos egykori tervezői szándékokkal, elképzelésekkel. Az utóbbi években Dunaújvárosban és Tiszaújvárosban is születtek kezdeményezések, amelyek ezen múltbéli gyakorlatok performatív felidőzésére tettek kísérletet.

Dunaújvárosban 2022-ben első alkalommal rendezték meg a Sugárúti Fesztivált: „Dunaújváros és a Vasmű út elfeledett értékeit” kívánták feléleszteni. A fesztivált a Duna menti periférikus és határmenti térségek településeit meg-célzó Interreg-projekt keretében rendezték meg, melynek célja a kulturális örök-ség valorizációja révén a regionális és lokális reziliencia kiépítése, a települések turisztikai fejlődésének előmozdítása, a dunai közösségek együttműködésének erősítése. A program a helyi szereplők erőteljes részvételére épít, ehhez cselekvési terveket és konkrét intézkedéseket biztosít.⁵⁷ A projektben résztvevő budapesti székhelyű Kortárs Építészeti Központ a helyi kulturális szervezetek közreműkö-désével szervezte meg a közel 2000 főt vonzó rendezvényt. A fesztivál a mára kiüresedett sugárútra – rezonálva a több fórumon is nyomon követhető helyi igényekre⁵⁸ – az egykori korzózások hangulatát kívánta visszahozni. A programok között szerepelt retro utcai játékok kihelyezése, vezetett szocreál tematikájú vá-rosi séta, egy veterán autóval rekonstruált korhű utcakép, a korzózás élményét felelevenítő „kiöltözős” séta élő zenei kísérettel, múltidéző fotófal, termelői piac, elhagyatott terek felélesztése képzőművészek segítségével.⁵⁹ A forgalom elől elzárt Vasmű úton kialakított programhelyszíneken napközben viszonylag kevesen jelentek meg, amiben közrejátszhatott a nyári rekkenő hőség, és bár az esti „zenés-kosztümös séta-akció” többeket megmozgatott és nagyobb néző-

---

⁵⁷ https://www.interreg-danube.eu/approved-projects/danurb_plus Letöltés: 2023. 05. 15.; Kortárs Építészeti Központ, Szakmai beszámoló 2022, 22. <https://tudastar.kek.org.hu/perch/resources/kekszakmaibeszamoloweb.pdf> Letöltés: 2023. 05. 15.

⁵⁸ Lásd például a „Mi, Dunaújvárosiak” Facebook-csoportban a főútról közzétett archív fotókhöz kapcsolódó kommenteket.

⁵⁹ <http://dunaujvarosmesel.hu/2022/04/20/sugaruti-fesztival/> Letöltés: 2023. 05. 15.

közönséget vonzott, a hatalmas felvonulásokra tervezett sugárutat nem sikerült betölteni.⁶⁰ (11–14. kép)

2023. május végén immár másodjára is megrendezték a fesztivált. Úgy tűnik, hogy sikeres volt a program célkitűzése, a lokális közösség magáénak érezte a kezdeményezést, a szervezők köre ennek nyomán a helyi szereplőkre szűkül. Továbbra is hangsúlyos törekvés volt a városlakók és a különféle intézmények, civil szervezetek, cégek bevonása, akiknek programötleire, szervezésben való közreműködésére és produkcióira egyaránt számítottak a szervezők. Ennek szellemében a fesztivál a múltidézés mellett egyenrangú célként jelölte meg a helyi közösségek és a társasági élet aktivizálását. A fesztivál fő eseményévé egyértelműen a délelőtti áthelyezett kosztümös felvonulás lépett elő, immár szándékoltan visszautalva az egykori május elsejékre is, hiszen a helyi cégek, gyárak, vállalkozások és szakmai szervezetek részvételére is számítottak a szervezők.⁶¹ Az öltözékek kapcsán sem tematikai, sem időbeli megkötésre nem törekedtek többé: míg az első évben arra buzdították a résztvevőket, hogy öltözzenek az ötvenes-hatvanas évek korhű öltözékeibe vagy akár mai elegáns viseletbe, a második évben már bármiben, akár futurisztikus öltözékben is megjelenhettek a Dunaujváros első kortárs karneváljaként deklarált felvonuláson.⁶²

A délelőtti fél 11-kor induló felvonulókat változatos közösségek alkották: a felvezető Csepel teherautón a helyi zeneiskola fúvószenekara foglalt helyet, őket követte kb. száz óvoda és kísérőik, majd az egyenszínű mezbe öltözött sportolók (tornászok, illetve jégkorongozók), számos civil szervezet (fogytékkal élőket támogató alapítványok, babahordozást népszerűsítő egyesület) és különféle helyi intézmények (Kortárs Művészeti Intézet, művészeti iskolák, postások) képviselői, végül az egyéni felvonulók. A Vasmű úton felvonuló rövid menetet számos báméskodó és médiamunkás figyelte, fényképezte, videózta. A 2022-es kísérőprogramok részben megismétlődtek: térben koncentráltabb el-

⁶⁰ Az 1951–1957 között megépült grandiózus méretű (85–110 méter szélességű), a város erejét és sikerességét megtestesíteni hivatott sugárút színhelye volt az ünnepi felvonulásoknak, míg az épületek földszintjén kialakított üzletek és vendéglátóhelyek a vásárlók, vendégek sokaságát csábították. Az egykor nyüzsgő és étellel teli korzó azonban fokozatosan elvesztette vonzerejét, állapota romlott, az apró üzletek mára korszerűtlenné váltak, az utca revitalizációra szorul (Horváth 2021: 90–94).

⁶¹ A felhívásban kiemelték, hogy a készülő kosztümök – melyek elkészítésében a szervezők által biztosított művész-koordinátor segít – jellemző színek, anyagok, motívumok révén megjeleníthetik hagyományaikat, székhelyüket, logójukat, tevékenységüket, de akár egy fantáziavilágot is.

⁶² <https://dkik.hu/hirek/sugaruti-fesztival-felhivas-kozos-felvonulasra-unneplesre>; https://dunaujvaros.com/hirek/202303/felhivasozonnel_csalogat_a_2_sugaruti_fesztival Letöltés: 2023. 05. 17.

11–14. kép: Az 1. Sugárúti Fesztivál (Fotó: Ispán Ágota Lídia, 2022)

12. kép

13. kép

14. kép

helyezkedésben, de sokkal nagyszabásúbb módon. A *Régiújíváros* rendezvény résztvevői az 50-es, 60-as, 70-es évek kellékeivel rendezték be az utcát: a régi játékok (köztük egy körforgó hinta), mozgalmi (kisdobos, úttörő, KISZ) relikviák, egykori fogyasztási cikkek (Retroújívárosi Bambi, ruhák) mellett a korabeli zenéket és műsorokat egy Terta világvevő rádió és egy zenegép biztosította. Számos letűnt foglalkozást is megjelenítettek (köszörűs, utcaseprő, pereces, szotyjárús, drótos-tót), és a kiállítóhelyek mellett közreműködő személyek is korhű vagy legalábbis a korszak hangulatát valamilyen módon megidéző ruhában fogadták a látogatókat, míg egy helyi amatőr színtársulat korfestő jeleneteket adott elő, s mintegy húsz autó részvételével veterán autókiállítás zárta a felvonulási utat. Újra volt emellett termelői piac, kézműves kirakodóvásár, fotókiállítás, helytörténeti kvíz, játszóház, szocreál séta, valamint új elemként szerepelt a Kortárs Művészeti Intézet interaktív várostörténeti kiállítása, este pedig helyi zenekarok, előadók zenéltek párhuzamosan az út több pontján. A programokon sok család vett részt, ahol a szülők gyermekeiknek magyarázták a játékok használatát, a tárcsázós telefon működését vagy épp az idősebb korosztály tagjai beszéltek meg egymás között, kinek milyen típusú Skodája volt, s milyen volt az illata. Az emberektől nyüzsgő járdákon folyamatos beszédtemát szolgáltatott a múlt egy-egy aspektusának megtárgyalása, az egykori emlékek és élmények felidézése. Sokan elidőztek a régi május elsejéről készített filmfelvételeket lejátszó tévé előtt, és akár össze is vetették a mostani felvonulások hangulatával (pl. régen hangosabb volt). (15–23. kép)

15–23. kép: 2. Sugárúti Fesztivál (Fotó: Ispán Ágota Lídia, 2023)

16. kép

17. kép

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

Tiszaújvárosban a *Retro majálisok* adnak alkalmanként keretet a múlt megidézésére, legutóbb 2021-ben és 2022-ben. 2021-ben a Covid19-járvány miatt nem tudták hagyományos módon megtartani az eseményt (a májusfa-állítás, illetve a zenés ébresztő kivételével elmaradt a kirakodóvásár és a különféle zenés, táncos előadások, sportprogramok), ezért a Tiszaújvárosi Művelődési Központ és Könyvtár mint a rendezvény szervezője *Tiszaújváros Anno* címen a visszatekintést és az emlékeztetést célzó programmal készült. Ennek részeként újra kiállították a Lenin páncélaút másolatát,⁶³ szerveztek egy műtárgysétát, továbbá a helytörténeti gyűjtemény anyagából rendeztek egy kültéri kiállítást a korábbi évtizedek majálisait és magát a várost ábrázoló fotókból, valamint régi relikviákból (utcanév-táblák, jelvények, zászlók), amely rengeteg embert vonzott.⁶⁴ A helyiek nosztalgiaja a régi május elsejék iránt hasonló elemekre összpontosult: felvonulás, érdekes műsorszámok, kirakodóvásár, a vállalati sátrakban zajló közös evés-ivás, sétáló családok. Habár ezek nagyrészt – a helyben utoljára 1986-ban megtartott felvonulás és az aktív vállalati részvétel kivételével – szerves tartozékai a rendszerváltás utáni május elsejéknek is, a helyi újságban nyilatkozó egyöntetű véleménye szerint jó lenne visszahozni a régi majálisok hangulatát, „retrosán megtartani, hogy lássák a fiatalok, mi volt itt 30–40 éven keresztül”.⁶⁵ 2022-ben ismételten *Retro Majális* rendeztek, ahol a régi hangulatot a bazársor és a páncélaút mellett egy városnéző Ikarus busz biztosított.

⁶³ A Lenin által az 1917-es októberi forradalomban használt páncélaút eredeti nagyságú másolatát 1970-ben, „Budapest felszabadulásának” 25. évfordulójára készítette el a Csepel Autógyár és a Budapesti Jármű Ktsz a Magyar Úttörők Szövetsége és a Magyar Honvédelmi Szövetség kérésére. A jármű országjárása után Leninvárosba került, ahol évekig egy városi téren, majd az egyik általános iskola udvarán állt. A rendszerváltást követően egy raktárépületbe helyezték át, ahonnan 1999-ben tízéves időtartamra a keceli Hadtörténeti Múzeum és Haditechnikai Parkba vitték. Miután 2009-ben visszakerült a városba, a helyi képviselőtestületben indulatos emlékezetpolitikai vita zajlott arról, hogy az egykor a város főterén álló, Makrisz Agamemnon szobrász által készített Lenin-fej szoborral együtt szabad-e az egyik önkormányzati telephely udvarán, látogatható módon elhelyezni. A fideszes (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség) képviselők úgy vélték, hogy „sokak számára sértő cselekedet” a páncélaút és a Lenin-fej szobor visszahozatala, „e jelképeknek a történelem szemétdombján a helyük”. A szocialista (Magyar Szocialista Párt) képviselők viszont arról igyekeztek meggyőzni a vitában résztvevő – és a rendszerváltás óta a városba költöző – fideszes képviselőket, „hogy a szobor és a páncélaút múltunk, történelmünk letagadhatatlan része, ahogy az évtizedek óta itt élő emberek életének is [...] Nem a kommunizmus kultúrus kegyhelye lesz a TiszaSzolg telephelye, hanem városunk múltjának tárgyiasult szelete, mementó”. *Tiszaújvárosi Krónika*, XXVII. évf. 45. sz. (2009. 11. 04.) A páncélaút a városossá nyilvánítás 50. évében, 2016-ban megtartott első *Retro Majális* keretében mutatták be újra köztéren.

⁶⁴ https://kronika.tiszatv.hu/images/kepek/pdf/2021/2021_17.pdf Letöltés: 2023. 05. 18.

⁶⁵ https://kronika.tiszatv.hu/images/kepek/pdf/2021/2021_18.pdf Letöltés: 2023. 05. 18.

ta, illetve lehetőség volt beöltözni a 60-as évek ruháiba, miközben új látványosságként jelent meg a sárkányhajózás a város Dísztaván. (24. kép)

2022. május 1.
(PÉNNTAG)

Tiszaújvárosi Művelődési Központ és Könyvtár
Dezsenyi Művelődési Központ

Retro Majális

a Városházán

Program

8⁰⁰ óra Zenés ébresztő a Berhorits Jánoszenekar és a Berhorits Muzsorelli Csoportok közreműködésével

14⁰⁰ óra Hírogató felvonulás a Berhorits Jánoszenekar és a Berhorits Muzsorelli Csoportok közreműködésével

14²⁰ óra **Majusi díszítés**

14⁴⁰ óra A Bisboeshor és a Pántliha Néptáncgyűttes műsora

15⁰⁰ óra A Tiszaújvárosi Gimnasztrada bemutatója

15³⁰ óra **Csodamalom Bábszínház:**
A kishakas gyémánt félhrajcárja

16³⁰ óra **Büreszműsor - Árcsi Kristóf**

17⁰⁰ óra RC Modell bemutató

18⁰⁰ óra **Sipos J. Tamás** fellépése

19⁰⁰ óra A Miskolci Illés Emlékszenekar élő koncertje

Különb. rendezvények

Sárkányhajózás a Dísztavon
Kádár Terho Jótémszínház
Városnéző busz
Retro sátor
Játszóház
Lenin páncélautó kiállítása

A programmal kapcsolatos információ:
49/40-274

*A program ideje alatt sült kolbász,
lángos, sör kapható!*

3580 Tiszaújváros, Széchenyi út 2.
06 49/442-004 | derkovits@tupavms.hu | www.tmkk.tiszaujvaros.hu

Tiszaújvárosi Művelődési Központ és Könyvtár

A rendezvényre való megrendezés érdekében adatszolgáltatás szükséges, a rendezvényre való megrendezésre a rendezvény honlapján vagy a rendezvény megrendezéséről érkező híradásokon keresztül lehet jelentkezni. A rendezvény megrendezéséről érkező híradásokon keresztül lehet jelentkezni. A rendezvény megrendezéséről érkező híradásokon keresztül lehet jelentkezni.

24. kép: Tiszaújvárosi Retro Majális plakátja, 2022 (Tiszaújvárosi Krónika, XL. évf. 17. sz. 16. 2022. 04. 28.)

Látszólag nagyon hasonló érzések mozgatják Dunaújváros és Tiszaújváros lakosságának egy részét a múlthoz való viszonyulásuk tekintetében, és az erre tudatosan reflektáló, az egykori majálisokhoz visszanyúló rendezvények is számos közös elemet tartalmaznak. Úgy tűnik azonban, hogy Dunaújváros esetében sikerült új jelentéstartalommal megtölteni az ünnep régi vázát, és visszaemlíni annak központi elemét: a rendszerváltással szalonképtelenné vált felvonulások⁶⁶ karneváli forgatagá alakítása olyan részvételre teremt alkalmat, amely lehetővé teszi a munkahelyi (és más helyi) közösségek újbóli aktív bevonódását. A felvonulás aktusa eközben a rendezvények többnyire passzív – báméskodó, nézelődő, gyermekeik játékát felügyelő – szereplői számára is egy új részvételi formát, egy kvázi cselekvés lehetőségét kínálja. A rendezvény számos szállal kötődik a közelmúlthoz, amellyel nagyobb valószínűséggel szólítja meg a középkorú és idősebb generáció tagjait, azonban a retro jellegtől való elmozdulás lehetőségével egyértelműen kinyitották a rendezvényt a szocializmus idején még nem élt fiatalabb korosztályok számára is. A szocialista városok öröksége kapcsán Dunaújváros közelít leginkább Nowa Huta példájához, ahol az utópikus, majd a dezindusztrializációt követő hanyatlás narratívája is véget ért, és a dzsentifikációval párhuzamosan elkezdődött a város művészi és turisztikai újraformálása (Ludwig 2021: 8).⁶⁷

⁶⁶ A május elseji budapesti felvonulások történetéről, a dekoráció és a koreográfia kiemelt jelentőségéről, az ünnep tömegdemonstrációk és népiünnepélyek mozzanatait ötvöző jellegéről, egyfajta karnevál-pótló szerepéről, illetve a rendszerváltást követő átalakulásáról lásd: Voigt 1994.

⁶⁷ Katarzyna Zechenter kutatása szerint az 1949-től épülő, 1951-ben Krakóhoz csatolt Nowa Huta a hivatalos szocialista narratívában az új rendszer és a szocialista modernitás szimbólumaként jelent meg, amely számos ponton ütközött a település nem hivatalos, kommunikatív emlékezetével. Ennek két legfontosabb eleme egy meg nem valósult templomépítés kapcsán 1960-ban kitört, és a korabeli nyilvánosságban elhallgatott zavargás, illetve a Szolidaritás mozgalom melletti, kezdetben lassú elköteleződés, amely a statárium idején tüntetések és utcai harcok színhelyévé változtatta a várost. 1989 után a város új identitását e két eseményre – a „keresztért és a szabadságért folytatott küzdelemre” – építette. A szocializmussal szembeni ellenállás hangsúlyozásával sikeresen kapcsolódott a település a lengyel nemzeti identitást két évszázada meghatározó, a függetlenségért és vallásért folyó harc köré szőtt diskurzusokhoz. Nowa Huta 21. századi identitáskonstrukciós folyamataiban egyre hangsúlyosabbá válnak a hétköznapi emberek személyes visszaemlékezései, amelyek mind a múltbéli, mind a jelenlegi hivatalos emlékezetpolitikától eltérő tapasztalatokat jelenítenek meg, akárcsak az 1989 után született fiatal generáció, amely már kritikusan viszonyul a nemzeti mitológiához. A szerző úgy véli, hogy Nowa Hutával ellentétben Dunaújváros nem a múltja elutasítására alapozza jelenkori identitását, sokkal inkább a régi Dunapentele római kortól zajló metamorfózisaira, amelynek keretében a kommunizmust is „nacionalizálja”, például azáltal, hogy a Duna menti vasgyárak építésének szükségességét Széchenyi István elképzeléséből eredezteti (Zechenter 2015).

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy az egykori szocialista városok identitásának alakulását az örökségesítő folyamatokon keresztül megvizsgáljam. A múlttal való szakítás és az utópisztikus elképzelések jegyében létrehozott kirakatvárosok egy új szocialista kultúra jelképeiként funkcionáltak, amelyek a rendszerváltást követően újraértelmezést igényeltek. A városok hivatalos önreprezentációját mintegy sűrítve kifejező címerek jól tükrözik ezt a váltást: míg korábban a városok címerében a szocialista szimbólumok (vörös csillag, vörös szín, a békeakaratot kifejező kék szín) és a helyben meghatározó iparágak jelképei – Leninváros esetében emellett a lokális kötődést kifejező folyók – kaptak helyet, a rendszerváltást követően a szocialista szimbólumok helyébe a városokhoz csatolt falvak (Dunapentele, illetve Tiszaszederkény) történelmi (római, középkori és kora újkori) múltját ábrázoló jelképek léptek, Dunaújváros ezenfelül ipari és tervezett város jellegére is utalni kívánt. A települések múlttal való viszonya mindkét rendszerben bonyolultabb és sokrétűbb annál, minthogy pusztán a múltnélküliség és az elhallgatás motívumával jellemezhetnénk.

A helyi múzeumok létrejöttük óta a várostörténet integráns részeként tekintettek az elődtelepülésekre, s a városi múlt kiterjesztése egyfajta jogalapként szolgált a városként létezésükhöz is. A múzeumalapításokban tevékeny részt vállaltak – a régészek, történészek mellett – a néprajzkutatók, a gyűjtemények meghatározó részét ma is főképp az óvárosnak nevezett falvakhoz kötődő néprajzi tárgyak képezik. Az azonnali örökségesítés értelmében ugyanakkor gyorsan hozzáláttak a városok pár éves, évtizedes „történetére” vonatkozó anyaggyűjtéshez is, amely a gyakorlatban – korábbi példák hiányában – nehézségeket okozott. A különféle tárgyak és dokumentumok (főképp relikviák, emléktárgyak, albumok) túlsúlya mellett csak az 1980-as évektől kezdve váltak hangsúlyosabbá a gyűjteményekben az életmódtörténettel kapcsolatos anyagok. Míg a szocializmusban e falvak – a városi múlt megteremtésének idejéig – „*az állandóan kéznél lévő múlt praktikus megoldását*”,⁶⁸ az új települések térségbe való lehorgonyzásának eszközét kínálták, a rendszerváltást követően immár a nemzeti narratívához való kapcsolódás lehetőségét teremtették meg. Jól nyomon követhető mindez a települési értéktárak összeállításánál is, amelyek heterogenitásuk ellenére is igyekeznek megfelelni az „engedélyezett örökségdiskurzus” irányelveinek. Habár a nemzeti örökséglisták

---

⁶⁸ Tar Sándor ír az ünnepi beszédekben felemlgetett elmaradott faluról, Tiszaszederkényről ír, amely a modern város képéhez szolgált kontrasztként (Tar 1981: 74).

felsőbb szintjeire csak kevésbé tudnak felkerülni az új városok, nagyobb figyelmet képesek viszont generálni az örökségképzés nemzetközi színterén.

Az örökségítés másféle kulturális logikáját érhetjük tetten a lokális emlékezetközösségek vizsgálata során. A tervezett városok lényegi vonását jelentő parkokhoz és játszóterekhez, strandokhoz, valamint üzletekhez, vendéglátóipari egységekhez kapcsolódó társadalmi gyakorlatok nosztalgikus felidézésével a város ikonikus létesítményeinek, helyszíneinek az értéktárhoz képest egy némileg eltérő katasztere tárul fel. Az épületek esztétikai minősége, történelmi értéke helyett az érzelmi kötődés vált a kiemelés, a kulturális azonosulás alapjává, amely egyúttal ráirányítja a figyelmet a nosztalgia és általában az érzelmek örökségítésben játszott szerepére, fontosságára és kollektív jellemzőinek feltérképezhetőségére is. Ennek érvényessége azonban bizonyos mértékig korlátozott, hiszen a rendszerváltás után született generációk már más motivációkkal lépnek be az örökségképzéssel kapcsolatos diskurzusba, és egyre inkább ideológiamentes jelentésekkel ruházzák fel az egykori szocialista városok örökségét.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

2003 *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.

ANGÉ, Olivia – BERLINER, David

2015 Introduction: Anthropology of Nostalgia – Anthropology as Nostalgia. In: Angé, Olivia – Berliner, David (eds.): *Anthropology and Nostalgia*. 1–15. New York – Oxford: Berghahn Books.

APJOK Vivien

2022 *Értékkonzerválás – konstrukció – reprezentáció. Helyi értékek és örökségek a lokális fejlesztésekben Makón*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkor Program.

APPADURAI, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio*, 12. évf. 3. sz. 3–31.

BAKAY Eszter

2013 *Retroterek, retroparkok. Kert- és szabadterépítészet Magyarországon 1950–1990*. Budapest: Terc.

BALI János

2020 A néprajztudomány szerepe az érték és az örökség újrafogalmazásában, a hungarikumok példáján. In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Bor-

sos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 71–85. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet (ELKH) – L'Harmattan Kiadó.

BALOCKAITE, Rasa

2012 Coping with the Unwanted Past in Planned Socialist Towns: Visaginas, Tychy, and Nowa Huta. *Slovo*, Vol. 24. No. 1. 41–57.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2020 Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományörzés módozataiban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* 19–61. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

BARKA Gábor – FEHÉRVÁRI Zoltán – PRAKFULVI Endre

2007 *Dunaújvárosi építészeti kalauz: 1950–1960.* Dunaújváros: Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata.

BARTA Györgyi

2010 A szocialista városfogalom kétféle értelmezése. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, V. 11–34.

BÁTI Anikó – JUHÁSZ Katalin – ZENTAI Andrea – VARGHA Anita

2019 Szlovák hagyományrekonstrukció és örökségesítés Csömörön. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 81–122.

BORBÉLY Sándor

2016 A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt. *Múltunk*, 61. évf. 2 sz. 187–224.

2018 Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben – jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban. *Erdélyi Társadalom*, 16. évf. 2. sz. 1–33. <https://doi.org/10.17177/77171.219>

BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lídia

2019 Örökség, globalizáció és lokalitás. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 9–24.

BOYM, Svetlana

2001 *The Future of Nostalgia.* New York: Basic Books.

CARABA, Cosmin Ciprian

2011 Communist heritage tourism and red tourism: concepts, development and problems. *Cinq Continents*, Vol. 1. No. 1. 29–39. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-290293>

CSEH Fruzsina

2019 Lokális tárgyalás mint nemzeti örökség. Az örökségképzés stratégiái a hőveji varrott csipke és a szegedi papucs példáján. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 27–49.

DESCHEPPER, Julie

- 2018 Between future and eternity: a Soviet conception of heritage. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 25. No. 5. 491–506.
<https://doi.org/10.1080/13527258.2018.1467949>

EITLER Ágnes

- 2019 Egy örökségelem története és kontextualizációs lehetőségei. Az *Ecseri lakodalmas. Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 51–80.
 2022 A színpadra vitt népi kultúra szerepe a lokalitás szervezésében. *PNEKAT Working Paper*, 2. sz. 1–38.
<https://doi.org/10.15170/PNEKATWP.2022.02.02>

Emlékezések...

- 2014 *Emlékezések Huszár Andorról*. H. n.: Tiszaújváros Jövőjéért Alapítvány.

Értékekre hangolódva

- 2016 *Értékekre hangolódva. A nemzeti értékgyűjtés módszertani kézikönyve*. Budapest: Nemzeti Művelődési Intézet.

EYAL, Gil – SZELÉNYI, Iván – TOWNSLEY, Eleanor

- 1998 *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.

FEJŐS Zoltán

- 2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. (MaDok-füzetek, 1.) 9–24. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FÜSTÖS László – SZAKOLCZAI Árpád

- 1994 Értékek változásai Magyarországon, 1978–1993. Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép-európai átmenetben. *Szociológia Szemle*, 4. évf. 1. sz. 57–90.

GERMUSKA Pál

- 2004 *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest: 1956-os Intézet.

HORVÁTH Sándor

- 2004 *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
 2021 New Towns, Old Spaces? Hidden Paths of Memory and Representations of City Spaces in Sztálinváros, Hungary. In: Ludwig, Andreas (Hrsg): *Neue Städte. Vom Projekt der Moderne zur Authentisierung*. 71–98. Göttingen: Wallstein Verlag.

ISPÁN Ágota Lídia

2019 Az Őrség változó imázsa. Szocialista modernizáció és természetvédelem. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 165–189.

2020 *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András

2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai: Funkció, használat, értelmezés.* 7–28. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KOPPÁNY Attila

2014 Diktatúrák építészete Közép- és Dél-Európában. *Magyar Építőipar*, 64. évf. 2. sz. 57–63.

KÓSA László

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest: Osiris Kiadó.

KRISTON VÍZI József

1979 Helytörténeti gyűjtemény Leninvárosban. *Honismeret*, 7. évf. 2. sz. 11–12.

LAJOS Veronika

2016 Internet és etnográfiai jelenkorkutatás. Tárgyi és módszertani kérdések, etikai természetű dilemmák. In: Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Marinka Melinda – Kavecsánszki Máté (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére.* 830–851. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

LANKAUSKAS, Gediminas

2015 Missing Socialism Again? The Malaise of Nostalgia in Post-Soviet Lithuania. In: Angé, Olivia – Berliner, David (eds.): *Anthropology and Nostalgia.* 35–60. New York – Oxford: Berghahn Books.

LIGHT, Duncan

2000 An Unwanted Past: contemporary tourism and the heritage of communism in Romania. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 6. No. 2. 145–160. <https://doi.org/10.1080/135272500404197>

LOVAS KISS Antal

2014 A helyi értékek és hungarikumok azonosításának jellemzői a 21. századi lokális kultúrákban. *Néprajzi Látóhatár*, XXIII. évf. 1–2. sz. 81–105.

- 2017 Hol található a 21. századi etnográfiai/antropológiai kutatás terepe?
Ethno-Lore, XXXIV. évf. 239–257.
- LUDWIG, Andreas
- 2021 Neue Städte und ihre Authentizität. Vorwort. In: Ludwig, Andreas (Hrsg): *Neue Städte. Vom Projekt der Moderne zur Authentisierung*. 7–24. Göttingen: Wallstein Verlag.
- LUKÁCS László
- 2002 Sergő Erzsébet (1928–2000). *Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve*, XXXI. évf. 109–110.
- 2005 A néprajzi kutatás eredményei Dunaújvárosban. In: *Az Intercisa Múzeum első 50 éve*. 41–47. Dunaújváros: Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- MATUSS Lászlóné – SERGŐ Erzsébet – VISY Zsolt
- 1979 *Dunaújváros története az őskortól napjainkig. Vezető az Intercisa Múzeum állandó kiállításában*. Dunaújváros: k. n.
- MATUSSNÉ Lendvai Márta
- 2005 Intézménytörténet 1951–2001. In: *Az Intercisa Múzeum első 50 éve*. 5–13. Dunaújváros: Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- MURZYN, Monika A.
- 2008 Heritage Transformation in Central and Eastern Europe. In: Graham, Brian – Howard, Peter (eds.): *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. 315–346. Aldershot: Ashgate.
- NADKARNI, Maya
- 2019 „De a miénk!” A nosztalgia és a hitelesség politikája a poszt szocialista Magyarországon. In: Dánél Mónika – Hlavacska András – Király Hajnal – Vincze Ferenc (szerk.): *Tér – elmélet – kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*. 225–251. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- NADKARNI, Maya – SHEVCHENKO, Olga
- 2015 The Politics of Nostalgia in the Aftermath of Socialism’s Collapse. A Case for Comparative Analysis. In: Angé, Olivia – Berliner, David (eds.): *Anthropology and Nostalgia*. 61–95. New York – Oxford: Berghahn Books.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2016 Hungarikum és értékmentés a néprajzi felfogásban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. 11–19. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

PINTÉR Judit Nóra

2014 *A nem múltó jelen: Trauma és nosztalgia*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

SMITH, LauraJane – CAMPBELL, Gary

2017 'Nostalgia for the future': memory, nostalgia and the politics of class. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 27. No. 7. 612–627. <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1321034>

STEWART, Kathleen

1988 Nostalgia – A Polemic. *Cultural Anthropology*, Vol. 3. No. 3. 227–241. <https://doi.org/10.1525/can.1988.3.3.02a00010>

SZILÁGYI Zsolt

2019 Egy 20. századi mongol diktátor, Khorloogiin Choibalsan reprezentációja. A mongol emlékezetpolitika mint konstrukció. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 277–302.

TAR Sándor

1981 A város (részlet). *Mozgó Világ*, 7. évf. 5. sz. 72–78.

THOMAS, Suzie – HERVA, Vesa-Pekka – SEITSONEN, Oula – KOSKINEN-KOIVISTO, Eerika

2020 Dark Heritage. In: Smith, Claire (ed.): *Encyclopedia of Global Archeology*. 3109–3119. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_3197-1

TÓTH Zoltán

1990 Veress Éva: 1923. február 2. – 1989. augusztus 25. *Századok*, 124. évf. 5–6 sz. 896–897.

TUNBRIDGE, J. E. – ASHWORTH, G. J.

1996 *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: John Wiley & Sons.

URBÁN Anett

2017 Életmódváltás a dél-borsodi térségben – a tiszaujvárosi állandó helytörténeti kiállítás elemei. *Tájházi Hírlevél*, XV. évf. 4. sz. 43–52.

VAJDA András

2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. 21–58. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

VÁRKONYI-NICKEL Réka – NAGY Péter

2020 „Rimai” örökség Ózdon és Salgótarjánban. In: Bartha Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás–Kultúra–Örökség. Munkások*

a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon.
287–306. Pécs: Kronosz Kiadó.

VOIGT Vilmos

1994 Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről). *Budapesti Negyed*, 2. évf. 1. sz. 166–186.

ZECHENTER, Katarzyna

2015 The Repositioning of Postsocialist Narratives of Nowa Huta and Dunaújváros. *Revue des études slaves*, Vol. LXXXVI. No. 1–2, 141–156.
<https://doi.org/10.4000/res.691>

YOUNG, Craig – KACZMAREK, Sylvia

2008 The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe: The Case of Łódź, Poland. *European Urban and Regional Studies*. Vol. 15, No. 1. 53–70.
<https://doi.org/10.1177/0969776407081275>

ÁGOTA LÍDIA ISPÁN

HERITAGE MAKING IN FORMER SOCIALIST TOWNS

Keywords: heritagization practices, local value, socialist towns, communities of memory, nostalgia

Central and Eastern European countries generally view their socialist heritage as an unwanted, unpleasant burden. The new identity-building processes after the regime change were initially dominated by efforts to rewrite, suppress, or erase the socialist past, while for Western tourists the consumption of key attractions and spaces of the built heritage represents a particular form of heritage tourism through which they can experience a slice of an “exotic” past beyond the Iron Curtain. At the national and local levels, there is a vast dissonance between the material heritage of socialism and the identity and aspirations of post-communist communities, which is even more evident in the case of former socialist towns. Through the example of Tiszaújváros and Dunaújváros, my study primarily examines the institutional strategies chosen by these towns to address their socialist heritage. What selection principles prevailed in the selection of local values registered in the local collection of values? What representation of the past do local museums display, what role does the ethnographic heritage of the village part of the settlement play in museum presentation and collection, how are local/regional traditions integrated into the town’s image? Finally, through a specific community of memory, a Facebook page, I examine how the recent past appears in individual – often nostalgic – memory, what values the community associates with the town, and how all this relates to the heritagization practices of the local elite.

ÚJRAHASZNOSÍTHATÓ MÚLT. AZ IPARI ÖRÖKSÉG HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI SALGÓTARJÁNBAN

Tanulmányom¹ talán provokatívan csengő címe mögött az a szándék áll, hogy rávilágítsak az ipari múlt örökségeként üresen álló gyárépületek, rozsdáövezetek teherként nehezedő, mégis sok lehetőséget rejtő jelenségére, valamint az ipari múlt lokális identitást meghatározó kulturális örökségképző szerepére.² Ipari örökség alatt leggyakrabban az ipari tájat, volt üzemépületeket, gépeket, járműveket értene, amelyek bár egy-egy romantikus lelkű kutató számára felbecsülhetetlen értéket képviselnek, a sajtóban gyakran csupán úgy jelennek meg, mint a rozsdáövezetekkel tarkított városok barnamezős beruházási, rekultivációs, hulladékgazdálkodási problémái. Közelebről vizsgálva ipari örökség alatt azonban nem csak az ipari tájat, épületeket, tárgyakat értjük, hanem az ipari társadalom által létrehozott rendkívül összetett és számos egyedi sajátossággal bíró kulturális örökséget. A „kulturális örökség” fogalmát Sonkoly Gábor a kibolyhosodott anyaghoz hasonlította, amelyből számtalan szálát lehet kihúzni. (Sonkoly: 2016). A nemzeti kulturális örökség fogalmáról a magyar munkásság kutatásában úttörő néprajzkutató, Paládi-Kovács Attila is publikált összefoglaló tanulmányt (Paládi-Kovács: 2014). Szintén ő jegyezte meg, hogy a magyar néprajz német mintára sokáig mostohán bánt az ipari munkássággal, pedig jellegzetes életmódjukkal,³ szokása-

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Nickel Vira Réka: Újrahasznosítható múlt. Az ipari örökség hasznosításának lehetőségei Salgótarjában. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 279–327. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-06>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: nickel.reka@abtk.hu

Kulcsszavak: munkástörténet, ipari örökség, újrahasznosítás, kulturális örökség, Észak-Magyarország.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos munkatársa. A kutatás az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázatok keretén belül készült.

³ A teljesség igénye nélkül a magyar munkásság életmódjával foglalkozó néprajzkutatók: Paládi-Kovács Attila, R. Nagy József, Dobák Judit, Ispán Ágota Lídia, Kiss Nóra, Nickel Vira Réka. Az Amerikába vándorolt magyar munkásság életmódjával Balogh Balázs foglalkozott. A történelemtudomány oldaláról: Valuch Tibor, Bartha Eszter, Tóth Eszter Zsófia, Horváth Sándor, Alabán Péter, Kisörsi Zsófia, Vass Tibor, Csontos Györgyi, Nagy Péter, Németh Györgyi.

ikkal, folklórelemeikkel minden szempontból besorolhatóak a néprajzi tudományok „nép” fogalmába (Paládi-Kovács 2007: 7). A munkásság ennek megfelelően megjelenik a Magyar néprajz VIII., Társadalom kötetében is (Paládi-Kovács 2000). Az eddigi kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a kelet-közép-európai országok volt ipari városai a korai kapitalista ipari múltjukról csak elenyésző emlékeket őriznek, szocialista örökségüket pedig többnyire nemkívánatos, kellemtelen teherként értékelik. Ez a fajta hozzáállás nem segíti elő a sikeres és progresszív városi és megyei hasznosítási stratégiák megszületését. A korai kapitalizmus korszakában nagy különbségek mutatkoztak a munkások munkakörülményeiben, lakásviszonyaiban, fizetésében és élelmezésében, és bár nem egy, fordista⁴ elvek alapján működő nagyvállalatról tudunk, mégsem maradtak fenn tömegesen a becsületes, precíz szakmunka elismerését magas bérrel és szociális ellátórendszerrel honoráló gyárosok történetei. Ennek egyik oka, hogy Magyarországon a második világháború után szovjet mintára megindított „szocialista modernizáció” szerves részét képezte a kapitalista ipari múltira irányuló negatív propaganda. Ezt a múltkezelési stratégiát izgalmas összevetni az 1989-es politikai rendszerváltozást követő posztoszocialista identitásépítési folyamatokkal, melyek során kezdetben a szocialista múlt elhallgatására, átírására irányuló törekvések domináltak. Napjainkban ez a folyamat megállt, de új múltkezelési stratégia még csak halványan körvonalazódik. A volt ipari településeknek, nehézipari központoknak szembe kell nézniük múltjukkal, történetükkel, örökségükkel, identitásuk alapjaival.⁵ A hazai ipari örökségvédelem helyzetére is kedvezőtlenül hatott az 1980-as évek végén elindított iparleépítés ideológiája, mindezt tetézték az emlékezetpolitikai küzdelmek. A mindenkori kormányok pedig *„érdektelenséggel és értetlenséggel szemlélték a magyar műszaki emlékek pusztulását, meg a civil szervezetek által létrehozott műszaki gyűjtemények elvesztését.”* (Paládi-Kovács 2020a: 12) Ahhoz, hogy a nagyipari múlt emlékei kulturális örökséggé válhassanak, nem elegendő a műszaki értelmiség és az ipari városok lokálpatriótáinak áldozatos küzdelme, a lakosság és a városvezetés nyitottságára és számos szakember munkájára

---

⁴ Henry Ford, a Ford Motor Company alapítójának sikere a tömeggyártás módszerének kidolgozásán túl a magas bérekben, a munkások életszínvonalának növelésében rejlett, amellyel a munkásokat motiváltta a minőségi termelésben. Ford demonstrálta, hogy a kapitalizmus észszerűsíthető és moralizálható. A fordizmusról és taylorizmusról bővebben lásd: Kuczi 2011 és Nagy 2021.

⁵ Erről részletesen írt Eyal – Szelenyi – Townsley 1998. A szembenézésben nagy segítséget tudnak nyújtani az egykor volt iparvárosok társadalomkutatói összefoglaló monográfiáikkal, mint pl. Alabán Péter Ózd (Alabán 2020), Ispán Ágota Lúda Tiszaújváros (Ispán 2020), Nagy Péter Ózd (Nagy 2016), Horváth Sándor Dunaújváros (Horváth S. 2004), vagy épp jelen tanulmány írója Salgótarján esetén (Nickel 2017b).

szükség van részletesen lásd: Németh 2020). (Ezt részletesen vizsgálta tanulmányában Németh 2020) A nagyipari központoknak társadalomtudományos alapkutató-sokra, interdiszplináris megközelítésekre, kreatív vitákra van szükségük ahhoz, hogy javukra tudják fordítani, ami már az övék: a múltjukat. Ebben az óriási munkában kívánok én is segítő fogaskerékként részt venni kutatásaimmal.

Salgótarján múltja és jelene

Az Észak-magyarországi régió Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyéket foglalja magába. A régió központja Miskolc, amely az ország harmadik legnépesebb városa, és kiterjedt vonzáskörzete, intézményrendszere jóval fejlettebb Salgótarjánénál.⁶ Salgótarján, mint Nógrád megye megyeszékhelye, az egyik legrosszabb társadalmi és gazdasági mutatókkal rendelkező megyei jogú város az országban, ahol tucatnyi szegregátum található, ezek jelentős része volt ipar-telepeket takar. A völgyben fekvő városban a zöldmezős beruházásra alkalmas területek száma csekély, ezzel szemben az alulhasznosított barnamezős területek aránya jelentős. Komoly probléma, hogy a barnamezős területek szinte kivétel nélkül magánkézben vannak, így nem is tudja az önkormányzat rehabilitálni és fejleszteni azokat.⁷

A mai Salgótarján területén 1850-ben még csak 128 szalmafedelű, fából-vályogból épült parasztház állt (Szvircsek 1998: 24), de 1869-ben már közel 4200 embernek, 1910-ben pedig 13.726-nak adott otthont és megélhetést (Nagy – Várkonyi-Nickel 2020: 288). A település fejlődésében az igazi fordulópontot a bányák megnyitása és a bányászat fellendülése jelentette. A bányák megnyitását hamarosan követték a nagyobb üzemek építkezései. A szakmunkásokat kezdetben külföldről toborozták, amely egészen egyedi társadalom alapjait fektette le, hiszen a lakosság túlnyomó többsége nem a településhez, még csak nem is Magyarországhoz, vagy valamely nemzetiséghez kötődött, hanem kizárólag a tevékenységhez és a bányához, a gyárhoz, a vállalatához, ahol dolgozott. A falu és község mivoltát is hamarosan kinövő Salgótarján képviselőtestülete 1922. január 27-én, minden különösebb ünneplés nélkül kimondta a település várossá nyilván-

⁶ Salgótarján Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2021–2027. https://www.salgotarjan.hu/wp-content/uploads/fejlesztesidokumentumok_20220629_its.pdf Letöltés: 2023. 05. 04.

⁷ Területi Esettanulmány: Salgótarján. Szociális településrehabilitáció eredményességének értékelése 2021. 10. 31. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=1095506> Letöltés: 2023. 05. 04.

nítását (Szvircsek 1990: 176). Szabó Zoltán az 1930-as évek közepén járt tanulmányúton Salgótarjában, és szociográfiájában így fogalmazott:

„Salgótarján az a város, amely nem született, hanem készült. Készült pedig nem olyan szempontok szerint, hogy miként lehetne szebb és városibb város, hanem egyedül és kizárólag az üzemek szempontjai szerint. Ennek következtében ma négy Salgótarján van. Az egyik a rimai, a másik a bányai, a harmadik az üvegyári, a negyedik a Hirsch-gyári Salgótarján.”(Szabó [1938]: 231–232)

Nézzük meg részletesebben a négy vállalati városrész kialakulását, és történetét a korai kapitalizmus időszakában.

A bánya

A Salgótarján környéki barnakőszén nagyüzemi kitermelése 1861-ben kezdődött, amikor megalakult a Szent István Kőszénbánya Társulat (Szvircsek 1998: 23), amely 1868-ban állami közreműködéssel vált Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársasággá.⁸ A bányaüzemek központjául Salgótarjánt jelölték ki, hiszen 1867. májusától Tarján – a befejezett vasútépítés révén – összeköttetésbe került a fővárossal is (Horváth I. 1998: 12).

Az Észak-Magyarországról, elsősorban a szlovák területekről toborzott bányászok számára folyamatosan bővítették a munkáskolóniákat, és Salgótarján környékén sorra létesültek a bányatelepek: Rónabánya, Salgóbánya, Somlyóbánya, amelyek lassan falusias képet kezdtek mutatni, bányásztemplomaikkal, kis házaikkal. A bányatelepek mindegyikén alakultak dalárdák, zenekarok, műkedvelő egyesületek is. Délkeleten, Kazár felé épült fel a Forgách-telep. A munkásságot jelentősen elkülönítette a parasztságtól az időhöz való viszonyulás. Már nem kötődtek az évszakok szerinti munkavégzéshez, saját ruházatukat és használati tárgyaikat nagyrészt nem maguk állítottak elő, így rendelkeztek valamivel, ami merőben átalakította a szórakozási lehetőségeiket és elengedhetetlen volt a rendszeres sportoláshoz is: szabadidővel. Vasárnap, az egyetlen munkaszüneti napon⁹ nem csak templomba jártak, hanem egymás után alakították a dalegyleteket, túratársaságokat és addig nem ismert szórakozási területeket fedeztek fel maguknak, így fontos helyszínekké

---

⁸ A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-ről részletesen lásd: Dzsida 1944 és Svzircsek 1992.

⁹ 1891. évi XIII. törvénycikk az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről.

váltak a sportpályák, tornatermek és az uszodák. A Salgótarjáni Bányatelepi Torna Club (SBTC) Forgáchi Osztyálynak Műkedvelő Gárdája néven 1920-ban alakult meg az egyik legismertebb színjátszókör a városban.

1. kép: Az SBTC csapata a 20. század elején (Dornyay Béla Múzeum Fotótára, ltsz.: 3760)

1925 végén vették fel a Közkedvelt Színpad nevet, és választották a színpad helyéül Omilyák Károly Liget utcai vendéglőjét.¹⁰ A város környékét lassan behálózták a bányai kisvasút különböző szárnyvonalai, amelyek a lakossági közlekedésben is használatosak lettek, és összeköttetést jelentettek Salgótarján központjával. A településközponthoz legközelebb, a völgy nyugati szélén épült fel a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tisztviselőtelepe és munkás-lakótelepe. A munkáslakások változatos képet mutattak az egyes kolóniákon az építőanyagok fajtájában – és ebből adódóan az építési módban is – jelentős volt a különbség. A legszerényebb szálláshelyül az ideiglenesen felállított fabarakkok szolgáltak, ezeknél sokkal jobb életkörülményeket biztosítottak a szoba-konyhás, téglafalú házak. A bánya üzemének súlypontját a 20. század elején már egyre inkább Kisterenye felé helyezték át, mert a város közvetlen közelében lévő bányák kimerültek. A bányai igazgatóság és a tisztviselői kar maradt továbbra is Salgótarjában.

¹⁰ Területi Esettanulmány, Salgótarján. Szociális településrehabilitáció eredményességének értékelése 2021. 10. 31. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=1095506> Letöltés: 2023. 05. 04.

Az acélgvár

1868-ban kezdődött a Salgótarjáni Vasfinomító építése (a későbbi acélgvár), és az üzemépületek felhúzásával egyidőben építették meg az első tiszt- és munkáslakóházakat a mai Acélgvári úton (Nickel 2017b: 85). A vállalat többszöri átalakulás után 1881-től Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság néven folytatta termelőtevékenységét, és a magyar ipartörténet egyik legjelentősebb nagyvállalatává vált, amely nemcsak salgótarjáni, de ózdi, borsodnádasi, és több kisebb telephellyel is rendelkezett. A vállalat vezetése már a 19. század végére szociális- és jóléti intézményrendszert alakított ki alkalmazottai számára, amelyet a továbbiakban folyamatosan fejlesztettek a már említett, fordista elveket követve.¹¹ Az 1920-as években már betegbiztosítással, balesetbiztosítással, nyugdíjintézzel, vállalati üdülőkkel, kórházakkal, árvaházzal és nyugdíjas teleppel állt a munkásai, tisztviselői és családjaik rendelkezésére.¹² A gyár munkavállalói közül csak a tisztviselők és a megbecsült szakmunkások kerülhettek a telepekre, korabeli kifejezéssel a gyarmatokra, vagy a kolóniákra, és a munkások jelentős része

2. kép: Acélgvári utcarészlet az 1920-as években (Dornyay Béla Múzeum Fotótára, ltsz.: 804_6_811)

¹¹ Bővebben lásd: Nickel 2018b.

¹² Bővebben lásd: Nickel 2015, 2017b; Ózd esetében: Nagy 2015.

ingázó volt.¹³ A telepek bejáratánál sorompó jelezte a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. magánterületének határát. A kolóniára történő be- és kihajtás csak a telepgondnok által kiállított „paszturtával”, vagyis járatlevéllel volt lehetséges (Nagy – Nickel 2020). *„A sorompó, mely az országutat elválasztja a telepi úttól, a sarat választja el az aszfalttól, a szegényességet a gazdagságtól, a vármegyei útszakaszt a rimamurányi útszakasztól. A telepen kívüli világ és a telep kerítésén belüli világ két külön ország, bár itt is munkások vannak, ott is.”* (Szabó [1938]: 157)

Azok a szerencsések, akik a gyár telepén kaptak lakást, a házakban jelképes bérleti díj fejében élhettek, egészen nyugdíjazásukig, vagyis munkaképességük megszűnéséig. A fizetésük mellé természetbeni juttatásokat is kaptak, úgymint az ingyen villanyáram, ingyen tüzelő, olcsó élelmiszer és ruhavásárlási lehetőség a gyári „Élelmezési boltokban” (Nickel 2015: 373–374). Tekintettel arra, hogy a fizetésük magasabb volt, mint az országos átlag, viszont ezzel szemben a kiadásaik alacsonyabbak voltak, a megtakarított pénzből a legtöbb kolóniai bérlőnek nyugdíjazása előtt sikerült felépítenie a saját, kertes családi házat.¹⁴ Azok pedig, akik Salgótarján vonzáskörzetéből, vagy a város más telepeiről voltak kénytelenek bejárni, mindent elkövettek azért, hogy precíz és kitartó munkájuk fejében előbb-utóbb a kolóniára költözhesselek, ahol a lakókörnyezeten túl a szabadidő eltöltésének sokfajta módja is vonzóerőt képviselt. Élénk kulturális és sportélet folyt a „Rimai városrészen”. A vállalatvezetés a Tiszti Kaszinó keretein belül, felülről szervezve teremtette meg Salgótarjánban a sportolás lehetőségeit, amit a kezdetektől ki is használt a munkásság, ezzel is a polgári életforma felé mozdulva el.¹⁵ Az Olvasóegyletből nőtt ki az acélgyári zenekar, a dalárda és Magyarország első munkásszínházi csoportja is. A „műkedvelőknek” nevezett társaság teljesen öntevékenyen, csekély anyagi támogatással vállalkozott a feladatra, hogy a magyar nyelv ápolását szem előtt tartva tartalmas és színvonalas szórakozást nyújtsanak a közönségnek. 1887. június 19-én a tekepálya helyiségében, szabadtéren mutatták be Gerő Károly színművét, a *Vadgalambot*. A darabot Csányi József rendezte, nem kis küzdelmek árán, hiszen a magyar nyelvű előadás szereplőinek nagyrésze még nem beszélt folyékonyan magyarul. A szövegbetanulás végül is eredményes volt, és az együttes bemutatkozását nagy siker koronázta (Nickel 2017b: 151).

¹³ Az ingázást jelenségét Kisörsi Zsófia vizsgálta monografikus szinten (Kisörsi 2021).

¹⁴ Bővebben lásd: Nickel 2018b.

¹⁵ Részletesen az acélgyári sportról az alábbi tanulmányomban írtam: Nickel 2017a.

3. kép: Acélgári dalárda a 20. század első felében (Dornay Béla Múzeum Fotótára, ltsz: 3142.)

„Ezt a világot a többi munkásokétól csaknem úgy különíti el polgári szemlélete, ahogyan elkülöníti a Rimamurányi út elején a sorompó az acélgár telepét a várostól. Kettő jellemzi őket: egyik a polgári életmód, másik az, hogy ők »rimai emberek«.” (Szabó [1938], 240–241) Ahogy nem könnyű definiálni a polgárságot, azt is elég nehéz pontosan meghatározni, hogy mit értett a szociológus 1938-ban „polgári életmód” alatt, de az öltözködésüket vizsgálva úgy tűnik, hogy az előmunkások (később művezetők) és a magasabb státuszú szakmunkások többé-kevésbé rendelkeztek azokkal a ruhadarabokkal, amelyeket F. Dózsa Katalin egy jómódú középosztálybeli férfi ruhatárának elemeiként felsorolt.¹⁶ Már a 19. században is működött az acélgári telepen elemi iskola, de az 1929-ben felépített új, modern berendezésekkel ellátott intézményt tanfelügyelők országos szinten példaértékűnek minősítették (Nickel 2017b: 47). Az acélgári telepen az 1872-ben kitört kolerajárványt követően létesítettek vállalati kórházat, rendelővel, műtővel, 12 ágyas férfi és hatágyas női kórteremmel, fürdőszobával, nővér- és orvosi lakással és a lábadozó betegek számára fásított parkkal. Külön járványkórházat is felállítottak nyolc ágygal és nővérlakással (Lizsnyánszky – Hortobágyi – Erdős – Csabai 1968: 53).

¹⁶ Két-három öltöny, egy frakk, szmoking, egy tavaszi, egy télikabát, néhány ing, két-három pár cipő, egy-két puha kalap, cylinder (F. Dózsa 2014: 394). Lásd még: Nickel 2015.

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés megfosztotta nyersanyag-készleteitől a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt-t. A Csehszlovákiához csatolt erdőbirtokok és szénterületek visszaadását célzó, jelentős sikerrel járó határkiigazítási tárgyalásokban meghatározó szerepe volt az acélgyár igazgatójának, Liptay B. Jenőnek (Nickel 2023: 37). Salgó, Medves és Vecseklő térségében a nemzetközi bizottság végül a szénvagyon határa alapján állapította meg az országhatárt, Somoskő falu is visszakerült Magyarországhoz és a vállalat hamarosan a háború előtti munkáslétszámmal folytathatta a termelést.

Az üvegyár

1893-ban kezdődött a termelés a város másik jelentős üzemében, a palackgyárban, a későbbi öblösüvegyárban. Az öblösüvegyártás mellett már 1894-ben megindult a húzottüvegyártás is, a „Schwartz A. és Fiai” cég 200.000 forint tőkebefektetésével (Szvircsek 1988: 281). Az üzem az egyetlen magyar üvegyár volt, amely széntüzelésre rendezkedett be, s az 1890-es években mintegy 200 munkást foglalkoztatott. 1894-ben 25 q 2–4 mm vastagságú síküveget termeltek (Szabó – Horváth 1969: 145). 1906-ban Pock Jenő háromi üvegyáros vásárolta meg a gyárat és hamarosan itt készítették az ország legjobb minőségű táblaüvegét. A Salgótarjáni Palackgyár a megye legjobban felszerelt és gépesített üvegyára volt, 12 millió db öblösüveget készített évente a gyár 270 munkása. A felépült munkáskolóniát összesen 100 munkáscsalád részére építették. Minden lakáshoz egy szoba, konyha, éléskamra, valamint sertésól és szénkamra tartozott.¹⁷ A salgótarjáni üvegyár munkásainak nagy része észak-magyarországi szlovák üvegfúvó családokból származott.

Az első világháborút lezáró trianoni békedekrétum a legnagyobb megtorpanást az üvegyártásban okozta, miután az üvegyár anyavállalata, az aussigi Union Glashütten A. G. Csehszlovákia területére került (Szvircsek 1988: 286). 1919 augusztusától tömegesen szüntették meg a munkások munkaviszonyát. A gyár újbóli üzembehelyezésére 33 hónap szünetelés után, 1926. május 4-én került sor. A fazekaskemencék részére ismét külföldről toboroztak szakmunkásokat és felépítettek részükre egy nagy, 16 lakásos épületet. Amikor a gyárat üzembe helyezték, mintegy 250 főnyi munkásnak biztosítottak foglalkoztatást. Ismét munkástoborzásba kezdtek, miközben természetesen visszahívták az elbocsátott

¹⁷ MNL OL Z 40. 31. cs. 587. sz. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Projektumok, Egyesült Magyarhoni Üvegyárak Rt. jelentései.

4. kép: Üveggyári munkások a 20. század elején (Dornay Béla Múzeum Fotótára, ltsz. 292.)

üvegfúvókat is, de a szakmunkáshiányt csak nagyon lassan sikerült megoldaniuk. A kolónia viszont újra benépesedett és egyre szűkösebbnek bizonyult, ezért hamarosan egy újabb, 12 lakásos, földszintes lakóházat építtetett a vállalat, amelyet a többi kolóniaépülettel párhuzamosan helyeztek el. A kolónia bővítését az újabb 22 fő külföldi (csehszlovák) munkás felvétele tette szükségessé. A kádkemence félautomata gépeire Salgótarján környéki betanítatlan munkásokat toboroztak, akik hamarosan „szakmunkásokká” váltak. Ahogy nőtt a munkáslétszám, ismét lakáshiány lépett fel a kolónián, így a régebbi házak padlástereiben szükséglakásokat alakítottak ki. Akiknek még így sem jutott lakás, azok a közeli bányatelepek üres házaiban kaptak ideiglenesen szállást.

A bányához és az acélgyárhoz hasonlóan ez az ipartelep is rendelkezett színjátszókörrrel, dalárdával, és rendszeresen rendeztek hangversenyeket, táncmulatságokat. Az üveggyári munkások egyik nevezetes rendezvénye az üvegfúvók bálja volt. Ezt általában a bányai kaszinóban tartották meg, a tisztviselők részére fenntartott teremben, külön belépővel. Ebben a mulatságban jól megmutatkozott az üveggyári munkások közötti rangsor.¹⁸ Élénk társasági és műkedvelői élet zaj-

¹⁸ Első helyen álltak az ún. „háromspéneresek”, azaz a műhelyben hármasban összedolgozó üvegesek: egy üvegszjátgító, egy befúvó és egy merítő. Lényegében ők számítottak a legelkelőbb-

lott az üvegyári kintinban is: a Salgótarjáni Palackgyári Munkások Társas Egylete nagy sikerrel tartotta népszerű színi előadásait, ezért a kintin 1926-ban kiérdemelte a város egyik legnépszerűbb szórakozó- és mulatóhelye címet (Balogh 1995: 66).

Vasöntő és tűzhelygyár

A kőszénbánya, acélgár, üvegyár mellett a negyedik legrégebbi, legjelentősebb salgótarjáni nagyvállalat története 1886-ban indult, amikor Hirsch Fülöp megalapította vasöntő vállalatát Budapesten, a gyárat pedig Salgótarjában építették fel, az üvegyár szomszédságában.¹⁹ Története kevésbé feldogozott, mint az acélgyáré, vagy az üvegyáré, ezért a részletesebb vizsgálata a jövőben hosszabb levéltári forrásfeltáró munkát igényel. A főleg szerszámgépek, közmű-berendezések, emelőgépek, szállító eszközök és vasöntvények gyártására berendezkedett vállalat már a századforduló idején évi átlagban 300 munkást foglalkoztatott, majd húsz év alatt a munkáslétszám 700 főre emelkedett (Szvircssek 1977: 5).

A munkáskolóniát itt is közvetlenül a gyár közelében építették fel, és szintén rendelkezett saját sportteleppel, sportcsapattal és zenekarral is. A trianoni döntés következtében nyersanyaghiány miatt a vasgyárban is csökkentett létszámmal folyt csak a termelés, de az acélgárral egyidőben sikerült megoldást találniuk a problémára. A Munka című helyi lap elismeréssel nyilatkozott a Hirsch és Frank gyár üzemvezető igazgatójáról:

„A kétségbeeséstől, éhségtől és szenvedéstől mentette meg már sok családot a Hirsch-gyár vezető-igazgatója: »A Munka« mint a munkások érdekeinek harcosa, a tisztelet és elismerés zászlaját lengeti a Hirsch és Frankgyár igazgatója Horváth Géza felé.»²⁰
A nehézségek után beköszöntő békés években zavartalanul nőtt a termelés, amelynek az újabb világégés vetett véget.

---

beknek a munkások között és ennek megfelelően egy asztalnál is foglaltak helyet. A rangsorban a második helyre az „egész helyen” dolgozó üvegesek kerültek, akik egy mester és egy segéd felállításban dolgoztak a műhelyben. Ők is külön asztalnál ültek. A harmadik kategória a „fél-helyes” volt, ők általában nőtlen, legényemberek és egyben az ún. padlásszobák lakói voltak. Bővebben lásd: NmMM Adattár: 1009/71 1–70. Gyuris Ferenc: Életem és emlékeim... Idézi: Nickel 2017b: 38.

¹⁹ MNL BFL XI. 104. 2. 2. 1. Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. iratai, Ügyvezető-ségi iratok.

²⁰ *A Munka*, 1925. 08. 29. Idézi: Nickel 2017b: 32.

5. kép: Vasgyári munkások a 20. század első felében (Dornyay Béla Múzeum Fotótára, ltsz.: 4153N)

Az államszocializmus időszaka

A második világháború súlyos helyzetbe hozta a város mindegyik nagyvállalatát, hiszen az évekig elhúzódó szén- és nyersanyaghiány miatt a termelést csak nagy nehézségek árán lehetett fenntartani. Az üvegyár csak belső fogyasztásra termelt, az acélgár pedig hadiüzemként működött tovább, ezzel munkásai jelentős részét sokáig vissza tudta tartani a frontszolgálattól. 1944-ben a szovjet csapatok Salgótarjánba érkezése előtt német-magyar leszerelő- és gyárbénító alakulatok szállták meg az üzemeket. A még ott talált munkásokat útnak indították a frontra, a gyárak áramtermelését megbénították, kivéve, ha a leleményes munkásai ezt akadályozták.²¹ Miután a város és a gyárak szovjet katonai parancsnokság alá kerültek, elkezdődött az ipar felélesztése, a részlegek rendbehozatala. Mindez na-

²¹ Az acélgárban eldugták a lényeges alkatrészeket, pl. az áramfejlesztőket, hogy ne vihessék el őket és a háború után újra lehessen indítani a gyárat és mielőbb legyen áram. Ehhez hasonló anekdotákkal és tanulságos történetekkel a következő tanulmányomban foglalkoztam: Nickel 2018a.

gyon lassan és nehezen ment, hiszen aktív férfilakosság hiányában női munkaerő igénybevételével sikerült csak újraindítani az üzemeket. 1945 végére a termelés mind a négy gyárban stabilizálódott, ekkor azonban megkezdték az államosítási eljárást, előbb az energiatermelő magánvállalkozásokkal (bányák, villamos erőművek), majd a legnagyobb nehézipari részvénytársaságokkal szemben, így hamarosan a bánya, a gépgyár és az acélgyár is állami üzemmé vált. A Hirsch és Frank vasöntöde az államosítást követően különvált a budapesti üzemtől, és Salgótarjáni Vasöntöde és Tűzhelygyár néven folytatta működését.

6. kép: Munka az öntödében (Dornyay Béla Múzeum Fotótára, ltsz.: 2062.)

Az üvegyárat csak később, 1948. március 25-én államosították. A kormány 1949. december 14-i, 4343. számú rendelete alapján 1950. január 1-től Salgótarján Nógrád megye székhelye lett. Amíg a bányászok életszínvonala nőtt, az acélgyári munkások életszínvonala csökkent, hiszen a többi munkáséhoz igazítva munkabérük a korábbinál alacsonyabbá vált és megszűntek számukra az egyéb juttatások, mint például az ingyen szén, áram, valamint az acélgyáriak kiváltságai: olcsó élelmiszer, ruhanemű, építőanyag, lakás. A nők munkába állásával viszont egyre nagyobb szükség mutatkozott az államilag szervezett közétkeztetés kiépítésére, az elfogadható színvonalú gyári kantinokra és az iskolai menzákra.²² Ez azonban még évekig váradott magára, különösen a szolgáltatás egységesen elfogadható színvonala tekintetében.

A szovjet mintát követő nagyüzemi fejlesztés felduzzasztotta a munkáslétszámot az acélgyárban, így a város hamarosan átlépte a 30.000 fős lakosságát. A gyárak tisztviselőit leváltották és politikai „ejtőernyősök” landoltak az üzemekben, a gyárak élére pedig megfelelő képzettséggel nem rendelkező munkásigazgatók kerültek, miközben a középvezetői szinten megjelentek a képzetlen munkáskáderek. Minden szinten megjelent a nyílt, agresszív politikai propaganda: faliújság, hangos hírmondó, sajtó (pl. Tarjáni Acél, Szabad Nógrád és az országos lap, a Szabad Nép). A pártbizottságon többször panaszkodtak, hogy a Szabad Népet és a Szabad Nógrádot is csak addig „fizették elő” tömegesen, amíg az előfizetési díjat automatikusan levonták a fizetésből, tehát nem volt a dolgozóknak választási lehetőségük. Amikor ezt ideiglenesen megszüntették, az előfizetők száma drasztikusan lecsökkent. A legtöbb problémája a pártnak az acélgyár dolgozóival volt. Még 1952-ben is képesek voltak letorkollni a békekölcsönjegyzést propagáló agitátorokat, ráadásul a kötelező sajtót sem olvasták, az ajtóban hagyták a hétről-hétre egyre nagyobb kupacba gyűlő újságokat. Végül úgy „törték meg” az ellenállókat, hogy éles fordulattal sztahanovistát csináltak belőlük: 1952-ben rendszeresen közölték a képeiket a Tarjáni Acél hasábjain és falujárónak is beosztották a vezető egyéniségeket, hogy agitátor munkát végeztetve velük „térítsék őket a helyes útra” (Nickel 2017b: 185).

Az ötvenes évekből az egyéni túlélési stratégiák sok formája ismert szerte az országban, így Salgótarjánban is.²³ Az acélgyári kolónián élők egyvalamiben jelentősen különböztek a város szélesebb társadalmától. Munkásdinasztiák gyermekei éltek és dolgoztak itt generációk óta, akik személyes tapasztalataik útján átláthatták

---

²² Az acélgyári gyermekek táplálkozását az alábbi tanulmányban vizsgáltam részletesen: Nickel 2020. A munkásság táplálkozásával kapcsolatban lásd: Báti 2020. A közétkeztetés kiépítéséről lásd: Greiner – Nickel – Varga-Nagy 2019.

²³ Az ötvenes évek munkáséletmódjával, életstratégiáival foglalkozik Valuch 2017.

7. kép: Üvegyári munkás a második világháború után (Dornay Béla Múzeum Fotótára, ltsz. 3227N)

az MKP, majd az MDP propagandájának hamisságát, bosszantotta őket a szakmai dilettantizmus, és szolidárisak voltak a háború előtti tisztviselőkkel.

Salgótarjában 1968-ban, az „Új Gazdasági Mechanizmus” hozott valódi fellendülést, amikor az üzemek élére ismét műszaki vezetők kerültek. Mindez egybeesett az új energiahordozó megjelenésével, a földgázra való átállással, és a bányák végleges bezárásával. Salgóban már az 1950-es évek második felében leállt a termelés, 1957-ben a bányai iparvasutat is leállították. Komoly traumát jelentett ez a város akkori lakosságának.²⁴ A bányászatból felszabaduló munkaerő elhelyezése új feladatként jelentkezett. A nagyüzemeket igyekeztek úgy fejleszteni, hogy a felszabaduló munkaerőt fel tudják szívni. 1968-tól az acélgyár és az üvegyár elnevezése is megváltozott, a termelés pedig jelentősen javult, a fellendülés időszaka következett. Az acélgyár neve Salgótarjáni Kohászati Üzemek (SKÜ) lett, a palackgyár pedig Üvegipari Művek Salgótarján Öblösüvegyár. Az 1970–80-as évek mindkét gyár fénykora volt. A világ minden tájára exportáltak kézi és gépi

²⁴ A bányabezárások traumájával részletesen foglalkozik Bartha 2020.

gyártású üvegeket, az acélgyár pedig új fejlesztésekbe kezdett, ilyen volt az angol szabadalom alapján gyártott Dexion-polcrendszer.

8. kép: Üvegfúvó az öblösüvegyárban (Dornay Béla Múzeum Fotótára, ltsz.: 2018)

A rendszerváltozás után

Az 1980-as évek végén bekövetkezett gazdasági változások, a külső piaci igények későbbi változása, a műszaki, technológiai fejlesztések elmaradása a gyárak újbóli hanyatlását eredményezték. Az 1990-es évek elején az SKÜ bevétele jelentősen csökkent, és az acélgyár a csőd közelbe került. 1993-ban az Állami Vagyonügynökség a részvénytársasággá alakulás mellett döntött és a vállalat újból felvette a hagyományos Salgótarjáni Acélárugyár Rt. nevet. Bár államilag garantált hitelt kapott és az eredményei fokozatosan javultak, a vállalatot 1998-ban privatizálták. Az acélgyárat folyamatosan leépítették, majd 2014-ben végleg bezárták, épületeit szinte teljesen lebontották, muzeális értékű, épségben megmaradt, köztük

több mint százéves gépeit vashulladékként elszállították, fénykép-, terv- és egyéb dokumentum-gyűjteményének egy részét a Dornyay Béla Múzeum és a Nógrád Megyei Levéltár munkatársai mentették meg. A gyárkapu előtt mécsesek és gyertyák jelentek meg, voltak, akik személyes részvétellel, sokan csak lélekben átvirrasztották az éjszakát, ahogy egy több mint százéves bölcs családfő holtteste mellett illendő.

Az üvegyárban 2001–2002-es évben javult a helyzet, pályázati források segítségével nagyobb beruházások történtek, de 2006 után a vállalat mégis több alkalommal bajba került. 2012. december 3-án már a Salgótarjáni Önkormányzat támogatásával indították újra az öblösüvegyártást. A tulajdonos azonban ezt követően is többször csődeljárást jelentett, így a gyár jelenleg nem üzemel, de épületei állnak, bennük még a kemencék és egyéb berendezések java része megvan. Az egykori munkáskolóniája már elbontásra került, így megőrzésre javasolt munkáslakóházak nem maradtak fenn. Az egykori Síküvegyár (SALGOLASS) üzemi épületei már nem állnak, csak az üvegyapotgyár épületegyüttese látható. A monumentális, modern stílusban épült, üveghomlokzatú épület meghatározó látképi eleme volt a Salgótarjában érkezőknek, elbontása nagy veszteség az ipari örökség szempontjából, ahogy a 19–20. század fordulóján épült gyárépület hűlt helye is.

9. kép: Utcakép az öblösüvegyárral 2023 májusában (Fotó: Nickel Vira Réka)

A tűzhelygyárat 1992-ben privatizálták. Az ekkor a müncheni Wamsler GmbH-val többségi ÁVÜ tulajdonnal megalakult az SVT-Wamsler Rt. 1995-ben a cég megvásárolta a volt bányagépgyárat is. Az új cég, az Iparfém Kft. tevékenysége az alkatrész- és kandallógyártás lett. 2008-tól Wamsler SE Háztartástechnikai Európai Rt. néven folytatják a kandallók és tűzhelyek gyártását.²⁵ A gyár mind a mai napig üzemel, minimális munkaslétszámmal, és az üzemi épületei állnak, örökségvédelmi felmérésük fontos lenne. A munkáskolóniája viszont már évtizedekkel ezelőtt elbontásra került, egykori lakóházait fényképekről és tervrajzokból ismerjük.

Az 1989–90-es politikai rendszerváltozás utáni privatizáció, a megváltozott gazdasági környezet miatt az ipari vállalkozások egy része megszűnt vagy átalakult, az alkalmazásban állók jelentős hányada elvesztette munkahelyét, ennek következtében a munkanélküliség a város egyik legnagyobb problémája lett.²⁶ Salgótarján 2021-ben készült Gazdaságfejlesztési Stratégiájának adatai szerint a nyilvántartott álláskeresők száma 2008. december 20-án 3374 fő volt, majd ez a szám 2009. december 20-án 4166-ra gyarapodott a gazdasági világválság következtében, és a csúcspontját 2012-ben érte el. Napjainkban a gazdaságilag aktív népesség közül a legnagyobb része a napi ingázást választják, de sok a véglegesen elvándorló is. 2000. január 1. és 2019. január 1. között Salgótarján népessége 12.733 fővel, több mint 27%-kal csökkent, ez jelentősen meghaladta, mind a megyei, mind a régiós, mind pedig az országos arányt.²⁷

„Tied a gyár, magadnak építed?” – az ipar épített öröksége Salgótarjánban

Habár Salgótarjánban több ipari épületet, egykori munkáskolónián álló házat is javasoltak műemléki védelemre, a bányamúzeumon kívül más ipari örökség nem szerepel a műemléki listán. *„Salgótarján területén rendelettel védett történeti táj és műemléki jelentőség terület nincs. A város területén összesen 10 darab műemlék és 6 darab műemléki környezet található. A Salgó várrom, a József lejtős akna,*

---

²⁵ Wamsler – Történet. <https://www.wamsler.hu/tortenet> Letöltés: 2023. 05. 04.

²⁶ A munkanélkülivé vált munkásság elvándorlása korábbi lakóhelyéről Magyarország és a posztszocialista országok más ipari térségeiben is megfigyelhető. Valuch Tibor tanulmánya azonban rámutat az egyes országok közötti eltérésekre is (Valuch 2020).

²⁷ Salgótarján 2030 Gazdaságfejlesztési Stratégia, 2021. április, Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata. https://www.uni-miskolc.hu/files/12137/Salgotarjan_2030.pdf Letöltés: 2023. 05. 04.

*valamint a Szent András Római Katolikus Templom környezete ex lege védett.*²⁸ A 2014–2020-as időszakban két szociális városrehabilitáció is zajlott a városban, mind a kettő a volt ipartelephez kötődött. Az egyik az acélgyári városrész, a Salgó út páratlan oldalának, az úgynevezett „Kaszinó sornak” a rehabilitációja, a másik pedig a Forgách-telep volt bányászházainak a megújítása.²⁹

10. kép: Felújított kolóniai házak a Kaszinó-soron 2023 áprilisában (Fotó: Nickel Vira Réka)

Fontos lenne mélyebb kutatásokat végezni a szegregátumokkal kapcsolatban, ahogy tette ezt Alabán Péter az ózdi vidék bányászkolóniák és az ózdi gyári kolóniák esetében (Alabán 2015), ez azonban túllépné jelen tanulmány kereteit. A volt ipartelepek többségét mélyszegénységbe került cigány családok foglalták el, Ózdon és Salgótarjánban egyaránt. Ennek a rétegnek az integrációja közeli munkahelyek nélkül közel reménytelennek tűnik (Alabán 2020).

Az ipari területek és gyárépületek újrahasznosításának alternatíváival kapcsolatban számos progresszív kezdeményezés, tanulmány, diplomamunka, értekezés született már az építészek körében, hiszen ezeknek az építményeknek a kihasználatlansága nem új keletű probléma. A nyugat-európai államokban már

²⁸ Salgótarján Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021–2027, 88. https://www.nograd.hu/files/eloterjeszesek/2015/pdf/terf/20220419/20220419_10.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

²⁹ Területi esettanulmány Salgótarján szociális településrehabilitáció eredményességének értékelése 2021. 10. 31. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=1095506> Letöltés: 2023. 05. 04.

az 1960-as évektől kihívás elé állította a hagyományos iparágakra támaszkodó városok vezetését a dezindustrializációs folyamat, pontosabban, hogy mihez kezdenek a funkció nélkül maradt ipari épületekkel, szerkezetekkel, gépekkel? Ezzel a problémával Kelet-Közép-Európának csak bő harminc év késéssel kellett szembenéznie. Történéseink közül Németh Györgyi foglalkozik elsősorban az ipari örökség magyarországi helyzetével, amely a rendszerváltozást követően sem kapott hangsúlyos figyelmet (Németh 1997, 2005, 2007, 2011, 2020). E tekintetben nemcsak a nyugat-európai országok, de a volt szocialista szomszédok mögött is messze elmaradtunk. Ennek okát Németh Györgyi abban a folyamatban fedezte fel, hogy Magyarországon már a megelőző korai kapitalista korszakban sem kezelték jelentőségének megfelelően az ipari és műszaki örökséget, az államszocializmus időszakában pedig az ipari (különösképp a nehézipari) emlékek elsősorban propagandisztikus célokat szolgáltak, amelyektől érthető módon elzárkóztak a rendszerváltozás után (Németh 2020: 324).

A kulturális örökség védelméről az 1964-ben nemzetközileg elfogadott Velencei Karta rendelkezik (Sonkoly 2016: 45–57). Az ipari örökség kifejezés későbbi, Georges-Henri Rivière francia etnológustól származik, aki egy 1976-ban Le Creusot-ban megrendezett kollokviummal kapcsolatban használta először. Független szakmai szervezete, a The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) 1978-ban Svédországban alakult meg. A kezdeti iparrégészet kifejezést felváltotta az ipari örökség fogalma, melynek alapelveit a TICCIH 2003-ban Oroszországban megrendezett nemzetközi konferencián a Nyizsnyij Tagil városáról elnevezett (de Moszkvában elfogadott) kartában rögzítették.³⁰ Ez kimondja, hogy az ipari örökség a kulturális örökség szerves része, és azokból az ipari emlékekből áll, amelyeknek történeti, műszaki, társadalmi, építészeti vagy tudományos értéke van. A Velencei Karta alapjain 1965-ben létrehozott létrehozott ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) és a TICCIH 2011-ben összegezte egy közös nyilatkozatban az ipari örökségi helyszínek, területek, szerkezetek, épületek megőrzésének irányelveit. A nyilatkozat széles perspektívába helyezte az ipari örökség fogalmát, amelyben az egyik legfontosabb újítás, hogy az épített, illetve anyagi örökségen túl a szellemi örökség elemeit is kiemeli, úgymint a „know-how” fogalmát: a munkaszervezéssel kapcsolatos tudást, és minden olyan kulturális és társadalmi hagyatékot, amely szerepet játszik az iparhoz kötődőket közösséggé, társadalommá formálásában, és ezzel általános értelemben is az egész világ megszerveződésének nagymér-

---

³⁰ Angolul olvasható: <https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf> Letöltés: 2023. 05. 05.

tékű átalakulását idézte elő.³¹ A TICCIH a következő területek emlékeit sorolta az ipari örökség kategóriájába: 1. Bányászat (fém, olaj, kő, só, nem fényes anyagok, szén); 2. Kohászat, acélipar; 3. Textilipar; 4. Feldolgozóipar (élelmiszer, papír, üveg, kerámia és cement); 5. Gépgyártás; 6. Szállítás (vasút, úthálózat, csatornák, repülőterek, kikötők, hidak); 7. Kommunikáció (posta, telekommunikáció); 8. Energia (elektromosság, gáz); 9. vegyipar, kőolajipar, gyógyszergyártás; 10. közművek, infrastruktúra; 11. ipari táj; 12. ipari építészet, épületek.

Az itt felsorolt karták és műemléki irányelvek nem garantálják a hazai ipari örökség megóvását, hiszen csak erkölcsi alapot és szakmai útmutatást jelentenek az egyes államok számára, amelyekre támaszkodva azok törvénybe tudják foglalni örökségük védelmét. Magyarországon a kulturális örökség védelméről 2001-ben hozott, majd 2005-ben módosított törvénybe nemhogy a karta elvei, de még az ipari örökség fogalma sem került bele. Magyarországon műemlékké az az épület válhat, amelynek a felterjesztési dokumentációját elfogadja az aktuális elbíráló szerv. Ez sokáig a Műemléki Felügyelet, majd a jogutódja, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (Foster Központ) volt, amelynek megszüntetésével a hazai műemlékvédelem egyetlen, 140 éves múltra visszatekintő intézménye fejezte be működését. A 2011-től a megyei kormányhivatalokba kiszervezett műemlékvédelmi hatósági részlegek 2012-ben elvesztették a védett műemlékekre vonatkozó építésügyi jogkörüket, és csak meglehetősen gyenge jogosítványokkal rendelkező szakhatóságként véleményezhetik a tervezett beavatkozásokat (Lövei 2020: 15). 2013-tól a tevékenység atomizálása beteljesedett azzal, hogy az elsőfokú hatóság szerepét a járárok vették át, a másodfok pedig a megyékhez került. 2019 tavasza óta már az Emberi Erőforrások Minisztériumához tartozó különféle szervezeti egységek elnevezésében sem szerepel az „örökségvédelem” szó.³² 2023-ban „*a műemléki, világörökségi és régészeti, azaz az ingatlan kulturális örökség védelmével kapcsolatos feladatokat az Építészeti Államtitkárságon belül az Építészetért és Műemlékvédelemért felelős Helyettes Államtitkárság látja el. A műtárgyak, műkincsek, azaz ingó kulturális javak védelméért az Építészeti Államtitkárságon belül a Műtárgyfelügyeleti Hatósági Főosztály felelős.*”³³ 2010 óta egyre kevesebb ipari műemlék kap védeltséget és egyre több veszti el azt, vagy semmisül meg (Németh 2020: 320). Pedig nagy szükség lenne az ipari örökségekért felelős állami szervezetre, amely ma még nem áll rendelkezésre. Néhány pozitív példán kívül hazánkban alapvetően az ipari emlékek gyors pusztulása a jellemző.

³¹ Az úgynevezett Dublini Irányelvek angolul és franciául az alábbi oldalon olvasható: https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/10/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

³² A miniszterelnökséget vezető miniszter utasításait idézi Németh 2020: 320.

³³ A magyar örökségvédelem hivatalos honlapja: <https://oroksegvedelem.kormany.hu/> Letöltés: 2023. 05. 05.

11. kép: Az acélgyár bontása 2007-ben (Fotó: Nickel Vira Réka)

Nem kérdés, hogy egyetlen épület sem maradhat funkció nélkül, a megőrzéshez, állagmegóváshoz használnia kell azt a helyi közösségnek.³⁴ Varga Piroska építész DLA értekezésében összegyűjtötte és csoportosította azokat a funkciókat, amelyeket az újrahasznosított ipari múlt épületei betölthetnek: kulturális funkció, rekreáció, szociális funkció, lakófunkció (loft- és luxuslakás), kereskedelem és szolgáltatás (iroda funkció, üzletház) (Varga 2018). Miután az acélgyár épületeit a nagy irodaépületen kívül az utóbbi tíz évben elbontották, akárcsak a síkfüvegyárat, leginkább az öblösüvegyár üzemcsarnokai és gyáregységei adhatnak még reményt a város legrégebbi ipari emlékeinek megóvására. Az öblösüvegyár helyszíne a városszövetbe ékelődő ipari terület északi csúcsán található. Ez a belvároshoz legközelebb eső nyolc hektáros rozsdáövezeti terület. A kulturális szakemberek és a városvezetés számára komoly fejtörést okoz, hogy az immár kihasználatlan egykori ipari épületeket milyen módon lehet visszakapcsolni a települések gazdasági, művészeti vérkeringésébe? Az építészeknek pedig igazikihívást jelent egy hatalmas gyárépület átépítése, más funkcióval való felruházása, hiszen az ipari épületek térszerkezete, funkcionális elrendezése általában jelentősen eltér a lakó- vagy középületektől, az azokban fellelhető térigényektől és építészeti-belsőépítészeti elvárásoktól (Varga 2018: 58).

Tácsik Tamás építész diplomatervében a régi salgótarjáni hutacsarnokot egy új, multifunkcionális központként képzelte el, amely komplexum része lehetne

³⁴ Az örökségvédelem szerteágazó szempontjait ismerteti a diósgyőri vasgyári kolónia példáján Dobák 2020.

a saját épületet kereső, a belvárosból kiköltöző Zenthe Ferenc Színház, a Nógrád Táncegyüttes által működtetett táncház, továbbá egy minden igényt kielégítő, nagy közösségi- és rendezvénytér, amely városi bálóknak, galavacsoráknak, kiállításoknak, konferenciáknak és egyéb rendezvények adna otthont.³⁵ Kelet-Európában nagyon elterjedt, hogy csak kulturális funkciót képzelnek el az elhagyott épületek újrahasznosításaként, viszont gazdaságilag irreális elképzelés ilyen nagy területeket csupán kulturális rendezvényekkel megőlni és ezek által fenntartani. Különösen igaz ez a vidéki hajdani nagyipari központokra. Budapesten, ahogy Európa más nagyvárosaiban is jellemzőnek mondható, hogy a csarnokokat mászóteremmé alakítják, hiszen a nagy belmagasság miatt a kis magasságban történő boulder mellett kötélbiztosítást igénylő, beltéri falmászásra is alkalmasak.³⁶ Vidéki extrém példa az egykori diósgyőri vasgyárban működő Factory Aréna, amely nem egyszerűen egy falmászó és gördeszka park, de komoly szociális küldetése is van, igyekszik a számozott utcák, az egykori vasgyári kolónia szegregátumából az utcán csellengő gyerekeket is bevonni és segítséget adni nekik azzal, hogy egy közösséghez tartozhatnak. Az INTERREG V-A Szlovákia Magyarország Együttműködési Program Kisprojekt résztvevőjeként a határmenti térségben élő gyerekek egészségesebb életmódra való ösztönzését, illetve a szabadidejük minél hasznosabban és értékesebben történő eltöltését is célul tűzték ki, sportversenyeket és táborokat szerveznek a számukra.³⁷

A vidéki Magyarország egykori ipari, mára elhagyott területein szinte mindenhol nagyon komoly társadalmi problémák vannak jelen: nagy a munkanélküliség, ezért a lakosság öneltartó-képessége kisebb, a szórakozásra, kultúrára, sportra nem marad pénz. Erre vonatkozóan hasonló városfejlesztési javaslatok láttak napvilágot országosan és persze Salgótarjánban is, mint például olyan szerelőüzemek, feldolgozóüzemek létesítése, ahol sok embert foglalkoztató, betanítható munka folyik. A Ruhr-vidéken hasonlóan komoly társadalmi problémák álltak fenn, mégis rehabilitációja egy sikeres, több mint harminc éve futó projekt. Természetesen Magyarországon is ismert egy-egy rendhagyó példa, mint a pécsi Zsolnay-negyed, Óbudai Gázgyár, vagy az Ózdi Kultúrgyár.

A volt öblösüveggyár épületeinek szolgáltatási, oktatási- és rekreációs célú felhasználása Salgótarján legfrissebb városfejlesztési stratégiájában is olvasható.

³⁵ A salgótarjáni öblösüveggyár revitalizálása – Tácsik Tamás diplomaterve (2020). <https://epiteszforum.hu/a-salgotarjani-oblosueggyar-revitalizalasa--tacsik-tamas-diplomaterve> Letöltés: 2023. 05. 05.

³⁶ Például a Monkey Boulder a volt óbudai textilgyár területén, Big Wall a volt Duna Cipőgyár csarnokában, Spider Club a volt Pamutnyomóipari Vállalat épületében.

³⁷ A miskoci Factory Arena honlapja: <https://factoryarena.hu/> Letöltés: 2023. 05. 04.

2030-ra a területre telepítenék a Nógrád Megyei Szakképzési Centrum Kereskedelmi és Vendéglátóipari Technikum és Szakképző Iskolát, amely számára új épületet alakítanának ki, és úgynevezett „Kulturális negyed” hoznának létre.³⁸ A projekt során alapvető cél egy olyan kulcs-attrakció megteremtése, amely széles közönséget céloz meg, gyerekbarát kínálatot, programokat biztosít, fél napra „behívja” a városba a látogatókat, ezzel javítva a város turisztikai megítélésén. Előzetes tervek szerint a projekt során zónákat hoznának létre a különböző célcsoportok számára. Gyerekzóna,³⁹ extrém zóna,⁴⁰ sport, játéktér zóna, rendezvényzóna,⁴¹ zöld zóna (park), kiszolgáló zóna (étterem, mosdók), üzleti zóna. Az előbb idézett Gazdaságfejlesztési Stratégia felhívja a figyelmet arra is, hogy a városban mind a mai napig jelen van az üvegyipari szaktudás, a technika ismerete, a jó adottságú iparterületek, így új innovatív ötletekkel meg lehetne újítani Salgótarján öblösüvegyártását.⁴²

A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény hatályos szövegének 66. § (1) bekezdése értelmében a településeknek örökségvédelmi hatástanulmányt kell készíteni fejlesztési koncepciójuk kidolgozása során. Az elmúlt 10 évre visszamenően megvizsgáltam Salgótarján nyilvánosan elérhető örökségvédelmi hatástanulmányait, arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen módon és súllyal szerepel benne az ipari örökség. Számomra feltűnő az ipari múlt szellemi örökségének, az üvegyártás, az üvegyári életmód bemutatásának-, lokális identitásba integrálásának hiánya a tervezetben. Volt alkalmam üvegyári munkásdinasztiából származó interjúalanyokkal beszélgetni és azt tapasztaltam, hogy az üvegyári emlékek, a gyárhoz és tevékenységhez való kötődés ugyanúgy megfogható még napjainkban is, mint az acélgyár esetében. Hibának érzem veszni hagyni egy város önképében azt az elemet, ami létrejöttének és mai arculatának alapja, társadalmának összetartó ereje volt több mint egy évszázadon keresztül. A volt üvegyár területén mindenképpen meg kellene jelennie az egykori üvegyipar emlékeinek. Jelenleg a Dornyay Béla Múzeum őriz tanulmányi raktárában

---

³⁸ Salgótarján 2030 Gazdaságfejlesztési Stratégia, 2021. április, Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata https://www.uni-miskolc.hu/files/12137/Salgotarjan_2030.pdf Letöltés: 2023. 05. 04.

³⁹ Gokart pálya, cyber jump pálya trambulinokból és mászófalból, a szabadtéren két játszótér és KRESZ park.

⁴⁰ Extrém sportolási lehetőségek, lövősportok, görkorcsolya-, mászópálya, parkour pálya.

⁴¹ Rendezvénytér, konferenciák, üzleti, tudományos, vagy oktató jellegű rendezvények és szabadtéri, akár fesztivál jellegű programok részére is megfelelő környezet.

⁴² Részletesebb elemzésbe azonban nem bocsátkozik.

egy több⁴³ mint 4050 tételből álló üvegyári gyűjteményt, amely túlnyomórészt az öblösüvegyár lenyűgözően változatos termékeiből és mintáiból áll. A gépekkel, a gyártás módjával, a munkakörülményekkel és főleg az életmóddal csak kis mértékben ismerkedhetnek meg a látogatók.

Nem csak Salgótarján, Magyarország és Európa számára is jelentős ipari örökség az egykori bányakolónia területén, a Veremoldal keleti szélén található természetes, földalatti szénbányászati múzeum, amelyet a József lejtős akna eredeti, épségben lévő vágatrendszerében alakítottak ki. A nógrádi szénmedence múltját, műszaki emlékeit, a szénbányászat 19–20. századi technológiáját gyűjtő, őrző és bemutató intézmény, a város szívében található.⁴⁴ A bányai városrészből viszonylag kevés épület maradt fenn, de a 2017-ben elfogadott településképvédelmi rendelet értelmében Salgótarján 24 helyi védelem alatt álló épülete közül kettő itt található.⁴⁵ Az egyik a Tisztviselő- és Munkáskaszinó, a másik a volt Bányaignazgatóság épülete, amelyet 1923 és 1925 között építettek, Fleischl Róbert műépítész tervei szerint. A kétemeletes, jellegzetes épület egy park mögött áll, bejárata fölött erkély látható, melynek tengelyében egykor az igazgató, dr. Chorin Ferenc szobra állt. Az épületet 1996-ban bővítették, amely minimális változtatást jelentett, az eredeti architektúrát megőrizte.

A városban a gyárépületeken túl több olyan munkáslakóház, és a munkásművelődéshez kapcsolódó székház, és egyéb épület áll, amelyek védettsége fontos lenne mind helyi, mind országos szinten. A volt acélgári városrész legrégebbi kolóniai házai megőrizték az eredeti utcakép egy jelentős részét, ezzel európai szinten is jelentősnek számítanak, mégsem állnak helyi védettség alatt. A 19. század végén Európa-szerte két véglete létezett a telepi munkáslakásoknak.⁴⁶ A skála végén a földbe vájt, deszkafalú, higiéniai szempontból borzalmas állapotokat mutató barakkok álltak, míg a csúcán a Körner Zsuzsa által „*paternalista gyárosokként*” aposztrofált vállalatok „*mintaértékű ipari falvai*” (Körner 2004: 12). Az ipari kolóniákat megtervező építészeknek már a 19. század végén is komoly feladat jutott osztályrészül, hiszen olyan épített környezetet kellett létrehozniuk, ahol a gyár teljes dolgozóközössége – a tisztviselőktől a munkásokig – a lehetőségekhez mérten munka-

⁴³ Tanulmányi raktár – Üvegyáros <https://dornyaymuzeum.hu/kiallitasok/tanulmanyi-raktaraink/tanulmanyi-raktar-uvegyaros/> Letöltés: 2023. 05. 05.

⁴⁴ A salgótarjáni bányamúzeum honlapja: <https://dornyaymuzeum.hu/banyaszati-kiallitohely/> Letöltés 2023. 05. 05.

⁴⁵ Salgótarján Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021–2027, 89. https://www.nograd.hu/files/eloterjeszesek/2015/pdf/terf/20220419/20220419_10.pdf Letöltés 2023. 05. 05.

⁴⁶ Az USA-ban létesült magyar munkásgyarmatok „burdos” házairól lásd: Balogh 2017.

időn felül is együtt élhetett, szórakozhatott, kulturálisan összecsiszolódhatott, és ezáltal a termelés számárabármikor elérhető maradt. Mindezt olyan formába kellett önteni, hogy se a munkás, se a tisztviselő ne érezze tehernek a „gyárhoz tartozást”, és a kulturális összetartozástudat kiépülésével a vállalathoz tartozás a lokális identitásuk részévé váljon. Napjaink sikeres nagyvállalatai hasonló elveket követnek, gyártsanak bár kézzelfogható, avagy szellemi termékeket. Remek példa erre a budapesti Prezi székhelye az egykori terézvárosi telefonközpont épületében, ahol a cég munkáspolitikájának megfelelően tökéletesen inspiratív, a kreativitást maximálisan támogató, mindeközben a munkához szükséges teljes komfortot biztosító irodákat alakítottak ki, és az alkalmazottak lakásigényeit igyekeznek a központhoz közel kielégíteni.

12. kép: Az acélgyári út az iskolától a gyárig 2023 áprilisában (Fotó: Nickel Vira Réka)

Salgótarjánban a mai Acélgyári út, amely a Rákóczi útból kiágazó, az acélgyár kapujához vezető utca. Az egykori gyári főutca meghatározó épületei a nemzeti romantika irányzatának stílusában készültek, és bár négyosztagú típusházak, mégis ablakalakításaik, homlokzati díszük játékos és színessé teszik őket. Az utca képe mind a mai napig keveset változott, annak ellenére, hogy az 1960-as években néhány lakóépületet építettek a meglévő épületek közé. A házak oldalfalai téglából készültek, a tetőzet fagerendás, kátrányos papírlemez borítású volt. Ezt később fokozatosan cserélték át borsodnádasi lemezborításra. A legrégebbi házak még 1869–1870-ben épültek. Az építkezéseket később az Acélgyári úttal

párhuzamos Salgó úton folytatták. Itt kaptak helyet a nem műszaki végzettséggel rendelkező tisztviselők, az orvosok, tanárok, valamint további munkáslakóházak is épültek. Salgótarján 2006-os településrendezési tervében még megőrzendőnek ítélték az Acélglyári út házait:

„Az Acélglyári út menti épületegyüttese felújítása időszerű, az épületek külső megjelenése eredeti állapotukba – ma még – egyszerűen visszaállítható. Javasolom az önkormányzatnak az épületegyüttes felújítását, és az eredeti lakófunkció megtartását. Az épületegyüttesben olyan épületek is szerepelnek, melyek önállóan egyedivédelmet is érdemelnek. Ilyen a már említett ferences plébániatemplom és rendház, mely már műemléki védelem alatt áll.”⁴⁷

13. kép: Az acélglyári iskolával szemben lévő egykori tanítói lakás 2023-ban (Fotó: Nickel Vira Réka)

A 2007–2013-as ciklusban, a város első szociális városrehabilitációja során, érintették is fejlesztések az acélglyári városrészt, melynek során sajnos volt olyan lakóház, amely elbontásra került, az elmúlt években viszont többet felújítottak, korszerűsítettek. A közéleti kritikák gyakran úgy fogalmaztak, hogy *„műszaki és társadalmi szempontból racionálisabb megoldásokat is lehetett volna találni, mint*

⁴⁷ Salgótarján Mj. Város Településrendezési Terv Örökségvédelmi Hatástanulmány. Salgótarján 2006. https://webtara.kozadat.hu/webfarma/download/arch.stmjvonkormanyzata/szszal/kapcs_szerv_vez/szerv_vez/1489998528614-orokseghatastan.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

a rossz műszaki állapotú, önkormányzati tulajdonú kolónialakások felújítása (pl. bontás után új építés vagy használt lakások vásárlása a város más pontjain).⁴⁸ Mindez elgondolkodtató, hiszen azt mutatja, hogy az ipari örökség nem része a közgondolkodásnak, megőrzését nem tartják indokoltnak, a benne rejlő lehetőségeket kevésbé tartják szem előtt. Az iskolával szemben áll az egykori tanítói lakás, amelyben az 1930-as években Bedő Albert lakott a családjával. A nagy belmagasságú, polgári igényeket kielégítő, ház ma ablak nélkül várja sorsa jobbra fordulását.

Helyi védettség alatt csupán az utca elején álló (Acélglyári út 4–18.), nagyobb méretű emeletes, eredetileg nyolccsaládos munkáslakóházak állnak, amelyeket „Kolduspalotának” becéztek, és 1922-ben kezdtek építeni.⁴⁹

14. kép: Az Acélglyári út a katolikus templom felé nézve 2023 tavaszán, jobbra a „kolduspaloták” (Fotó: Nickel Vira Réka)

Az Acélglyári úttal párhuzamos Salgó út, sajnos részben szintén szegregátum, ráadásul ez a szegregátum található a város legfrekvenciáltabb helyén az összes közül. Már emiatt is indokolt volt a régi kolóniai házak mihamarabbi fejlesztése. A lakóházakban őket vegyesen alkották magántulajdonú lakások tulajdonosai és önkormányzati bérlők. A két réteg lakás- és életkörülményeiben sok esetben azonban nem volt

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Salgótarján Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021–2027, 89. https://www.nograd.hu/files/eloterjeszesek/2015/pdf/terf/20220419/20220419_10.pdf Letöltés: 2023. 05. 05. A házakról részletesen lásd: Nickel 2017b: 92.

és ma sincs valódi eltérés.⁵⁰ A Salgó úton található és műemléki védettségre méltó az acélgári városrészben a volt Olvasó és Tiszti Kaszinó épületegyüttese. A termelés megindulásának évében, 1871-ben alapult az Olvasó, akkori nevén a Leseverein, és hamarosan elkészült színházteremmel rendelkező, szolid, de méltóságteljes épülete. A Tiszti Kaszinó 1888. január 1-jén 47 taggal kezdte meg működését és a Munkás Kaszinóval egy híd kötötte össze. Ehhez a hídhöz tréfás elbeszélések kapcsolódtak, mert „egyirányú” volt, jól kifejeződött ezzel a vállalati hierarchia, hiszen a tisztviselők átmehettek rajta a munkásokhoz, a munkásoknak viszont ez nem volt megengedett (Nagy – Nickel 2020: 295). A köznyelvben az összekötő folyosót ironikusan „sóhajok hídjának” nevezték. A két épületet az 1960-as években teljesen összeépítették, egy stílusidegen beton-üveg szerkezetű épületrésszel, de az eredeti állapot helyreállítható lenne. Az épületek fontos szerepet játszottak nem csak az acélgár, hanem város életében is. 1922. január 27-én a Tiszti Kaszinó nagytermében tartott tanácsülésen nyilvánították „rendezett tanácsú várossá” Salgótarját. Ez az esemény már önmagában indokolhatná a védettség megállapítását.

15. kép: A Munkás Kaszinó épülete a 20. század elején a „híddal” (Dornay Béla Múzeum Fotótára, ltsz. 2419.)

⁵⁰ Területi Esettanulmány Salgótarján Szociális településrehabilitáció eredményességének értékelése 2021.10. 31. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=1095506> Letöltés: 2023. 05. 05.

16. kép: A volt Tiszti Kaszinó épülete 2023 tavaszán (Fotó: Nickel Vira Réka)

1928-ban Marschalkó Béla okleveles építész tervei alapján épült az Acélglyári úton a vállalati elemi iskola, a mai Salgótarjáni Általános Iskola Petőfi Sándor Tagiskolája. Az alaprajz tudatos szimmetriája rendezettséget, harmóniát és biztonságot sugall, felfele törő, 27 méter magas tornyai a tudás fellegvárát idézik a romantikus lelkületű szemlélőben. 1928-ban fedett tornateremmel, filmvetítésre alkalmas terem berendezéssel, központi fűtést szolgáló kazánházzal, fürdővel és jól felszerelt szertárakkal, valamint egy tankertésszel is rendelkezett. A tantermei egyenként több mint 50 tanuló befogadására voltak méretezve (Nickel 2017b: 69). Az iskolát 1957-ben még hat tanteremmel bővítették, úgy, hogy a fedélszerkezetet megemelték és az emeleti szintet így készítették el. Az épületet 1987-ben teljeskörűen felújították.⁵¹

Az acélglyári városrészen mindösszesen két épület élvez műemléki védeltséget, az evangélikus templom és a katolikus templom. Az acélglyári városrész szélén, a völgy fölé magasodó Kucord hegyen áll az 1892-ben épült evangélikus templom. Akarcsú tornyos templom már messziről látható, jellegzetes városképi elem. Az Acélglyári út legelején álló a római katolikus ferences templom és rendház Szontágh Pál tervei alapján épült, és 1936. május 17-én szentelték fel a munkások védőszentjének, Szent Józsefnek tiszteletére. Érdekessége, hogy közadakozásból épült, és Szontágh Pál a terveit ingyen, felajánlásból készítette el.⁵²

⁵¹ Salgótarján Mj. Város Településrendezési Terv Örökségvédelmi Hatástanulmány. Salgótarján 2006. https://webtara.kozadat.hu/webfarma/download/arch.stmjvonnkormanyzata/szszal/kapcs_szerv_vez/szerv_vez/1489998528614-orokseghatastan.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

⁵² A ferencesek Salgótarjánba érkezésének és a plébánia alapításának történetét R. Várkonyi Ágnes foglalta össze alábbi tanulmányában: R. Várkonyi 2005.

17. kép: Az acélgári iskola 2023 tavaszán (Fotó: Nickel Vira Réka)

A „rég” Acélgár üzemi területe nem kapcsolódik közvetlenül a városközpont-hoz, mégis a belterület nagy részét lefedi, összesen 21,6 hektár területre terjed ki. A talajszennyezettség a működés évtizedei alatt magas szintet ért el, rekultivációja igen fontos lenne. 19. századi iparcsarnokait a lokálpatrióta kezdeményezések és akciók ellenére privatizációja után elbontották. Jelenleg is magántulajdonban van, holott Salgótarján Gazdaságfejlesztési Stratégiájában a terület megvétele és rekultivációjának terve szerepel. Az „Önfenntartó város” mintaprojektet kívánják itt létrehozni: a Salgótarján és térsége által termelt hulladék környezetbarát felhasználása révén láthatná el távfűtési rendszerének és közvilágításának energiaigényeit egy krakkolóműben, valamint elektromos alapokra helyezhetné a teljes tömegközlekedési rendszerét. Ugyanebben a tervzetben olvasható a volt acélgár területén a hadiipar letelepítése és egy elektronikai hulladékfeldolgozó kialakítása is.⁵³ Az egykori acélgár sport örökségét részben sikerült megóvni, így felújították az egykori Borbély-ligetet, más néven a Dolinkát és a sportpályát. A fenyvessal és akácossal betelepített, pihenőterületet a gyár közvetlen szomszédságában lévő domboldalon építették ki az első világháború után, és gondozását a gyári kertészet látta el. A gyerekek számára játszóterek, a felnőttek részére bográcsozó- és nyársalóhelyek kerültek kialakításra és itt kapott helyet a lelátóval rendelkező

⁵³ Salgótarján 2030 Gazdaságfejlesztési Stratégia, 2021. április, Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata. https://www.uni-miskolc.hu/files/12137/Salgotarjan_2030.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

sportpálya mellett a lőházi. Az államszocializmus időszakában is karbantartották, tovább bővítették ezt a rekreációs zöld területet. Habár nagyszerű lehetőség lett volna védelem alá venni és megőrizni az ikonikus játszóteret, a legutóbbi felújítás során, az „EU-kompatibilis” játékok felszereléskor nyoma veszett a híres hajóhintáknak, és sajnos a közel százéves, öntöttvas körhintának is, amely pótolhatatlan tárgyi veszteség. A nyári kuglizók egykori helyéről a kaszinók mögött ma már csak a hatalmas gesztenyefák árulkodnak, a tenispályák azonban még megvannak, és ha nem is a legmodernebb technikával és gondozással, de magánkézben üzemelnek (Nagy – Nickel 2020: 296).

Az acélgyári telephez kapcsolódó, a Dolinka melletti hegyoldalban található egykori Liptay-sor házai szintén védelemre méltóak lennének, egyedi hangulatuk, egységes utcaképük miatt. A Liptay B. Jenő igazgatósága alatt (1919–1927) kiépült teleprész a többi kolóniai házhoz mérten komfortosabb volt, harmonikus összképpel, meredek tetőszerkezettel „csúcsos kinézetű házikók” sorából állt. Sok ház ma is eredeti állapotában látható a Jónásch körúton.

18. kép: Ház a Jónásch körúton (Fotó: Nickel Vira Réka, 2023)

A bányászat emlékei Salgótarján külső településrészein is jelentős mennyiségben állnak rendelkezésre. A város térszerkezetében a legnagyobb változás a 20. század közepén kezdődött, amikor Salgótarján igazgatási területéhez csatolták a szomszédos falvakat: Baglyasalját, Zagyvapálfalvát, Zagyvarónát, Somoskőt és Somoskőújfalut, valamint a 19–20. század fordulóján létrejött bányatelepeket: Rónabányát, Salgóbányát, Somlyóbányát, Rónafalut. Ez utóbbiak közül Rónabánya és Salgóbánya őrizte meg mind a mai napig eredeti arculatát. Az egyedülálló természeti környezetben, a Rónai-fennsíkon felépült Rónabánya a 19. század végén már tervezett, szabályosan kialakított utcákkal, egyforma kis telkekkel és szoba-konyha-kamrás épületekkel rendelkezett. Az alaprajzokban itt is visszacseng a háromsztatú munkáslakóház típusképe. A telep második építési periódusa 1921-ben volt, amikor a „magazin” és a „kaszinó” épült színpaddal, táncteremmel, kocsmával és altiszi helyiséggel. Ekkor épült az új, két tantermes iskola, és felette öt lakás is. Vízfűtéssel és villanyvilágításával a legjobban felszerelt kolóniák közé tartozott. Salgótarján 2006-os Örökségvédelmi Hatástanulmányában olvasható, hogy építéskori állapotát szinte teljesen megőrizte – alig történt hozzáépítés, vagy „felújítás” – alkalmas alanya lehet a helyi védelemnek, valamint funkcióváltásra is javaslatot tettek, amelyet a szilvaskői sípálya közelsége is indokolna.⁵⁴

19. kép: Salgóbányai házak 2023 tavaszán (Fotó: Nickel Vira Réka)

⁵⁴ Salgótarján Mj. Város Településrendezési Terv Örökségvédelmi Hatástanulmány. Salgótarján 2006, 66. https://webtara.kozadat.hu/webfarma/download/arch.stmjvonkormanyzata/szszal/kapcs_szerv_vez/szerv_vez/1489998528614-orokseghatastan.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

A salgóbányai kolóniaegyüttes, a salgói várrom lábánál, több változtatással és átépítéssel maradt fenn. Építése még 1868-ban kezdődött, a második építési hulláma 1910-re tehető. A településrész alapvetően háromutcsás, a keskeny utcákra viszonylag kis alapterületű telkeken állnak a helyenként még mindig bádoglemez borítású, egyforma kinézetű, ikerházként épített lakóházak. A központban nagy park és a hajdani strandfürdő helye áll. Az utcák burkolata alatt már a 20. század elején is csapadékcatorna hálózat futott,⁵⁵ s vízvezeték és villanyvilágítás is szolgált az itt lakókat. 1892-ben az élelmezési üzlettel közös épületben reprezentatív kaszinót építtetett a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. A bányásztemplomot az acélgári ferences templommal szinte egy időben, 1934-ben építették.

20. kép: Salgóban bányásztemplom 2023 tavaszán (Fotó: Nickel Vira Réka)

Már 1899-ben megalakult itt is az olvasóköri, pár év múlva a zenekar, színjátszóköri. Az idilli környezetben lévő, igényes, szép kis telep és környezete pedig már a 20. század elején is vonzotta a turistákat. 1881-től az acélgártól fogaskerekű keskeny nyomtávú iparvasút vezetett Salgóbanyára, amelynek minden szakaszát igénybe vehették személyszállítás céljára is, sőt, a salgóbányai vasút még turistákat is szállított (Nickel 2017b: 38).⁵⁶ A salgói bányászat majdnem száz évig tartott, csak 1959-ben zárták be a bányákat. Az államosítás után lakói kicserélődtek, épített öröksége részben átalakítás alá került. A bányásztemplomot és a kaszinót azonban sikerült felújítani és utóbbit új funkcióval ellátni. A hegyoldalba épített egy-

---

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Vö. Molnár 2021.

kori bányász kaszinó, karakteres tornyos homlokzatával 2014-ben nyitotta meg kapuit, mint a Geocsodák Háza. A Ház elsődleges célja egy olyan geoturisztikai program kialakítása, amely minden korosztály számára érdekes és aktív kikapcsolódást jelent.⁵⁷ Az épület helyi védettség alatt áll.

21–22. kép: A volt salgóbányai kaszinó, ma Geocsodák Háza (Fotó: Nickel Vira Réka, 2023)

22. kép

⁵⁷ Helyi Esélyegyenlőségi Program Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata 2018–2023, 54. https://www.salgotarjan.hu/wpcontent/uploads/eselyegyenloseg_20190124_he-lyi_eselyegyenlosegi_program.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

Elérkeztünk a tanulmány társadalmi hasznosulás szempontjából talán legérdekesebb pontjához, hiszen Salgótarján múltja akár a jövője is lehetne, amennyiben a jelen társadalma, főként a város vezető rétege felismerné az ipari múltban rejlő nagyságot és közösségi erőt. A salgótarjáni városközpont építészeti egységes, letisztult képéről, amelyet humorosan „legóvárosnak” is neveznek, ebben az évben jelent meg egy gazdagon illusztrált kötet (Hartmann 2022). Az acélgyár főutcája a korai kapitalizmus időszakának bemutatására is egyedülállóan alkalmas lehetne, és a város ipari örökségén belül, az államszocializmus időszakában épült épületeinek védettségi listára kerülésével még tovább erősíthető lenne az iparváros sajátos képe. Az a szimbolikusan is jelentős tér a város mentális térképén, amelyen a Rima egykor társadalom-lélektani eszközök révén szervezte közösséggé azokat, akik a terület határain belül születtek, oda bevándoroltak, sőt még azokat is, akik ugyan napjainkban nem élnek ott, de szüleik, nagyszüleik révén odatartozónak érzik magukat. Európa számos pontján felújítás után új életre kelt hasonlóan elhanyagolt, slum városrészévé vált ipari kolónia. A skandináv országokban találjuk Európa legrégebbi ipari skanzenjeit, az ő mintájukra lépett Angliában több elhagyott, volt ipari terület településük első számú bevételi forrásai közé. Példaként említhetnénk a The Black Country Living Museumot⁵⁸ Dudley-ban, vagy a szintén angliai Ironbridge George Museumot, a méltán híres Blists Hillben,⁵⁹ de ide sorolható Beamish is.⁶⁰ Az említett volt ipari települések mindegyikén a fő bevételi forrás napjainkban már a turizmus.

Salgótarjánban a turisztikai élet szervezeti kereteit a Magyar Kárpát Egyesület (MKE) Salgótarjáni Osztályának 1923-ban történt megalakulása teremtette meg (Balogh 1995: 68). Salgótarján északi városrésze közel egy évszázada kiemelt célpontja a hazaibakancsos turizmusnak. Túrázók tízezrei keresik fel minden évben Salgó és Somoskővárárt, a Medves-fennsíkot, az eresztvényi és szilváskői sípályát. Salgótarján idegenforgalmának fellendülésében jelentős lépcsőfok volt a Salgó Menedékház felavatása, amely közvetlenül az eresztvényi sípálya szomszédságában, egy melegedő és egy vendéglátó helyiséggel épült fel 1935-ben. Országos ünnepség keretében avatta fel a Magyarországi Kárpát Egyesület Salgótarjáni Osztálya október 20-án. Jelenleg helyi védettség alatt áll és állagmegóvó felújítását elvégezték. Salgótarján legfrissebb gazdaságfejlesztési stratégiájában a „Mo-

---

⁵⁸ A Black Country Living Museum honlapja: <https://www.bclm.co.uk/about/the-museum-story/1.htm> Letöltés: 2023. 05. 05.

⁵⁹ Az Ironbridge George Museum honlapja: <https://www.ironbridge.org.uk/our-story/timeline/> Letöltés: 2023. 05. 05.

⁶⁰ Beamish Open Air Museum honlapja: <http://www.beamish.org.uk/about/history-of-beamish/> Letöltés: 2023. 05. 05.

dern Város Program” egyéb hazai forrásokból és a következő EU-s költségvetési ciklus által biztosított forrásokból az alábbi beruházások megvalósítása tervezett: Salgói vár rekonstrukciója, Salgóbánya parkolók kialakítása, Salgóbánya rendezvénytér, óriásjátsszótér, óriáscsúszdák. Sajnos olvashatunk benne a „*Salgóbánya kolóniaépületek lebontásáról*” is, amely veszteséget jelent az egységes ipari örökségre nézve, mégha ezek csak az út elején található legrosszabb minőségű lakóházakat jelentik, és nem terjednek ki a kolónia távolabbi részeire.⁶¹ A 2006-os hatástanulmányban még megőrzendő épületek mára már nem képviselnek értéket. Az épületegyüttes végleges lebontásával végleg eltűnne Észak-Magyarország egyik legrégebbi bányászkolóniája, de erre reményeim szerint nem kerül sor. 2030-ig az ipari örökség megóvása és fejlesztése tekintetében mindössze a somoskői régi könyvtár felújítása során tervezik egy kőbányászati kiállítóhely megvalósítását.

Salgótarján ipari öröksége a közlekedés tekintetében is számottevő, jelentős turistaforgalmat generálhatna a város számára, hiszen egykor sajátos helyi közlekedési eszközzel is rendelkezett az iparvállaltoknak köszönhetően: az iparvasúttal. A keskeny nyomtávú iparvasút egyes városrészek közlekedését jelentősen meggyorsította. 1871–72-ben épült meg a salgótarján–zagyvai vasút 8 km hosszan, majd 1893-ban meghosszabbították Inászóig. 1931-ben a Salgótarján–Baglyasalja–Zagyvapálfalva közötti összeköttetés valósult meg (Nickel 2017b: 38). 1881-től Salgóbányára is fogaskerekű keskeny nyomtávú iparvasút vezetett, és 222 méter szintkülönbséget küzdött le két fogasléc szakszakasz segítségével. A fogaskerekű vasutat kihasználatlanság miatt 1957-ben számolták fel, a pályát elbontották. Ipari örökségként tehát nem maradt fenn, de újraindítása szerepel Salgótarján legfrissebb stratégiai tervében. Több nyomvonal alternatíva is kidolgozásra került, a leginkább preferált, optimális alsó végállomása Salgótarján külső pályaudvara lenne, ahova Vasúttechnikai Parkot terveztek 15–20 szerelvénnyel kiállításával.

„Innen fonódott vágányon az acélgyári iparvasúton jutna fel a városközpontba, ahonnan könnyű szerrel megközelíthető a városmag és a földalatti Bányamúzeum. Majd a Salgótarján megállóhelyről továbbra is az iparvágány úrszelvényében az Acélgyár területére vezetne, ahol a Szénbunker és a Király-tárna lenne megtekinthető. A gyár előtt a Szojka Ferenc Stadionnál, utána a Köztemetőnél kerülne kialakításra megálló. Innen az eredeti nyomvonalon és két fogasléc szakaszon kapaszkodna fel Salgóbányára a szerelvény, közbeiktatott

⁶¹ Salgótarján 2030 Gazdaságfejlesztési Stratégia 2021. április, Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata. https://www.uni-miskolc.hu/files/12137/Salgotarjan_2030.pdf Letöltés 2023. 05. 05.

megállókkal az egyes természeti és ipartörténeti emlékeknél úgy, mint Kútház, Angyalrét, Brenzalja. Salgóbányán a Zenthe Ferenc emlékpark és a Medves Hotel megállók épülnének ki. Utóbbi végállomás és egyben az ottani tárnában bányavasutas bányalátogatás kezdőpontja lehetne. Az így kiépült fogaskerekű kisvasút és a hozzá kapcsolódó attrakciók komplex turisztikai terméket biztosítanának, továbbá a beiktatott megállóknak köszönhetően hivatásforgalmat is bonyolíthatna a közösségi közlekedésben. Mindazonáltal jelentősen hozzájárulna Salgótarján és térségének fejlődésében és vonzerejének növelésében.”⁶²

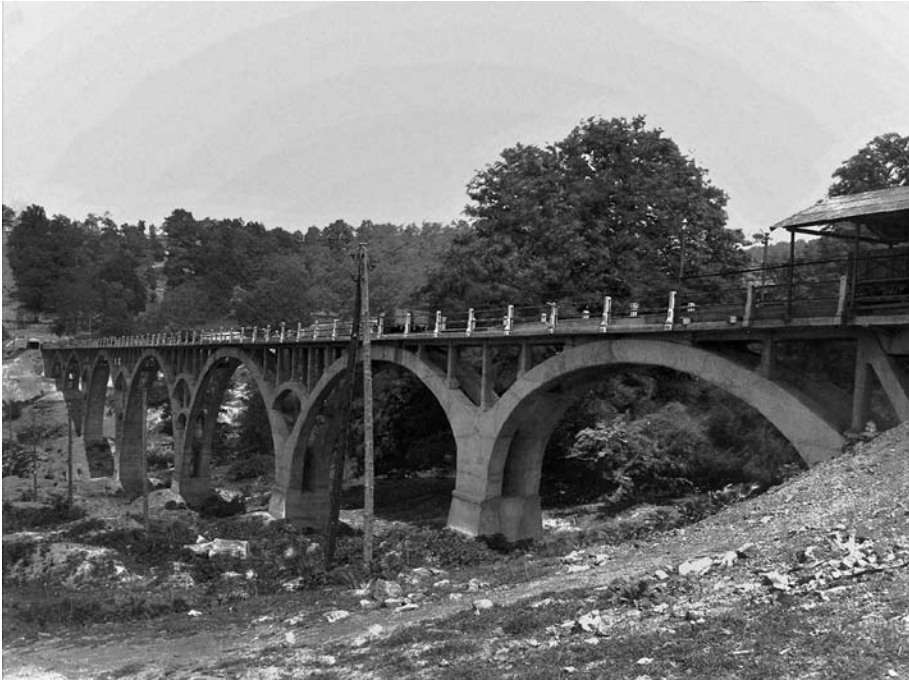

23. kép: Az egykori kisvasút (Dornyay Béla Múzeum Fotótára, ltsz. 763)

Újból és újból napirendre került a helyi sajtóban, és a lokálpatrióták között a somlyói völgyhíd kérdése is. A nyolc vasbeton íven nyugvó, 200 méter hosszú viadukt 33 méterre magasodott a völgy fölé. 1911–12-ben építették, terveit olasz mérnökök készítették. Az akkori Teréz-táróból szállítottak rajta keresztül Salgó-

⁶² Salgótarján 2030 Gazdaságfejlesztési Stratégia 2021. április, Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata, 148–149. https://www.uni-miskolc.hu/files/12137/Salgotarjan_2030.pdf
Letöltés: 2023. 05. 05.

tarjánba, a Zagyva-rakodóra. Miután a Teréz-tarót bezárták, az oda vezető völgyet meddővel töltötték fel. A híd melletti alagutat berobbantották, s a viadukt lassanként eggyé vált a természettel. A hatvanas évekre már alig emlékeztetett néhány jel arra, hogy egykor monumentális építmény állt ott, de talán feltárható és helyreállítható lenne a szerkezet. A 2006-os örökségvédelmi hatástanulmányban még lelkes bemutatató szöveget olvashatunk róla: *„A völgyhíd a lendületes vasbeton ívekre oszlopokon támaszkodó felsőpályás szerkezetű vasbeton híd. A karcsú oszlopok ritmusát az elliptikus vasbeton ívek emelik ki, felül áttört, kettős ívükkel, és a közöttük feszülő íves merevítő gerendákkal.”*⁶³ A legfrissebb örökségvédelmi hatástanulmányban nem írnak róla.

24. kép: A völgyhíd (Dornyay Béla Múzeum Fotótára, ltsz. 3299)

⁶³ Salgótarján Mj. Város Településrendezési Terv Örökségvédelmi Hatástanulmány. Salgótarján 2006, 117. https://webtara.kozadat.hu/webfarma/download/arch.stmjvonkormanyzata/szszal/kapcs_szerv_vez/szerv_vez/1489998528614-orokseghatastan.pdf Letöltés: 2023. 05. 05.

A kutatás további kérdései és lehetőségei

A salgótarjáni ipari társadalom identitástudattal bíró, jól meghatározható lokális közösséget alkotott. Mindebben komoly szerepe volt a vállalatok és a gyárak vezetésének, a munkásjóléti intézmények hálózatának, az irányított szabadidős programoknak és lehetőségeknek, illetve természetesen a kolóniák épített környezetének. Kulturális, szellemi és tárgyi örökségüket végzetes hiba elpazarolni. Nagyon fontosnak tartom az életmódkutatások folytatását és eredményeik kortárs visszacsatolását a jelenlegi társadalomba, akár kiállítások, dokumentumfilmek, kulturális események kapcsán. Céljaim között szerepel a helyi örökségvédelmi civil egyesületek felkeresése és szándékomban áll interjúkat készíteni többek között a bányászzenekarral, a Völgyváros Egyesület képviselőivel és a helyi Roma Önkormányzat tagjaival is.

Az ipartelepek sajátos környezetet jelentettek nem csak a felnőtteknek, de az ott nevelkedő gyerekeknek is. Az acélgyári kolónián felnövekvő gyerekek életmódjával és társadalmával már foglalkoztam monográfiámban, a gyermekkorral kapcsolatos kutatásaimat folytatni szeretném, fontosnak találok a jelenlegi helyzet felmérését és elemzését is, a történelmi előzményekkel összevetve.

25. kép: Futballdrukker munkásgyerekek a 20. század legelején (Dornay Béla Múzeum Fotótára, Gábler Vilmos hagyatéka)

Olyan jelenségek, tevékenységek és sajátos időérzékelés vált a természetes belevilágítás útján a munkásgyermek sajátjává, amellyel a parasztsághoz hasonlóan jól jellemezhető, egyedi társadalmi réteget képeztek. A munkássághoz tartozók között kevés a gyermekkorra fókuszáló. Jelen tanulmány íróján kívül (Nickel 2017b: 153–171) R. Nagy József foglalkozott a munkástelepek, kolóniák és gyarmatok gyermekvilágával (R. Nagy 2020), Kiss Nóra a zalai olajipari lakótelepen felnövő gyerekekkel (Kiss 2021), és Dobák Judit a diósgyőri vasgyári kolónián gyerekeskedőkkel (Dobák 2008: 120–134).

Jan Assmann szerint a múltat az emlékezés rekonstruálja, így tulajdonképpen azáltal keletkezik, hogy kapcsolatba lépünk vele (Assmann 1999: 32). Azzal tehát, ha az emlékeket nem dokumentáljuk, a történelmünk és identitásunk egy-egy szeletét veszítjük el örökre. A kultúra egésze csak akkor vizsgálható teljeskörűen, ha a mindennapi élet apróságait is figyelembe vesszük, beleértve a munkát, a táplálkozást, a gyermekkort, vagy épp a természeti környezetet. Különösen érdekes elágazása a kutatásnak, hogy hogyan birkóztak meg a múltban a környezeti szennyezéssel a város vállalatai és milyen lehetőségei vannak a mai városvezetésnek a barnamezős területek megtisztítására? A legjobb megoldásnak jelenleg a parkosítás tűnik, mert bizonyos növényfajták gyorsan képesek megtisztítani a talajt, a városi környezetet pedig élhetőbbé, kellemesebbé teszik a zöld területek.⁶⁴ Egy komoly probléma azonban akadályként tornyosul a rehabilitáció előtt. Az ipari örökség kategóriájába eső ingatlanok hasznosításának egyik legnagyobb akadálya az, hogy szinte kivétel nélkül magánkézben vannak. Az Európai Unió pályázatok csak minimális mértékben finanszírozzák a szükséges ingatlanvásárlást, az önkormányzatnak pedig nincs elegendő saját forrása. Ezt a kérdés hosszú távon talán a jog eszközével lehet megoldani, Nyugat-Európában van rá példa, hogy ha az ipari besorolású ingatlanon huzamosabb időn keresztül nem képződik iparüzési adó, ott az ingatlan átszáll az állam vagy önkormányzat tulajdonába. Ez azért lenne fontos, mert a magántulajdonosok csak a legkritikább esetben csinálnak barnamezős rehabilitációt, ezek szinte mindenhol a közszférához tartozó projektek.⁶⁵

Néprajzkutatóként elsődlegesen fontosnak tartom az egykori ipartelepeken végzett terepmunkát, a résztvevő megfigyelést és a mélyinterjú-készítést, amely a múlt dokumentálására is jó lehetőség. Habár a nosztalgia (akárcsak a trauma) jelentősen megváltoztatja az ember időérzékét, az emlék „színezetét”, de az interjúk forráskritikával jól használhatók, akár egyes városrészek utólagos megrajzolására,

⁶⁴ A rehabilitáció lehetőségeit mérte fel: Adorján – Fácányi – Sipos 2015.

⁶⁵ A szóbeli tájékoztatást köszönöm szépen Lőrincz Gyulának, a Nógrád Vármegyei Önkormányzati Hivatal Területfejlesztési és Területrendezési Osztály, osztályvezetőjének.

mentális térképek készítésére, és természetesen a „know how” és a munkaszervezés, életstratégiák feltérképezésére. A jelenlegi állapotokat pontosan fel kell mérni, rögzíteni és elemezni, nem lehet a lakosság feje fölött, íróasztal mellől jó döntéseket hozni. Az egykor létezett ipari társadalom megkerülhetetlenül fontos kulturális örökséget jelent a magyar társadalom számára a sportban, az életmódban, kultúrában, és tagjai méltán büszkék múltjukra, erejükre, kitartásukra, kreativitásukra és szolidaritásukra. Sajnos napról-napra szűkülnek az ipari múlt kutatási lehetőségei. Az értékmentés utolsó alkalmait igyekszem kihasználni, hiszen az egykori nagyvállalatok emléke a kolóniákon felnövő, az üzemekben dolgozó utolsó generáció eltűnésével előbb-utóbb elsüllyed a levéltári forrásanyagok közé, az épített környezet pedig gyökeresen átalakul, ha nem tudjuk megvédeni és új funkcióval feltölteni. Az ipari örökség minden eleme azért épült, hogy hasznos legyen, és csak úgy maradhat fenn, ha feladatot kap, és hasznossá tudjuk tenni.

FORRÁS ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL OL Z 40. 31. cs. 587. sz. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Projektumok,
Egyesült Magyarhoni Üvegyárak Rt. jelentései.
MNL BFL = Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest Főváros Levéltára
BFL XI. 104. 2. 2. 1. Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. iratai, Ügy-
vezetőségi iratok.
NmMM Adattár = Dornyay Béla múzeum Adattára
NmMM Adattár 1009/71 1–70. Gyuris Ferenc: Életem és emlékeim...

Felhasznált irodalom

ADORJÁN Anna – FÁCZÁNYI Zsuzsanna – SIPOS Andrea
2015 Sustainable revitalization of brownfield lands – possibilities of interim
utilization in the form of urban community gardens. *Acta Universitatis
Sapientiae – Agriculture and Environment*, Vol. 7. No. 1. 47–57.
<https://doi.org/10.1515/ausae-2015-0004>

ASSMANN, Jan

1999 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

ALABÁN Péter

2017 Munkásság-kategóriák és munkásélet. Kutatások és fogalmi keretek az ipari munkásság történeti kutatásában az észak-borsodi iparvidék vizsgálatának példáján. In: Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. 29–53. Budapest: ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

2020 *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig*. Pécs: Kronosz Kiadó.

BALOGH Balázs

2017 Az amerikai magyar „burdosházak” a korabeli sajtó tükrében. *Ház és ember*, 28–29. évf. 337–348.

BALOGH Zoltán

1995 Társasági élet a salgótarjáni vendéglőkben. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 20. évf. 61–77.

BARTHA Eszter

2020 „Meggzűntek a bányák, minden fokozatosan megszűnt. Lett egy nagy semmi.” Munkás-életutak és a rendszerváltás. In: Bartha Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás-kultúra-örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. 67–98. Pécs: Kronosz Kiadó.

BÁTI Anikó

2020 Egy munkáskerület, Pesterzsébet társasházi konyháinak változó világa. In: Bartha, Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás-kultúra-örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. 333–354. Pécs: Kronosz Kiadó.

DOBÁK Judit

2008 *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában*. (PhD disszertáció) Debreceni Egyetem. http://www.unimiskolc.hu/~btkvat/doc/pub/dobak/phd_dobak_judit.pdf Letöltés: 2023. 05. 04.

2020 Szempontok az ipari örökségvédelemhez a Diósgyőr-vasgyári munkáskolónia példáján keresztül. Alkalmazott társadalomtudományi felvételek. In: Szívós Erika – Veress Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2018*.

évi, szentendrei konferenciájának kötete. 316–340. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület.

DZSIDA József

1944 *A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története*. Salgótarján: A Salgótarjáni Kőszénbánya R.T. Bánya Igazgatósága.

F. DÓZSA Katalin

2014 A női divat változásai 1896–1914 között. In: F. Dózsa Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. 343–366. Budapest: L'Harmattan.

EYAL, Gil – SELENYI, Ivan – TOWNSLEY, Eleanor

1998 *Making Capitalism Without Capitalists Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Vero.

GREINER Erika – VÁRKONYI-NICKEL Réka – VARGA-NAGY Veronika

2019 Hagyomány, globalizáció, előírás. A gyermek közétkeztetés társadalomformáló szerepének vizsgálata a XX. században. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 123–144.

HARTMANN Gergely

2022 *Salgótarján modern építésze 1945–1990*. Budapest: Kedves László Könyvműhelye.

HORVÁTH István

1998 Mentalitás és mítosz. Jelenségek és összefüggések Salgótarján 20. századi társadalmi életéből. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, XXI. évf. [1996–1997] 11–21.

HORVÁTH Sándor

2004 *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

ISPÁN Ágota Lídia

2020 *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

KISÖRSI Zsófia

2021 *Az államszocializmus ingázóinak társadalmi helyzete és megítélése Vas megyében (1958-1989)*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/61852/dissz_kis%20rsi_zs%20c3%b3fia_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y Letöltés: 2023. 05. 04.

KISS Nóra

- 2021 Gyerekek a zalai olajvidéken. In: Deáky Zita – Bali János (szerk.): *Gyermekélet egykor és ma.* 121–137. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet.

KÖRNER Zsuzsa

- 2004 *A teletszzerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945.* Budapest: Terc kft.

KUCZI Tibor

- 2011 *Munkásprés – a munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig.* Budapest: L'Harmattan – Jelenkutató Alapítvány.

LIZSNYÁNSZKY Antal – HORTOBÁGYI András – ERDŐS István – CSABAI József

- 1968 *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868 – 1968.* Salgótarján: SKÜ.

LŐVEI Pál

- 2020 Örökségvédelem versus műemlékvédelem: a nagy hal megeszi a kis halat. In: Szívós Erika – Veress Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának tanulmánykötete.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 32.) 9–24. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület.

MOLNÁR Gergely

- 2020 *A vasút néprajza: A vasúthálózat hatása közlekedésre, életmódra, társadalomra Kecskeméten (1850–1980).* (Néprajzi értekezések, 11). Budapest – Kecskemét: Magyar Néprajzi Társaság

NAGY Péter

- 2015 A gyári munkás és az egészség: Betegségek és balesetek a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi munkásai körében In: Gyimesi Eme se – Lénárt András – Takács Erzsébet (szerk.): *A test a társadalomban. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi sümegi konferenciájának kötet.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 27.) 193–203. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület.
- 2016 *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- 2021 Taylor követői Magyarországon. A tudományos munkaszervezés kezdetei. *Korall*, 22. évf. 85. sz. 72–92.

NAGY Péter – VÁRKONYI-NICKEL Réka

- 2020 „Rimai” örökség Ózdon és Salgótarjánban. In: Bartha Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás-kultúra-örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon.* 287–306. Pécs: Kronosz Kiadó.

NÉMETH Györgyi

- 1997 Az ipari műemlék fogalmának kialakulása, a fogalom története, mai elfogadott értelmezése. In: Vácsi Piroska (szerk.): *Az ipari műemlékvédelem helyzete Magyarországon.* Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMVH), 42–50.
- 2005 Ipari örökség és városkép. *Regio – Kisebbség, Kultúra, Politika, Társadalom*, 16. évf. 3. sz. 27–46.
- 2007 Entering a new phase in industrial heritage studies and preservation. In: Németh, Györgyi (ed.): *Growth, decline, and recovery. Heavy industrial regions in transition.* 395–397. Budapest: Institute of History, Hungarian Academy of Sciences.
- 2011 Miskolc kettős 20. századi ipari öröksége In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Közegen megrendezett konferenciájának kötete.* 538–552. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület
- 2020 Változó ipari táj és az ipari örökség megőrzése Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. In: Bartha Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás-kultúra-örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon.* 307–332. Pécs: Kronosz Kiadó.

NICKEL Vira Réka (Várkonyi-Nickel Réka)

- 2015 „Rimaiként élni, rimainak látszani” – A salgótarjáni acélgyári kolónia önmeghatározásának vizuális elemei az 1930-as, 1940-es években. *Ethno-Lore*, XXXII. évf. 371–392.
- 2017a Sportélet a salgótarjáni acélgyári kolónián a 20. század első felében. *Múltunk*, 62. évf. 2. sz. 71–92.
- 2017b *Rimaiak a gyárak völgyében: Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- 2018a Az acélgyár emlékezete a tréfás elbeszélések tükrében. *Neograd*, XLI. évf. 155–168.
- 2018b Revisiting enterprise politics in the interwar Hungary: The case of The Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co.: Worker’s lifestyle and rate

- of living on the colony of the steel factory in Salgótarján before the World War II. *Metszetek*, Vol. 7. No. 4. 151–166.
<https://doi.org/10.18392/metsz/2018/4/9>
- 2020 „Kis kosztosok”, a két világháború között. Előtanulmány az ózdi és a salgótarjáni munkásgyermekek táplálkozásának vizsgálatához. *Ethno-Lore*, XXXVII. évf. 97–112.
- 2023 A Liptay család öröksége Salgótarjánban. *Neograd*, LXV évf. 29–47.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2000 Az ipari munkásság. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben, VIII. Társadalom*. [főszerk.: Paládi-Kovács Attila] 239–308. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2007 *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2014 A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. In: Alabán Péter (szerk.): *Örökség, hagyomány, néprajz*. 33–45. Ózd: Újra Ózdért Közhasznú Egyesület.
- 2020a Előszó. In: Bartha Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás-kultúra-örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. 7–13. Pécs: Kronosz Kiadó.
- R. NAGY József
- 2020 A gyermekkor világa munkástelepek, kolóniák és gyarmatok közegében. In: Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.): *A gyermek szemiotikája*. 75–83. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.
- R. VÁRKONYI Ágnes
- 2005 Egy ferences plébánia alapítása a XX. században. In: Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára* 1. 383–400. Piliscsaba – Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- SONKOLY Gábor
- 2016 *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- SZABÓ Béla – HORVÁTH István
- 1969 *Nógrád megye története, II. 1849–1919*. Salgótarján: Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.
- SZABÓ Zoltán
- é. n. [1938] *Cifra nyomorúság*. Budapest: Cserépfalvi.

SZVIRCSEK Ferenc

- 1977 Az üveggyári munkások életviszonyainak és politikaimozgalmainak alakulása Nógrád megyében. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 3. évf. 5–25.
- 1988 A Salgótarjáni Öblösüveggyár I. Alapítástól a tőkés gazdasági világválságig 1892–1928. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 14. évf. 279–325.
- 1990 A városépítés történeti áttekintése 1922–1968. I. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 16. évf. 173–182.
- 1992 Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. In: Somorjai József (szerk.): *Az elődtelepülések és Tatabánya város története. Tatabánya 45 éve város. Tatabánya várossá nyilvánításának 45. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak anyaga (Tatabánya 1992. október 1–2.)* (Tudományos füzetek, 7.) 99–105. Tata: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága.
- 1993 *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 évének története 1868–1993*. Salgótarján: SKÜ.
- 1994 A Salgótarjáni Öblösüveggyár III. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 19. évf. 51–72.
- 1998 A szénbányászat és az urbanizáció kapcsolata Salgótarjában, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, XXI. évf. [1996–1997] 23–38.

VALUCH Tibor

- 2017 A munkáslét Magyarországon: A második világháborútól az 1960-as évek végéig. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások* 56. 32–57. Budapest: 1956-os Intézet.
- 2020 Munkások az átmenetben Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. Értelmezési kísérletek és közelítések. In: Bartha Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás-kultúra-örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. 15–28. Pécs: Kronosz Kiadó.

VARGA Piroska

- 2018 *Kultúrgyárak: felhagyott ipari épületek, mint kulturális színterek*. (DLA értekezés). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/bitstream/handle/10890/29111/ertekezes.pdf?sequence=2&isAllowed=y> Letöltés: 2023. 05. 05.

VIRA RÉKA NICKEL

A REUSABLE PAST.
PERSPECTIVES OF UTILIZING INDUSTRIAL HERITAGE IN SALGÓTARJÁN

Keywords: labour history, industrial heritage, reuse, protection, cultural heritage, North-Hungary

Though the title of my study may sound provocative, it intends to shed light on the phenomenon of empty factory buildings and rust zones – a legacy of the industrial past – that are a burden yet hold many opportunities, as well as the cultural heritage-making role of the industrial past in determining local identity. Industrial heritage most often refers to the industrial landscape, former factory buildings, machinery, and vehicles, which, although invaluable to a romantically inclined researcher, are often presented in online media only as the problematic brownfield investment, recultivation, and waste management issues of towns dotted with rust zones. A closer look reveals, however, that industrial heritage is not only the industrial landscape, buildings, and objects, but also the extremely complex and unique cultural heritage created by the industrial society, a significant portion of Hungarian and European cultural heritage. Through my research to date, I have found that the former industrial towns of Central and Eastern Europe have kept minimal memories of their early capitalist industrial past, and their socialist heritage is mostly seen as an unwanted and unpleasant burden. This kind of attitude is not conducive to successful and progressive utilization strategies for towns and counties. In the era of early capitalism, there were vast differences in the working conditions, housing conditions, wages, and sustenance of workers, and although we know of several large companies that employed Fordist principles, there are not many stories of industrialists rewarding honest, accurate skilled labor with high wages and a social welfare system. One of the reasons for this is that negative propaganda against the capitalist industrial past was an integral part of “socialist modernization.” It is exciting to compare this strategy of treating the past with the post-socialist identity-building processes after the regime change, which were initially dominated by efforts to suppress and rewrite the socialist past. By now this process has been halted, but a new strategy for tackling the past is only just taking shape. Former industrial settlements and centers of heavy industry must confront their past, their history, their heritage, and the foundations of their identity. But this confrontation cannot be exhausted by nostalgia-laden, at times distortingly positive commemorations and waves of emigration in response to the sometimes lethargic reality of everyday life. Industrial centers need basic sociological research, interdisciplinary approaches, and creative debates in order to use what is already theirs – their past – to their advantage. My research is intended to contribute to this enormous endeavor as an auxiliary gear, since the former industrial society represents an extremely important cultural heritage for Hungarian society in sports, lifestyle, culture, and public catering. They are rightly proud of their past, power, endurance, creativity, and solidarity. All of these are absolutely important in a modern, functional society facing the problems of the 21st century. In this study, I analyze the Collection of Values of the city of Salgótarján, its publicly available development plans, strategies, and concepts, and compare them with my research on workers’ way of life.

VAN-E ZSIDÓ KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG A SELYPYI-MEDENCÉBEN?
ESETTANULMÁNY: CIVILEK AZ APCI ZSIDÓ TEMETŐ
MEGMENTÉSÉÉRT

Bevezetés: a téma megjelölése és tudományos-társadalmi relevanciája

2023. január 26–27-én,¹ egybeesve a holokauszt nemzetközi emléknapjával, két-napos online mesterkurzust tartottak a magyarországi zsidó temető kutatás legfrissebb eredményeiről.² A rendezvény szervezői olyan intézmények (Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Centropa Alapítvány) voltak, amelyek élen járnak a magyarországi zsidó temetők regisztrálásában, rendbetételében, fenntartható védelmük kialakításában – nem utolsósorban, tudományos megismerésében. A konferencia előadásai és az azok iránt mutatott széleskörű érdeklődés is azt a trendet látszott bizonyítani, hogy az elmúlt évtizedekben – főként Kelet-Közép-Európa egy részének 2004-es Európai Unióba való csatlakozása óta – a térség elhagyatott zsidó temetői fokozottan kerültek a kutatók, hazai és nemzetközi civil szervezetek, valamint helyi aktivisták figyelmének és tevékenységének fókuszába.³

A II. világháborút követően a magyarországi települések nagy többségében a zsidóság vallási funkciót betöltő épített infrastruktúrájából jobbra csak a teme-

---

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Balogné Tóth Katalin: Van-e zsidó kulturális örökség a Selypi-medencében? Esettanulmány: civilek az apci zsidó temető megmentéséért. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 329–374. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-07>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: toth.katalin@abtk.hu

Kulcsszavak: zsidó temető, lokális identitások, zsidó kulturális örökség, zsidó-nemzsidó együttélés, felekezetek közötti párbeszéd.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. A tanulmány megjelenését az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című projektek támogatták. Bővített változata megjelenés alatt áll az *Acta Ethnographica Hungarica* folyóiratban.

³ A konferencia *keynote speakere* Ruth Ellen Gruber, a Jewish Heritage Europe igazgatója volt, aki előadásában a zsidó temetők megóvása mellett hangsúlyozta a fenntarthatóság és a látogathatóság szempontjait is. Bányai Viktória és Balogh István a temetők forrás- és örökségértékéről osztotta meg gondolatait, míg több, egy-egy település, térség temetőire fókuszáló esettanulmány is elhangzott. A konferencia előadásaihoz lásd bővebben: <https://or-zse.hu/mesterkurzus-a-temetokutatasrol-a-tortenetek-nyomaban/> Letöltés: 2023. 02. 08.

tő maradt meg.⁴ A temetők nem kizárólag a túlélők és a leszármazottak kegyeleti helyeként értelmezhetők, hanem az egykori, helyi társadalom integráns részét képező zsidó közösségekről tükröt tartó materiális történeti forrásokként is: „Az elpusztított hitközségi levéltárak, anyakönyvek és családi dokumentumok hiányában, a temetők a megsemmisített zsidó közösségek utolsó emlékeivé váltak, történetük különleges forrásaiként tekinthetünk rájuk” (Balogh – Bányai 2020: 30). Ez a gondolat azonban nemcsak tudományos kutatások kiindulópontja, de számos olyan helyi kezdeményezésé is, amely az egykori zsidó közösség tagjait, kultúráját, hagyományait saját múltja részeként kezeli, a hátrahagyott temetőket pedig úgy e közösség, mint saját *kulturális öröksége*ként értelmezi.

Tanulmányomban egy olyan, 2003-ban alakult helyi civil szervezet (rész)tevékenységét vizsgálom meg, amely működésének megkezdéseként a településen található, akkor romos állapotban lévő zsidó temető felújítását jelölte meg feladatául. A körülbelül 2500 lélekszámú, Heves megyében található Apcon a Közösen Apcért Egyesület (2017-től Közösen Apcért Civil Társaság) egy 2004-től 2006-ig tartó munkafolyamat során érte el célját, az azóta eltelt másfél évtizedben pedig gondoskodik az elért eredmények – a temető rendjének – megőrzéséről.

Zagyvaszántó és Lőrinci mellett Apc községben 2017-ben kezdtem kutatást a történeti néprajz eszköztárának, valamint az *oral history* módszerének segítségével. Ekkor érdeklődésem középpontjában az állt, hogy az 1920 és 1941 között megközelítőleg 120 fős apci zsidó közösség (részletes adatokhoz lásd: 1. sz. táblázat) kultúráját, valamint a zsidók és nemzsidók mindennapi találkozásait, együttélését hogyan idézték vissza emlékezetükből helyi idősök (Tóth K. 2020). Már az interjúkból is világossá vált, hogy az apci, főként kereskedelemmel foglalkozó zsidóság sok szempontból járult hozzá a település gazdaságának működtetéséhez, illetve, hogy a zsidókkal – és az általuk képviselt „kulturális mássággal” – való gyakori interakciók az élet szerves, természetes részét jelentették a túlnyomórészt római katolikusokból álló többségi társadalom számára. Ebből is adódik, hogy a zsidóság épített infrastruktúrájának olyan elemei mint az imaház, a sakterház, a rituális fürdő (*mikve*)

---

⁴ Az állítást illusztrálja Cseh Viktor munkája számos vidéki település zsidó örökségének számbavételével (Cseh 2021). Toronyi Zsuzsanna számol be zsinagógák eladásáról, illetve lerombolásáról (Toronyi 2010), Klein Rudolf pedig világi funkciók betöltését célzó felújításukról (Klein 2022). A temetők zsidó emlékek sorában betöltött fontosságát jelzi az is, hogy a téma szakavatott kutatója, Ruth Ellen Gruber, könyvében a közép-kelet-európai zsidó emlék(hely)ek sorában a zsidó hagyományban betöltött szerepüket is figyelembe véve a temetőket minden más elé helyezi és megfogalmazza, hogy a zsidó temető(k) „a leggyakoribb megfogható maradéka a kelet- és közép-európai zsidó kultúrának” (Gruber 2010: 6). Kadish nyugat-európai példája is hasonló tényről számol be (Kadish 2015: 190).

vagy épp a temető településen belüli elhelyezkedése, sőt, sok esetben funkciója és működése, sem volt ismeretlen a visszaemlékezők előtt. E tapasztalatnak köszönhetően került az apci zsidó temető kutatásaim fókuszába, majd a Közösen Apcért Egyesület munkáját tanulmányozva, vált egy meghatározó elágazásává.

1. táblázat: Az apci zsidó lakosság létszámának alakulása 1920 és 1949 között népszámlálási adatok alapján

	1920	1930	1941	1949
összlakosság	2445	2946	2978	3151
zsidó lakosság	121	116	120	12
a zsidó lakosság aránya a településen belül	4,9%	3,9%	4,1%	0,4%

A zsidó temetők a társadalmi emlékezet fontos színterei. Vizsgálatuk több tudományterület szempontjából is jelentőséggel bír: a történeti szemüveg a sírfeliratok és szimbólumok tanulmányozása által az egykori közösségek hagyományainak megismerésére, sajátosságaik rögzítésére koncentrál, a judaisztikai szempontú feldolgozás a temetők örökségi értékének tudatosítására törekszik (Balogh – Bányai 2020), míg „a néprajzi/antropológiai perspektíva elsődleges hozadéka, hogy az örökségkoncepció más társadalmi kereteit rossz szóval »hordozóit« állítja előtérbe” (Fejős 2005: 42)⁵ – azaz arra kíváncsi, hogy a különböző társadalmi szereplők miért és miként tekintenek egy-egy temetőre örökségként.

Az alábbiakban – azt követően, hogy példákkal szemléltetve röviden áttekintem a zsidó kulturális örökség lehetséges értelmezési dimenzióit – megkísérlem felvázolni a temetkezési hely fontosságát a judaizmuson belül, valamint körvonalazni azt, hogy a zsidó temetők *miért* és *hogyan* jelentik napjainkban a zsidó kulturális örökségek univerzumának meghatározó részét. A dolgozat vázát képező esettanulmányban pedig arra keresem a választ, hogy egy nemzsidó helyi civil szervezetet mi motivál az egykori helyi zsidóság temetőjének ápolásában, céljai elérése érdekében hogyan lép interakcióba és dolgozik együtt zsidó szervezetekkel, törekvései milyen visszhangot keltenek a szűkebb és tágabb társadalmi közegben, végül, hogy elért eredményeinek fenntartását hogyan szervezi meg.

⁵ Borbély Sándor és Ispán Ágota Lídia szintén az antropológiai megközelítés jellegzetességeit hangsúlyozzák: „Az örökségantropológiai kutatások felölelik az örökségesítés kulturális logikájának vizsgálatát: milyen szelekciós folyamatban kerül kiválasztásra az örökség, kik vesznek részt benne, milyen céllal, mire használják az örökséget [...], azaz hogyan működik az örökség hatalmi eszközként” (Borbély – Ispán 2019: 11).

A zsidó kulturális örökség fogalmának értelmezési lehetőségei

A kulturális örökség teoretikusai a szakirodalom számos pontján fogalmazzák és erősítik meg egymást abban, hogy a kulturális örökség fogalma szerteágazó, sokrétű, jelentéstartalma valamennyi esetben attól függ, hogyan használják, alkalmazzák a társadalmi aktorok, és ezeket a mindig sajátos praxisokat a kutató milyen összefüggésrendszerben értelmezi.⁶

A fogalom „bolyhossága” (Sonkoly 2016) tovább fokozódik, amikor az igen heterogén, országonként, de akár térségenként is más-más alakot öltő zsidó kultúra kontextusaiba helyezzük. Magyarország vonatkozásában Toronyi Zsuzsanna ad történeti áttekintést arról, hogy a tágabb értelemben vett zsidó közösség mikor kezdte el szorgalmazni a központi hitközség által örökségként definiált különböző természetű judaikák, illetve az épített környezet „zsidó elemeinek” megőrzését. „Az ingó és ingatlan értékek összeírására, felmérésre Magyarországon egészen addig nem volt példa, amíg ezt az örökséget hatalmas pusztulás nem érte, amíg el nem pusztult és veszett az épületek, könyvek, iratok és szertartási tárgyak jelentős része” (Toronyi 2010: 7). Toronyi, majd Klein Rudolf is felvázolja, hogy a 20. század második felében milyen kihívásokat támasztott a politikai rendszer a zsidó örökség felmérésére és ápolására (Toronyi 2010; Klein 2022: 93–100).

A 20. század utolsó évtizedeinek politikai átrendeződése, a II. világháború és a holokauszt traumáival való fokozatos szembenézés, majd a közös európai értékek megfogalmazása és az Európai Unió bővítése egy sor olyan hazai és nemzetközi nonprofit szervezet, alapítvány és projekt létrehozását tette lehetővé (és idézte elő), amely zászlajára tűzte az európai zsidóság örökségének dokumentálását és tevélegesen megőrzését.⁷ A 20–21. század fordulójának „zsidó reneszánsza” (Vincze 2009), a történelmi sérelmek és felelősség kollektív újrapozicionálása a zsidó örökség természetének és „tulajdonosainak” pluralizálódását is előidézte (Komoróczy et al. 1995; Perczel 2007; Gruber 2010; Cseh 2021).

E többszólamúság magyarázhatja azt, hogy a fent említett szervezetek honlapját áttanulmányozva azt láthatjuk, hogy a zsidó (kulturális) örökség definíciója

---

⁶ A teljesség igénye nélkül csak néhány szakirodalmi példára utalnék: Hartog 2000; Blake 2000; Husz 2000; Sonkoly 2000, 2005; Lowenthal 2004a, 2004b; Sonkoly – Erdősi 2004; Fejős 2005; György 2005a; Wessely 2005; Ashworth – Graham – Tunbridge 2007; Tamáska 2011; Sonkoly 2016.

⁷ Csupán néhány példát említve: European Jewish Heritage (EJH), European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage (AEPJ), Centropa, Zachor, Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK). Mindezekről ad felsorolásszerű áttekintést: Gruber 2010: 332–333.

vagy nem jelenik meg rajtuk expliciten, vagy csak példákkal illusztrálva – jellemzően az épített környezet elemeit említve – fogalmazódik meg. Az általam vizsgált honlapok közül kivételt képez a *Jewish Heritage Europe* – egy bővülő internetes portál, ami Európa-szerte gyűjti a zsidó műemlékekkel és kulturális örökségekkel kapcsolatos híreket, információkat és forrásokat –, amely szerint a zsidó örökség kategóriájába esik a zsidó történelem minden vonatkozásának – vallási és világi – lenyomata.⁸

Ezen igen tág definíció szerint tehát minden olyan materiális vagy immateriális kulturális elem zsidó kulturális örökségnek számít, amely valamikor a múltban a zsidó közösségek életének részét képezte. Nemcsak épített objektumról van tehát szó, hiszen számos olyan európai nagyváros létezik, ahol az egykori zsidónegyedekben (gettóokban) a valamikori lokális zsidó kultúra – gasztronómia, rítusok, hagyományos viselet, zene, tánc stb. immateriális sajátosságait választják ki – azaz *örökségesítik* – a zsinagógák, temetők, rituális fürdők mellett. Az autentikus örökségként prezentált, kiválasztott kulturális elemekre *brandek* épülnek, hiszen a turizmus alapját is jelenthetik. Ennek egyik legekleatásabb példaként a krakkói Kazimierz negyed attrakciói említhetők, amelyeket megkérdőjelezhető hitelességük és piacorientáltságuk miatt többen kritikával illetnek.⁹

A zsidó kulturális örökség több magyarországi városban is a turizmus szerves részeként van jelen. Budapest régóta ismert „zsidónegyed-túrái” mellett legújabbban Kőszeget érdemes említeni, ahol a zsinagóga 2022-ben megvalósult felújítását követően tematikus sétákat szerveznek az egykori zsidó élet mindennapjaira és materiális emlékeire fókuszálva.¹⁰ A séták szervezői különbözőképp válogatnak a helyi közösség múltjának örökségesíthető elemei közül, miközben céljuk „élményt kívánni és kínálni” a befogadóknak (György 2015b: 130). Egy másik aktuális példa a szegedi zsidó múlt bemutatását célzó projekt, amely a híres szegedi Baumhorn-zsinagóga kapcsán a méltán elismert Baumhorn Lipót (1860–1932) zsinagógaépítést impliciten jelöli meg *brandként*.¹¹

Napjainkban hazánkban a zsidó kulturális örökségturizmus legmeghatározóbb módon az ország északkeleti részéhez köthető. Északkelet-Magyarország

⁸ Részlet a Jewish Heritage Europe alakuló ülésén elhangzottakból. Bratislava Statement, <https://jewish-heritage-europe.eu/bratislava-declaration/> Letöltés: 2023. 02. 10.

⁹ A krakkói zsidónegyedhez lásd: <https://discovercracow.com/krakow-jewish-quarter/> Letöltés: 2023. 02. 10. Az örökségesítési koncepció kritikai olvasatát vázolja: Klein 2022: 92. Kazimiers pezségésének szemléletes kontrasztját adja: Young 2004.

¹⁰ Zsidó élet, zsidó emlékek – séta a kőszegi zsidóság nyomában, <http://oroksegnapok.gov.hu/seta/446> Letöltés: 2023. 02. 10.

¹¹ Szeged Zsidó Öröksége, <https://zsidoorokseg.szegedvaros.hu> Letöltés: 2023. 02. 10.

a holokauszt előtt számos ortodox, ezen belül is *haszid*¹² zsidó közösségnek adott otthont. A haszid közösségek egy spirituális energiával rendelkező, úgynevezett csodarabbi (*rebbe*) köré csoportosultak, akiknek – például Nagykállóban vagy Bodrogkeresztúron – található sírhelye a mai napig zarándokhely. „Keresük a múltat” hívószóval a haszid irányzathoz tartozó Egységes Magyar Izraelita Hitközség (EMIH) az elmúlt években a helyiekkel is együttműködve óriási beruházásokat hajtott végre a térségben. Az egykori mádi rabbiházat felújítva zarándokházat alakított ki és tíz települést becsatornázva létrehozta a *Csodarabbik Útját*, amelynek célja a zarándokhelyek és az egykori csodarabbik sírjainak felfedezése. Emellett „a zarándokok megismerhetik a csodarabbik életét, a hozzájuk kapcsolódó legendákat, az érintett települések egykori zsidó lakosságának történelmét, hagyományait, a térségben betöltött szerepét és a lélegzetelállítóan szép Tokaj-Hegyalját.”¹³

A zsidó kulturális örökség értelmezése azért is komplex kérdés Magyarországon, mert a közép-kelet-európai térségben napjainkban Magyarországon van a legnagyobb és a legsokszínűbb zsidó társadalom, amely nem egységes, hanem különböző irányzatokra tagolódik.¹⁴ Mivel egy vitális, dinamikus közegről van szó, ezért a különböző zsidó mikrotársadalmak között a múlt egy-egy szegmensének örökségésítésében (is) kialakulhatnak konfliktusok, vagy rivalizálás, amelyeket a közös múlt eltérő jelenbeli olvasatai táplálnak (Nora 2003: 4; Gyáni 2016: 35–49). Eklatáns példa erre a *Csodarabbik Útja* alternatívájaként is értelmezhető a *Zsidó örökség útja*, amely a neológ zsidóság ernyőszervezetéhez, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségéhez (MAZSIHISZ) köthető. Öt helyszínt érintve a projekt célja a „településeken átívelő turisztikai attrakció létesítése, amely biztosítja a zsidó kulturális és történelmi örökség fenntartását, emberközeli bemutatását, az igényes vendégfogadást, a rendezvények színvonalas lebonyolítását, vendégéjszaka számot generál és munkahelyet biztosít az itt élők számára. A projekt helyszínei a hazai zsidóság kulturális és szellemi örökségét őrzik.”¹⁵

---

¹² Ljubavicsiben, az egykori Orosz Birodalom egy kisvárosában megszületett zsidó vallási irányzat, amely a hagyományok tiszteletben tartása mellett nagy hangsúlyt helyez az imádkozás átélésére és a spiritualitásra.

¹³ *Csodarabbik Útja*, <https://csodarabbikutja.hu/hu/madi-csoda/zarandokut> Letöltés: 2023. 02. 10.

¹⁴ Ehelyütt csak utalni szeretnék Jakov Katz könyve (1999) nyomán a magyarországi zsidóság 1868/69-es három részre szakadására (neológia, ortodoxia, *status quo ante* irányzat). A rendszerváltást követően a zsidóság ideológiai pluralizálódása folytatódott Magyarországon a haszid közösségek (újra)megjelenésével, illetve a reform irányzatok megérkezésével.

¹⁵ *Zsidó örökség útja*, <https://zsidooroksegutja.hu> Letöltés: 2023. 02. 10.

Bár a fent említett példák mindegyike reprezentatív, főként a zsidó közösség irányából létrehozott vállalkozásokat jelöl, egy sor olyan helyi kezdeményezést is meg lehetne említeni, ahol a fentiekből is inspirálódva saját lakóhelyük zsidó emlékeit fedezik fel lokális közösségek és azok „világi vagy szakrális” tartalma miatt egyszerre tekintik azt zsidó és saját kulturális örökségük részének. Összegzésképp elmondható, hogy a zsidó kulturális örökség definíciójához csak közelíteni lehet a „nosztalgia”, „a megőrzés vágya”, „a jelenbe való átmentés szándéka”, „az emlékezés kötelezettsége”, „a társadalmi felelősségvállalás”, „az identitásmeghatározás- és erősítés”, „a turisztikai célok”, „a muzealizálás”, „a profitszerzés” stb. motivációinak keresztmetszetében.

A temető helye a zsidó hagyományban, a zsidó temető mint kulturális örökség

A halottal való foglalkozás, a temetőgondozás a legnagyobb jócselekedetnek (*micva*) számít a judaizmuson belül, ugyanis a hagyomány úgy tartja, hogy az az élő személy, aki a halottnak „szívességet tesz” nem vár(hat) viszonzást cserébe, tehát önzetlenül cselekszik jót (Oláh 2001). Az elhunytról való gondoskodást, a temetést, a temetők kialakítását, a sírkövek megformálását, a temetőlátogatást számos zsidó jogi szabály és hagyomány keretezi (Oláh 2009: 140–153, 194–195; Raj 2007: 37–51). Minderre a zsidó közösségek külön intézményt tartanak fenn, amit Szent Együletnek (*Hevra Kadisa*) neveznek, aminek felállítása a zsinagógát is megelőzi. A működésben lévő temetők nagy része ma is „a Hevrához”, a használaton kívüliek legtöbbje pedig a MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoportjának hatáskörébe tartoznak.

A bevezetőben már utaltam a zsidó temetők (amit szokás élet házának, *bét hájim*nek is nevezni) kialakításának, a bennük található sírkövek és a rajtuk olvasható héber/jiddis/magyar/német feliratok, valamint szakrális és világi szimbólumok forrásértékére. Ezen kívül azt is fontos leszögezni, hogy a temetők „[...] sorsa mindig nyomon követte a közösség sorsát. Ha valamely ország vagy terület zsidóságát felszámolták, előbb-utóbb a temető is hasonló sorsra jutott. [...] A temetők sorsa szervesen kötődik a város történetéhez” (Raj 2007: 40).

Milyen konkrét társadalmi és tudományos vállalkozások mutatják, hogy örökségértékük és a hagyományban betöltött szerepük miatt a temetők intenzíven kerültek a figyelem középpontjába az elmúlt harminc évben?

A nemzetközi szervezetek tevékenységét egy temetőkutatással és -rendezéssel kapcsolatos empirikus adattal szeretném illusztrálni: a *Jewish Heritage Europe* portá-

lon 2015 október és 2023 január között megjelent 550 cikk közül 316 foglalkozott valamely európai zsidó temető feltárásával, helyreállításával, takarításával karbantartásával, temetőgondozási és oktatási projektekkel.¹⁶ A több mint 50%-os arány alátámasztani látszik a temetők iránti megnövekedett érdeklődést. A nemzetközi szintér fontos szereplője a *European Jewish Cemeteries Initiative* (ESJF), ami 2015-ben jött létre azzal a céllal, hogy megóvja a Közép- és Kelet-Európai zsidó temetőket (Zyskina – Fishel 2021). A szervezet nagy hangsúlyt helyez a különböző generációk és a nemzsidó helyi társadalom oktatására is, ugyanis vallja, hogy „az épített örökség megannyi formája nemcsak a zsidó közösség saját története és önképe szempontjából fontos, hanem a velük együtt élő többségi társadalom számára is” (Zyskina – Fishel 2021: 16). A már említett – Budapesten is működő – Centropa Alapítvány csatlakozik ehhez az oktatásra fókuszáló elképzeléshez, ugyanis diákoknak szervez évről-évre nemzetközi a helyi zsidó temetőket bemutató kisfilm-készítő versenyt.¹⁷

A magyarországi zsidó temetők kutatástörténetéből tudjuk, hogy a 19. század közepétől válik egyre hangsúlyosabbá a felismerés, amely szerint a temetők, síremlékek és sírfeliratok megmentése fontos a zsidóság múltjának megőrzése szempontjából (Toronyi 2010). Mindazonáltal a 19. század második felében, a 20. század elején a magyar zsidóság nem a tudományos megismerés, hanem apologetikus narratívájának eszközeként használta a temetőfeliratokat, síremlékeket (a temetőkben fellelhető régi sírkövek toposza, mint az ősiség bizonyítéka) (Balogh – Bányai 2020).

A 20. század végén több albumjellegű, főként vizuális szempontokra építő válogatás látott napvilágot (például: Erdélyi 1980; Wirth 1985), azonban

„a rendszerváltás időszakában országszerte egyre több helyen kezdődött meg az egykori zsidó közösségek történetének kutatása, az akkortól megjelenő kötetekben már intenzívebb érdeklődéssel foglalkoznak a temetőkkel is. Ez a szemléletváltás első megközelítésben a képanyagban volt érzékelhető, ami következett abból a körülményből is, hogy vidéken a zsinagógák, hitközségi iskolák, üzletek-lakóházak elbontása, átalakítása után az emlékezet utolsó hordozói maradtak a temetők” (Balogh – Bányai 2020: 30).

---

¹⁶ Az áttekintett cikkekhez lásd: <https://jewish-heritage-europe.eu/news/> Letöltés: 2023. 02. 10. A 316 temetővel foglalkozó cikk közül mindössze 6 érinti Magyarországot.

¹⁷ „Zsidó temetők nálunk” – Nemzetközi ifjúsági verseny, Centropa, <https://www.centropa.org/hu/hir/zsido-temetok-nalunk-nemzetkozi-ifjusagi-verseny> Letöltés: 2023. 02. 10.

A kutatást segítő, az elmúlt 30 évben számos zsidó temető tudományos feltárása valósult meg (például: Majdán 2004; Ábrahám 2006; Kormos 2010, 2012, 2016; Tóth V. 2014;¹⁸ Bányai et al. 2022), különböző projektek keretein belül adattárak¹⁹ jöttek létre, a beazonosított temetők térképre való rávetítése²⁰ is folyamatosan zajlik, autodidakta temetőkutató csoportok jöttek létre, valamint temetők és sírfeliratok motívumainak fényképes dokumentációja immár a populáris művészeti ábrázolást is elősegíti (Borsi – Illyés 2022).

Balogh István 2011-ben fogalmazta meg: „A temetők megmentése nagyrészt a helyi közösségeken múlik. Addig azonban, amíg ők nem érzik magukénak a zsidó temetőket, nem várható jelentős előrelépés. Ennek tudatosításában van nagy szerepe a kutatónak és a tudatos értékmentő munkának” (Balogh 2011: 64). Tamás Péter, a MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport vezetője aláhúzza, hogy jellemzően helyi önkormányzatokkal, egyházakkal vagy társszervezetekkel, civil szervezetekkel, szórványban élő hittestvérekkel működnek együtt. Továbbá, azok a vidéki hitközségi elnökök, akik a saját megyéik temetőit szívügyüknek tekintik, folyamatosan segítik a csoport munkáját kapcsolatrendszerükkel.²¹

Esther Zyskina és Alexandra Fishel, a *Zsidó temetőről az iskolában – ESJF Kézikönyv* szerzői szerint

„kulturális örökségnek nevezünk mindent, amit egy közösség vagy csoport felhalmoz és áthagyományoz, és amit a jelenlegi csoportok elismernek annak: az egyetlen mindkét oldala fontos: egy-egy közösség hiába hoz létre építészeti vagy művészettörténeti szempontból egyedülálló alkotásokat, ha senki nem ismeri el a fontosságukat, ha nincsen meg a szükséges tudás a megértésükhöz, könnyen elsikkadhatnak és feledésbe merülhetnek” (Zyskina – Fishel 2021: 17).

E definíciót is alapul véve a továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy civilek az apci zsidó temető megmentése során hogyan hoznak létre egy zsidóknak és nemzsidóknak is sokrétű jelentést hordozó „közös szimbolikus univerzumot” (Wessely 2005: 6).

¹⁸ A kötetet Nagy Károly Zsolt fényképei illusztrálják, amelyekből kamarakiállítást rendeztek a Néprajzi Múzeumban „*Mióta elvesztettünk téged...*” A Salgótarjáni utcai zsidó temető címen 2015/16-ban.

¹⁹ A temetőkutatókról és adattárakról Bányai Viktória ad kutatókat orientáló összefoglalót: <https://www.hebraisztika.hu/site/pageprocess.htm?id=307> Letöltés: 2023. 02. 10.

²⁰ Izraelita Temetők: <http://www.izraelitatemetok.hu> Letöltés: 2023. 02. 10.; Zsidó Temetők Magyarországon: <https://zstm.hu/> Letöltés: 2023. 02. 10.

²¹ Részlet a Tamás Péterrel (csoportvezető, MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 02. 23.)

Esettanulmány: civilek az apci zsidó temető megmentéséért

Az apci zsidó temető – mint zsidó kulturális örökség – vizsgálata során három alkalommal végeztem gyűjtőmunkát a terepen, három strukturált interjút készítettem: Hegedűs Gyulával, az Egyesület elnökével; Tamás Péterrel, a MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport vezetőjével; Oblath Andrással, a kezdeményezést támogató – napjainkban már nem működő – Magyarországi Zsidó Temetőkért Alapítvány (MAZSIT) vezetőjével. Továbbá, életútinterjút készítettem egy helyi lakossal, valamint kiterjedt online kutatást folytattam az Egyesülethez tartozó közösségi és weboldalakon.²²

A Közösen Apcért Egyesület tevékenysége és kulturális örökség-definíciója

Az Egyesület 2003-ban alakult meg 11 fővel, ami aztán 35-40 aktivistára bővült. A transzparencia sérülése miatt tagságrendezést hajtottak végre a 2010-es évek első felében, így akkor a létszám 15 főre esett vissza. 2020-ban az Egyesület Közösen Apcért Civil Társasággá alakult át, magközösségét és aktivitását megőrizve.²³

A 2003-ban keltezett *Alapszabály* szerint az Egyesület közhasznú tevékenységet végez az alábbi szempontok szerint: (1) kulturális tevékenység, (2) kulturális örökség megóvása, (3) környezetvédelem. Létrehoztak egy saját honlapot, amelyen nyomon követhetővé tették céljaikat, azok projektte formálását és megvalósítását.²⁴

Noha már az Alapszabály is tartalmazza a helyi *kulturális örökség* megóvásának szándékát, az okirat nem definiálja, hogy a tagság és az elnökség pontosan mit is ért alatta. A vele készített interjúban Hegedűs Gyula, az Egyesület elnöke – az elmúlt

---

²² Az örökségesítés folyamatát csak közvetett módon, retrospektív úton követhetem végig a munkálatok és a felavatási rítus források, illetve interjúk általi rekonstruálásával (sokakkal, akik részt vettek a tevékenységben ma már nem tudtam interjút készíteni). Ebben a tanulmányban kifejezetten arra koncentrálok, hogy az Egyesületet milyen motivációk vezették, s bár szót ejtek az örökség fenntartásának kérdéseiről is, az, hogy az Egyesület körein kívül eső helyi nemzsidó társadalom mennyire nyitott az apci zsidó temető helyi örökségként való befogadására, legitimálására, további módszeres, az etikai szempontokat figyelembe vevő kutatást igényel. Bizonyos az, hogy a helyi társadalom a kérdésben megosztott, a megosztottság „irányát” befolyásolja például az egykori helyi zsidókkal való személyes ismeretség, a nekik tulajdonított pozitív/negatív tulajdonságok, általánosságban a zsidókra vonatkoztatott pozitív/negatív sztereotípiák.

²³ Ezt bizonyítja az Egyesület közösségi oldala, ahol dokumentálják az elért eredményeket és azok fenntartását, valamint a település történetéhez tartozó forrásokat is rendre közzétesznek: <https://www.facebook.com/kozosenapcert.egyesulet> Letöltés: 2023. 02. 10.

²⁴ Közösen Apcért Egyesület Alapszabálya, 2003. 09. 29., Hegedűs Gyula birtokában.

két évtized tapasztalataira is támaszkodva – ugyanakkor körülírta a fogalmat: „Kulturális örökség minden, ami településünk gazdag előéletének lenyomata, minden, ami valamilyen formában megvan, de nem úgy, mint akkor, amikor létrejött. Ide soroljuk a gözmalmost, a bagolyvárat, a Szentiványi család őslakját, a templomkerítést, a templomot, nagyon sok zsidó házát és magát a zsidó temetőt is.”²⁵

A megalakulást követően megtörtént a település épített kulturális javainak feltérképezése (kulturális örökségként való kiválasztása, definiálása), majd az állapotfelmérést követően úgy határoztak, hogy az első megvalósítandó projektük a helyi „izraelita temető” rendbetétele lesz. Hegedűs Gyula visszaemlékezése szerint több ok is közrejátszott abban, hogy a zsidó temető helyreállításával kezdték meg tevékenységüket: a zsidó temető – aminek akkor már romos állapota sokakat zavart – római katolikus köztemetőben való elhelyezkedése; helyi, elszármazott holokauszt-túlélők rendszeresen látogattak vissza a településre, de a temetőbe nem tudtak bejutni; illetve az elnökség közösen vallotta azt a nézetet, hogy az egykori zsidó közösség az apci múlt része, amit az új generációknak is meg kell ismernie.

Célkitűzés: a zsidó temető rendbetétele

Amikor „a kultúra autentikus hordozói”²⁶ már nincsenek jelen, a múltban az általuk megtestesített és képviselt értékek a helyi társadalom számára értéket jelenthetnek, és így motiválttá válhatnak abban, hogy az elveszett hagyomány- és identitáselemeket újra felfedezzék és gondozzák, az egykori kultúra hordozóinak emlékét megőrizték, mindezek érdekében pedig párbeszédet kezdeményezzenek úgy a saját, mint más közösségekkel (Carmel et al. 2020: 22).

E gondolat visszaköszön Hegedűs Gyula álláspontjában, miszerint a helyi zsidóság nemcsak a közös múlt része, de a lokális történelem olyan csoportja, amelynek a jelenben sokat köszönhet a helyi közösség. Az elnök narratívájából

²⁵ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

²⁶ Az Egyesület úgy tekint az egykori zsidó közösségre, mint egy – a vallási törvényeket betartó életmódból, a mindennapokban megélt hagyományokból és szokásokból táplálkozó – speciális („autentikus”) kulturális tudás hordozójára és megtestesítőjére, amely ma már nincs jelen a településen. Úgy tűnik, hogy a most pillanatából bizonyos fokig idealizálva gondolnak az elpusztított közösségre, kimondva, hogy az Egyesület által a jelenben megmenteni kívánt valóság az „ő” világuk volt a múltban; egy olyan világ, amit újratemetni nem tudnak, ezért annak lenyomatait megkísérlik a sajátjukba integrálni.

kiolvasható a kulturális pluralizmus tisztelete, amit a zsidósággal kapcsolatban a hitelesség, a hagyományosság kritériumaival is megerősít.

„Ugyanúgy, ahogy a cigányságot folyamatosan hordozza magával a település, ugyanúgy a zsidóságot is kell folyamatosan hordoznia, attól függetlenül, hogy Apcon ma már nincs zsidó közösség. A temető a település köztemetőjében található köfállal körbevéve, külön bejárattal. Azért is volt nekünk nagyon fontos, mert a salgótarjáni levéltárban végzett kutatásaink kimutatták, hogy a zsidó temető előbb épült meg Apcon, mint a körülötte lévő köztemető. Ezért is gondoltuk, gondoljuk úgy, hogy a zsidó temető valamiféle »hagyományosat« képvisel, mert tudjuk, hogy Apcon sok zsidó család élt, akik nagyban hozzájárultak a település felvirágoztatásához, főleg gazdasági szempontból. A zsidóság – úgy, ahogy a cigányság is – a község történetéhez tartozik, amit nem szabad elfelejtenünk.”²⁷

Constantine Sandis a kulturális örökség értelmezési lehetőségeit tárgyalva értekezik az örökségtől elválaszthatatlan emlékezés mechanizmusairól, és annak etikai dilemmáiról (Sandis 2014). Ez a megközelítés témám szempontjából különös fontossággal bír, hiszen „a II. világháború, a holokauszt és a kommunizmus rémtetteinek rekonstruálásához elengedhetetlen a szemtanúk tanúságtétele, ami az emlékezés parancsát rója a túlélőkre” (Sonkoly – Erdősi 2004: 10).

Történészek munkáiból, szemtanúk visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a nem-zsidó társadalom tagjai között voltak, akik embermentő tevékenységet folytattak a holokauszt alatt, a többség viszont úgynevezett passzív szemlélő (*bystander*), még rosszabb esetben elkövető volt. A Hegedűs Gyulával készített interjú azt mutatja, hogy az Egyesület elnöke ezzel a ténnyel nemcsak szembenéz („Ezeket a házakat a háború alatt ugye zár alá vették, miután a helyi zsidókat elhurcolták éjjel pedig az apciak kirabolták. Nagy pusztítást végeztek.”²⁸), de valójában úgy érzi, hogy „a felmenők” tetteiért a jelenben jócselekedettel kell felelősséget vállalni. Ez a momentum is illusztrálja, hogy a különböző örökségesítési folyamatok hogyan és milyen mértékben függ(het)nek össze az emlékezet konstruálásával,

---

²⁷ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.) Az interjúrészlet érzékletes példája annak, amikor az örökségesítő személy/csoport tudományosan is meggyőző érvekkel – „objektív történelemként” ábrázolva – igyekszik alátámasztani az örökségesítés mögötti motivációt. Ez esetben: Apc település Heves megyéhez tartozott és tartozik, így – a levéltár tájékoztatása szerint – a Nógrád Vármegyei Levéltár nem rendelkezik az apci zsidó temetővel kapcsolatos iratokkal.

²⁸ Uo.

amivel „az emberek nemcsak arról döntenek, hogy ők maguk mire akarnak emlékezni és mire nem, hanem közösségileg arról is, hogy a jövőben mi maradjon érvényes és mi maradjon fenn” (Assmann 2016: 43).

Miután az Egyesület döntése megszületett, elkezdődtek az előkészületek a precíz állapotfelmérés és dokumentáció megvalósításával. A munka kezdetekor a temető omladozó fallal volt körülvéve, vaskapuvál elzárva, benne mindössze két sírelék állt. A költségvetés elkészítését követően az Egyesület összeállított egy anyagot a Nemzeti Civil Alap – „településre jellemző érték megmentése” című pályázatra, felvette a kapcsolatot az önkormányzattal és a helyi vállalkozókkal. Miután az elnökség tisztában volt azzal, hogy a kijelölt cél elérése speciális kvalitásokat, a kultúra biztos ismeretét kívánja meg, kapcsolatba léptek a MAZSIHISZ-szel és a MAZSIT-tel is, amelyek anyagi támogatás mellett ezirányú segítséget is nyújtottak.

Szereplők, színterek, kapcsolatok

Az örökség megőrzése és „újrahasznosítása” pozitív társadalmi-gazdasági változásokat idézhet elő azáltal, hogy összehozza a különböző érdekelt feleket. Ez nemcsak több nézőpont képviselését teszi lehetővé, hanem szélesebb finanszírozási körhöz is hozzáférést biztosít, valamint szilárdabb társadalmi alapot alakít ki a projekt számára (Philip et al. 2020: 32). Ebből is adódik, hogy az örökségtanulmányokban az örökséget széles körben tárgyalják társadalmi folyamatként, amely magában foglalja az egyének és csoportok társadalmi termelési folyamatát az egymással való interakciókon keresztül (Apaydin 2020: 93).

Ahogy korábban is hangsúlyoztam, úgy gondolom, hogy egy helyi (nemzsidó) társadalom kiemelheti múltjának zsidó vonatkozású elemeit és tekinthet rájuk a jelenben saját örökségeként, de ettől függetlenül, a kiválasztott kulturális elemek nem veszítik el zsidó vonatkozásaikat. Mi több, ahogy az esettanulmány kapcsán is látjuk, pont az örökséggé emelés kezdeményezőjének a célja az, hogy a zsidóság által képviselt „valami hagyományosat”, „valami autentikusat” megtalálja a jelenben, hogy megőrizze a jövő számára. Ezt a célt elérendő, párbeszédbe lép olyan más (zsidó) szereplőkkel, akik ebben segítségére lehetnek. Ugyanakkor, ez a párbeszéd nemcsak a kulturális tudás import-exportjának szándékával jön létre, hiszen az együttműködésből valamennyien „profitálni” kívánnak.

Az alábbi ábra foglalja össze azokat a szereplőket, színtereket és kapcsolatokat, amelyek meghatározták az apci zsidó temető rendbetételének munkafolyamatát és a mai napig is biztosítják a fenntartásához szükséges stratégiai erőforrásokat.

1. ábra: Az apci zsidó temető örökségésítésének színtere, szereplői, kapcsolatai

Az ábráról leolvasható, hogy a színtér „cselekvőkre” és „befogadókra” tagolódik, hiszen „a kulturális örökség [„az ügy” – B. T. K.] mibenléte és sorsa két partner folyamatos párbeszéde közben alakul, formálódik” (György 2005a: 7–8).

A cselekvők csoportján belül láthatjuk a lokalitás szereplőit, azaz magát az Egyesületet (a kezdeményezőt), a helyi önkénteseket, illetve a vállalkozókat, akik erőforrásaikkal támogatják az örökség megteremtését és fenntartását. Azonban erőforrásaikat összeadva sincs annyi anyagi és szellemi tőkéjük, hogy a projektet elkezdhessék, ezért felveszik a kapcsolatot zsidó szervezetekkel, a temető tulajdonosával, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségével, azon belül is a vidéki Temetőrendezési Csoporttal, valamint a Magyar Zsidó Temetőkért Alapítvánnyal, akik kulturális kötődéseik miatt érdekeltek a kezdeményezés projektte alakításában. A munkafolyamatot közösen végzik, ami azért fontos, mert a stratégia összehozza a különböző szakértelemmel rendelkező embereket, egyesíti az erőforrásokat és növeli a láthatóságot (Mannon 2010: 21).

A projekt lezárása reprezentatív és ceremoniális esemény, amelyre a MAZSIHISZ mint „a kultúra autentikus hordozója” világi vezetőt, vallási autoritást (rabbi), és rituális funkciót ellátó személyt (kántor) küld. Ezzel a gesztussal a széles nyilvánosság előtt ismeri el – azaz hitelesíti – az elvégzett munkafolyamat eredményét zsidó kulturális örökségként, és a további együttműködést szerződésbe foglalva gondoskodik arról, hogy az örökség fenntartható legyen. A temető karbantartásáról először az Egyesülettel, később pedig egy, az Egyesület körébe tartozó helyi civillel köt szerződést. Az Egyesület felügyeli a fenntartást, évente legalább két

alkalommal fogadja a MAZSIHISZ által küldött temetőellenőröket. Az évről évre elvégzett munkát dokumentálja és megosztja a közösségi médiában.

„Az ügy” résztvevőinek másik nagy csoportját a „befogadók” jelentik. A lokalitás szintjén ők azok a civilek, akik vagy rendelkeznek valamilyen kötődéssel a kulturális örökség irányába, vagy csupán „passzív” érdeklődők. A zsidó szervezetek szintjén befogadóként megjelenik a Bálint Ház,²⁹ amely felfigyelt az Egyesület tevékenységére. A befogadók csoportjába tartoznak azok az elszármazottak is, akiknek rokonai a temetőben vannak eltemetve, de azok az elszármazottak is, akik zsidó kötődés nélkül helyi kulturális örökségként ismerik el a temetőt, valamint azok a „temetőturisták”, akik pusztán érdeklődés mentén keresik fel a helyet. Végül, ide sorolható az érdeklődő média is.

Adatok az apci zsidó temetőről³⁰

A zsidó temető (1. kép) a katolikus temetőben fallal elválasztva helyezkedik el, ami nemcsak a szakirodalom, de a kutatás korábbi szakaszában kérdezett interjúalanyaim szerint is arról tanúskodik, hogy a zsidók és nemzsidók együttélése többnyire harmonikus lehetett.³¹ A MAZSIT elnökének megfogalmazásában:

²⁹ 1994-től működő intézmény, amely közösségi programokat, filmvetítéseket, tanulási alkalmakat, konferenciákat, koncerteket szervez a zsidó kultúrát előtérbe helyezve. Lásd bővebben: <https://balinthaz.hu/rolunk-2/csatatunk> Letöltés: 2023. 02. 10.

³⁰ A holokauszt alatt számos zsidó (főként kistélepülési) hitközség iratanyaga, szakrális tárgygyűjteménye részben vagy egészben megsemmisült, így azok a források, amelyek segíthetnének egy-egy közösség múltjának mélyebb megismerését, közgyűjteményekben nem, vagy alig érhetőek el (rendszerint aukciókon bukkannak fel forrásértékű tárgyak és dokumentumok, vagy családi gyűjteményekből kerülnek elő). A kutatás jelenlegi állása szerint a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár az apci ortodox hitközségről egyetlen, 1950-ből származó fényképpel rendelkezik (<https://collections.milev.hu/items/show/29875> Letöltés: 2023. 06. 10), míg a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára tájékoztatása alapján a Heves megyei zsidó temetők iratait őrző fondszám alatt az apci temetőről nincsenek dokumentumok. A neológ zsidóság fő sajtóorgánumban, az *Egyenlőségben* kettő utalást találtam Apc településre vonatkozólag, ezek egyike sem utal a temetőre (az ortodox sajtó feldolgozás alatt áll). Bár a kutatás nincs lezárva, jelen pillanatban a kutatható dokumentumok hiánya miatt a temető forrásokra alapozott történetének vázolása nem lehetséges. Az Egyesület tevékenységének köszönhetően az apci zsidó temető felkerült több térképre is: Izraelita Temetők, <http://www.izraelitatemetok.hu/index.php/apc/> Letöltés: 2023. 02. 10.; Zsidó Temetők Magyarországon, <https://zstm.hu/> Letöltés: 2023. 02. 10.

³¹ Ezt támasztja alá Buchwald Jenő holokauszt-túlélő írásos visszaemlékezése is. Survey regarding the history of the Orthodox community in Apc, conducted by Dr. Jenő Buchwald, 1962, Item ID: 9365705, Yad Vashem Documents Archive; <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=apc&GridItemId=9365705> Letöltés: 2023. 01. 31.

„Az biztos, hogy a háború előtt a zsidók és a többségi társadalom jóban lehettek egymással, hiszen egymásba nyíló temetőkről van szó.”³²

A temető a 20. század elejétől van használatban, alapterülete 266 m². Területén jelenleg 23 beazonosítható sírkő (*mácévo*) található, amelyeken magyar és héber nyelvű feliratok egyaránt szerepelnek, bár megfigyelhető a sírfeliratok elmagyarosodása. A zsidó síremlékek gazdag szimbólumvilággal operálnak (Raj 2007: 47–49), amely még ebben a kisméretű temetőben is leképződik főként vallási jelképek, állat- és növényalakzatok formájában. Mindezek nemcsak a személyről magáról (például mesterségéről, származásáról), de a közösségben betöltött helyéről is árulkodnak. A holokauszt után Reich Imre túlélőt temették el itt, s bár azóta a temető használaton kívül van, a koronavírus megelőző évekig rendszeres látogatók voltak a leszármazottak.

1. kép: A temető 2022 kora őszén (Fotó: Balogné Tóth Katalin)

---

³² Részlet az Oblath Andrással (elnök, MAZSIT) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 09. 13.)

Akár a szimbólumvilág komplexitását vesszük alapul, akár azt, hogy egyes sír-
emlékek felirata kizárólag héberül olvasható, a zsidó sír-emlékek tanulmányozása
komoly szaktudást igényel. Kutatásom során azt tapasztaltam, hogy a sírfeliratok
megfejtése, értelmezése az Egyesület gondolatvilága szerint növelné törekvéseik,
az örökség megőrzésének hitelességét, mert céljuk az, hogy a temetői emlékek
és az azokról való ismeret a lehető legközelebb álljon „az eredetihez” (Karlström
2013: 142).

A munkafolyamat

A munkafolyamat körülbelül két évig tartott, ami Hegedűs Gyula szerint ösz-
szesen 1200 önkéntes munkaórát jelentett. A kapcsolathálózatnak köszönhetően
250 ezer forint kezdőtőkét gyűjtöttek, amihez aztán további adományok társul-
tak. A munkafolyamat (2. kép)³³ megvalósításának mikéntje a vallási kritériumok
szempontjából több kérdést is felvet. Például: etikus-e (a vágyott autentikussággal
összeegyeztethető-e) a zsidóság *szent* napján, szombaton dolgozni (az önkén-
teseknek nagyrészt ekkor nyílt rá lehetőségük)? Lehet-e dohányozni a temetőben?
Lehet-e enni a temetőben, ami a kemény fizikai munkavégzéshez elengedhetel-
len? Mit és hogyan lehet tenni a sír-emlékekkel, a temető növényzetével?

Az interjúkból egyértelműen kiderül, hogy az Egyesület önkéntesei lehetősé-
geikhez képest igyekeztek megfelelni az általuk *ismert* és *értelmezett* vallási előírá-
soknak, noha, értelemszerűen ezek inkább szimbolikus gesztusok és nem szigorú
magatartási stratégiák voltak részükről (például: nem dohányoztak a temetőben,
nem fogyasztottak disznóhús-származékot).

*„Tudtuk, hogy vannak speciális ismérvek. A MAZSIT-ot kértük meg, hogy adja
meg nekünk a fő szabályokat. Nem akartuk »megszentségteleníteni« a temetőt.
Nagyon egyszerűt mondok. A temető területén dolgoztunk, és mondták, hogy
nem illik ott dohányozni. És ott voltunk tizenötven alkalomként, akik közül
voltak, akik erős dohányosok voltak. Akkor az fogta magát és kiment a köfalon
kívülre dohányozni. Vagy: általában reggel nyolctól dolgoztunk délután kettő-
ig. Ebédkor valami ennivalót kellett adni az embereknek, és akkor a legegyszerű-*

³³ Az itt közölt fényképeket az Egyesület elnöke bocsátotta rendelkezésemre, ugyanakkor nagy-
részüik elérhető az Egyesület Facebook-os képgyűjteményében: https://www.facebook.com/kozosenapcert.egyesulet/photos_by, Letöltés: 2023. 05. 31., valamint a Youtube-on: www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s Letöltés: 2023. 01. 31.

rübb ennivalót adtuk. Én magam kérdeztem meg, hogy a zsíros kenyér náluk mennyire elfogadott. És azt mondták, hogy a sertézsír kivételével minden más igen. A baromfi meg egyebek. És zsíros kenyeret ettünk hagymával. A játékszabályokat megpróbáltuk betartani. Nem akartuk a rituálét megsérteni.”³⁴

2. kép: Megkezdődnek a temető rendbetételének munkálatai (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

³⁴ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

Oblath András, a MAZSIT elnöke visszaemlékezett arra, hogy a munkafolyamat megkezdése előtt instruálták az Egyesület önkénteseit. Szavaiból kiolvasható az irántuk táplált bizalom, és az, hogy az Egyesület az elvégzett munkával elsősorban az egykori zsidó közösségnek és saját lelkiismeretének szándékozott megfelelni:

„Lementünk megnézni a temetőt, mert sokszor az van, hogy a laikus hozzá nem értők elhúzzák a sírköveket onnan, ahol azok voltak, fal mellé állítják, vagy máshová állítják őket, miközben alatta van, akihez tartozik. Szóval megnéztük az egészet, meg, hogy mit lehet vele csinálni. Adtunk nekik instrukciókat. Ily módon, biztos, hogy nem mozgatták a sírköveket, erre odafigyeltek, hogy minden úgy legyen, ahogy volt. Nem azért, hogy nekünk megfeleljenek, hanem mert ők ezt jól akarták csinálni. Ők ebben teljes mértékben partnerek voltak.”³⁵

A MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport vezetője, Tamás Péter a vele készült interjú során szintén megerősítette, hogy az Egyesület megtette a szükséges lépéseket azért, hogy a munkavégzés során az önkéntesek megfelelő tudás birtokában legyenek.

„Amikor bejelentkeztek, kötöttünk szerződést, és segítettünk. Tehát valamenynyit támogatást adtunk nekik. A temető rendbetétele előtt illik konzultálni a vallásilag kompetens személyekkel és ez akkor is így van, ha nem is zsidók. És ezt ők megtették.”³⁶

Nem „ellenőrizhető” kérdés, hogy a munkafolyamat zajlott-e szombaton; erről az interjúalanyok is ambivalens, nehezen megfogható módon nyilatkoztak.³⁷ Az Egyesület elnöke szerint, noha tudták, hogy a szombat munkaszüneti nap a zsidó vallás szerint, zajlott a munkavégzés, mert máskor nem tudtak volna önkénteseket toborozni. Az elnök szerint választaniuk kellett aközött, hogy betartják a vallási törvényeket, ezáltal veszélybe kerül a temető megmentése, vagy eltekintenek

³⁵ Részlet az Oblath András (elnök, MAZSIT) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 09. 13.)

³⁶ Részlet a Tamás Péterrel (csoportvezető, MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 02. 23.)

³⁷ A közelmúltból ismerünk olyan példát, amikor egy nemzsidó civil szervezet az őszi nagyünnep (akkor tilos a munkavégzés, csakúgy, mint szombaton) idejére szervezte meg egy vidéki zsidó temető takarítását. A kezdeményezés a közösségi médiában követhető volt; a hivatalos zsidó szervezetek elítélték, hogy résztvevői nyíltan megszegték a zsidó vallási törvényeket, továbbá hiányolták az előzetes egyeztetést.

tőlük. A zsidó szervezetek képviselőivel készített interjúim szerint vagy nem tudták, mikor zajlott a munkavégzés, vagy úgy vélték, hogy egy használaton kívüli temető esetében nem érvényesek a vallási törvények. Bár „az igazság” nem megismerhető, az mindenképp megállapítható, hogy igen komplex, érzékeny kérdés a temetőben történő szombati/ünnepnapra munkavégzés.

Miután a munkafolyamat 2006-ban befejeződött, szintén a zsidó szervezetekkel együttműködve, a zsidó hagyományoknak megfelelő viselkedési normák szem előtt tartása mellett sajtónyilvános eseményt szerveztek a temető felavatására, ami alapvetően az Egyesület első nagy projektjének publikum előtti bemutatását is jelentette:

„Meg lett hirdetve előtte sajtónyilvánosan és egyéni meghívókkal. A szertartáson való részvételnek a szabályai is előre meg voltak szabva. Hölgyeknek sál, férfiaknak vagy kalap vagy kipa, meg ehhez hasonlók. Ez a meghívóba is be volt írva. Én jeleztem a Hitközségtől érkező prominenseknek, hogy rendben, hogy ezeket a szabályokat mi előre kikötjük, de én azt nem tudom garantálni, hogy ezeket mindenki be fogja tartani. Meg is mondtam, ha ezen áll, vagy bukik a buli, akkor ne csináljuk!”³⁸

Annak ellenére, hogy az elnökség minden tőle telhetőt megpróbált megtenni a különböző szokások és hagyományelemek – legalább pillanatnyi – harmonizálásáért, mindvégig tudta, hogy az ünnepség kockázatot is jelent. Még akkor is, ha az Egyesület mögött ott volt a teljesítmény és a törekvés, hogy minden értelemben megfeleljenek „a kultúra autentikus megtestesítőinek” – a visszatérőknek és a zsidó szervezetek képviselőinek –, nem tudhatták, hogy ez sikerül-e. S miután az előkészületek fokozódásával a „kritikus pontok” száma is nőtt, azt sem jósolhatták meg előre, hogy a jelenlévő helyiek akarva vagy akaratlanul nem sodorják-e veszélybe a közös célt, a temető rituális felavatását.

Felavatási esemény mint „átmeneti rítus”

A feszültségektől és izgalmaktól sem mentes előkészületi fázist követően az apci zsidó temető felavatására 2006. július 2-án, egy vasárnapi napon került sor.³⁹

---

³⁸ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

³⁹ Apci izraelita temető, feltöltő: Tóth József. https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s Letöltés: 2023. 02. 10.

Az eseményre a MAZSIHISZ rabbit és kántort delegált, valamint eljött Suchman Tamás⁴⁰, a MAZSIHISZ akkori alelnöke is (3. kép). A delegáció fogadása Hegedűs Gyulát megtiszteltetéssel töltötte el, és úgy gondolta, munkájuk a kultúra prominens, a szakralitást is megtestesítő szereplőinek jelenléte által nyeri el legitimitását, illetve a megőrzésre vonatkozó szándékuk az ő visszacsatolásuk által válik teljessé. Ezt az érzését fokozta, hogy több apci leszármazott, köztük a holokauszt-túlélő Waktor Dávid, valamint a munkájukat segítő MAZSIT elnöke, Oblath András is beszédet mondott. Rajtuk kívül a helyiek széles tömege fejezte ki érdeklődését. Azt, hogy az esemény a település kiemelt történése volt nemcsak a helyiek fokozottérdeklődése jelezte, hanem az is, hogy a helyszínen a helyi televízió készített egy félórás anyagot, amelyet aztán az interneten is megosztottak (de jelen volt a Hatvani Televízió és a Duna TV is). A kisfilmnek köszönhetően visszanezhetővé és hallgathatóvá vált többek között a rabbi és a MAZSIHISZ alelnökének beszéde is.

3. kép: A temető felavatásának szereplői jobbról balra haladva: Waktor Dávid túlélő, Suchman Tamás, a MAZSIHISZ alelnöke, Hegedűs Gyula, az Egyesület elnöke, Verő Tamás rabbi, Biczó Tamás kántor és Oblath András, a MAZSIT elnöke – valamint a helyi társadalom tagjai (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

⁴⁰ Suchman Tamás (1954–2023) a Magyar Szocialista Párt egyik alapító tagja, későbbi miniszter, országgyűlési képviselő, 2005 és 2007 között a MAZSIHISZ alelnöke.

A felavatás mint „átmeneti rítus” definíció szerint megpróbáltatással is járt az Egyesület, és főként annak nyilvános képviselője, Hegedűs Gyula számára. A zsidó temető judaizmuson belüli szerepével kapcsolatban már tettem néhány megjegyzést korábban, itt azonban szükségesnek tartom azt a kiegészítést tenni, hogy a zsidó temetőben a hagyomány szerint nem szokás a sírokra virágot helyezni vagy ültetni (Oláh 2009: 149).⁴¹ Ez volt az az ismeret, aminek az Egyesület tagjai a felavatás előtt nem voltak birtokában, és a sajtónyilvános eseményre saját ízlésüknek és szokásaiknak megfelelően⁴² teleültették virágokkal a sírokat (4. kép), amire Hegedűs Gyula így emlékezett:

4. kép: A temető az avatás napján (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

„A bökkenő az volt, hogy a temető tele volt virágokkal. Amikor a rabbi meglátta, azt mondta, hogy itt avatás nem lesz. Fogta magát, megfordult. A delegáció

⁴¹ Virágok helyett követ helyeznek a sírra, amit többek között azzal magyaráz a hagyományértelmezés, hogy a Közel-Keleten védeni kellett a sírt a vadállatok ellen valamint, hogy az életet szükségyszerű elválasztani a haláltól, a virág pedig az élet szimbóluma.

⁴² A virágok keresztény temetőekben való jelenlétéről értekeznek: Balassa 1982: 149–151.

egy tagja utánanyúlt, és azt mondta a rabbinak, hogy nem hagyhatja itt az embereket. Én is odamentem hozzá. »Rabbi úr, látja hány száz ember van itt?« Mindenhol emberek voltak, akik ezért jöttek. »Nem mondhatom nekik, hogy emberek, itt nem lesz semmi.« A virágok akkor még nem lettek leszedve. De megígértette, hogy egy héten belül eltüntetik őket.»⁴³

Az örökségésítés során tehát különböző hagyományelemek ütköztek, ami az örökség prezentálásának tépíllanatában feszültséget indukált az örökséget létrehozó társadalmi szereplők között. A nemzsidó közösség egyrészt a felajánlott munkájával, másrészt saját rítussal (virág elhelyezése) a zsidó emléket a sajátjává fogadja azért, mert a településnek, a lokalitásnak is sajátja. Noha izgalmas, de igen érzékeny aspektus, hogy a zsidóság hivatalos képviselői hogyan tudnak (tudtak) viszonyulni ahhoz, hogy más is „igény tart” az egykori zsidó közösségek örökségére. Ebben az esetben azt látjuk, hogy a zsidó közösség képviselői a befektetett munkát – „örök-befogadó” gesztusként – elfogadják, viszont a keresztény kulturális elemet, a virágültetést már nem, mert az kiszakítja a temetőt, mint közösségi-vallási színteret (az örökséget) eredeti, autentikus kontextusából. Egy kompromisszumos megoldással tehát az örökség legitimitásának megmentése, a közös cél elérésének vágya felülírta a hagyományelem „megsértését”, így a rítus teljes egészében megvalósulhatott a forгатókönyv szerint (5. kép).

Verő Tamás rabbi bibliai idézetekre épített beszédében az Egyesület példaértékű kezdeményezését emelte ki, és hangsúlyozta, hogy az elvégzett munka által a zsidó élet egy kis szegmensét vissza lehet adni a jelennek:

„Tanú nekünk e kőhalom. Tanú nekünk e temető minden köve, ami mutatja, hogy nincs minden elveszve a tettek mezején. [...] Körbepillantva egy olyan kiemelt tevékenységnek lehetünk tanúi, ami követendő példa lehet sok más város és község számára is. Egy megmaradt kicsiny terület, amelyen a zsidó élet apró nyomait még meg lehet találni és szépíteni és visszaadni a jelen emberének.»⁴⁴

Suchman Tamás MAZSIHISZ-alelnök arra mutatott rá, hogy az elhurcolt apci zsidókat a megjelentek közül még többen ismerték, és a temető rendbetétele részben az ő emléküik, részben pedig a visszatérő túlélők előtt tiszteleg:

⁴³ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

⁴⁴ Részlet Verő Tamás rabbi felavatáson elhangzott beszédéből. https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s, 3 perc 21 másodperc. Letöltés: 2023. 02. 10.

5. kép: Az avatás pillanatai (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

„Azért tartom nagyon fontosnak, amit Oblath úrék segítségével Hegedűs úrék tettek, mert számtalan van itt, akik együtt éltek az apci zsidókkal. Voltak itt temetésen még a negyvenes években és együtt jártak iskolába. Ez egy követendő példa, követendő üzenet. [...] A túlélők és visszalátogatók nevében

*mondhatjuk az emberi, közösségi és társadalmi gesztusukat, az Önök jelenlétét a MAZSIHISZ elnökségének nevében köszönöm.*⁴⁵

Az esemény végén a riporter több jelenlévő túlélőt is megszólított, hogy osszák meg érzéseiket, amiket Apcra való visszatérésük, és „a rítus” váltott ki belőlük. Az egyetlen, holokauszt után Apcra eltemetett személy, Reich Imre leszármazottja örömteli megdöbbenéssel idézte fel a településhez való kötődését (6. kép):

6. kép: Reich Imre családja megosztja gondolatait a helyi televízió munkatársával (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

„Gyerekkoromban itt nőttem fel, a nagyszüleim, a dédszüleim itt éltek, innen hurcolták el őket, itt haltak meg, itt volt a sírjuk, amit aztán ledöntöttek, és nem volt fellelhető a temetőn belül, mert ledöntötték. És már nem is hittünk benne, hogy ezt valaha is újra látjuk felállítva és ilyen szépen megcsinálva – teljesen meg vagyok hatódva és küszködöm a könnyeimmel, mert magam sem

⁴⁵ Részlet Suchman Tamás MAZSIHISZ-alelnök felavatáson elhangzott beszédéből.
https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s, 15 perc 51 másodperc Letöltés: 2023. 02. 10.

*hiszem, hogy ez megtörtént. [...] Nagyon hálásak vagyunk, és személy szerint én el sem tudom hinni.*⁴⁶

7. kép: Helyiek és elszármazottak – különböző világok találkozása az avatást követő teadélutánon (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

⁴⁶ Részlet a Rezsónak Lászlónéval, a felavatáson készített interjúból. https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s, 33 perc 07 másodperc. Letöltés: 2023. 02. 10.

A fentebb említett – színpalakon túl talán nem is látható – nézeteltérés nem akadályozta meg, hogy az apci civilek maroknyi csoportja megkapja a kultúra autentikus hordozóitól azt a nyilvános, legitimáló erővel bíró elismerést, ami az Egyesület számára elengedhetetlen feltétele volt a kitűzött cél elérésének. Noha ezt a célt az Egyesület tűzte zászlajára, közös üggyé vált, hiszen a helyi társadalom széles közönsége nemcsak tanúja volt a felavatásnak, de azt követően egy teadélután keretében a zsidó közösség reprezentánsaival együtt ünnepelte meg a közös pillanatot, amelyben az apci zsidó temető újra *élővé* vált (7. kép).

Kulturális örökség: de kié?

A kulturális örökség belső ellentmondásoktól nem mentes társadalmi jelenség, különböző szintjein különböző jelentéstartalommal telítődik meg (Sonkoly 2016). Mást jelent az Egyesület nemzsidó önkénteseinek, a zsidó szervezetek vállalási és világi küldötteinek, megint mást a zsidó civil szervezetek aktivistáinak, az ide visszatérő holokauszt-túlélőknek, de eltérő jelentéssel telítődik meg a lezármazottak, vagy a nemzsidó helyiek számára is.

„Az identitás kialakulása és fenntartása nehezen elképzelhető a történetek nélkül, amelyek alapján az egyén múltjának eseményei és életútja értelmet nyernek. [...] Az egyéni identitást közvetítő történetek összetétele arról árulkodik, hogy a személyes sors mindig nagyobb keretek között bontakozik ki: a család és a lokális közösség történetén túl a történelem és a kultúra nemzeti változatainak hatását is tetten érhetjük” (Keszei 2021: 91).

Kutatásom során Gyémánt Ferencsel életút-interjút készítettem, amely példát szolgáltatott arra, „hogy a személyes sors mindig nagyobb keretek között bontakozik ki”. Ferenc nyíltan vállalja, hogy egyedüli zsidóként él Apcon vegyesházasságban. Gyerekkorát egy szomszédos városban töltötte. Bár tudott róla, hogy voltak Apcon rokonaik, mégis, csak a temető rendbetétele és meglátogatása után szembesült azzal, hogy ezek a rokonai itt vannak eltemetve. A szembesülés megdöbbentő volt számára, és saját bevallása szerint nem következett volna be, ha az Egyesület nem teszi lehetővé a temető látogathatóságát. Ez volt az a pillanat, amikor megfordult Ferenc fejében, hogy addig biztosnak vélt döntését – miszerint a szülei mellé temessék el a pásztói temetőbe – megváltoztassa. Ekkor mérlegelte annak lehetőségét, hogy őt is az apci zsidó temetőbe temessék azért,

hogy katolikus feleségével, ha nem is egy sírban, de legalább egy földben nyugodjanak. Az Egyesület tevékenysége – ha később is szerzett róla tudomást – őt is megérintette: „Csodálom őket. Bármit kiraknak a Facebook-ra, mindig odaírom, hogy »köszönöm szépen«. Sőt, az én katolikus feleségem is odaírja, hogy »köszönöm szépen«.”⁴⁷ (8. kép) Ferenc megélése és gondolatmenete tehát példát szolgáltat arra, hogy az örökségésítés és az örökség megőrzése közvetlen módon képes hatást gyakorolni az emberi sorsokra.

8. kép: Facebook-poszt 2021. augusztus 23-án a zsidó temető aktuális karbantartásáról (A kép forrása: <https://www.facebook.com/kozosenapcert.egyesulet> Letöltés: 2023. 03. 28.)

⁴⁷ Részlet a Gyémánt Ferencsel (apci helyi lakos) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 09. 09.)

A temető „rítus” utáni élete: a fenntarthatóság kérdése

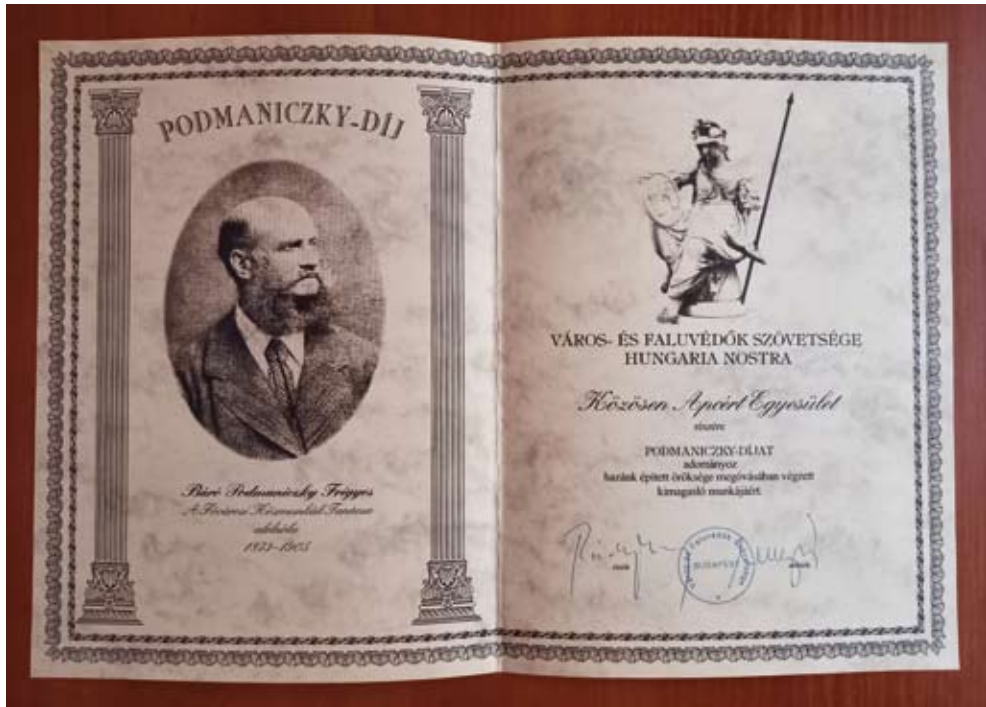
Az esemény azért (is) értelmezhető „átmeneti rítusként”, mert számos elismerést – többek között 2007-ben a Podmaniczky-díjat – hozott és kaput nyitott ki az Egyesület számára (9–10. kép). Hegedűs Gyula különböző médiumokba⁴⁸ kapott meghívást, hogy beszámoljon a munkafolyamatról, de még inkább arról, hogy mi motiválta őt abban, hogy a projekt élére álljon. Mindezek közül kiemelkedő volt, amikor egy zsidó kulturális központba, a budapesti Bálint Házba invitálták az Egyesület vezetőségét, ahol Gyulát felkérték egy kiselőadás megtartására. Az előadás után kapott kérdésekre adott válaszában hangsúlyozta, hogy munkájukban úgy a múlt, mint a fiatal generációk irányába támasztott felelősségérzet volt az egyik legfontosabb motiváció:⁴⁹

9. kép: Hegedűs Gyula átveszi a Podmaniczky-díjat (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

⁴⁸ Meghívást kaptak például az „Unokáink sem fogják látni” című műsorba (<https://www.youtube.com/watch?v=GTE1tfqI7yc&t=28s> Letöltés: 2023. 03. 28.) és a Szent István rádióba.

⁴⁹ A 20–21. század fordulóján a természeti és kulturális örökség megőrzésével kapcsolatban alakult ki a „jövő generációk” fogalma, ami egyre inkább a generációk közötti felelősség fogalmát is magában foglalta (Harrison 2020: 25).

10. kép: Az Egyesület számára ítélt Podmaniczky-díj elismerő oklevele (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

„A fő kérdés az volt, hogy katolikus vallásúakból álló csoportként mi volt az indítéka, hogy rendbe raktuk a zsidó temetőt? Ott is elmondtam, hogy a cél az volt, hogy az utókornak felcímkezzük és megtartsuk a kutatási eredményeinket, ehhez hasonló, és az utókor majd eldönti, hogy kéri vagy nem kéri. A lehetőséget akartuk megteremteni számukra. Meg akartuk menteni az utókornak, ennyi az egész. »Nem anyagi okok vezérelték-e?« – kérdezték sokan. Nem. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy nem kaptunk anyagi segítséget, hiszen felvettük a kapcsolatot a MAZSIHISZ-szel, a MAZSIT-tel, de nem ez motivált.”⁵⁰

Az örökség prezentálást követően Oblath András, a MAZSIT elnöke később aztán többször visszatért Apcra, ugyanis meghívást kapott az Egyesület más programjaira is. Tehát a MAZSIHISZ-hez hasonlóan ő is követte az örökség fenntartásának mikéntjét, amit beszélgetésünk során így értékelt:

⁵⁰ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

„A hozzáállásuk nagyon pozitív. Azt mondanám, hogy ennél pozitívabb dolog nincs. Az emberek megbékélésénél, összehozásánál, nemcsak vallás és vallás, vagy nemzetiség és nemzetiség között, hanem emberek és emberek között, annál szebb dolog igazából nincsen. Ők, katolikusként úgy gondolták, hogy ez fontos, és ez lenne a követendő út az emberek közötti megbékélés irányába. Ők erről úgy gondolkoznak, hogy akikért ezt csinálták, apci lakosok voltak. Ezek az emberek ott laktak, ott éltek az ő családtagjaikkal. Megérdemlik azt a tisztességet, ha már nincsenek leszármazottaik, hogy ők ápolják az emléküket, amiben viszont nem a bűnbánat van benne, hanem az, hogy ők jót akarnak csinálni. Ezzel példát mutatnak a helyieknek, hogyan kell tenni a faluért. Meg akarnak emlékezni a falu egy szeletéről.”⁵¹

A kulturális örökség dilemmáit tematizáló szakirodalom gyakran tárgyalja a fenntarthatóság kérdését. Daniela Angelina Jelinčić és Sanja Tišma kitérnek rá tanulmányukban, hogy az örökség fenntarthatóságának fogalma rendkívül összetett, mivel a fenntarthatóságnak számos olyan vetülete van, amelyek kizárólag az örökségvédelmi projektek kifizetésének tükrében értelmezhetők. És bár a kulturális örökség fenntarthatóságának biztosítása mellett több indok is szól (identitás erősítés, közösségi kohézió, valamint esztétikai, oktatási és tudományos értékek), a megvalósítást gyakran központosított döntések befolyásolják (Jelinčić – Tišma 2020: 79).

Az Egyesület az eseményt követően deklarálta, hogy az addig elért eredményeket fenntartja, noha ez nemcsak rajtuk, de a helyi önkormányzat segítőkészségén, a zsidó szervezetekkel való együttműködés gördülékenységén, és az általuk biztosított anyagi források beérkezésén is múlt – és múlik ma is (11. kép).

Tamás Péter és Hegedűs Gyula is megerősítették, hogy az Egyesület szerződésben állt – ma már egy, az Egyesülethez köthető magánszeméllyel – a MAZSIHISZ-szel, amely garantálta, hogy a zsidó szervezet évi juttatást biztosít számára, cserébe viszont évente kétszer a temető pillanatnyi (kora tavaszi és késő őszi) állapotát mutató fényképes dokumentációt kell beküldenie.

„Egy időben a civil társaság csinálta, semmi problémám nem volt, most átadta egy magánszemélynek, ő csinálja, de ugyanúgy karban van tartva. Igazolófotókat szoktunk kérni időközönként, hogy milyen állapotban van a temető. Látnunk kell, hogy van-e őserdő, vagy nincs, hiszen valamilyen támogatást biztosítunk. Ha kapunk fotókat, tudunk következtetni a munka mennyisé-

⁵¹ Részlet az Oblath Andrással (elnök, MAZSIT) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 09. 13.)

gére és minőségére. A támogatás mennyisége, mértéke mindig attól függ, hogy mekkora a temető. A fotókat az interneten kapjuk, és nyilvántartást vezetünk a temetőről, évekre menően vissza tudjuk keresni a fotókat.”⁵²

11. kép: A temető 2007-ben, egy évvel a felavatást követően (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

A MAZSIHISZ ellenőr-kollégája a térségben lévő összes, szerződéses temetőt lefényképezi, s miután Apc az utolsó állomása, rendre megosztja tapasztalatait Gyulával, akiben érezhetően él a versenyszellem (12. kép):

„Büszkék vagyunk rá, hogy itt be lehet menni. Hogy rendezett körülmények vannak. Rendesen nyírva van a fű. A sírhelyek le vannak takarva fenyőhánccsal. A bejárati rész meg van csinálva. Minden évben, tavasszal és ősszel érkezik egy fiatal úriember, aki mindig lefotózza a temetőt. Balassagyarmatnál kezd, Szirák, Pásztó, aztán Apc. És akkor ő mindig azt mondja, hogy ez egy üde látvány. Mikor jön, telefonál, és mutatja, hogy hogy néz ki, a többiek hogy néznek ki. Bár Tamás Péter mindig azt mondja, hogy a temető a saját

---

⁵² Részlet a Tamás Péterrel (csoportvezető, MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 02. 23.)

környezetében él, nekünk mégis fontos, hogy amennyire lehet, rendbe legyen téve. Csináljuk.”⁵³

12. kép: A látogatókat irányító tábla, háttérben Hegedűs Gyula ellenőrzi a temető állapotát (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

A karbantartás évente négyszer-öttször történik meg, amelyeket követően az Egyesület közösségi oldalán a temető aktuális állapotát mindannyiszor megosztja a követőkkel. Az Egyesület 532 ismerősből álló közösségének körülbelül 7%-a (40 ember) az, amely rendszeresen reagál ezekre a bejegyzésekre.

A MAZSIHISZ-szel kötött szerződés irányelvként immár megfogalmazza, hogy a temetőt ünnepeken nem lehet kinyitni, és nem lehet ilyenkor karbantartást végezni. A szerződés sajátossága – és ezen a ponton ismét visszaköszön a zsidó hagyomány figyelembevételének fontossága –, hogy lefektették benne, hogy a növényzetet milyen mértékben szabad levágni.⁵⁴ Ez azonban egy potenciális konfliktusforrás

⁵³ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

⁵⁴ Ennek okát Simon Philip de Vries (1870–1944) egykori holland rabbi szemléletesen fogalmazza meg: „A halottat visszaadják a földnek. Az pedig az ölébe veszi. Ott végbemegy az enyészet természetes folyamata, az anyag visszaalakul porrá. [...] A halott nyugalma megzavarni – a zsidó érzélemvilágban elviselhetetlen gondolat, olyan valami, amitől borzadály fogja el az élőket.

az örökségápolás módjában, ugyanis az Egyesület sokszor akaratlanul is átlépi a megengedett mértéket saját esztétikai szempontjait előtérbe helyezve.

„[...] mindig mondom nekik [az ellenöröknek], hogy jöhetnek nyugodtan év közben is, mert itt mindig rendben van minden. Nemcsak belül, de kívül is. És akkor egyszer mikor lefotózta az úriember, nagyon megnyirbáltuk a borostyánt, ami körbeveszi. És akkor fel is hívtak a MAZSIHISZ-től, hogy »Hegedüs úr, nem ez van benne a szerződésben«. Ez nagyon rosszul esett, mert még egyszer mondom, nagyon sok apci elszármazott, vagy temetőlátogató be akar menni a zsidó temetőbe és ha nem vágjuk le a növényzetet, ezt nem tudja megtenni. Tudja, a borostyánnak van egy olyan tulajdonsága, hogy szét tud terülni, és már csúnya, tényleg nagyon csúnya volt. Akadályozta a megközelíthetőséget. A borostyánt rendszabályozni kell, mert a gyökere benne van a falban, ennyi.»⁵⁵

13. kép: Az apci köztemető információs táblája, rajta a zsidó temető elhelyezkedése (jobb oldalt, téglalap alakban) (Fotó: Balogné Tóth Katalin, 2022)

A halotté a föld, örök nyughelye. Efölött senki más ember nem rendelkezik. És ami ott nő, az is a sírhoz tartozik. Nem szabad felhasználni, belőle hasznot húzni. Az ott növvő fűvet, még ha rendszeresen kaszálják is, hogy a sír ápolat legyen, csupán összegereblyézik és valahol a temető egyik sarkába gyűjtik” (Vries 2000: 340).

⁵⁵ Részlet a Hegedüs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

A temetők és más örökségi helyszínek megnyitása a turisták és látogatók előtt kulcsfontosságú módja annak, hogy felkerüljenek a kulturális (és fizikai) térképre, a nyilvánosság előtt tartsák őket – és bizonyos esetekben bevételt is jelentenek (Carmel et al. 2020: 66). Noha a fenntarthatóság biztosítása továbbra is kihívást és feladatot jelent, az apróbb, ehhez hasonló nézeteltérések ellenére kijelenthető, hogy a zsidó temető funkcióját betölti kulturális örökségként. Az apci köztemetőben kihelyezett térképen a 23 sír helye mellett jól látszik (13. kép): a zsidó temető a köztemető integráns része; a kerítés előtt információs tábla igazítja el a látogatót az apci zsidóság történetében (14. kép). A különböző internetes felületeken egyértelműen jelzik: az elszármazottak és a látogatók előtt nyitva áll előzetes bejelentkezés alapján (14–15. kép).

14. kép: Hegedűs Gyula és az Izraelből érkezett Jungreis-zsármazottak a zsidó temető bejárata előtt, az Egyesület által állított, az apci zsidóság történetét bemutató információs táblánál 2018-ban (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

Az örökség konzerválása során „fontos egy olyan fenntartható, több generációt együttesen bevonó modell létrehozása, amely keretében a zsidó örökség a helyi történelem szerves részévé válik, ezáltal is elősegítve a temetők megóvásának kollektív felelősségvállalását” (Zyskina – Fishel 2021: 14). Az Egyesület célja további kutatások végzése, előadások tartása a helyi kultúrotthonban és iskolában, tematikus séta megszervezése az egykori zsidó épületek számbavételével és élő

örökséggé történő alakításában. Ambicionálják az olyan kulcsfontosságú és elérhető megoldások kidolgozását, amelyek segítik az örökség helyszíneinek beágyazását a helyi, gazdasági körforgásba, befektetését a hosszú távú értékmegőrzésbe, különösen az oktatásba (Carmel et al. 2020). Hegedűs Gyula, valamint – immár – a Társaság magközössége ezt a szempontot, az ifjabb generációk bevonását tartja a legsúlyosabb kihívásnak. Nehezményezik, hogy a fiatal generációk körében sokszor érdektelenséggel szembesülnek, ezért mindenekelőtt a közöny elleni proaktivitásukat szeretnék fokozni.

15. kép: A Waktor család leszármazottai az apci zsidó temetőben 2015-ben (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

Összegzés: van-e zsidó kulturális örökség a Selypi-medencében?

„Ma zsidók és nem zsidók nem az előtt a választás előtt állnak, legyen-e egyáltalában múltjuk, hanem, hogy miféle legyen ez a múlt” – mondja Yosef Hayim Yerushalmi a zsidó kultúra és történelem neves amerikai kutatója *Zachor* című, a zsidó történelemmel és emlékezettel foglalkozó könyvében (Yerushalmi 2000: 103). Az általa említett választás sokféle ágazik, például, hogy – függetlenül a vallási hovatartozásától – mit kezd a jelen embere egy romos kőhalommal, amelyről tudja, hogy valójában sokkal több annál. De vajon akarja-e tudni?

Írásomban egy olyan lokális civil szervezet résztevékenységét igyekeztem felvázolni, amelynek tagjai a kérdésre igennel felelnek. A tanulmány bemutatta, hogy a Közösen Apcért Egyesület úgy tekint településének egykor virágzó, de a holokauszt során elpusztított zsidó közösségére, mint egy – a vallási törvényeket betartó életmódból, a mindennapokban megélt hagyományokból és szokásokból táplálkozó – speciális („autentikus”) kulturális tudás hordozójára és megtestesítőjére. Az Egyesületnek az elpusztított közösségről alkotott képét két tényező is meghatározza: részben az, hogy a 19–20. században a településen végbemenő gazdasági fejlődést az Egyesület nagyrészt a helyi zsidóságnak tulajdonítja, másrészt pedig az, hogy néhány túlélővel (például a felavatási eseményen is felszólaló Waktor Dáviddal) és leszármazottaikkal az Egyesület személyes kapcsolatot ápol.

Az Egyesület tagjai saját helyi, nemzsidó (katolikus és/vagy szekuláris) identitásukban magabiztosak, amelyet az örökségesítési folyamat során végig vállalnak és kinyilatkoztatnak. Ebből adódóan „a zsidó objektum” saját szempontok szerint végbemenő saját örökséggé emelése nem jelenti azt, hogy hasonulni szeretnének a zsidó vallást követő társadalom tagjaihoz. Azt hangsúlyozzák, hogy a történeti valóságban településükön együtt éltek a zsidók és a katolikusok, és bár a helyi ortodox zsidó közösség a helyi társadalmi szokásokhoz alkalmazkodott, az életmód és a vallás törvényeit szigorúan betartotta. Az eltérő szokások és hagyományok ellenére a zsidó és a nemzsidó társadalom tagjai számos ponton találkoztak a mindennapok során – a zsidó és a katolikus temető egymásba épülése is ezt bizonyítja.

A Közösen Apcért Egyesület tehát döntést hozott arról, hogy saját múltjának szerves részeként határozza meg az egykori helyi zsidóság történetét, és egyetlen, ma még létező, „valami hagyományosat” képviselő lenyomatát lokális kulturális örökségként azonosítja. Ennek során „az ügyet” közös célként kezeli, de mindig distanciát von a „mi” és az „ők” világa közé. Ebből adódóan a döntéssel egyidejűleg felmerül(t) a kérdés, hogy a zsidó szervezetek hogyan tudnak ahhoz

viszonyulni, hogy a helyi zsidó közösség örökségére (ami hivatalosan napjainkban is a zsidó szervezetek tulajdonában lévő „objektum”) egy helyi nemzsidó közösség is igényt tart pusztán „helyi” volta miatt (és nemcsak, hogy igényt tart rá, de az örökségesítés során kezdeményező szerepben tűnik fel)?

Magyarországon többszáz olyan elhagyatott zsidó temető van, amelyben – annak gazdátlansága okán – a sírhelyek és síremlékek állapota egyre romlik. A MAZSIHISZ az e célra allokált csekély állami támogatás miatt képtelen ezeket a temetőket önerőből karban tartani, így egyre inkább a helyi kezdeményezésekre van utalva. Ezért is láthattuk az esettanulmányban, hogy az apci zsidó temető kapcsán az Egyesület több zsidó szervezettel is együtt tudott működni. Bár a „kétpólusú” örökségesítési folyamatban a temető megmentése közös célként fogalmazódott meg, az esettanulmányban két szempontból mégis felfedezhető a manifesztlódott és/vagy lappangó feszültség. A törvény- és praxisalapú zsidó vallás a temető kialakítását, gondozását és a benne megengedett viselkedési formákat is szabályozza, ezért felvetődik a kérdés, hogy lehet-e szombaton dolgozni a temetőben? Lehet-e munka közben dohányozni, enni (ha igen, mit)? Hogyan lehet helyesen ápolni a temetőt? Mit és hogyan lehet tenni a síremlékekkel, a temető növényzetével? Ha vannak is szabályok, vonatkoznak-e ezek a nemzsidó önkéntesekre? – ezekkel a kérdésekkel szembesült az Egyesület a folyamat során.

Noha az biztosnak látszik, hogy az Egyesület igyekezett a munkához szükséges speciális kulturális tudás birtokába kerülni és annak megfelelni – tehát mindenképpen fontosnak tartotta, hogy gesztusokat gyakoroljon a zsidóság felé –, ezt nem minden esetben tudta megvalósítani (ezért ültethette tele virággal a sírokat az avatásra). Arra is láttunk példát, amikor az önkéntesek ismerték a vonatkozó zsidó szokást, de saját érvrendszerük mentén felülírták azt (ha nincsen szombaton munkavégzés, nincsenek önkéntesek; ha a borostyánt nem nyírják meg, nem, vagy csak nehezen lehet bejutni a temetőbe). Még ha a másik kultúra tiszteletben tartását igyekeztek is szem előtt tartani, vélhetően azért történtek meg mégis ezek a „felülírások”, mert az Egyesület nem vallási aspektusokból kiindulva, hanem a lokális identitás erősítése, a temető „helyi” volta miatt szorgalmazta az örökségesítési folyamatot. A rögzített interjúk tanúsága szerint az elültetett virágok, valamint a megnyirbált borostyán érezhető feszültséget generált, ahol mindkét félnek nyitnia kellett a kompromisszum irányába. Szembetűnő azonban, hogy a szombati munkavégzésről ambivalens módon nyilatkoztak az interjúalanyok. Ennek okát kereshetjük abban, hogy a zsidó szervezetek esetleg nem is tudtak arról, hogy mikor folyt a munkavégzés (húsz évvel ezelőtt a közösségi médiában való jelenlét sokkal kevésbé volt meghatározó mint napjainkban), de

az is elképzelhető, hogy az interjúszituációban nem akarták rossz fényben feltüntetni az egyébként segítő szándékú Egyesületet.

Megközelítőleg húsz év távlatából úgy tűnik, hogy az esettanulmányban szereplő társadalmi aktorok az apci zsidó temetőhöz való viszonyulásuk, a köré szervezett figyelmük, a fenntarthatóság szempontjainak előtérbe helyezése az egykori helyi zsidóság kegyeleti helyét nemcsak a társadalmi emlékezet helyévé tette, de újra lehetőséget adott az elszármazottaknak, hogy felkeressék elhunytjaik sírját, és arra, hogy az érdeklődő látogató bepillantást kapjon egy ma már nem létező vidéki zsidó közösség életébe. Nem utolsósorban, a munkafolyamat, a közös cél, „az ügy” nemcsak a helyiek kohéziós erejét növelte, de a zsidó szervezetek bevonásával a felekezetek, a „kulturális másságok” közötti interakciókat is elősegítette. A zsidó temető a helyi kulturális örökség részévé vált a nemzsidó civilek számára, ugyanakkor zsidó kulturális örökséget is jelent mindazoknak, akik vallási-kulturális szempontból a judaizmushoz kötődnek. Feltehető tehát újra a kérdés, hogy van-e zsidó kulturális örökség a Selypi-medencében? A kérdésre igennel felelhetünk, de szükséges hozzátennünk, hogy ez a matéria egyben zsidó vonatkozással bíró lokális örökséggé is vált.

A magyar társadalom egészére jellemző, hogy a 20. századi traumák – amelyek között kiemelkedik a holokauszt, annak előzményei és következményei – kibeszéletlenek és feldolgozatlanok. Mind a zsidó, mind a nemzsidó társadalom részéről kimondódik és megfogalmazódik, hogy mi történt a közösségekkel, akik már nem tudnak a saját temetőikről gondoskodni. „Elpusztították *öket*”, ugyanakkor, „elpusztítottak *minket*”. Össze nem hasonlítható módon, az áldozatok emlékét és a leszármazottak fájdalmát nem relativizálva, fontos hangsúlyozni, hogy a trauma, az elfojtás mindkét oldalon jelen van. Az elmúlt húsz évben számos más település zsidó temetőjét rendbe tették helyi civilek a zsidó szervezetek segítségével, ahogy az a MAZSIHISZ egyik legújabb jelentéséből is kiderül.⁵⁶ Az *elpusztítás* nyolcvanadik évfordulójához közeledve a zsidó temetők mint az emlékezés és az emlékezet sok helyen egyedüli színterei, joggal formálnak igényt a ma emberének figyelmére. Minden egyes elhagyatott zsidó temető társadalmunk egykori közösségének lenyomata, zsidók és nemzsidók öröksége. Megmentésük lehetőség a *Másikkal* való találkozáásra, a Másik nyelvének megértésére és megtanulására, amely feltétele meglévő traumáink kibeszélésére, enyhítésére.

⁵⁶ Javában zajlik a vidéki zsidó temetők rendbetétele, https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/javaban-zajlik-a-videki-zsido-temetok-rendbetetele?fbclid=IwAR0_FIQCD9ZIrPea3R2QLVFBgCCCI1w63s901eGi9nu2JaV-1oEO-lg8ghv8 Letöltés: 2023. 06. 19.

IRODALOM

ÁBRAHÁM Vera

2006 „Hol sírjaink domborulnak...” *Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében*. Kaposvár: Bét Olám.

APAYDIN, Veysel

2020 Heritage, memory and social justice: reclaiming space and identity. In: Uő. (szerk.): *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage. Construction, Transformation and Destruction*. 84–97. London: UCL Press.

ASHWORTH, Gregory J. – GRAHAM, Brian – TUNBRIDGE, John E.

2007 *Pluralising Pasts. Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London – Ann Arbor: Pluto Press.

ASSMANN, Aleida

2016 *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Budapest: Múlt és Jövő.

BALASSA Iván

1982 *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina.

BALOGH István

2011 Se kultúra, se örökség? A zsidó temető helye a kulturális örökségben. *FÓRUM Társadalomtudományi Szemle*, 13. évf. 4. sz. 57–65.

BALOGH István – BÁNYAI Viktória

2020 A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme. *Regio*, 28. évf. 3. sz. 24–38. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.323>

BÁNYAI Viktória – BALOGH István – CSÁKI Tamás József

2022 A régi pesti zsidó temető története és síremlékei. In: Zsengellér József – Koltai Kornélia (szerk.): *Hadd dicsérem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán*. 205–227. Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan.

BLAKE, Janet

2000 On Defining the Cultural Heritage. *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 49. No. 1. 61–85. <https://doi.org/10.1017/S002058930006396X>

BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lídia

2019 Örökség, globalizáció és lokalitás. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 9–24.

BORSI, Judit – ILLYÉS, Bence

2022 *Art of Abandoned Jewish Cemeteries of Hungary*. Self-published.

- CARMEL, Philip – GRUBER, Ruth Ellen – SZEMZŐ, Hanna – TÖNKŐ, Andrea – VONNÁK, Diána
2020 *Jewish Cemeteries and Sustainable Protection. The ESJF handbook of sustainable heritage tourism*. Frankfurt: European Jewish Cemeteries Initiative.
- CSEH Viktor
2021 *Zsidó örökség. Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon*. Budapest: Magyar Zsidó Kulturális Egyesület.
- ERDÉLYI Lajos
1980 *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest: Kriterion.
- FEJŐS Zoltán
2005 Néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. *Iskolakultúra*, 15. évf. 3. sz. 41–48.
- FROJIMOVICS Kinga – KOMORÓCZY Géza – PUSZTAI Viktória – STRBIK Andrea
1995 *A zsidó Budapest*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont.
- GRUBER, Ruth Ellen
2010 *Zsidó emlékhelyek Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Geographia Kiadó.
- GYÁNI Gábor
2016 *A történelem mint emlékmű*. Pozsony: Kalligram.
- GYÖRGY Péter אהללה נא איש חסד
2005a Kulturális örökség – társadalmi képzelet. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. 7–8. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ.
- 2005b Minden archívum, minden örökség. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. 127–139. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ.
- HARRISON, Rodney
2020 Heritage as future-making practices. In: Harrison, Rodney – DeSilvey, Caitlin – Cornelius, Holtorf – Macdonald, Sharon – Bartolini, Nadia –

Breithoff, Esther – Fredheim, Harald – Lyons, Antony – May, Sarah – Morgan, Jennie – Penrose, Sefryn: *Heritage Futures. Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*. 20–50. London: UCL Press.

HARTOG, François

2000 Örökség és történelem között: az örökség ideje. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 3–25.

HUSZ Mária

2000 A kulturális örökség társadalmi dimenziói. *Tudásmenedzsment*, 7. évf. 2. sz. 61–67.

JELINČIĆ, Daniela Angelina – TIŠMA, Sanja

2020 Ensuring sustainability of cultural heritage through effective public policies. *Urbani Izziv*, Vol. 31. No. 2. 78–87.
<https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-en-2020-31-02-002>

KADISH, Sharman

2015 Jewish heritage in Scotland. *Jewish Historical Studies*, Vol. 47. 179–216.

KARLSTRÖM, Anna

2013 Local heritage and the problem with conservation. In: Brockwell, Sally – O’Connor, Sue – Byrne, Denis (eds.): *Transcending the Culture–Nature Divide in Cultural Heritage. Views from the Asia-Pacific Region*. (terra australis, 36.) 141–155. Canberra: ANU Press.

KATZ, Jakov

1999 *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest: Múlt és Jövő.

KESZEI András

2021 Örökség és kollektív emlékezet. In: Papp Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: Örökség*. 84–96. Budapest: ELTE BTK.

KLEIN Rudolf

2022 A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében. *TARGUM: Interpretáció / Kommentár / Diskurzus*, 1. évf. 1. sz. 91–132. <https://doi.org/10.56664/targum.2022.1.7>

KORMOS Szilvia

2010 *A váci zsidó temető*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

2012 *A lovasberényi zsidó temető*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

2016 *A pilisvörösvári zsidó temető*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

LOWENTHAL, David

2004a Az örökség rendeltetése. In: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *A kulturális örökség*. 55–82. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

2004b Az örökség megteremtése. In: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *A kulturális örökség*. 463–492. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

MAJDÁN Béla

2004 *A balassagyarmati zsidó közösség emlékezete*. Balassagyarmat: Kertész István Alapítvány – Balassagyarmati Zsidó Hitközség.

MANNON, Melissa

2010 Cultural Heritage Collaboration. *History News*, Vol. 65. No. 4. 17–21.

NORA, Pierre

2003 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Múlt és Jövő*, 4. sz. 3–16.

OLÁH János

2001 Temetés a zsidó hagyományok szerint a bibliai- és talmudi időkben, valamint napjainkban. *KHARÓN: Thanatológiai Szemle*, 5. évf. 4. sz. 40–51.

2009 *Judaisztika*. Budapest: Gabbiano Print.

PERCZEL Anna

2007 *Védetlen örökség. Lakóházak a zsidó negyedben. Unprotected Heritage. Residential Buildings in the Jewish Quarter*. Budapest: Városháza.

RAJ Tamás

2007 „Tanú ez a kőhalom”. In: Váli Dezső: *Zsidó temetők*. 37–51. Budapest: Artchivum.

SANDIS, Constantine

2014 Culture, Heritage and Ethics. In: Uő. (ed.): *Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice*. 11–20. Cambridge: Open Book Publishers.

SONKOLY Gábor

2000 A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 45–66.

2005 Örökség és történelem: az emlékezet technikái. *Iskolakultúra*, 15. évf. 3. sz. 16–22.

2016 *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem.

SONKOLY Gábor – ERDŐSI Péter

2004 Bevezetés. In: Uők. (szerk.): *A kulturális örökség*. 7–20. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

TAMÁSKA Máté

2011 *A vidéki tér emlékezete. Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig.* Budapest: Martin Opitz Kiadó.

TORONYI Zsuzsanna

2010 Bevezető. Források a magyar zsidó kulturális örökségről 1945–1960. In: Uő. (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége.* (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7.) 7–24. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár.

TÓTH Katalin

2020 „Azt ugye mindenki tudta, hogy ők másképp eszik a húst...” Zsidók nemzsidó szemekkel a Selypi-medencében. In: Berecz Anita – Gál Máté – Péterffy Gergely (szerk.): *Vörös és fehér. Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19–20. század fordulójától.* 337–358. Eger: EKE Líceum Kiadó.

TÓTH Vilmos

2014 *A Salgótarjáni utcai zsidó temető.* Budapest: Nemzeti Örökség Intézete.

VINCZE Kata Zsófia

2009 *Visszatérők a tradícióhoz. Elszakadás a zsidó hagyománytól és a báál tsuvá jelenség kérdései a rendszerváltás utáni Budapesten.* Budapest: L'Harmattan.

VRIES, Simon Philip de

2000 *Zsidó rítusok és jelképek.* Budapest: Talentum.

WESSELY Anna

2005 A kulturális örökség fogalmának változásai. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet.* 19–24. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ.

WIRTH Péter

1985 *„Itt van elrejtve.” Tokaj-Hegyaljai zsidó temetők.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

2000 *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* Budapest: Osiris – ORZSE.

YOUNG, James E.

2004 Törött sírkövek és zsidó emlékezet Lengyelországban. In: Sonkoly Gábor – Erdösi Péter (szerk.): *A kulturális örökség.* 37–53. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

ZYSKINA, Esther – FISHEL, Alexandra

2021 *Zsidó temetőkről az iskolában – ESJF Kézikönyv*. Frankfurt: European Jewish Cemeteries Initiative.

KATALIN BALOGNÉ TÓTH

IS THERE A JEWISH CULTURAL HERITAGE IN THE SELYP BASIN?
A CASE STUDY: CIVILIANS FOR SAVING THE JEWISH CEMETERY IN APC

Keywords: Jewish cemetery, local identities, Jewish cultural heritage, Jewish-non-Jewish coexistence, cross-cultural dialogue

The purpose of this study is to thematize the concept of “Jewish cultural heritage” within the framework of a case study and, related to this, outline the place and role of cemeteries in Jewish tradition. The focus of the case study is the settlement of Apc, located in the Selyp Basin in Heves County, Hungary, where a Jewish community of slightly more than a hundred people lived before WWII. After the Holocaust, some survivors returned to the settlement, not all of whom emigrated, and some of whom remained in Apc for the rest of their lives. What became of the community spaces of the former Jewish community of Apc, such as the cemetery, in the second half of the 20th century? The study covers the activities of the Together for Apc Association (*Közösen Apcért Egyesület*), a local civil initiative in operation for two decades, which was founded in 2003 with three objectives: the continuation of cultural activities, the preservation of cultural heritage, and the protection of the environment. Among the deteriorating values of the settlement, the “Israelite cemetery,” which was in a dilapidated and abandoned state at the time, was the first to be defined as a built cultural heritage. Involving various local actors (volunteers, local entrepreneurs) and contacting Jewish organizations (The Federation of Hungarian Jewish Communities, Foundation for Hungarian Jewish Cemeteries), the cemetery was “inaugurated” in 2006 in the presence of a rabbi, a cantor, a Jewish secular leader, survivors and non-Jewish local inhabitants. In the past decade and a half, they have ensured the sustainability and maintenance of the achieved results, and kept the cemetery open not only to descendants but to all who are interested. The restoration of the Jewish cemetery in Apc exemplifies more than the preservation of the built heritage of a community, since as a common goal, a “cause,” it also provides an opportunity for cross-cultural dialogue, reflection, problem solving, and placing memory formation under the magnifying glass. Furthermore, it raises the question of how, in addition to the physical preservation of the built “matter,” the culture of the former local Jewish community is nurtured in practice – through lectures, heritage walks, research and collections, building and maintaining relationships, and events.

ÉTELEK, HAGYOMÁNYOK, ÖRÖKSÉGESÍTÉS

A kora újkorban¹ került először egy étel az ország legfontosabb szimbólumainak körébe.² A *húsos káposzta Magyarország címere* szólásban (Kisbán 1989) a hússal, szalonnával összefőzött savanyúkáposzta nem feltétlenül „nemzeti” ételt jelentett még, de jól jellemezte Magyarországot, mivel minden társadalmi rétegnél, hétköznap és ünnepnap egyaránt szerepelt az étrendben.³ Ugyanakkor ez a fogás nem határolta el a magyar konyhát a szomszédos országokétól, régiókéétől, ahol szintén kedvelt volt. A 18. század végén, a 19. század első felében azonban, amikor Európa-szerte a nemzetállamiság gondolata mentén az örökség eszméje legelőször felbukkant, az adott politikai, társadalmi környezetben a káposztás hús már nem volt eléggé kifejező, hogy jelképezze a magyar kultúra önállóságát az osztrákkal szemben. Az öltözködés⁴ mellett a köznép – az alföldi gulyások – egy egyszerű étele, a paprikával készült gulyásos hús/pörkölt hús volt hivatott ekkortól szimbolizálni a magyarságot (Kisbán 1989: 104–106).⁵

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Bati Anikó: Ételek, hagyományok, örökségesítés. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 375–402. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-08>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: bati.aniko@abtk.hu

Kulcsszavak: food heritage, örökséglista, helyi közösségek, fesztiválok, hagyományörzés.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatársa. A tanulmány az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* című kutatási projekt és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című kutatási projektek keretében készült.

³ „Szólásszerűen fordul elő a csáktornyai Zrínyi-udvarkéziratok szakácskönyvében 1662 előtt, Lippay János pozsonyi érseki kertet tárgyaló kötetében 1664-ben. Ezzel az étellel indít az első nyomtatott magyar szakácskönyv Tótfalusi Kis Miklós kiadásában Kolozsváron, 1695-ben. Nem kevésbé népszerű sem az étel, sem szimbólum volta a 18. század folyamán. Így használta Mikses Kelemen 1720-ban, Bél Mátyás 1830 körül. A század végén, noha e szimbólum vetélytársa a gulyásos hús képében már megjelent a láthatáron, a húsos-szalonnás káposztát még mindig »nemzeti« ételként sorolja Gvadányi József peleskei nótáriusa (1796).” Kisbán 2006: 632.

⁴ A viselet és az identitás kapcsolatához lásd például: Fülemile 1991; 2018; 2020.

⁵ „Jellemző, hogy felsőbb köznemesi háztartásokban még évtizedekkel később is szégyellték az ételt, mint parasztételt. Ugyanakkor az éppen felvirágzó osztrák vendéglátóipar, mégpedig a magyarokhoz kötve, gyorsan felkapta, válogatott minőségű húsdarabokból, válogatott hozzávalókkal főúri asztalra tálalta, előkelő és polgári szakácskönyvekbe bevezette. [...] A regionális konyhaművészeti központ szerepébe éppen feljövő osztrák vendéglátóipar azután az ételt, továbbra is magyar

A 19. század első harmadában Bécsben már Gulasch, az Alföldön paprikás, Pesten pörkölt néven szerepelt a fogás. A 20. század során a „nemzeti jelkép” elnevezésének ez a változatossága a hazai és a nemzetközi turizmus, vendéglátás körében később sem lett egységes. A „gulyás” (Kisbán 1989: 96, 2004a, 2004b; Tóth 2005) szóra építve a sorban a legújabb változat, a hosszú lével, zöldségekkel főtt gulyásleves lett például a Gulasch-partyk állandó szereplője az IBUSZ utazási iroda által az 1970-es évektől nemzetközi turisták számára megrendezett programokon (Slachta 2014).

A táplálkozáskultúrának – mint a fenti, nagy múltra visszatekintő példa is mutatja – jelentős szerepe volt, és lehet ma is mind a közösség, mind az egyén szintjén az identitás, az összetartozás meghatározásakor; a háttérben pedig mozgatórugóként felsejlenek a társadalom- és gazdaságpolitikai mozgásfolyamatok és a vendéglátás is. Nem csupán táplálékról beszélünk tehát, hanem a tárgyi világhoz és az ünnepi, hétköznapi szokásrendhez sok szálon kötődő kulturális jegyről, amelyet meghatároz korszakonként többek között élelmiszertermelés és -feldolgozás technikai, technológiai színvonala. Egy-egy étel a hozzá kötődő szokásokkal egyben mediátorként is működik, egyfajta kommunikációs eszközt és csatornát jelent, amely összeköti az egyént a közösséggel, a múltat a jelennel és a jövővel. Így válik az étel a hagyományok révén „örökséggé”.⁶

Mi irányítja a figyelmet a korábbi korok esetenként akár már meg is haladott, a mindennapi gyakorlatból már eltűnőben lévő vagy már teljesen letűnt ételeire, ételkészítési technikáira, alapanyagaira? Mitől váltak ma ezek érdekessé és fontosá? A legfőbb mozgatóerő egyfajta szembefordulás a világméretű kereskedelem, az élelmiszeripar, a globalizáció hatására a táplálkozáskultúrában is megfigyelhető egységesülés, uniformizálódás folyamatával. Napjainkra a nemzetközi kereskedelmen alapuló élelmiszerkínálat, az éttermek étlapjain szereplő széles választék hatására sokszínűvé, évszakoktól függetlenné vált a táplálkozáskultúránk, ugyanakkor a helyi sajátosságoktól eltávolodott. A modern, fogyasztói társadalmon belül

---

néven, tovább repítette, ezzel alapozódott meg az étel máig tartó, hozzánk kapcsolódó nemzetközi hírneve. A szimbólummá válás típusa kapcsán két körülményt érdemes még figyelembe venni. Az egyik az, hogy a kisebb húsdarabokból párolt étel, mint igen egyszerű alapforma, Norvégiától a távoli Ázsiáig ismeretes. Hazai felemelkedése idején magyar utazók leírták az oszmán-török birodalom közeli tájáról is, mégpedig ugyancsak fűszerpaprikával készítve. A másik körülmény az, hogy az alföldi étel idehaza az ország nagyobb részén gyakorlatilag ismeretlen maradt a helyi kultúrában jó ideig, míg gyakori és népszerű étel csak egy nagytájon, s ott is a köznép körében volt.” (Kisbán 2006: 632–633)

⁶ Az örökség-fogalom legfontosabb, a néprajzi kutatások számára releváns hazai interpretációt lásd: Sonkoly 2000; Erdősi – Sonkoly 2004; Fejős 2003; Jakab – Vajda 2018; Vajda 2016; Borbély – Ispán 2019.

ez a trend Nyugat-Európában már a 20. század végén érzékelhetővé vált. Ezért a múlt felé fordulás, a hagyományok újjáéledésének formái ott változatosabbak, mint Magyarországon, ahol csak az utóbbi évtizedekben vált igazán kultúraformáló erővé ez a törekvés. Közép-Európa 20. századi múltja, a megkésett urbanizáció, továbbá a hagyományok apáról fiúra való átörökítésének törése a kollektivizálás és 1948-at követően a paraszti életvilág társadalompolitikai háttérű devalválódása miatt, nehéz feladat az elszakadt fonalat újra fölvenni, definiálni, hogy ma mit is nevezünk hagyományosnak, amelyet megőrizhetünk és átadhatunk az utánunk jövőknek. Ugyanakkor nem választ még el bennünket ettől a közös múlttól akkora időbeli távolság (Hartog 2000: 17–22), hogy ne lehetne azt az emlékezettel elérni, felidézni. A ránk maradt hagyományok mellett, azokra épülve, arra hivatkozva és azokból válogatva a közösségek folyamatosan építik saját új, teremtett hagyományaikat is. A tárgyak, a szokások, az ételek, ebben a kiragadott kontextusban a múlt szimbólumaiként jelennek meg, a mindennapi gyakorlatból kiemelve a közös múlt megélhető, mindenki által könnyen értelmezhető jelképévé válnak. A táplálkozás, az étkezések, a más országok konyhája iránti széleskörű érdeklődéssel összefüggésben a média hatását kell látnunk abban, hogy a sztár séfek főzős műsorai nyomán a főzés tevékenysége is nyilvánosságot kapott, mondhatni „látványossággá” vált.

Jelen tanulmány az ételeknek, az ételkészítés gyakorlatának és a közös étkezéseknek a szerepét járja körül az örökségesítési gyakorlatokban (Erdösi – Sonkoly 2004) a rendszerváltástól napjainkig, néhány kiválasztott példa alapján. Az örökség kérdésköre a nemzetközi táplálkozáskultúra-kutatás új iránya az 1990-es évek végétől kezdődően. A gasztró-turizmus és a vendéglátás, valamint a globalizációval szemben ellenkultúraként elindult törekvések irányították a kutatók figyelmét a hagyományos táplálkozási szokásokat át- és felértékelő törekvésekre.⁷ A táplálkozáshoz kötődő szokások, hagyományok népszerűsítése a kulturális identitásépítési és a területfejlesztési projektek, közösségi kezdeményezések egyik gyakori eleme, amelyet az utóbbi időben több tudományág többféle megközelítéssel és módszerrel vizsgál. A társadalomtudományok elsősorban társadalmi konstrukcióként, a helyi (főként turizmusfejlesztési) akciók és projektek forrásaként elemzik, (Csurgó 2013; 2014; Csurgó – Szatmári 2014) míg a néprajzi kutatás az örökség alapjául szolgáló kollektív identitásfolyamatokra fókuszál (Hofer – Niedermüller 1987; Lovas Kiss 2011). A néprajzi táplálkozáskultúra-kutatás a lokális közösségekhez, az ünnepi és hétköznapi szokásaikhoz, rítusaikhoz kötődő kulturális gyakorlatok felől közelíti

⁷ A téma egyik jelentős, sok szempontú áttekintését adta a SIEF Food Research Group konferenciája 1996-ban, Cipruson, *Food and the Traveller The Impact of Migration, Immigration and Tourism on Ethnic Traditional Food* címmel. Lásd: Lysaght 1998.

meg a kérdést, ilyen és ehhez hasonló kérdések mentén: mi lesz örökség, mi nem; mi az, amit kiemelnek egyediként; miért az övék és nem mások? (Terminológia tekintetében azonban még kiforratlan a hazai gyakorlat. A vizsgálat középpontjában álló kulturális örökségelem átfogó meghatározásához az angol szakkifejezését javasoljuk átvenni, *food heritage*-ként fogunk a továbbiakban a jelenségre utalni.) Az étel a vendéglátás keretein túl is jól eladható termék, amely élménnyé és ajándéktárggyá is válhat. Az 1990-es évektől a fesztivalizáció, és az új ízek, új helyek megismerését célzó gasztró-turizmus kapcsán került egy-egy étel a lokális közösség által a mindennapi és ünnepi étkezések gyakorlatából kiemelt új szerepbe (Knézy 2009), és vált ezáltal *food heritage*-ként árucikké. Ez volt az az új jelenség, amelyre a néprajzkutatók is felfigyeltek, e tekintetben elemezték leggyakrabban a táplálkozás és a hagyományörzés, valamint az örökségképzés gyakorlatát (Lysaght 1998; Köstlin 1998; Kisbán 2006, 2013; Báti 2013, 2016).

A rendszerváltást követően Magyarországon a helyi közösségek identitásuk erősítését célzó új rendezvények sorát hívták életre, melyek az összetartozás érzését a közös múlt elemeivel építették ki.⁸ Ugyanakkor ezek a fesztiválok fontos bevételi forrássá is váltak a helyi vállalkozók számára. Az újonnan teremtett hagyományok, a gasztró-fesztiválok középpontjába igyekeztek olyan ételt, alapanyagot állítani, melyet saját maguk jelképeként, helyi specialitásként, az ünnep fő attrakciójaként tudtak megjeleníteni (Sári 2006; Lysaght 1998). Ezen rendezvények egy része már több évre visszanyúló múlttal rendelkezik, kidolgozott forgatókönyvvel bír, és ez példaként szolgált a többiek számára. Hatalmas tömegeket mozgat meg például a bajai halászléfőző verseny, amelyről később részletesen lesz még szó. A fesztiválok többsége viszont kisebb közönség számára szerveződik. Mivel szinte minden település igyekszik valamilyen sajátosságot bemutatni, akár évente többször is, így a kép sokszínű, szinte átláthatatlan a kutató szemével, hiszen több száz alkalomról van szó. A kiemelt ételek (például tök, cseresznye, spárga; kocsonya, rétes, pörkölt) ritkán köthetőek kizárólagosan csak az adott faluhoz, városhoz. Egyrészt jellemzőek lehetnek a nemzeti konyhára, mint a gulyás, más részük viszont inkább az adott kistérségre, a régió belül több, azonos vallású, nemzetiségű település alkotta csoport sajátja. A középpontba kerülő alapanyag vagy fogás kiválasztását befolyásolják a környező községek hasonló céllal szervezett programjain kiemelt helyen szereplő ételek is.

⁸ Így például lásd Csömörön a fánk fesztivált (Juhász 2019). A fesztiválok kialakítása egyfajta kanonizálási folyamatként is értelmezhető (Pusztai 2008: 116).

Az Európai Unió és a magyar értékek feltérképezése

Az ország régióinak jellegzetes vonásai a táji, természeti adottságokból, a lakosság nemzetiségi, vallási összetettségéből adódnak. Ezeket a ma még megragadható, történelmi gyökerű sajátosságokat igyekeznek hangsúlyozni és felhasználni turisztikai célokra, rendezvényeket, utakat szervezve köréjük. Mindez ma európai szinten is eladható, a külföldi és belföldi turisták számára vonzó érdekesség (Fejős 1998; Pusztai 2003). A lokális ételek napjainkban ugyanolyan vonzerővé váltak, mint a táj vagy az egyéb kulturális értékek: előfordul, hogy egy-egy települést csak az ott megköszölhető helyi specialitások miatt keresnek föl. Az elmúlt évtizedekben az ország egész területén a fesztiválokkal párhuzamosan gasztronómiai és bortúra útvonalak épültek ki ennek az igénynek a kiszolgálására, vendéglátóhelyek és magánkonyhák bevonásával. A turisták számára a kereskedelmi forgalomban nem elérhető, házi készítésű lekvárok, mézkek, sült tészták, a pincészetek borai mint helyben megvásárolható, különleges értékkel bíró „múlt-élmény”-ek jelennek meg (Liesenfeld 2000; Pusztai 2008). A globális élelmiszertermeléssel és -kereskedelemmel szemben fogalmazódott meg többek között a Slow Food mozgalom és számos hasonló törekvés, amelyek a szezonális, helyi alapanyagok fölhasználásával, a kézműves technikával készített termékeket részesítik előnyben. Magyarországon is mind szélesebb körökben szerveződnek a hazai élelmiszer-előállítás és a kereskedelem kistermelői formái, melyek a technológiák, az alapanyagok tekintetében jórészt a hagyományos paraszti kultúrához nyúlnak vissza.

A *hungarikum* kifejezés az 1990-es években tűnt föl, vált elfogadottá az agrármarketing és a reklámpia által népszerűsített, nem tömegtermelésből származó, hazai termékekre. A Hungarikumok Gyűjteményéhez – amelyről később még szó lesz – előzményeként szolgált az 1998-tól, többek között néprajzkutatók bevonásával megkezdett munka, amely a magyarországi hagyományos és tájjellegű, ma is népszerű mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek gyűjteményének összeállítását tűzte célul. Mindez a franciaországi kezdeményezésű Euroteroirs, az Európai Unió által is elismert – nálunk *Hagyományok, Ízek, Régiók* elnevezésű agrártámogatás – agrármarketing programba épült be (Paládi-Kovács 2015: 11–12). A cél az volt, hogy minden tagállam vegye számba hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági termékeit és azok készítmódját. 2000-re az Európai Unió csatlakozásunk előkészületeinek részeként, az Agrármarketing Centrum által koordinált gyűjtőmunka révén 300 termék, így például a szegedi fűszerpaprika, a szatmári szilvalekvár, az őrségi mézespálinka, a kalocsai paprikás kalács stb. történetét, mezőgazdasági, élelmiszeripari felhasználást dokumentálták, publikálták (HÍR 2003). A programhoz

kötődően az összegyűjtött értékeket a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium kezdeményezésére jogi védelem alá is helyezték *nemzeti kincként*.⁹ Így jött létre a Hagyományok – Ízek – Régiók, rövidítve HÍR védjegy (elnevezés és logó) 2002-ben, amelyet a termékeken és a kapcsolódó népszerűsítő programokon, kiadványokon is feltüntetnek. Listázták a termékeket a Hagyományosan Különleges Tulajdonságú Élelmiszerek Jegyzékében, illetve a termékleírásuk bekerült a Magyar Élelmiszerkönyv Hagyományosan Különleges Tulajdonságú Élelmiszerek fejezetébe. A felmérések alapján azonban máig igen alacsony a földrajzi árujelzővel védett élelmiszerek, mezőgazdasági termékek ezen körének a vásárlást előmozdító ereje. A fogyasztói preferenciákat kellő marketing támogatás nélkül kevésbé befolyásolja ez a kitüntetett szerep (Panyor – Vörös 2021).

A vendéglátás és a gasztronómiai örökség

A 20. század második felében a magyar szakácsképzés és a vendéglátóipar fejlődésének irányvonalát az 1958-ban, a brüsszeli világiállítás magyar pavilonja mellett felállított étterem szimbolizálta. A tájegységek borai mellett szerepelt itt paprikáscsirke, galuska, rétes; továbbá itt mutatta be először Rákóczi János szakács- és cukrászmester a róla elnevezett túros süteményt. Olyan „klasszikusok” tűntek itt föl, mint a kiállításra kreált hortobágyi palacsinta összevágott borjúpörkölttel, Budapest bélszín lecsóval, zöldborsóval, gombával, libamájjal, rizs körettel, vagy mint a nem sokkal korábban megalkotott somlói galuska.¹⁰ A sikeres szereplést követően MSZMP KB határozat fogalmazta meg a kádári konszolidáció jegyében, hogy a magyar konyhát külföldön is népszerűsíteni kell.¹¹ Ennek egyik első terméke volt a Venesz József jegyezte *A magyar konyha* című kötet, illetve az 1962-ben Venesz József és Túrós Emil által írt *Egységes vendéglátó receptkönyv és technológia* című kötet. (Mindezek kihatása például a gyermek köztéteztetésre és az otthoni étkezési szokásokra még további izgalmas, vizsgálandó kérdéseket tartogat.)

A Nyugat-Európában az 1980-as években elinduló, a nemzeti vonások helyett egyre inkább a regionális sajátosságokat hangsúlyozó hullám a magyar gourmet éttermeket a 2000-es évek körül érte el. Ez a tendencia ráépült az agrármar-

---

⁹ Az 1./1998.(I.12.) FM miniszteri rendelet szabályozta az egyes kiemelt élelmiszerek „hagyományosan különleges tulajdonságáról” (nyersanyag, hagyományos előállítási mód és összetétel) szóló tanúsítványt.

¹⁰ <https://www.buvosszakacs.com/2012/10/22/brusszeltol-brusszelig/> (Letöltés: 2023. 01. 10.)

¹¹ <https://mkvm.hu/a-brusszeli-vilagkiallitas-1/> (Letöltés: 2023. 01. 10.)

keting és a gasztro-turizmus fentebb leírt vonulatára. A Michelin csillagos éttermek sora, például a *Costes*, az *Onyx* mellett számos új pékség, cukrászda, étterem nyílt nem csak Budapesten, hanem országszerte, mint például Encsen az *Anyukám mondta*. A helyi, szezonális alapanyagok felhasználásával az agrárium megújulását is kezdeményezték a hagyományos paraszti tudásra is építve. (Encsre szállít például a hernádszentandrás *Bioszentandrás* gazdaság fűszereket, zöldségeket, gyümölcsöket, a fine dining étterem igényei szerint.) Ezt az irányvonalat fogta össze a 2004-ben létrejött Magyar Gasztronómiai Egyesület. A 2007-ben kiadott *Kulináris Charta*¹² fordulópontot jelentett ebben a történetben: a szakma vezetése közös célként megfogalmazta a magyar gasztronómia megújítását. A hagyományok ápolásával párhuzamosan, kiemelkedő minőségű hazai alapanyagokra és jól képzett szakemberekre építve igyekeztek meghaladni a korábbi évtizedekben a gasztronómiáról maguknak megfogalmazott szlogent, a „méltán híres magyar konyha” korábbi mítoszát. A Magyar Gasztronómiai Egyesület szervezte meg 2006-tól a Hagyomány és Evolúció szakácsversenyt, amely a világ egyik legrangosabb főzőversenyének, a Bocuse d’Or-nak az előválogatójaként is működött. A nagyobb múltra visszatekintő egyesület – a Magyar Nemzeti Gasztronómiai Szövetség – a fentiekkel részben ellentétes irányvonalat képviselt. Ők a fine dining éttermek feljutását, a legmagasabb szinteken elérhető eredmények elérését, Magyarországnak a világ gasztronómiai térképén való elhelyezését célozták meg. Ehhez megalapították a Bocuse d’Or Akadémiát a kormány támogatásával. 2016-ban szerveződött a Pannon Gasztronómiai Akadémia, amely azóta a versenyek lebonyolítását intézi a Magyar Turisztikai Ügynökség támogatásával. Hazánk 2013-ban vett először részt a Bocuse d’Or világversenyen, ahol azóta is sikeresen szerepelnek a magyar indulók. 2023-ban a világverseny harmadik helyezettje lett Dalnoki Bence és csapata.¹³ A fine dining éttermek és a gasztronómia irányadó szervezetei azonban egymás mellett, egymástól részben eltérő célokat kitűzve formálják a jelent és a közeljövőt. A média ezt a folyamatot „gasztroforradalomként” emlegeti.

„Míg a Magyar Gasztronómiai Egyesület az alapoknál kezdte a forradalmat, és a szakácsképzés megújításában, a minőségi alapanyagok, termelők támogatásában, a kisebb éttermek, vendéglők tökéletesítésétől kezdte volna a magyar gasztronómia felvirágoztatását, innen haladva felfelé; addig

¹² <https://www.buvosszakacs.com/2021/07/09/ment-e-a-magyar-konyha-gasztroforradalom-altal-elebb/> (Letöltés: 2023. 01. 10.)

¹³ <https://telex.hu/gasztro/2023/01/23/bocuse-dor-szakacsverseny-2023-as-lyoni-dontodalnoki-bence-szell-tamas> (Letöltés: 2023. 01. 10.)

a Pannon Gasztronómiai Akadémia és a Bocuse D'Or Akadémia abban hisz, hogy a csúcsgasztronómiába kell energiát fektetni, azt fejleszteni, onnan pedig az innováció majd »lecsorog«.¹⁴

2011-ben, az Európai Unió Tanácsának magyar elnöksége idején az országimázs szempontjából is kiemelkedő esemény volt az a rendezvénysorozat, amely Magyarországot Európa egésze felé, reprezentatív formában, az ételeken keresztül is megjelentette. Az Európai Unió tagállamainak vezető politikusai és diplomatái számos helyszínen ülészttek hazánkban ekkor, és az ő ellátásukra a hazai gasztronómia színe-java került terítékre. A vendéglátás alapelvei tükrözték a háttérben zajló, fentebb vázolt innovációs folyamatokat és hangsúlyokat. Nem csupán ételekről és étkezésekről volt azonban szó: a diplomácia nyelvén minden pontnak többletjelentése lett, tehát mérlegelni kellett, hogy európai viszonylatban is megállja a helyét a kínálat. A menüsorokat, a borokat egy szakértői csoport válogatta össze mesterszakácsok és borászok bevonásával. Céljuk az volt, hogy egyedi, kreatív, egyszerre a magyarságot és az európaiságot, a modern és az általuk hagyományosnak vélt elemeket is magába ötvöző módon lássák vendégül a prominens vendégsereget. A szervezésben fontos alapelv volt, hogy a magyar borokat igyekeztek elsősorban a középpontba helyezni, így az ételsor összeállítása során megfordult a szokásos sorrend: a borokhoz választották a menüt. Öt régió kisebb-nagyobb pincészetét vonták be, és ezek mellé válogattak ugyanazon térségek konyháiból. Az egyes fogások a hagyományos magyar receptekre, ízekre épültek alapanyagok, fűszerezés tekintetében, de ezt ötvözték a molekuláris gasztronómia újításaival, különleges íz kombinációival. Felhasználták a mindennapi gyakorlatból korábban presztízsokokból visszaszorult alapanyagokat is, mint például a kölest, hajdinát, csicsókát, tönkölybúzát. A húsok között kiemelt szerepet kapott a mangalica és a szürkemarha, de kínáltak szarvast, gyöngytyúkot is. A vendégek számára a legkülönlegesebb megoldásnak a dresszingként tálalt mangalicaszalonna-hab bizonyult. A pálinka, mint jellegzetes magyar ital, a menüsorba nem került föl, de már a reptéren várta a vendégeket: automatából kóstolhatták 2cl-enként. Az étkezések helyszínei többnyire nem éttermek voltak, hanem például múzeumok, és ez nagyban befolyásolta a fogások kiválasztását, a főzés, a tálalás menetét is (Győri – Bakos – Gál 2012).

---

¹⁴ <https://telex.hu/gasztro/2023/01/23/bocuse-dor-szakacsverseny-2023-as-lyoni-dontodalnoki-bence-szell-tamas> (Letöltés: 2023. 01 .10.)

A food heritage és a kulturális örökség megőrzésének intézményes keretei Magyarországon

2012 óta kormányzati kezdeményezésre a Hungarikumok Gyűjteménye és a Nemzeti Értéktár a Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékkel párhuzamosan épül (Paládi-Kovács 2015; Bali 2020), de a hungarikumok nem kerülnek automatikusan a Jegyzékbe. „[...] párhuzamos örökségrezsimiek intézményesítik a folyamatot. Mindezek közül legnagyobb apparátussal és a legszélesebb bázissal a hungarikum mozgalom rendelkezik.” (Bali 2020: 75) Az egyre bővülő Nemzeti Értéktár a helyi kezdeményezésből, a települési értéktárakból kiindulva listázza a természeti, kulturális, agrár- és élelmiszergazdaság, turizmus és vendéglátás témaköréhez kötődő javaslatokat az UNESCO szabályozástól eltérő kritériumok mentén. A felterjesztések piramis-szerűen épülnek egymásra: a lokális szinttől a megyei és országos listákig. A Nemzeti Értéktár a Hungarikum Bizottság által kiemelkedő értékű nyilvánított értékek gyűjteménye. Ezen tételek közül kerülnek „a magyarságra jellemző tulajdonságaival, egyediségével, különlegességével és minőségével a magyarság csúcsteljesítményei”,¹⁵ a hungarikumnak minősített elemek a Hungarikumok Gyűjteményébe, amelyek többsége a hazai mezőgazdaság és élelmiszeripar népszerű terméke. A Hungarikum Bizottság Agrár- és Élelmiszergazdaság Szakbizottsága foglalkozik a védelem alá vont, a magyarságot jelképező áruk körével, amelyek mezőgazdasági termékeket, szeszes italokat és feldolgozott élelmiszereket foglalnak magukban, tükrözve az ország regionális sokféleségét, az örökség lokalitását hangsúlyozva. A hagyományos paraszti táplálkozás egy-egy eleme, mely legtöbbször nem is az ünnepi, hanem a hétköznapi étrend része volt, ebben az örökség-listában egy térség, egy nemzet jelképévé válik napjainkban. A termékeket védjegyekkel, jogi eszközökkel is ellátják, így kerülnek a hazai és nemzetközi kereskedelembé.¹⁶

Hungarikumok Gyűjteménye (2022)

Agrár- és élelmiszergazdaság kategória:

Pálinka, Törkölypálinka, Csabai kolbász és Csabai vastagkolbász, Magyarországi Tokaji borvidéken előállított Tokaji aszú, Hízott libából előállított

¹⁵ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1200030.TV> A magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény. (Letöltés: 2023. 01. 10.)

¹⁶ A kulturális örökségképzés folyamatában az állam, a nemzeti és lokális politika szerepéről lásd: Bendix – Eggert – Peselmann 2012. Az eccseri lakodalmas mint örökségelem kapcsán elemzi a kérdést Eitler 2019.

termékek, Gyulai kolbász és Gyulai páros kolbász, Szikvíz, Kalocsai fűszerpaprika-őrlemény, Pick téliszalámi, Magyar akác, Magyar akácméz, Herz Classic téliszalámi, Makói hagyma, Szegedi fűszerpaprika-őrlemény, Magyar szürke szarvasmarha, Unicum keserűlikőr, Debreceni páros kolbász, Fröccs, Alföldi kamillavirágzat, Kürtöskalács, Piros Arany és Erős Pista, Törley pezsgő, Egri Bikavér, Szentesi paprika

Turizmus és vendéglátás kategória:

Karcagi birkapörkölt, Gundel örökség – Gundel Károly gasztronómiai és vendéglátóipari öröksége és a Gundel Étterem, Bajai halászlé, Tiszai halászlé, Magyar gulyásleves, Dobostorta.

A food heritage körébe tartozó örökségelemek az UNESCO világörökségi listájára viszonylag későn, 2010-től, a szellemi kulturális örökség részeként kerültek fel. Lényeges, hogy a szabályok értelmében produktum, étel itt nem jelölhető, csakis a hozzá kapcsolódó szokások, tudás, hagyományok, a termelés, feldolgozás és a fogyasztás gyakorlata sorolható be ebbe a gyűjteménybe.

Példák az UNESCO Reprezentatív Listán szereplő food heritage elemekből:

- 2010. Francia ünnepi étkezés, Franciaország
- 2010. Mexikói hagyományos konyha – Mochacán minta, Mexikó
- 2010. Észak-horvát mézeskalácsosság, Horvátország
- 2010. Mediterrán étrend, Spanyolország, Görögország, Olaszország, Marokkó
- 2013. Mediterrán étrend, Ciprus, Horvátország, Spanyolország, Görögország, Olaszország, Marokkó, Portugália
- 2013. Washoku hagyományos étkezési kultúrája az újévi ünnepekkel kapcsolatban, Japán
- 2015. Arab kávé, mint a nagylelkűség egyik szimbóluma, Egyesült Arab Emírségek, Szaud-Arábia, Omán, Katar
- 2015. Hagyományos kimchi készítés, Dél-Korea
- 2015. Cseresznyefesztivál Sefrouban, Marokkó

Az UNESCO Reprezentatív Listán szereplő food heritage elemeket közelebbről megvizsgálva látható, hogy mennyire sokszínűek, egymással kevésbé összevethetőek a felterjesztett, a világ számára egy-egy ország táplálkozáskultúráját szimbolizáló értékek. A kultúra állandó változásából, mozgásfolyamatából kiragadott elemek szinte kimerevített képként állnak előttünk. Adott esetben egy teljesen

hétköznapi étel, vagy a mindennapi gyakorlatból presztízssokokból már kiszorulóban lévő fogás, szokáselem kerül a középpontba. Vannak az UNESCO listán olyan tételek, amelyeket szakértők készítettek elő, ebben az esetben a táplálkozás kulcspontjára, az étkezésre fókuszáltak; vannak azonban olyanok is, amelyeket chéfek támogattak, és ők az ételt és annak a készítmódját emelték ki; előfordul, hogy a területiség a jelölés központi szervezőelve, míg máskor, például a horvát mézeskalács esetében, a kézműveséggel való kapcsolat jelentőségével indokolták a felterjesztést.

A hazai kulturális értékek és örökségelemek gondozásával 2006-tól az UNESCO alá tartozó Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága foglalkozik. Ők gyűjtik és gondozzák a felterjesztéseket, az élő hagyományokra épülő megőrzést és a következő generációk felé az átadás *jó gyakorlatait*.

Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzék food heritage elemei (2021)

2009. A kunsági birkapörkölt karcagi hagyománya

2012. A molnárkalács borsodnádasi hagyománya

2013. A szilvalekvár főzés szatmár-beregi hagyománya

2021. A bajai halászléfőzés élő hagyománya

A Szellemi Kulturális Örökség (SZKÖ) Nemzeti Jegyzék hazai listáján szereplő, a táplálkozáskultúrához kötődő tételek alapvetően a területiség elvét képviselik. Így például az egyik legújabb örökségelem, a bajai halászlé¹⁷ jelölésében, és 2021-ben a listára felkerülése során fontos szempont volt, hogy olyan, ma is élő gyakorlatot reprezentál, amelyhez az első hazai gasztró-fesztivál is kötődik. Az SZKÖ felé benyújtott pályázati anyag alapján ez a történet jó példája a fentebb vázolt örökségesítési folyamatnak.

A Bajai Halászléfőző Bajnokok Egyesülete, a Bajai Halászléfőző Lovagrend és Baja Város Önkormányzata által a Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzék felé benyújtott *A bajai halászléfőzés élő hagyománya* című pályamunka a Baja és környékéhez kötődő, igen népszerű fogásnak, a halászlének a készítését és a kapcsolódó társas, közösségi hagyományokat összegzi.¹⁸ (A bajai halászlé 2015-ben felkerült a Hungarikumok listájára. Ez a jelölés megalapozta az újabb pályázatot is.)

¹⁷ A bajai halászlé és a hazai halfogyasztás témaköréhez lásd például: Pusztai – Neill 2007; Solymos 1964, 1965, 1970; Szilágyi 1997a, 1997b, 2006, 2019.

¹⁸ http://szellemikulturalisorokseg.hu/index0.php?name=0_bajai_halaszlefozes (Letöltés: 2023. 01. 10.)

„Üdvözöljük a halászlé fővárosában”, ez a felirat fogadja a városkapuban az ide érkezőket.¹⁹ A szlogen jelképesen szimbolizálja azt a társadalmi bázist, a kis családi köröktől a civil szervezetekig, akik számára a halászlé készítése és fogyasztása nagy jelentőséggel bír mind az ünnepnapokon, mind a hétköznapiakban. A mai közgondolkodásban a város neve szorosan összekapcsolódik a halászlével. A lokális közösség számára ez az étel az ő specialitásuk, míg az ország más részéről nézve ugyanaz a fogás egy régiót, az országon kívülről pedig akár egy nemzet konyháját is megjelenítheti (Brulotte – Di Giovine 2014; Carr – Sørensen – Rose 2018: 145–151).²⁰ A halászlé köré épített imázs számos vonatkozásban kulcselem a turizmus, a vendéglátás és a családi ünnepek szintjén is. Baja földrajzi fekvése révén kiemelkedő kereskedelmi, hajózási és halászati központ volt évszázadokon át az Alföld és a Dunántúl határán. Ennek a szerepnek a lenyomata lehet az oka, hogy a dunai halászlé főzésének metódusa – amely a Duna középső szakasza mentén széles körben közkedvelt ma – „bajai” jelzővel vált általánosan ismertté.

Az egyén és a lokális közösségek, valamint a kulturális örökségért felelős intézmények nem azonos módon értelmezik, definiálják a táplálkozáskultúra értékeire épülő megőrzés és tudásátadás tárgyát, módját és formáját.²¹ Az ételek és a hozzájuk kapcsolódó étkezési szokások az egyén szintjén a kisgyermekkorba visszanyúló személyes emlékek, amelyek a közös főzések és közös étkezések élményein, a családi receptek megörökítésén alapulnak. Ezek elsősorban az ünnepeken megült közös étkezések alkalmával kerülnek reflektorfénybe. A közösségek a múlttól, az összetartozásról, a lokalitásról szóló társadalmi diskurzus folyamatában a variációkban élő táplálkozáskultúra-elemekből választják ki, rekonstruálják, illetve konstruálják meg napjainkban közös örökségüket, többnyire egy-egy helyi fogás kiemelésével. Az alkalmat ehhez a közös, otthoni környezettől távolabb megszervezett, ünnepélyes vagy részben ünnepélyes főzések és étkezések jelentik. Adott esetben – az otthoni gyakorlattal ellentétben – a főzés folyamata e során hangsúlyosabbá válik, látványosabb, formailag kidolgozottabb, szervezettebb, mint maga az étkezés. Multikulturális környezetben pedig a közös étkezés kijelöli azt, hogy kik tartoznak össze, kik ülhetnek a közös asztalhoz, azaz az étel, valamint annak elkészítése és elfogyasztása egyrészt összeköthet, másrészt elválaszthat csoportokat egymástól.

---

¹⁹ A halászlé egyfajta lokális márka ez esetben. Bővebben lásd: Pusztai 2008.

²⁰ Időnként megválaszolandó kérdésként, sőt konfliktusok tárgyaként merülhet fel egy-egy étel vagy ételkészítési mód hitelessége, vagy az, hogy melyik település, nemzet az adott örökség(elem) valódi (eredeti) birtokosa (Wilhelm 2007).

²¹ A tárgyalóképes népművészet nemzeti örökségként való kezelésének eltérő stratégiáiról lásd: Cseh 2019.

1. kép: Bajai Halászléfőző Fesztivál (Fotó: <https://varosom.hu/blog/sajtokozelemeny/A-Gemencierdo-oleleseben-Baja-es-Szekszard.html> Letöltés: 2023. 01. 10.)

2. kép: Bajai halászlé (Fotó: <https://ng.24.hu/kultura/2016/07/07/bajai-vagy-szegedi-esetleg-fonyodi/> Letöltés: 2023. 01. 10.)

1996 óta Baján minden év júliusában Halászléfőző Népünnepélyt (2006 óta Halászléfőző Fesztivált) szerveznek, ahol családok, baráti társaságok többszáz – rekordként több mint 2000 – bográcsban főzik a halászlét bajai módon. A receptúra és a készítés menete, a tálalás megkülönböztető elem, regionális sajátosság. A bajai halászlé frissen készül, nyílt tűz fölött, bográcsban, alaplé és sűrítés nélkül, fűszere a só, a fűszerpaprika és a vöröshagyma; a levet pedig a haltól külön, gyufatészta-val²² tálalják.

A halászlé népszerűségét a halászóvizek közelében, a halásztanyákon az úri, polgári vendégeknek a halászok által kínált, nyílt tűz fölött, friss halból készített fogás alapozta meg. A táji változatokban (a dunai/bajai mellett népszerű a szegedi és a balatoni is) élő halászlé a halászsoktól került a polgári konyhákba és a vendéglátóhelyek asztalára a 18–19. század során. Ez lett a legnépszerűbb halétel országosan. Gyakran a halászbokrok vezetői vállalkozóként maguk indították el az első, halászlét kínáló vendéglátóhelyeket mind Szegeden, mind a tárgyalt Baján is. A bő lében főtt halhoz, annak napjainkra leggyakrabban készített változatához, a halászléhez a jellegzetes színt és ízvilágot adó őrlött fűszerpaprika használata – amely a 18. század első felétől hangsúlyosan a paraszti konyha fűszere volt – a receptek nyomán a 19. század közepétől adatolható, de feltételezhetjük, hogy ez már a korábbi gyakorlat írott lenyomata. A halászléhez az alaplé készítése és a halhússal való sűrítés eszköz- és időigényes konyhai művelet, feltételezhető, hogy a halásztanyákon ez, a szegedi metódusként ismert elkészítési mód kevéssé volt használt. A sűrítés nélküli hallé Baján és környékén őrződött meg máig. A halászlét gyúrt főtt tésztaival, esetenként burgonyával tették tartalmasabbá, laktatóvá ott, ahol kenyeret nem fogyasztottak hozzá. Ezt a főtt halhús levesen kívüli, vagy külön, önálló fogásként való tálalása is indokolta. A szegedi és bajai halászlé készítésében megfigyelhető különbség a táplálkozáskultúra regionális tagolódásának jó példája. A halászlé népszerűvé válása időben egybeesik a nemzeti jelképpé emelt gulyás/pörkölt/paprikás táplálkozáskultúra-történeti felemelkedésével, annál azonban korábbi gyökereket mutat.

A középkorhoz képest a halfogyasztás mennyiségében a 19. század második felétől figyelhető meg döntő, negatív irányú változás a folyószabályozások következményeképpen, mivel csökkent a friss halhoz való szabad hozzáférés lehetősége. A parasztok asztalára a friss hal ekkor már többnyire csak a halászsoktól került. A halételek specialistái maguk a halászok voltak, akik munkabérük részeként halat is kaptak, hogy otthonuktól távol biztosítsák a napi étkezéseket. Ezért kötőd-

---

²² A gyúrt, főtt tészta levesbetétként már a 18. századi vőfélykönyvekben szerepel, a húsleveset tálalták ily módon, innen került át később a leves, mint bevezetőfogás számos változatába, idővel eljutva a halászok által főzött halászlébe.

hetnek a halételek a férfiakhoz, erre utal a halászlé ételnév is. (A ma halászléként emlegetett fogást a halászok jobban szerették halpaprikásként emlegetni.) A halászok a halat sokféleképpen sütötték, főzték, levesként és rövid lével is. A középkori nagyszámú recept közül sok az ő gyakorlatukban őrződött meg napjainkig (Szilágyi 1997b: 81–103). A halfogyasztás történetének harmadik szakaszában, a 20. század során, jelentős visszaesés dokumentálható mind a hal mennyiségében – európai viszonylatban szinte elenyészően kevés az országos átlag fogyasztás –, mind a használt receptek körében. Ugyanakkor a halászlé a férfiak köznapi ételéből ünnepi fogássá emelkedett, és ma nagyobb presztízse van, mint a nemzeti jelképként emlegetett gulyás/pörkölt/paprikásnak. A vendéglátóhelyek mellett a családok asztalán is országosan kedvelt fogássá vált a halászlé, gyakran ez lett az egyetlen halétel. A december 24-i, böjtös étkezés részeként a halászlé szinte országosan „kötelező” elemmé vált, helyét, szerepét, jelentéstartamát azonban már nehezebben tudják a fogyasztók megfogalmazni, az a néprajzkutatókra marad. A 20. század második felében szabadidős tevékenységgé vált a szabadtéri, nyílt tűz fölötti főzés, a bográcszás – gyakran a férfi főzési alkalmak egyikeként – kedvelt időtöltés. Itt a gulyás, babgulyás mellett a halászlé is gyakran felbukkant kedvelt fogásként. A kora újkorig élő úri konyha gazdag kínálatát, a zöldséges, tejfölös, sokféle halból készült savanyú hallevések gyakorlatát már csak a horgászat tematikájú szaklapok és a kapcsolódó speciális, tematikus szakácskönyvek őrzik.

A bajai halászlé története illeszkedik az országos folyamatokba, annak egy regionális változata. A táplálkozáskultúrában betöltött szerepe, jelentősége azonban helyi sajátosságokat mutat. Erre többek között a néprajzkutató, Solymos Ede és Erdei Ferenc (Solymos 1964; 1965; 1970; Erdei 1981) is felhívta a figyelmet a dunai halászat és halételek történetének és recens készítési és fogyasztási gyakorlatának vizsgálata során. A halászléfőzés hagyománya, a férfiak által, szabadtűzön, bográcsban, friss halból készült hallé a helyi konyhán nemhogy veszített volna idővel a jelentőségéből, épp ellenkezőleg, számos ünnepi alkalom menüsorába beépült, a közösségi élet központi elemévé vált. Megőrizte helyét, szerepét az urbanizáció diktálta életformaváltás kihívásai között is, így például a lakótelepek közösségi terein is épültek tűzgyújtó helyek a bográcsban való halászléfőzéshez. A hal előkészítésének és főzésének külön tere van a háztartáson, a kerten belül; van, aki külön halas nyárikonyhát tart fenn. A közösségi életben jelentős halfőzésnek és fogyasztásnak helyi szabályrendje szerint a vendégeknek a főzés kezdetére illik érkezni, mert a főzési idő letelte után rögtön tálalnak is.

A SZKÖ felé benyújtott pályázati anyagból kitűnik, hogy a lokalitás hangsúlyozásában, megerősítésében az étel köré felépített, teremtett hagyományoknak

is jelentős szerepe van. Ennek kidolgozásában, a város életébe való szerves bekapcsolásában irányító-szervező szerepet vállal önkormányzat mellett a helyi civil szféra vezetőinek köre, a pályázatot is jegyző, 2012-ben alakult Bajai Halászléfőző Bajnokok Egyesülete és a 2017-ben létrejött a meghívásos alapon működő Bajai Halászléfőző Lovagrend is. A kiindulópont 1996-ban a jelképpé elemelt halászlé témájára felépített, a családi vonásokat hangsúlyozó, országosan is követendő példává vált fesztivál, az eredetvédeltséget élvező Halászléfőző Népünnepély volt. A népszerű rendezvény már az első évtől számos folyamatot indukált a hagyományok megőrzése és életre hívása tekintetében is. A halászlé főzéséhez elengedhetetlen, körtealakú bogrács számos családban gyakran használt eszköz Baján, amelyet neves mesterember készít ma is. Hasonlóan a jellegzetes gyufatésztahoz, amely ma már nem minden háztartásban készül frissen gyúrva, de egy helyi specialista kisebb gyárrá nőtt műhelyéből egész évben elérhető, kimondottan a bajai halászlé készítéséhez igazítva. A halászlé tálalásához igen mély tányérral használnak, külön kínálva a főtt halat. Egy fazekas ma erre a célra tervezett terméket készít a bajaiaknak. A bográcshoz való kóstolókanál is új eszköz, a versenyeken gyakran nyereménytárgyként is megjelenik, illetve a piros anyagból készült asztalkendő is gyakori kelléke a halászléhez megterített asztalnak.

A *bajai halászléfőzés élő hagyománya* ma legalább annyira családi, mint városi esemény, a bajaiak önképének, kollektív identitásának szerves részévé, szimbólumává vált. Nem csupán egy autentikusnak tartott étel és étkezési alkalom, élő gyakorlat, amely hagyományokat újít meg és hoz létre, hanem a halétel köré teremtett, a fesztiválizáció révén népszerűvé vált közösségi esemény. A készítmód felnöttek és gyermekek főzni tudásának része; ezáltal a helyi kötődésnek, a közösséghez való tartozásnak is a központi elemévé nőtte ki magát.²³

A hagyományőrzés gyakorlata Cserépfaluban

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Cserépfalu példája illusztrálja, hogy a hagyományteremtés és a hagyományőrzés folyamata hogyan viszonyulhat a hétköznapi és ünnepi étkezési szokásokhoz, azokból hogyan építkezhet és hozhat létre a közösség összetartozását erősítő új értékeket. Korábban részletesen vizsgáltam az alig 1000 fős, jórészt idősek lakta falu három generációja körében a táplálkozási szokások és

---

²³ A kulturális örökséglistán való rögzítésnek a közösségre és az ételre, étkezési szokásokra gyakorolt hosszú távú kihatását a későbbiekben még vizsgálni kell majd (vö. Csonka-Takács 2020: 68–70).

a konyhatechnika és -technológia változásait a 20. század második felében (Báti 2008; 2019). Ezen vizsgálat eredményeinek tükrében nagyon érdekes látni, hogy a 21. század elején a közösségi, reprezentációs alkalmakon, a fesztiválokon vagy a helyi értéktárban hogyan jelenítik meg a táplálkozáskultúrájukat, mely elemeket tartják ehhez elég egyedinek, fajsúlyosnak.²⁴

Bajához hasonlóan Cserépfaluban is egy fesztivál, a 2000-es évektől minden év augusztusában megrendezett falunapok rendezvénysorozata volt a kiindulópont a hagyományteremtés folyamatában. A programsor a bortúrával kezdődik, ez a fő esemény. A Cserépfalut övező több pincesor közül a legnagyobb adja a helyszínt a borkóstolókhöz. A *cserépiek* az egri borút részét képező szőlőkre, a pincékre, a díjakkal is elismert borászokra és boraikra a legbüszkébbek. A falu értéktárában is ezek a leghangsúlyosabb tételek, amely a Bükkalja tájegységi értéktárban is helyet kaptak. A falunapok gasztronómiai eseményei közé tartozik még a főzőverseny egy másik pincesor központjában, ahol nyílt tűzön, bográcsban készülnek az egyes csapatok által összeállított fogások egy-egy megadott témára, alapanyagra. A táplálkozáskultúra tekintetében tehát nem egy helyi specialitás a rendezvény központi eleme, hanem esetükben inkább a közös főzésre, a csapatmunkára helyezik a hangsúlyt. A főzőverseny eredményét többnyire meghívott, rangos séfek bírálata – független, külső szakértő legitimáló és hitelesítő véleménye – alapján hozzák meg a megmérettetés végén. A szervezők ebben az esetben például a rendszerváltás előtti május 1-jei szabadtéri bográcsosítások emlékét és a mai családi szabadidős főzések gyakorlatát kötötték össze, erre építették föl a programot.

2007-ben *Ínyenc klub* néven szerveződött egy 20 fős csoport, részben azokból, akik a falunapokon is együtt, vagy egymással versenyezve főztek. A tagság feltétele volt a cserépfalui származás és a széleskörű főzni tudás. A társaságnak ma 18 tagja van, az alapító 20 főből 10 ma is részt vesz a havi rendszerességgel megrendezett programokon. A legfiatalabb tag is már közel 50 éves, a többség elmúlt 60 éves.²⁵ Az alapítók célja az volt, hogy az általuk hagyományosnak tartott *cserépi* ételeket és ételkészítési eljárásokat közös főzési alkalmakon elevenítsék föl a kollektív emlékezetből.

Nem annyira a kívülről jövő hatások, mint például a polgármesteri hivatalokat megszólító értéktárak felállítása, és nem is közvetlenül a fesztivál, a falu-

²⁴ Bár a közösséghez igen közel állok, a monográfia anyagát nagyon sokan ismerik, és például az értéktár összeállításakor fel is használták, de néprajzkutatóként tevélegesen nem folytam bele a lentebb ismertetett eseményekbe.

²⁵ Az *Ínyenc klubban* részt vevő párok körében még az endogámia is tetten érhető, amely a 20. század első feléig a faluban a párvalasztáskor igen fontos szempont volt. Ez is egyfajta indikátora ezen a körül belül a helyi összetartozás erejének.

nap volt a kiindulópont a csoport megszervezéséhez. Az *Ínyenc klubot*, vagy ahogy időnként hivatkoznak rá, a gasztró-klubot sokkal inkább saját belső készletük hívta létre a táplálkozáskultúra megőrzésére és átadására.²⁶ A középpontban nem csupán az egyes fogások receptúrájának a megőrzése, hanem maga a főzés és annak gyakorlati tudása áll. A jelenség nem egyedi, és jól példázta, hogy milyen lehetőségek rejlenek egy ilyen közösségben, ugyanakkor láthatjuk azt is, hogy meddig terjed a hagyományok élő gyakorlata, mely korosztály tud és akar ebbe a munkába bekapcsolódni. Az *Ínyenc klub* esetében a kortárscsoport és a baráti, rokoni szálak jelölik ki a hagyományörzésben aktívan szerepet vállalók körének határait. Az ő gyermekeik korosztálya számára az ételek által szimbolizált összetartozás tudata jelenleg még nem bír szervezőerővel, közülük még nem lépett be a klubba senki. A jelenleg aktív klubtagok közül többen 2010 körül a saját udvarukban kemencét építettek a szabadidős főzésekhez – egyben kifelé státusszimbólumként is –, illetve a takaréktűzhelyeket is újra használatba vették.²⁷ Idős szüleiktől még módjuk volt visszatanulni a kemencék felfűtését, van, aki a kenyérsütést is elsajátította.

Az *Ínyenc klubban* a főzéshez négyfős csapatokat sorsolnak össze, nőket, férfiakat vegyesen. (E mögött bizonyára ott állnak előzetes példaként a mostanában népszerű televíziós gasztronómiai műsorok.) „*Itt a férfiak is mosogatnak.*” – mondják szinte magyarázkodva, mert vállalt szerepeik, a munkamegosztás, a főzés egészének menete kissé eltér az otthoni, hétköznapi gyakorlattól. A találkozók, a főzés és az étkezések helyszíne a művelődési ház közösségi tere. A havonta megrendezésre kerülő rendezvényeken a háromfogásos menüt egy-egy központi elemként megjelölt szezonális, helyi alapanyagból kell, hogy kiállítsák, tálalják a teljes csoportnak. Mindezt egy zárt Facebook csoportban fotókkal, videókkal és könyv formátumú naplóval is dokumentálják, a nyilvánosság kizárásával, saját maguk számára. A főzéshez az alapanyagot, a húst a közösen levágott disznó adja. A disznótör is hagyományos eljárás szerint zajlik, de nyilvános térben; ezen alkalmakon a családi munkamegosztás férfi és női szerepeit is megőrizték. A csoport többször sikeresen indult a környéken főzőversenyeken is, így például hurkatöltő versenyen Tardon.

2015-ben Cserépfaluban forgatták az *Ízörzők*, a Duna Tv 2007 óta az ország többszáz települését bejáró sorozatának egyik epizódját.²⁸ A műsor készítői, Róka Ildikó szerkesztő és Móczár István rendező-operatőr a polgármesteri hivatallal

²⁶ A társadalmi önszerveződésnek a kulturális örökségek megőrzésében játszott szerepéről lásd: Csonka-Takács 2020: 64–68.

²⁷ A konyhatechnika az 1960-as évektől változott meg gyökeresen, ezek a tüzelőberendezések onnantól kikoptak a használatból. Lásd bővebben: Báti 2013; 2016; 2019.

²⁸ <https://mediaklikk.hu/musor/izorzok/> (Letöltés: 2023. 01. 10.)_Recepteket lásd: <https://www.izorzok.hu/kategoria/helyszin/cserepfalu/> (Letöltés: 2023. 01.10.)

vették föl a kapcsolatot, és velük együttműködve nem csupán a helyi, régies fogásokat, de magát a települést, az épített és természeti értékeket is igyekeztek bemutatni. Az adás a múltra fókuszált, de mégis a „*jelennek és a jövőnek szól*”, ilyen értelemben eszköze lett a cserépfalui identitásépítés és az örökségképzés folyamatának.²⁹ Korábban nem tartották megörökítésre méltónak a hétköznapi, otthoni főzést (igaz ez egyben a lakodalmi konyhákra is), a konyha működésének gyakorlatát, az előkészítést, a fogások megvalósítását, nem is beszélve a mosogatósról. A családi fotóalbumokban, házi videókban is elsősorban csak az étkezések, abból is csak az ünnepi étkezések szerepeltek. A néprajzkutató ezirányú érdeklődését, amely a konyhai tevékenységek minden részletére kiterjedt, kételkedve fogadták, gyakran visszautasították a háziasszonyok. Éppen ezért tűnik jelentős változásnak, hogy a főzés ekkora figyelmet kap ma, és műsorok középpontjába kerül egyfajta figyelemre méltó egzotikumként (Pusztai 2008: 113). A szerkesztők célja az *Ízörzők* sorozatban az, hogy egy-egy település maga válasszon ki olyan ételleket a helyi kínálatból, amelyeket jellegzetesnek tartanak. A műsorban bemutatott ételek: *laposbossó*³⁰ (lednek, *Lathyrus*) azaz laposborsó leves füstölt csülökkel, *sendergetett pucut*³¹ sült kolbásszal, marhapörkölt túrós derelyével, erdei gombás nyúlragu spenótos sztrapacskával (Bódi 1982), „rapsic álma” név alatt a szarvasragut *zsámiskával*,³² és fonott diós kalács. A *laposbossó*, a *pucut*, a *zsámiska* a cserépfalui táplálkozáskultúra ételválasztékának azon körébe tartozik, amelyet elsősorban már csak a legidősebbek ismernek, kedvelnek. A fiatalabbak ételválasztékában ritkábban szerepelnek ezek az ételek, leginkább akkor, amikor ételajándékként kapják a szülőktől, nagyszülőktől. A műsorban is ebből a korosztályból kerültek ki azok, akik bemutatták a főzés menetét. A felvételen szereplő asszonyok hiteles források a közösség szemében, mert ugyan nem tanult szakácsok, de korábban például lakodalmi konyhákban is ők főztek, továbbá közülük többen is az *Ínyenc klub* tagjainak szülei, akik tudásbázisként szolgáltak a csoport számára. A főzés során az *Ízörzők* műsorban rövid történetekkel is illusztrálták az egyes fogásokat változásait, ízes cserépfalui tájszólásban. Elmesélték például a *zsámiska* készítésének, tálalásának három változatát gyermekkoruktól máig.

²⁹ A média és a táplálkozás kapcsolatáról, az ételekről, mint kommunikációs csatornáról lásd: Cramer – Greene – Walters 2011.

³⁰ Bővebben lásd a cserépfalui levesek körét: Báti 2008: 112–119.

³¹ Núdli krumplis tésztából, de nem pirított morzsával, lekvárral ízesítik, hanem sült kolbásszal vagy sült hagymával, szalonnával. Lásd még: Báti 2008: 121.

³² Tájilag jellegzetes burgonyakása. Gömöri elnevezése krumplibukta. A barkóknál kompérganca, kiszaggatva kompér bukta. Zsámiska néven ismert Tardonán és Sajóvelezden. További irodalommal lásd még: Báti 2008: 124.

A főzés helyszíne a sorozat koncepciója szerint többnyire nem egy mai konyha: gyakran nem is konyhában, hanem adott esetben a faluház színjében felállított takaréktűzhelyen főztek, illetve a helytörténeti gyűjtemény néprajzi anyagához

3. kép: Sendergetett pucu (Fotó: <https://www.izorok.hu/pucu-sult-kolbasszal/> Letöltés: 2023. 01. 10.)

tartozó kemencében készült a kalács. E tekintetben a filmfelvételhez felállított jelképes konyha hasonlít a színpadra állított hagyományörző csoportok díszleteihez. Míg a filmfelvételen szereplő asszonyok otthoni konyhái egy, a hagyományos paraszti és a mai modern közötti tárgygenerációt képviselnek,³³ addig a filmben használt edények, eszközök köre az 1960-as évek előtti időket idézi: műanyag helyett zománcos és cseréptálak, a szilikon ecset helyett tollkenőt hasz-

náltak, a sztrapacsát deszkáról szaggatták a vízbe. A tálalás is régies így például a *pucu* esetében az ételről mesélve felidéztek, hogy gyermekkorukban ezt a fogást még egy tálból ették, éppen ezért itt is így kínálták.

4. kép: Ízörzők forgatásán (Fotó: <https://www.facebook.com/cserepfalu/posts/10153422838258232/> Letöltés: 2023. 01. 10.)

³³ A hagyomány egyes elemeinek esztétikai szerepéről lásd: Vajda 2016: 45–46.

Az *Ínyenc klub* az elmúlt években sok-sok dél-borsodi fogást elkészített, sokat tanultak egymástól. Otthonosan mozognak mind a régi, mind a modern konyhákban. Mindenki a saját családjából hozott főzni tudás legjavát igyekezett közzétenni. A legfőbb cél a helyi ízek megőrzése, de emellett azonban nyitottak a hazai tájak és a nemzetközi konyha felé is. Így például a helyi alapanyagokból készült *puču*, núdli tésztaájából nem csak *krumplilángos* készülhet, hanem kacsacomb mellé lilakáposztával töltött, kakukkfűves dióval meghintett gombóc is, köretként.³⁴ Ezek az újítások adták az ötletet, hogy a cserépfalui *Ínyenc klub* meghívja a 2011 óta az M1 és a Duna Tv csatornáin futó *Gasztroangyal* műsorát 2019-ben, hogy szélesebb körben is megmutathassák tudásukat.³⁵ A korábbi médiamegjelenéssel ellentétben ebben az adásban elsősorban nem Cserépfalu hagyományaira, természeti és kulturális örökségére irányult a figyelem, azok inkább csak a háttérként szolgáltak csupán – így a híres faragott katonákkal díszített pincék is – az *Ínyenc klub* tagjainak bemutatkozása mellett. Nagyon izgalmas és színes kép rajzolódott ki: a csoport által képviselt értékek, azaz a családjukból hozott ízek és szokások szépen belesimultak a mai, modern gasztronómia irányzataiba. A *laposbossó leves* jól megfért a tökmagos *Őrség zöldaranya* országtortával egy menüsorban. Ezek a televíziós műsorok, amelyek az internet révén sokakhoz eljutottak, nagy büszkeséggel töltötték el sokakat Cserépfaluban. A projektekben részt vevők önmagukat és a közösséget is újra-definiálták a média segítségével. A hagyományok, a mai legidősebb generációk tudása és a fiatalabbak erős csapatmunkája és szellemisége révén az összetartozást és egyben az egységiséget, a különlegességet érezhették meg a műsor készítése és bemutatása során.

Ezek a példák a nemzeti és a helyi szinteken a food heritage kezelésének, megőrzésének és átadásának egy-egy lehetséges módját mutatják. A táplálkozáshoz kötődően azonban még számtalan kérdést lehet és kell majd vizsgálnunk, így például a múzeumok helyét, szerepét a folyamatokban, vagy például a magyar és a nemzetiségek konyhájának egymásra hatását, vagy a nyomtatott és online szakácskönyvek publikációs gyakorlatát. A most részletesebben tárgyalt Baja és Cserépfalu esetében a lokalitáson túlmutatóan igyekeznek a helyiek bemutatni azokat értékeket, amelyekre a legbüszkébbek, de a nyilvánosság kezelése eltérő. Egy nagyváros a hírnevét, arculatát adó „bajai halászléfőzés” hagyományára felépített egy fesztivált, amelyet a helyi gazdaság és turizmus révén naggyá, országos, példaértékű eseménnyé tettek. Ez a fesztivál szolgált alapul ahhoz, hogy a Nem-

³⁴ <http://gasztroangyal.hu/receptek/kacsacomb-kaposztas-gomboccal/> (Letöltés: 2023. 01. 10.)

³⁵ Gasztroangyal | Magyarország finom. – Magyarország finom. <https://gasztroangyal.hu> (Letöltés: 2023. 01. 10.); Gasztroangyal 20. rész – Cserépfalu (2019) – YouTube. (Letöltés: 2023. 01. 10.)

zeti Értéktárba és a Hungarikumok Gyűjteményébe is bekerült a bajai halászlé a táplálkozáskultúra sikeres örökségesítési gyakorlatának szép példajaként. A listára vétel hitelesítette a bajai halászléfőzés gyakorlatát, azonban ebben a formájában egyfajta kimerevített, kanonizált képet ad a szokásról, amellet, hogy egyben jogi védelmet is jelent. A mögötte álló közösségen, a fesztivált élető bajaiakon múlik majd, hogy a jövőben mennyiben tudják ezt ebben a formában – a főtéren zajló események és az otthoni halászléfőzések párhuzamát – az identitásuk szerves részeként megtartani. A borsodi kislalu, Cserépfalu nem állt be a fesztivalizáció rendjébe – nem egy étel, nem egy alapanyag került a rendezvények középpontjába. Itt nincs egy intézményesített gyakorlat, ehelyett inkább a helyi táplálkozáskultúra múltját és jelenét állították a saját közösségük megtartóerejének szolgálatába egy, a lokális közösség tevékeny, de létszámát tekintve szűk körre építve (Bendix 1989). Esetükben, Bajával ellentétben, nem beszélhetünk tudatos örökségesítésről, nem építettek önálló arculatot, nincs mögöttes marketing, amely egy eladható, márkázható termék révén megjelenítheti a falut a külvilág felé. A nyilvánosság, a média rövid időre engedett csak bepillantást a hagyományőrzésnek az *Ínyenc klub* által képviselt *cserépi* gyakorlatba, de annak menetét érdemben nem befolyásolta, kereteit nem bővítette. A televíziós műsor megerősítette ugyanakkor őket törekvésük helyes irányáról, és hozzájárult Cserépfalu turisztikai népszerűsítéséhez. De az, hogy lesz-e folytatása például a főzőklubnak a következő években, csak a helyi fiatalabb generáció lehetőségein és hagyományőrző, hagyományteremtő törekvésein fog múlni. Jelenleg a turizmus, bár fontos bevételi forrás számukra is, s szívesen látják a vendégeket a pincesorokon, az ő esetükben mégsem vált központi, meghatározó motívummá a hagyományőrzés és az örökségesítés folyamatában.

IRODALOM

BALI János

- 2020 A néprajztudomány szerepe az értékek és az örökség újra fogalmazásában, a hungarikumok példáján. In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. 71–85. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.

BÁTI Anikó

- 2008 *Régi és új elemek a Cserépfalui konyhán*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

- 2013 The Return of the Wood-fired Baking Oven in Hungary. In: Lysaght, Patricia (ed.): *The Return of Traditional Food*. (Lund Studies in Arts and Cultural Sciences, 1.) 118–127. Lund: Lund University.
- 2016 Kemence, mikró, kemence. Tárgyegyüttesek változásai a konyhában. In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. 619–634. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület.
- 2019 *Ételek, ízek, emlékek. Régi és új elemek a cserépfalui konyhán*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- BENDIX, Regina
 1989 Tourism and Cultural Displays: Inventing Traditions for Whom? *The Journal of American Folklore*, Vol. 102. No. 404. 131–146.
<https://doi.org/10.2307/540676>
- BENDIX, Regina F. – EGGERT, Aditya – PESELMANN, Arnika (eds.)
 2012 *Heritage Regimes and the State*. (Göttingen Studies in Cultural Property, 6.) Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lídia
 2019 Örökség, globalizáció és lokálitás. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 9–24.
- BŐDI Erzsébet
 1982 Szrapacska. Egy felvidéki étel néprajzi vizsgálata. *Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 20. sz. 73–80.
- BRULOTTE, Ronda L. – DI GIOVINE, Michael A. (eds.)
 2014 *Edible Identities. Food as Cultural Heritage*. Burlington: Routledge.
- CARR, Gilly – SØRENSEN, Marie Louis Stig – ROSE, Dacia Viejo
 2018 Food as Heritage. In: Lightfoot, Emma – Liu, Xinyi – Fuller, Dorian Q. (eds.): *Far from the Hearth. Essays in Honour of Martin K. Jones*. 145–151. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
<https://doi.org/10.17863/CAM.38305>
- CRAMER, Janet M. – GREENE, Carnita P. – WALTERS, Lynn M. (eds.)
 2011 *Food as Communication/ Communication as Food*. New York: Peter Lang.
- CSEH Fruzsina
 2019 Lokális tárgyalás mint nemzeti örökség. Az örökségképzés stratégiai a höveji varrott csipke és a szegedi papucs példáján. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 27–49.
- CSONKA-TAKÁCS Eszter
 2020 A néprajztudomány szerepe a szellemi kulturális örökség rendszerében. In: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés*

és tervezés. *A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 59–70. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.

CSURGÓ Bernadett

2013 *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék.* Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

2014 A vidék nosztalgija. Kulturális örökség, turizmus és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *Socio.hu*, 4. évf. 2. sz. 1–20. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/434> (Letöltés: 2023. 01. 10.)

CSURGÓ Bernadett – SZATMÁRI Anita

2014 Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás: A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon. *Metszetek. Társadalomtudományi Folyóirat*, 3. évf. 3. sz. 33–51.

EITLER Ágnes

2019 Egy örökségelem története és kontextualizációs lehetőségei. Az ecsери lakodalmas. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 51–80.

ERDEI Ferenc

1981 *Néprajzi ínyesmesterség.* Budapest: Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat.

ERDŐSI Péter – SONKOLY Gábor

2004 *A kulturális örökség.* Budapest: L'Harmattan.

FEJŐS Zoltán

1998 *A turizmus, mint kulturális rendszer.* Budapest: Néprajzi Múzeum.

2003 A népi kultúra mint örökség. In: Fejős Zoltán: *Tárgyfordítások.* 175–197. Budapest: Gondolat Kiadó.

FÜLEMILE Ágnes

1991 Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon Az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, 102. évf. 1–2. sz. 50–78.

2018 Népművészeti örökség és hagyományörzés Magyarországon. In: Götz Eszter (szerk.): *Kéz/Mű/Remek Nemzeti Szalon 2018.* 45–61. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.

2020 Social Change, Dress and Identity Observations on the Disintegration of Peasant Culture as Exemplified by Rural Women's Clothing in Hungary from the First World War to the End of the Kádár Era Socialism. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 65. No. 1. 107–186. <https://doi.org/10.1556/022.2020.00007>

GYŐRI Enikő – BAKOS Piroska – GÁL Helga

2012 *Ezt főztük ki Európának*. Budapest: Heti Válasz Kiadó.

HARTOG, Francois

2000 Örökség és történelem. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 3–25.

HÍR

2003 *Hagyományok, Ízek, Régiók. Magyarország hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeinek gyűjteménye*. [szerk.: Farnadi Éva] Budapest: FVM-AMC.

HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)

1987 *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András

2018 Örökség, etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. (Kriza Könyvek 40.) 7–28. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

JUHÁSZ Katalin

2019 Gasztronómiai hagyomány és örökségesítés – közösségépítő farsangi fánk- és hájastészta-lakomák a Pest megyei Csömörön. *folkMAGazin*, XXVI. évf. 1. sz. 43–45.

KISBÁN Eszter

1989 *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

2004a Szakácskönyvek és nyelvhasználat Pest-Budán a XIX. század első felében. In: Borsos Balázs et al. (szerk.): *Fehéren, feketén Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, I. 311–326. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2004b Vendéglői étkezések Magyarországon az 1780-as évektől a reformkorig. In: Bárth Dániel – Laczkó János (szerk.): *Halmok és havasok*. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárth János tiszteletére. 33–43. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

2006 Borsodi madárka, szatmári cinke. Jelképes „magyar”, regionális és kistérségi ételek a régiségben és a jelenkorban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XL. évf. 631–635.

2013 Continuity and Change: The Choice of Food for Gastro-Festivals around the Turn of the Millennium. In: Lysaght, Patricia (ed.): *The Return of the Traditional Food*. (Lunds Studies in Arts and Cultural Sciences, 1.) 118–127. Lund: Lund University.

KNÉZY Judit

- 2009 Gasztronómiai rendezvények mai lehetőségei a faluturizmusban. In: Knézy Judit: *Számadások a múlttól és a jelenről*. 127–153. Kaposvár: Kaposvár Megyei jogú város Közgyűlése.

KÖSTLIN, Konrad

- 1998 Tourism, Ethnic Food and Symbolic Values. In: Lysaght, Patricia (ed.): *Food and the Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food*. 108–114. Cyprus: Intercollege Press.

LIESENFELD, Gertraud

- 2000 Élmenyértékezés. Megváltozott fogyasztói szokásokról. In: Kuti Klára – Rásky Béla (szerk.): *Azonosságok és különbségek. Mai néprajzi kutatások Ausztriában és Magyarországon*. 43–56. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

LOVAS KISS Antal

- 2011 *Társadalmi ünnepek közösségi funkciói az ezredfordulón*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

LYSAGHT, Patricia (ed.)

- 1998 *Food and the Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food*. Cyprus: Intercollege Press.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2015 Hungarikum és értékmentés a néprajzi felfogásban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. (Kriza Könyvek, 39.) 11–19. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

PANYOR Ágota – VÖRÖS Ágnes

- 2021 Földrajzi árujelzős termékek ismertsége és fogyasztási szokásai. *Gazdálkodás*, 65. évf. 1. sz. 51–63.

PUSZTAI Bertalan

- 2003 Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgei eset*. 9–21. Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék.

- 2008 Az egzotikum mint erőforrás. In: Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum. Tanulmányok*. 113–123. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

PUSZTAI Bertalan – NEILL, Martin (szerk.)

- 2007 *Turizmus, fesztiválok és helyi identitás. Halászléfézés Baján*. Edinburgh – Szeged: University of Edinburgh – SZTE Néprajzi és Antropológiai Tanszék.

SÁRI Zsolt

2006 A hagyományos konyha megjelenése gasztronómiai fesztiváljainkon. gasztronómiai fesztiválok a rendszerváltás utáni Magyarországon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 45. évf. 679–685.

SLACHTA Krisztina

2014 A „magyar vircsaft”: A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai. *Met-szetek*, 3. évf. 2. sz. 93–109.

SOLYMOS Ede

1964 Halászlé-e a halászlé? *Halászat*, 57. évf. 5. sz. 143.

1965 *Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1970 A halászlé. *Élet és Tudomány*, 25. évf. 2. sz. 75–76.

SONKOLY Gábor

2000 A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 45–66.

SZILÁGYI Miklós

1997a A halételek mint férfiételek. In: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. 117–132. Kalocsa: Viski Károly Múzeum.

1997b A „régii vizes világ” néhány étele mint múltszimbólum. In: Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. 81–103. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2006 Tradíciók és kötődések változó világa. *Honismeret*, XXXIV. évf. 5. sz. 60–64.

2019 *Halászó vizeken. Néprajzi tanulmányok és közlemények a népi halászat-ról*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

TÓTH Arnold

2005 Gulyáshúsból gulyásleves. Egy ételtípus történeti fejlődésének tanulságai a 19. században. In: Bági Anikó – Berkes Katalin – Elter András – Nobilis Júlia (szerk.): *Parasztélet, Kultúra, Adaptáció*. 65–76. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VAJDA András

2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. (Kriza Könyvek, 39.) 21–58. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

WILHELM Gábor (szerk.)

2007 *Hagyomány és eredetiség*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

ANIKÓ BÁTI

FOOD, TRADITIONS, HERITAGIZATION

Keywords: food heritage, safeguarding practices, local communities, festivals, tradition preservation

Food culture has always had a significant role in determining identity and community cohesion. Food is not only nourishment but also a cultural element connected to the material world and festive and everyday customs in many ways. Dining and individual meals also act as mediators, representing a kind of tool and channel of communication. In the process of social discourse about the past, inclusion, and locality, local communities select, reconstruct, and construct their shared food heritage. The study presents the Hungarian institutional framework for the management, preservation, and transmission of food-related traditions on a national and local level, as well as the practice of heritagization and tradition preservation, based on prominent local examples.

AZ ÖRÖKSÉG NARRATÍVÁJA. EGYÉNISÉGEK ÉS INTÉZMÉNYEK,
MOTIVÁCIÓS- ÉS HÁTRÁLTATÓ TÉNYEZŐK A NÉPI KULTÚRA
SZÍNPADRA ÁLLÍTÁSA MÖGÖTT

Bevezetés

Az örökségre¹ koncentrááló kutatási irányzatok – közelítsenek bár a történelemfilozófia felől, irányuljanak az örökségesítés társadalmi és politikai beágyazottságára, örökség-diskurzusokra, illetve az örökség-paradigmára épített intézményrendszerek működésére, vagy akár egyes csoportok gyakorlatai mögött meghúzódó kulturális logikát keressék – egyaránt egy speciális szemléletmód kialakulását és meglétét azonosítják a jelenség lényegi magjaként (Borbély – Ispán 2019).² Olyan tekintetet, amely saját múltjára, környezetére, a tapasztalati világra egy kifejezett szándékkal néz: bizonyos elemeket kiemel, hogy általuk a „megőrzés” igényének megfeleljen, és a jövőbe való átmenetet biztosítsa. Jellemzően a múltba tekint, de igazából a saját jelenének „dolgozik”, amikor a helyi életvilágot reflektált módon használja (Hartog 2000: 17–22).

Tanulmányomban a helyi örökségesítés *kulturális logikáját* vizsgálom (Borbély – Ispán 2019: 11). Munkám esettanulmány, mely egy erdélyi terepen, a nyárárdmenti Szentgericén végzett kutatómunka tanulságait foglalja össze.³ A példában elem-

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Eitler Ágnes: Az örökség narratívája: egyéniségek és intézmények, motivációs- és hátráltató tényezők a népi kultúra színpadra állítása mögött. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 403–444. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-09>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: eitler.agnes@abtk.hu

Kulcsszavak: színpadra vitt népi kultúra, sűrítő szimbólumok, kanonizálás, vidéki örökség, identitás.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos segédmunkatársa és az ELTE BTK Néprajzi Intézetének egyetemi tanársegédje. A tanulmány az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázatokról, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

³ A terepmunkára 2020 júliusában, illetve 2021 júliusában és augusztusában, valamint 2022 augusztusában több hét időtartamban került sor. A terepmunka körülményeit és lehetőségeit

zett örökségesítési folyamat középpontjában egy olyan jelenség-halmaz áll, amely az 1940-es évektől mint „népi kultúra” került a színpadra. A helyi (népi) kultúra egyes elemei akkor tudnak örökségként létezni, ha képesek *sűrítő szimbólum*ként működve, a lokalitással való érzelmi azonosulás kiváltására, és ezáltal a közösséghez tartozás alkalmi megélésének biztosítására (Cohen 2001: 108–110).⁴ E sűrítő szimbólumok az összetartozás érzését éppen azáltal teszik elérhetővé, hogy nem követelik meg az azonos értelmezést, és jelentésadást az azonosulók részéről, tehát az eltérő tapasztalati térben mozgó aktorok számára is befogadhatóvá teszik a lokalitás felmutatott jellegét (Lovas Kiss 2017b: 98; Pusztai 2008: 114).⁵ A helyi örökségesítő törekvések sűrítő szimbóluma – így esettanulmányom főszereplője – a szentgericei üveges tánc. A kiemelés folyamatának ismertetésekor bemutatom, hogy miként alakul ki a reflektáltság, mint szemlélet- és kezelésmód (milyen intézmények, kulcsszereplők lépnek fel alakítóként), valamint jellemzem az örökségként való szemlélés működését.

A népszolgálat eszmeiségétől a Gyöngyösbokrétáig – Szentgerice „színre lép”

Szentgerice a középső Nyárádmentén, jelenleg Backamadaras községhez (Backamadaras, Szentgerice és Nyárádbálintfalva) tartozó, a 2011-es népszámlálás adatsoraira hagyatkozva 745 lakossal bíró, csaknem teljesen magyar település

---

erőteljesen meghatározta a koronavírus járvány. Ez leginkább a sorra elhalasztott, illetve az aktuális szabályozásokat követendő, olykor kényszerűen lerövidített ott tartózkodásban, valamint a közösségi rendezvények elmaradásában, tehát a megfigyelhető, és téma szempontjából igencsak nagy jelentőséggel bíró cselekvésformák spektrumának beszűkülésében mutatkozott meg. A tanulmányban szereplő személyeket vezetéknevük, illetve keresztnévük említése helyett a (helyi) társadalomban betöltött funkciójukkal nevezem meg (pl. lelkész). Az interjúrészletek közlésénél a megszólalókat monogrammal jelölöm, zárójelben közlöm nemüket, illetve születésük évét.

⁴ Anthony P. Cohen a szubkultúra-kutatás területén dolgozta ki a közösségek létrejöttét mentális folyamatként bemutató koncepcióját. Modelljében a közösségeket a sűrítő szimbólumokkal való azonosulás tartja össze. Ezek gyakran a múlt, a tradíció kategóriájára utaló esszenciális elemek. A közösségi érzés, mely a sűrítő szimbólumok iránti elköteleződéssel jön létre, a közösségek egyéb, belső különbözőségeit, választóvonalait sikeresen fedi el. Ehhez még e kiválasztott szimbólumok egységes értelmezése sem szükséges az azonosulók részéről: sikere éppen abban áll, hogy az eltérő tapasztalatokkal, elvárásokkal rendelkező egyéneknek sem magához a szimbólum(ok)hoz, de még a közösség képzetéhez sem kell azonos jelentéseket és értelmezéseket kapcsolniuk.

⁵ A sűrítő szimbólum lényegét tekintve igen közel áll a Brachinger Tamás által használt *legkisebb közös többszörös* kifejezéshez, amellyel a szerző a helyi társadalom legszélesebb rétegeit egyesíteni tudó tevékenységeket jellemzi (Brachinger 2001).

(96%). A fennmaradó hányadot – az elenyésző román lakosság mellett – főként a gábor roma népesség teszi ki.⁶ A helyi társadalom vallási tekintetben a 17. század második felétől kezdve dominánsan két felekezet, az unitárius és a református között oszlik meg, nagyjából fele-fele arányban. A mezőgazdasági termelés jelenleg is hangsúlyos a településen: mezőgazdasági tevékenységet főfoglalkozásként, első gazdaságként végző családok mellett a mezőgazdaság által érintettek köre jóval tágabb, hiszen a kiegészítő tevékenységként végzett mezőgazdasági munka valamilyen formában csaknem minden családot érint. A mezőgazdasági főfoglalkozásúak csaknem mind az őstermelői kategóriába tartoznak, a vállalkozások száma elenyésző.⁷ A közeli nagyváros, a mintegy 20 km-re fekvő Marosvásárhely a napi ingázás révén felkínálja a városi munkavállalás lehetőségét, ugyanakkor a tömegközlekedési infrastruktúra hiányosságai miatt ennek a napi gépkocsihasznalet a feltétele.⁸

A népi kultúra színre vitelének legelső forrásai a „kis magyar világ” időszakából valók, illetve az emlékezetből elérhető első konkrét adatok is ezen periódusra vonatkoznak. A helyi kulturális élet, önszerveződés terepén a második bécsi döntést követően új lehetőségek nyíltak meg, hiszen a falu Észak-Erdély részeként 1940–1944 között magyar fennhatóság alá tartozott. Az impériumváltás nemcsak az önszerveződés esélyét, de a Magyarországról származó gazdasági- és kulturális minták, keretek exportját is jelentette. Az „anyaországban” 1931-óta működő Gyöngyösbokréta egyszerre integráló és expanzív hatására a visszacsatolt területeken a már működő falusi csoportok csatlakoztak a mozgalomhoz, illetve újak is szerveződtek. A regionális előzmények vonatkozásában érdemes utalni a székelyföldi szótteszmozgalom helyi szintű hatásaira is (Szócsné Gazda 2002; 2014).⁹ A székely szóttesz felújítását célzó törekvések a Nyárádméntét sem

⁶ A gábor roma népességgel a terepmunka folyamán nem léptem kapcsolatba. Döntésemet főként az indokolja, hogy a vizsgált jelenséghez – a helyi népi kultúra színpadra viteléhez, és a köré épülő szervezőtevékenységhez – a roma lakosság semmilyen szinten nem kapcsolódik.

⁷ Az Európai Unió egységes területalapú támogatási rendszerének községi nyilvántartásában 2022-ben 39 szentgericei magángazdaság szerepelt, közülük egy működik vállalkozás formájában. 33 gazdaság 0–20 ha közti területen termelt és mindössze öt gazdaság tevékenysége terjedt ki 20–40 hektárra. A 40–50 ha közti sávba mindössze egyetlen gazdaság esik (PP 2022).

⁸ A városból kiköltözők ugyan megjelennek a rurális térben, de arányuk nem jelentős. Döntésüket nagyrészt a kényszer motiválja: ők azok, akik a városi lakhatás költségeit nem bírják előteremteni, és mintegy kiszorulnak a városból.

⁹ A székely szóttesz felújítását célzó, értelmiségi kezdeményezésre elindult, helyi szinten a falusi értelmiség egyházi (papok, lelkészek, lelkészfeleségek) és világi (tanítók) képviselőinek irányításával működő tevékenységek köre ugyanis jóval összetettebb volt, mint csupán a hagyományosnak tartott viselet megőrzése, illetve a székely népviselet megkomponálása érdekében végzett erőfeszítések. Bár a székelyföldi szótteszmozgalom első időszaka (1925–1934) leginkább

hagyták érintetlenül. Szentgerice esetében a *székelyruhára* vonatkozó emlékek és tárgyi források (fényképek) a magyar hadsereg bevonulásához kapcsolódnak, illetve a közvetlenül a második bécsi döntést megelőző időszakra vonatkoznak.¹⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy a székelyruha készítésének hulláma nem sokkal a fent jelzett időpont előtt Szentgericét is elérte (1. kép).

1. kép: A fénykép a Felsőszékelyországi farsangi időszakának fonóját lezáró ünnepi alkalommal készült csoportkép, a legkorábbi ismert megörökítése a székelyruha felelevenítésének Szentgericén. A kétoldalról tartott piros-fehér-zöld zászló egyértelműen az 1940-et követő pár évre datálja a felvételt (Fotó: Sz. I. tulajdonában; nő, sz. 1949)

Míg az üveges tánc helyi narratívája az első színpadi csoport megszervezését a Gyöngyösbokréta mozgalomhoz való csatlakozáshoz köti, az 1940-es évek magyar nyelvű sajtóanyagából feltáruló előzménytörténet teljesen ismeretlen epizód a településen. A sajtószövegekből kirajzolódik, hogy a két világháború közti

---

a csíki székelységet aktivizálta, második virágzása (1941–1948) – éppen a visszacsatolást követően, a politikai impériumváltással összefüggésben – Háromszéken fejtett ki nagyobb hatást (Szócsné Gazda 2002).

¹⁰ A katonák népviseletben – vagy annak hiányában népies viseletben – való fogadása a bevonulásra szervezett ünnepeken gyakori volt nemcsak Észak-Erdélyben, hanem a többi visszacsatolt területen is. A bevonulás látványos külsőségei között megjelenő népviseletre és népies viseletre vonatkozóan plasztikus példákat nyújtanak a Vajdaságot illetően az 1941–1944 közti időszak *igaz történeteit* tartalmazó szövegkorpusz egyes darabjai: Papp 2015, 40–41, 73–77, 90.

időszak dalárdáját a református kántortanító és a lelkész kezdte el az 1941-es év folyamán színpadi csoporttá alakítani, mely először Erdélyen belül (Pósch 1941), majd a budapesti Fényes Cirkuszban¹¹ adta elő *Székely falu élete és szokásai: eredeti dalok, táncok, mókák és jelenetek 50 népi szereplővel* című műsorát (Székely falu élete 1941). A szentgericeiek fővárosi előadásukkal a Gyöngyösbokréta látóhatárán belülré kerültek, a fogadtatás, és értékelés azonban korántsem volt kedvező a Pauli-féle mozgalom részéről. A mozgalom hivatalos lapjában, a *Hagyomány Szavában* az eseményt követően napvilágot látott értékelés – a falu meg nem nevezése mellett – éles bírálatot fogalmazott meg a bemutatóval szemben. A kritika a „székely falu” „cirkuszi” körülmények közti megjelenítését, valamint kimondatlanul is a Bokréta Szövetségtől független szervezőtevékenységet, a mozgalom mellőzését kifogásolta.¹² Valószínűleg innen datálódik a szentgericei csoport és a Gyöngyösbokréta mozgalom kapcsolata. Az Országos Magyar Bokréta Szövetség második erdélyi körútjához 1943 januárjában már a szentgericeiek is csatlakoztak: tíz egyéb bokrétás csoport között léptek színpadra Kolozsváron, Szászrégenben, Marosvásárhelyen, és Székelyudvarhelyen elsősorban az Észak-Erdély területén állomásozó honvédek – kisebb részt a polgári lakosság – számára megrendezett műsorokon.¹³ A Gyöngyösbokrétás időszak kiemelkedő eseménye a szentgericei csoport 1943. augusztusi fővárosi utazása és fellépése a Szent István-napi Gyöngyösbokréta bemutatón. A gyöngyösbokrétás részvétel patronálása azonban már nem a helyi református egyházi elithez kötődött. Az integráló szerepet az unitárius lelkész vette át: az ő vezetése alatt csatlakozott a csoport a magyarországi mozgalomhoz, és működött – gyöngyösbokrétásként – közel egy éven keresztül. A lelkész, aki az unitárius egyház birtokán maga is gazdálkodott, kulturális- és gazdasági értelemben is igyekezett hatással lenni gyülekezetére, és tágabb értelemben véve a település népességére.

Az első világháború lezárulása után a kisebbségi helyzetbe került erdélyi – és más, a magyar államhatáron kívülre kerülő – területek magyarsága az egykori állam és intézményrendszereinek elvesztése miatt az (etnikai) közösség megszervezésére alkalmas modellek kialakításának szükségességével találta magát szemben. A sikeres önszerveződés kulcsának tartott tudatos közösségi cselekvés, mint *ideológia*

¹¹ 1945-től Fővárosi Nagycirkusz.

¹² PIM OSZMI TA.HGy.34., IX. [sz. n.:] Székelyek a cirkuszban... A Függetlenség bölcs cikke. *Hagyomány Szava*, 1941. II. évf. [sz.: ismeretlen], [o.sz.: ismeretlen], október [dátum: ismeretlen].

¹³ Országos Magyar Bokréta Szövetség második erdélyi útján (1943. január) résztvevő csoportok: Bácskertes [Kupuszina], Kalotaszentkirály, Bata, Galambok, Kecsetkisfalud, Polgár, Géderlak, Nagylóc, Szentgerice, Szany. A körút sajtóbéli reprezentációjáról a budapesti kiadású lapokban példaképp lásd: A bokrétások második... 1943; illetve erdélyi lapokban: Gaal 1943; Sz. G. 1943; A „Bokréta” mozgalomról... 1943; Gyöngyösbokrétások és honvédek... 1943.

és magatartási modell (Egry 2015: 48) – az erdélyi értelmiség fogalomhasználatát követve – népszolgálatként vonult be a magyar közgondolkodásba. Gondolatiságának középpontjában a nemzeti közösség szervezésében szerepet és áldozatot vállaló (középosztályi) értelmiségi alakja állt, aki személyes környezetében egyszerre lép fel vezetőként, és vállal tevékenységével egyfajta önkéntes szolgálatot (Oláh 2015: 73–74).¹⁴ A politikai államiság hiánya megnövelte a kulturális sajátosságokra való hivatkozás jelentőségét. A létrehozandó nemzeti közösség víziója az egységes kisebbségi társadalom ideáljára épült, melyben a politikai- és társadalmi érdekellentétek elhalványulnak, a közös nyelv, szokás és erkölcs a társadalmi szereplők számára közös nevezővé tud válni (Bárdi 2015: 14–20). A közös nemzeti lényeg meghatározásában döntő szerep jutott a parasztság kultúrájának, annak okán is, hogy a parasztság a kisebbségi társadalom legnépesebb társadalmi rétegét jelentette. A népi kultúra többletjelentéssel való felruházása együtt járt a parasztság, mint társadalmi osztály felemelésének gondolatával is: mindez „hivatássá” emelte az értelmiségnek a falvakban betöltött szolgálatát (Egry 2015: 58). Az egyházi előjáróknak és világi értelmiségnek a népszolgálat etikája szerint végzett kultúraszervező tevékenysége, illetve népi kultúrának tulajdonított szerep (miszerint az önmagán túlmutatva, a nemzeti közösség megszervezésében is jelentős) találkozik azokban a kezdeményezésekben, amikor a népi kultúra színpadra állítása mögött a pap, a lelkész, illetve a tanító alakja sejlik fel.¹⁵

Szentgerice esetében a színpadra vitel szintén a helyi egyházi értelmiség – a református lelkész és a református kántortanító – hatására indult el az 1940-es évek első felében. Tetőpontját ebben a periódusban a csoport az unitárius lelkész patro-

¹⁴ A gazdálkodást, technológiai fejlesztést illetően számos helyi szintű példa ismert, amely az egyház helyi képviselőinek aktivitását bizonyítja a két világháború közti erdélyi falusi társadalom szervezésében (Varga 1965: 314). A helyi papok, lelkészek felkarol(hat)ták a gazdasági szervezetek alakítását, működtetését (pl. az EMGE – Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület – körök) illetve új – főként mezőgazdasági – technológiákat, ismereteket népszerűsít(het)tek a lakosság körében (példáit lásd: Nagy 1996: 26–27). A papok profán tekintetben játszott lokális szintű vezető szerepéről további, 18–20. századi példákért lásd: Bárh 2021.

¹⁵ A szóttesmozgalom születésénél például az 1930-as években a helyi tanítók mellett ott találjuk hasonlóan pártfogó és irányító szerepben az egyházi előjárókat, helyi, vagy területileg illetékes egyházi szervezeteket pl. református nőszövetségeket (Szócsné Gazda 2014: 251, 255, 257) és a katolikus nőnevelés intézményeit (Szócsné Gazda 2002: 209; 2014: 257). Kiemelkedő egyéniségként áll előttünk a kecsеткиfaludi református lelkész, aki feleségével együtt helyi szinten elindította a szótteskészítés felújítását, ösztönözte az alkalmi viselethordást, valamint megszervezte a népi kultúra színpadi előadását. A kecsетки viseletként megőrződött uniformis jellegű székely ruhát valójában a lelkészházaspár tervezte meg, éppen a színpadi előadásokhoz (Pálfi 1981: 320–322, 327–328).

nálása alatt érte el a magyarországi Gyöngyösbokréta mozgalomhoz kapcsolódva. Ez utóbbi mozzanat – leginkább a magyarországi utazás – vált helyi szinten leginkább az eseményekben közvetlenül részt nem vevők számára is ismertté, és ez alakult a későbbi csoportszerveződések számára hivatkozási alappá. A Városi Színház előtt készített csoportkép különös figyelemmel kezelt darabja a jelenleg működő néptáncgyűttes fényképgyűjteményének, valamint egyéb példányai öröklődnek az érintett családok különböző generációi között (2. kép).

2. kép: A szentgericeiek csoportja az Országos Magyar Bokréta Szövetség Szent István-napi bemutatóján Budapesten, a Városi Színház előtt. 1943. augusztus (Fotó: a táncgyűttes – mai Gyöngyösbokréta – tulajdonában)

Annak ellenére, hogy a szentgericei üveges tánc ma megismerhető, domináns narratívája az „ősiségére”, az „ismeretlen múltba vesző” eredetre hivatkozik, az egyéni emlékezet történetei árnyalhatják ezt a képet. Egy kortárs (férfi, sz. 1928), visszaemlékezése azt a feltevést erősítheti meg, hogy az üveges, mint színpadi látványosság, egyéni kezdeményezés eredményeképp alakult ki a csoport repertoárjában. Azt, hogy a példa esetleg a Gyöngyösbokréta mozgalom más résztve-

vőitől származott volna, nem lehet bizonyítani.¹⁶ Egy lehetséges átadás-átvétel folyamata és annak időpontja nem rekonstruálható, viszont az említett forrásokból kirajzolódik, hogy a szentgericeiek két alkalommal is együtt szerepeltek olyan együttesekkel – az Országos Magyar Bokréta Szövetség második erdélyi körútja alkalmával a bátaikkal, a fővárosi Szent István-napi bemutatókor pedig a kocsolaiakkal – amelyek műsorában szerepelt valamilyen fajta üveges tánc előadása.¹⁷ Azzal együtt, hogy üveges tánc eredetének tisztázása nem célja a kutatásnak, a felmerülő (kölcson)hatások azonosítása azonban nélkülözhetetlen, mivel a gyöngyösbokrétás múlt a népi kultúra színpadra vitelében a jelenben is meghatározó viszonyítási pont, „horgony”.

Egy koreográfia születése

A második világháború után a településen megőrződött a gyöngyösbokrétás eredetű üveges tánc emléke. Periodikus felújítása egy-egy meghatározó személy fellépéséhez köthető, aki időről-időre kezdeményezte a tánc betanulását és egy-egy rövidebb-hosszabb időszakban vállalta a produkció köré szerveződő csoporttal való foglalkozást.¹⁸ Az 1950-es évektől kezdve az egyházi közösségi szerepvállalás hatásköre lényegesen csökkent: míg az 1930-as, 1940-es évek népszolgálata ép-

---

¹⁶ A Gyöngyösbokréta hivatalos lapjában, a *Hagyomány Szavában* közölt műsorfüzetek, és az előadásokról szóló egyéb sajtószövegek részletesen ismertetik a szentgericeiek műsorát, felsorolják az előadott tételeket – balladák, marosszéki forгатós, maszkások, verbung – az üveges táncról azonban nem tesznek említést.

¹⁷ A különféle üveges táncok eredete és „valódisága” egy idő után a mozgalom körül csoportosuló értelmiségiek számára is kérdésessé vált. A kételyeket megfogalmazók az üveges táncok népszerűségének hátterében a Gyöngyösbokréta mozgalom idegenforgalmi kapcsolódásaira – mint a még látványosabb színpadi produkciók kialakítását ösztönző tényezőre, – illetve az ország különböző területeiről érkező csoportok közötti átadás-átvétel lehetőségére hívták fel a figyelmet (pl. PIM OSZMI TA.HGy.34., X. Padányi Gulyás Jenő: Van-e üvegtánc? *Reggeli Magyarország*, 1943. L. évf. [sz.: ismeretlen], [o.sz.: ismeretlen], augusztus 13.) Azt, hogy pusztán a sajtóban közzétett kérdésfeltevés is meglehetősen érzékenyen érintette az üveges táncukkal elhíresült falvak lakosságát, a táncok helyi gyökerét, régiségét személyes tapasztalattal, megfigyeléssel alátámasztó olvasói levelek sora jelzi (pl. PIM OSZMI TA.HGy.34., X. Szabó Dávid: Van-e üvegtánc? *Reggeli Magyarország*, 1943. L. évf. [sz.: ismeretlen], [o.sz.: ismeretlen], augusztus 24.)

¹⁸ Annak ellenére, hogy az akkori résztvevők emlékezetében a csoport működése, mint a „gyöngyösbokréta” maradt meg, nem eldönthető, hogy ténylegesen a bokrétás repertoár átvételéről volt-e szó. Sokkal valószínűbb, hogy a kifejezés általánosan az ilyen jellegű tevékenységre – tehát a népi kultúra színpadra vitelére – vonatkozik, amelynek mintáját valóban a Gyöngyösbokréta mozgalom részeként sajátította el az akkori társaság, és közvetítette saját közege számára.

pen arra ösztönözte a lelkészeket, hogy a vallási alrendszer mellett a társadalmi élet egyéb területein is megjelenjenek, a kommunista állam mozgásterük korlátozásával ezekről a területekről kiszorította az egyház képviselőit. A helyi egyházi előljáróság – világi értelmiség tengelyen a hangsúly az utóbbi csoport felé tolódott. A kultúraszervezés a helyi tanítók, tanárok – a korszak saját fogalmát használva – tanügyi káderek hatáskörébe került.¹⁹

Az 1960-as évek második felében a faluban működő tanítók, tanárok a számukra kötelező „kultúrmunka” részeként kezdtek el foglalkozni a táncitanítással. A helyieknek az üveges tánc színpadi előadására vonatkozó emlékeiből és tudásából, valamint a szentgericei táncalkalmakon (főként bálakon) látott páros táncokból, és saját ismereteikből tudatosan állították össze az üveges tánc koreográfiáját. Kezdeményezésük és a szervezőtevékenység sikere szorosan összefügg azzal a részleges belpolitikai nyitási folyamattal, mely egy rövid időre – az 1960-as évek végétől az 1970-es évek első feléig – valamelyest kitágította a magyarság (elsősorban) kulturális mozgásterét. A helytörténet, helyi- és területi jellegzetességek iránti érdeklődés megélnéül, összefüggésben azzal, hogy ezen témák tárgyalása nyilvánosságot kaphatott a magyar nyelvű médiumok – sajtótermékek, könyvek, televíziós műsor – térnyerésének köszönhetően. E folyamatban ismét jelentős figyelem fordult a népi kultúra látványos jegyei felé.²⁰

A táguló perspektíva Szentgericén elsősorban az új kultúrház megépítésében, az iskolai tevékenységhez kötődő, a pedagógusok által kultúrmunkaként vezetett körök sokszínűségében (tánc, színjátás, ének), és az ezek számára megjelenési lehetőséget biztosító, szaporodó fellépési alkalmakban öltött testet. A tanügyi káderek vezetésével a néptáncsoport falun kívüli utakra, ún. kiszállásokra is utazott, megyei folklórfesztiválokra – a Görgény-völgyi Leányvásáron, illetve a Bálványos fesztiválon (Bálványosfürdő) – jelent meg.²¹ A színpadra vitelt szol-

¹⁹ A tanügy helyi tagjaitól az állam el is várta az ilyesfajta aktív magatartást, de egyben azt is, hogy a tevékenységükön keresztül a kommunista ideológia tartalmait és annak megfelelő viselkedési mintákat is terjesszék a falusi lakosság körében (Bottoni 2003: 120; Kiss Z. 2005: 360–361).

²⁰ 1968 folyamán az RKP [Román Kommunista Párt] párbeszédet kezdeményezett a társadalom számos, addig ignorált csoportjával pl. román értelmiségiek, kisebbségek. A társadalmi „kiegyezést” bel- és külpolitikai tényezők, események egyaránt szükségessé tették: az 1968-as közigazgatási átrendezéshez (megyésítés), valamint a csehszlovákiai katonai intervencióban való részvétel visszautasításához a pártnak belpolitikai nyugalomra, szilárd háttérre volt szüksége. Erről lásd: Novák 2011, 33–54.

²¹ Az 1968-as közigazgatási reform során létrehozott új közigazgatási egységek, a megyék saját területi kulturális arculat kialakításában voltak érdekelték. Mind a román, mind a magyar többségű megyék – Erdélyben és Erdélyen kívül – létrehozták saját fesztiváljaikat, melyek a népi kultúra színpadra vitelének meghatározó fórumai, és ezzel ösztönzői is lettek saját területükön, és akár a szomszédos megyékben is (Balázs 1987: 148; Bíró – Gagy 1987: 78–81).

gáló szervezőmunka ismét napirendre hozta a székelyruha kérdését: a helyi tanerő kezdeményezésére, a helyi tanács anyagi támogatásával új ruhák készítése kezdődött el. Az új szőttesruhákat elsősorban színpadi viseletként vették használatba, egyéb ünnepi, reprezentatív pl. konfirmáló ruhaként, koszorúslányruhaként hordása még egészen az 1980-as évek végéig, 1990-as évekig váratott magára. A tudatos építkezés a koreográfia továbbfejlesztésében is megnyilvánult. A megmutatózások lehetőségei bővülése, a saját helyi karakter keresésének légköre, valamint a kitérés vágya egyaránt a színpadra vitel látványosságának és a tervezettség fokának növelését ösztönözték. A tanítók, tanárok mellett a Népi Alkotások Háza Maros megyei főkoreográfusa kezdett el szakértőként²² foglalkozni a szentgericei csoporttal.²³ Mindez a kötött formák, koreográfiaszerűség, *felmutathatóság* (Balogh – Fülemile 2020) felé terelte a helyi jelenség bemutatásának mikéntjét.

A szentgericei csoport 1960-as évek végén vett lendülete egészen az 1970-es évek végéig kitartott, sőt mondhatni, ekkor tetőzött. A megjelenési alkalmakat ekkorra azonban már egyre inkább a Ceaușescu-korszak kulturális tömegmozgalma, a homogén szocialista román nemzet víziójára épített Cîntarea României – Megéneklünk Románia adta.²⁴ Az előző évtized végének korlátozott nyitásának pozitív hozadékai lassan elvesztek az RKP újfent fokozott *ideológiai szigorral* kísért, a gazdaság és a társadalom egészének átalakítását célzó törekvései közt (Bárdi 2017: 106–111; Novák 2011: 65). A népi kultúra színpadra vitelének alkalmat adó, a helyi-, regionális-, illetve etnikus identitás megfogalmazásának lehetőségét biztosító közösségi rendezvényeket korlátozták, vagy ellehetetlenítették őket. Mind a többség, mind a kisebbségek szerveződéseit a Megéneklünk Románia ernyőszerkezete alá igyekeztek átirányítani (Novák 2017: 44–45). A kisebbségi önkifejezés számára elérhető, egyre szűkülő mozgástérben a színpadra vitt népi

²² A népi kultúra színpadra kerülésének folyamatában szakértői szerepben feltűnő aktorokról és irányítási gyakorlatokról lásd: Bíró – Gagyai 1987: 70–72.

²³ Korondi születésű zenész, táncos, koreográfus, művelődésszervező (1931–2014). Az 1956-ban létrehozott Állami Székely Népi Együttes alapítótagja (Marosvásárhely 1956), 1970-től a Népi Alkotások Házának munkatársa. 1990-től a Maros Művészegyüttes (az Állami Székely Népi Együttes utóda) megbízott igazgatója, később pedig az intézményi átszervezésekkel létrejött magyar tagozatának vezetője nyugdíjazásáig. A Népi Alkotások Házának Maros megyei felelőseként a hatáskörébe tartozó területeken zenei-, és táncgyűjtéseket is végzett (Abkarovits 2004).

²⁴ Cîntarea României – Megéneklünk Románia (1976–1989) tömegmozgalom az amatőr művészeti mozgalom különböző ágaiban tevékenykedő csoportok (pl. énekkarok, táncscsoportok, színjátszó csoportok) számára szervezett versenyszerű megmutatózások alkalmak, a területi igazgatás különböző szintjein (pl. megyei, országos) tartott, propagandisztikus hangvételű fesztiválok voltak. A tömegmozgalomról, mint a szimbolikus politikai manipuláció példájáról lásd: Giurchescu 1987.

kultúra egyes elemeinek *demonstratív etnikai marker* (Balogh – Fülemlile 2020: 25) jellege felerősödött.²⁵ A szentgericei csoport a színpadi produkció vizuális jegyében az etnicitás hangsúlyozására törekedett: ebben az időszakban vált például az üveges tánc nélkülözhetetlen kellékévé az üveg nyakába tűzött, a nemzeti színeket megjelenítő, piros-fehér-zöld virágcsokor. Ellentmondásos módon a Megéneklünk Románia versenyek azzal, hogy a színpadi látványosság fenntartásához szükséges formális kereteket megadták és egyfajta kitűnési lehetőséget – esetenként akár sikert és elismerést is – biztosítottak a helyi csoportoknak, mégiscsak a népi kultúra helyi pozícióját, és a színpadra vivő csoporttagok kivételes státuszát szilárdították meg. A szentgericei csoport 1978-ban, továbbjutva a megyei fesztiválról, részt vehetett a Megéneklünk Románia záróünnepségén, ahol harmadik helyezést ért el. Egyfelől, a bukaresti utazás mint kuriózum, és mint igazi sikertörténet jelenik meg az egykori résztvevőkkel folytatott beszélgetésekben. A visszaemlékezők narratívumaiból ugyanakkor szélsőséges (érzelmi) ambivalenciát tükröző egyéni tapasztalatok is kirajzolódnak azzal kapcsolatban, hogy milyen volt magyar fellépőként a homogén szocialista román nemzet vízióját propagáló mozgalom megmérettetésén részt venni (vö. Giurchescu 1987: 167–168).²⁶

A helyi népi kultúra színpadra vitelének 1960-es évek végi, 1970-es évekbeli másik csúcspontja – a fent említett bukaresti út mellett – a román televízió magyar adásának forgatása volt Szentgericén. Egy évvel a Megéneklünk Románia fesztiválon elért siker után, 1979-ben a Magyar Adás munkatársai zenés-táncos riportfilmet vettek fel a településen, mely a falu bemutatását célozta meg (Labancz – Öllerer 1979). A nagyjából ötven perc hosszúságú műsor a település jellegadó vonásainak ismertetésére épül. A faluimázs olyan elemekből áll össze, mint a település történetének áttekintése, a faluhoz kapcsolódó személyek (Jakab Elek, Tiboldi István), kulturális jegyek (dalok, kéz-

²⁵ Az egyes, reprezentatívá emelt jegyek identitásjelző szerepben feltűntek a városi (magán)terekben (pl. népművészeti tárgyak lakásdíszként való használata) (Bíró 1987: 26; Peti 2005: 110), de éppúgy etnikus többletjelentéssel tölthetők fel falusi környezetben is. A falvakban élő népi kultúra kisebbségi legitimációs eszközzé válásának folyamatában a többes áttétel jelentőségére Szabó Árpád Töhötöm hívta fel a figyelmet (Szabó 2005: 120).

²⁶ Anca Giurchescu a tömegmozgalom vetélkedő jellegét a politikai manipuláció egyik – általa igen hatékonynak ítélt – eszközének tartja, mely a résztvevők mobilizálását serkentette. Az elnyert díjak, a fővárosi utazás kiváltsága, az országos hírekbe kerülés mind-mind a büszkeség alapvető emberi, közösségi szinten is megosztható és megélhető érzelmére alapozó „jutalmak” voltak, amelyeknek ígérete jobban serkentette a részvételt, mint a mozgalom által közvetíteni kívánt ideológiai üzenet. A szerző szerint ebből következik, hogy a kompetitív jellegű az állam kulturális hivatalnokai propagandacélokra tudatosan ki- és felhasználták, pl. kisebbségi csoportokat, előadókát díjaztak, ezzel mintegy legitimálva a nyilvánosság előtt a párt kisebbségi politikáját.

művesség, tánc), a településen működő csoportok (dalárda, színjátszó csoport, táncgyűttes), valamint a kollektív gazdaság bemutatása. Az adás jelentős hányada – húsz perc – a szentgericei táncszóporttal foglalkozik. A felvétel megszólaltatja a helyiek mellett a szervezésért felelős tanárnőt, aki részletezi a faluban végzett tevékenységet, és a megyei főkoreográfust, aki a szentgericei táncokról, és a helyiek táncudásáról beszél. A részlet fennmaradó idejét a csoport előadása teszi ki, melyet a település egyik szőlőhegyén rendeztek meg és rögzítettek. A felvett anyag megerősíti, hogy az 1960-as évek végén, főként a helyi tanügyi káderek szervezőtevékenységéhez egy erős és tudatos brandépítő igyekezet is társult. Törekvésük a tánc színre vitelének megtervezésekor arra irányult, hogy a produkciót, főként annak leginkább különlegesnek és egyedinek tartott tételét, az üveges táncot további, Szentgericére jellemzőnek vélt jegyekhez, mindenekelőtt a szőlőhegyhez, a borhoz, és a szürethez kössék.

A mezőgazdasági művelési ágak között már a 19. század második felének forrásai szerint is hangsúlyos volt a szőlőművelés, mely a lakosság pénzbeli jövedelmének fontos forrása volt (Benkő 1869: 156–158). Az általános kollektivizálás után (1962) a település szőlőterületei a kollektív gazdaság művelésébe és fennhatósága alá kerültek. Ugyanakkor az 1960-as években a kollektív nagyléptékű bővítésbe kezdett. A megnövelt szőlőterületeket a tagok vállalás alapján „felébe” művelték meg: a termés felét a kollektív gazdaságnak adták le (amely azt maga értékesítette), a másik felét pedig saját felhasználásra tarthatták vissza. A szőlőművelés kiemelt szerepet kapott a kollektív szervezetében és működésében, de a tagság háztartási és jövedelmi viszonyaiban is komoly tényezővé vált.²⁷ A szőlőtermesztés, bortermelés tehát olyan hivatkozási pontként, sőt alapanyagként állt a brandépítők rendelkezésére, amely helyi szinten jelentős múltra tekintett vissza, de a kortársak számára is aktualitással bírt: a lakosság döntő többségének volt hozzá kapcsolódása, hatással volt mindennapi életére, és (pozitív) tapasztalata fűződött hozzá. A helyi tanítók, művelődési szakemberek ezeket az elemeket igyekeztek egy koherens képbe sűríteni a népi kultúra színpadra vitelekor. A Magyar Adás műsorának forgatási helyszíne a település egyik szőlőhegye volt, az előadás tematikus kerete pedig egy fiktív szentgericei szüret: a férfiak a szőlőhegyre énekelve és viseletben érkeznek, a szőlőprést hozva magukkal, melyet a földre helyeznek, és körül táncolnak. A férfiak tánca alatt a háttérben asszonyok és lányok székelyruhába öltözve a szőlőt vödörökbe szedik stb. Az előadás zenei anyagának összeállításában világos elv volt,

---

²⁷ A visszatartott részből származó – leginkább boreladás útján – szerzett jövedelmet a családok fogyasztási javak megszerzésére, illetve az utódok iskoláztatására, továbbtanulására, adott esetben az ezzel járó városi tartózkodás finanszírozására fordították.

hogyan a dalok szövegükben kapcsolódnak a témához, ilyen pl. az *Ősszel érik babám a fekete szőlő...*, vagy a *Szombat este kimentem a szőlőbe...* kezdetű énekek. Az üveges tánc szöveges anyaga kitűnik az utalások bőségét tekintve, melyek nemcsak a szőlő-szüret-bor hármására (pl. *Ennek a kislánynak van két szeretője, borosüveget tesz a feje tetejére...*) és a falura (*Szentgericén sütik a jó kenyeret...*), hanem a (néprajzi) tájra, a Nyárádmentére vonatkoznak (*Bekecs alatt Nyárád tere...*; *Zavaros a Nyárád vize nem tiszta...*).

A népi kultúra színpadra vitelét célzó szervezőtevékenység lendülete egészen az 1970-es évtized végéig kitartott. Mindeközben a feltételek alapvetően megváltoztak, az etnikai kisebbségek rendelkezésére álló (kulturális) mozgástér beszűkült. Az értelmiség számára vállalható, illetve vállalandó szerepek kérdése ismét felszínre hozta a két világháború közti népszolgálat fogalmait.²⁸ Mivel a világi értelmiség kultúraszervező tevékenysége a magyar kulturális intézményhálózat keretei között bontakozott ki, az 1980-as években ennek leépítésével és kiüresítésével az ezirányú aktivitás is ellehetetlenült. Ezzel párhuzamosan az egyház jelentősége megnövekedett a helyi társadalomszervezésben, identitásmegőrzésben (Novák 2017: 48–49).

Amerikai és holland kapcsolatok – székely ruhák. Utak a rendszerváltás után

Az 1980-as évek – az évtized politikai-gazdasági válsága miatt – csendes időszaknak számított a népi kultúra színpadra vitelében. A következő csomópont a rendszerváltás átmeneti eufóriájához és a megnyíló határok tapasztalatához kapcsolódik. Az 1990-es évek elején alkalomszerűen újra-újra szervezett tánc csoport tagjai voltak ugyanis az elsők – egészen a gyöngyösbokrétás csoport 1940-es évekbeli tevékenysége óta – akik szervezett keretek között Magyarországra utazhattak.²⁹ A határ átjárhatósága ugyanakkor nem csupán kifelé nyitotta meg az utat. Szinte már a rendszerváltás pillanatában a távolból érdeklődő tekintetek szegeződtek a falura: nyugati protestáns gyülekezetek képviselői, előljárói kerestek kapcsolatot először az unitárius, majd pedig a református egyházközséggel.

A nyugati egyházi kapcsolatok megkötésének azért volt különleges jelentősége, mert arra egy alapvetően erőforráshiányos, az átmenet bizonytalanságával

²⁸ A szocialista-kommunista ideológia szerinti áthangolás hatására azonban a közéletben a népszolgálat modellje annak keresztény kerete, vallási-spirituális tartalma nélkül tematizálódott (Lőrincz D. 2015).

²⁹ A csoport részt vett többek között az augusztus 20-i Szent Jobb-körmeneten, ezért is kézenfekvő a párhuzam a Gyöngyösbokrétás időszakkal.

jellemezhető időszakban került sor. A posztoszocialista időszak átrendeződési folyamatai a város és vidéke viszonyában változást hoztak, melynek iránya a vidék hátrányos helyzetbe kerülése felé mutatott. A szocializmus elosztásban, tervezésben mindenhatóként viselkedő állama a rendszer általános krízisének következtében visszahúzódott bizonyos területekről, amelyeken a teendőket többé nem volt képes ellátni (Szabó 2016: 94). A *kivonulás* leginkább oktatást, az egészségügyet, illetve a szociális szférát érintette (Kiss D. 2005: 73–75). Az oktatási, egészségügyi, szociális intézményekhez való hozzáférés a szentgericeiek számára is kulcskérdéssé vált. A falu orvosi rendelőjének állapota a használhatatlanságig leromlott a kilencvenes évek elejére. A lakosság emelkedő átlagéletkorának tükrében a helyben elérhető egészségügyi ellátás ügye szintén az elsők között szerepelt a megoldandó feladatok listáján. Az anyagi környezetben, tárgyi adottságokban, illetve viselkedés- és alkalmazkodási mintákban, mindennapi rutinokban testet öltő *bizonytalanság kultúrájában* (Szabó 2013: 100–105) ismét kulcspozícióba kerültek az egyházak helyi vezetői, mint akik a lokalitás által érzékelt hiányokkal foglalkozni kezdtek, és az állami gondoskodás látóhatárán kívül eső területekre lehetséges megoldások kínálóiént léptek be. Továbbá sikerült nekik egy olyan kapcsolati rendszert kiépíteni, amelynek mentén a megvalósulás finánciális alapjait is elő tudták teremteni.³⁰

Közvetlenül a rendszerváltás előtt (1987) a hollandiai Dronten protestáns gyülekezetének tagjai felkeresték Szentgericét és kapcsolatba léptek a református lelkészi családdal.³¹ 1990 után nem sokkal az unitárius egyház lelkésze fogadta az Egyesült Államok-béli Fairfax univerzalista gyülekezetének érdeklődését. Az amerikaiak és a hollandok nagyjából éves látogatásai kezdetekben segélyek, fogyasztási javak (élelmiszer, ruha, használati tárgyak) eljuttatását célozták, de a kapcsolatok viszonylag hamar megindultak az átrétegződés útján (vö. Kinda 2004: 179). A református-holland, és az unitárius-amerikai tengely a behozandó erőforrások egyesítése, és közös, elsősorban a közszféra fejlesztését szolgáló célok kitűzése mellett döntött.

³⁰ Az egyházi szerepvállalás fokozódása a társadalmi életben Erdély-szintű jelenség volt az átmenet éveiben, szintúgy, mint – egyébként ezzel szoros összefüggésben – a nyugati egyházi testvérgyülekezeti kapcsolatok sokasodása. A vallási alrendszer határain túllépő, a lokalitás különböző színterein újból teret nyerő egyházi jelenlét leginkább a szociális gondoskodás területén nyilvánult meg, különböző nonprofit szervezetek keretei között (Kiss D. 2020: 17–19).

³¹ A főként Svájc, Franciaország, Hollandia, és az Egyesült államok területéről érkező, kisebb részben katolikus, nagyobb részben pedig valamelyik protestáns egyházhoz tartozó gyülekezetek kapcsolatkeresése már a közvetlenül a rendszerváltást megelőző időszakban, a Ceaușescu-diktatúra legkeményebb éveiben megkezdődött. A nyugati közvélemény tájékoztatásában az erdélyi papság is szerepet vállalt (Novák 2017: 49).

Az egyházi testületek – a református presbitérium, és az unitárius kebli tanács tagjai – konkrét akcióterületként egy új orvosi rendelő épületének megépítését és működtetését nevezték meg, mint legfőbb igényt a testvérgyülekezetek képviselői előtt. Az orvosi rendelő ügye mentén 1996-ban létrejött a település első civil szervezete, a Tiboldi Alapítvány, melynek elsődleges célja az építkezéshez érkező anyagi támogatás kezelése volt, később pedig a rendelő üzemeltetőjévé vált. A lehetőségek felfedezésében, csakúgy, mint az egész alapítvány menedzselésében a főszerepet az unitárius lelkész játszotta, aki az alapítvány első elnöke is volt egyben.³² Az alapítvány formálisan a helyi egyházaktól független entitás, ugyanakkor vezetőségének tagsága jelenleg is az egyházi adminisztráció testületeire épül. Annak ellenére, hogy az alapítvány egy konkrét akció kivitelezésére jött létre, az orvosi rendelő felépülése után sem szakadt meg a működése, hanem távlati perspektívával rendelkező, *pro-település* típusú szervezetté alakult (Kiss D. 2020: 26).³³ Illetékességi köre nemcsak a szociális gondoskodás terepén bővült látványosan, hanem a helyi kultúraszervezés jól kipróbált alakzataként újból előtérbe került népi kultúra színpadra viteleiben is megmutatkozott: az unitárius lelkész aktív szerepvállalásával – személyes érdeklődése által is motiválva –, az alapítvány keretei között tánccsoport alakult, mely szintén a Tiboldi nevet kapta.

A színre vitel iránt megélnékülő helyi érdeklődés újabb hulláma összetett előzménytörténettel bír. A falunak az 1980-as évektől kezdve kapcsolata volt Barabás László néprajzkutatóval, hiszen Barabás a maroszéki farsangi dramatikus népszokások kutatásához végzett terepmunkájának egyik gyűjtőpontja Szentgerice volt. A kutató nem csupán dokumentált a terepeken, hanem a szokások feleleve-

³² Kiss Dénes szociológus szerint az, hogy a rendszerváltás után a papság a határokon átnyúló egyházi intézményi kapcsolattartás csatornáin keresztül külső erőforrásokat volt képes elérni, a vidéki terekben a papság elitstátuszának konzerválódásához, presztízsének megerősítéséhez járult hozzá (Kiss D. 2005: 74). Mások azonban a külföldi segélyek érkezésével előállt helyzet konfliktusgerjesztő természetére, a külső erőforrás érkezésének lehetséges veszélyeire hívták fel a figyelmet (Oláh 2005: 105; Peti 2005: 114; Szabó 2005: 128). Kinda István esettanulmányában nagyfokú érzékenységgel mutat rá, hogy a lokális társadalmi viszonyok kiegyensúlyozottságának megőrzése azon múlhat, hogy az érkező erőforrás hasznosítását mennyire érzik a helyiek közösségi célúnak – tehát minden lakost szolgáló ügynek – szemben az egyéni előny- és haszonszerzés közösségromboló lehetőségével (Kinda 2004). Továbbá – ahogyan Szabó Árpád Töhötöm kiemeli –, korántsem mindegy, hogy a termelés – elosztás – fogyasztás háromfázisú folyamatába melyik ponton lép be az erőforrás: az adomány a segély típusát képviseli, tehát fogyasztási-használati cikk formájában érkezik meg, vagy a helyi termelőtevékenységet fejleszti és ezzel a lokalitás önállósodásához és fenntarthatóságához járul hozzá (Szabó 2005: 128). Ez utóbbi tétel főként a továbbiakban lesz jelentős az elemzés szempontjából.

³³ A pro-település típusú civil szervezetek jelentőségéről és helyéről az (erdélyi vidéki terekben) lásd: Kiss Z. 2005.

nítését is kezdeményezte. Így kerülhetett sor 1992-ben Barabás irányításával az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület szervezésében Szentgericén a farsangi fonó játékaiknak bemutatására. Az esemény egyébként a dokumentálásra is kiváló alkalmat nyújtott a gyűjtőnek (Barabás 2009: 24–25). Az alkalomra összeállított produkciót a „fellépők” nem felejtették el, és amikor a helyi kultúra felmutatására ismét igény mutatkozott, a műsort újra elővették. Az új érdeklődők a kilencvenes évek első felében a már évi rendszerességgel érkező amerikai testvérgyülekezet tagjai voltak: első látogatásukra éppen a Barabás-féle bemutató évében került sor. A néprajzkutatói tekintet számára megalkotott reprezentáció tehát alkalmasnak tűnt a tengerentúli vendégek kíváncsiságának kielégítésére is. A műsor tovább is íródott: a fonóbéli jelenet kiegészült az üveges tánc koreográfiájával (3–4. kép).

3–4. kép: A fotók a testvérgyülekezet számára előadott műsor két pillanatát örökítették meg. A bemutatót az unitárius parókia udvarán tartották, a 3. kép háttérében kivehető a lelkipásztori lakás, illetve a templom tornya, az előterében a fiatalok és fiatal házaspárok korosztálya az üvegest táncolja, mögöttük a fonójelenetben részt vevő idősebb asszonyok ülnek, kezükben az előadáshoz használt guzsalyaikat tartják. A 4. kép a fonást végzőket egy közelebbi perspektívából mutatja. A felvételeket egy amerikai vendég készítette, egy következő látogatás alkalmával, ajándékként jutott a szentgericei tulajdonoshoz (Fotó: K. K. tulajdonában; férfi, sz. 1949)

4. kép

A testvérgyülekezeti kapcsolatok létrejötte helyi szinten sajátos hangsúlyokat kölcsönzött a színpadra vitel rendszerváltás után közép-kelet-európai kontextusban is megfigyelhető általános konjunktúrájának. Az amerikai, illetve holland gyülekezeti tagok rendszeres látogatásai – mint a turizmus egy speciális (Balogh – Fülémile 2020: 34), vagy akár rejtettnek nevezhető formája – hatással voltak a helyi identitáskonstrukciókra (vö. Szabó 2005: 129). A falu világára évi rendszerességgel, vagy akár ennél is gyakrabban irányuló *turistatekintet* (Urry 2012) hozzájárult ahhoz, hogy a helyiek a lokális életet maguk is áttekintsék, és abban bizonyos elemeket, mint a turistatekintetet létrehozó jeleket azonosítsanak (Culler 2012). A megmutatható, megmutatásra érdemes jegyek között túlsúlyba kerültek a népi kultúrára történő utalások (5. kép). Különleges figyelem irányult a faluban fellelhető népművészeti darabok – szöttesek, varrottasok – felé. A fairfaxi gyülekezet egy tagja megszervezte és irányította a kézimunkák értékesítését: összegyűjtötte a településen a régi és az újonnan készített munkákat, és a gyülekezet segítségével eladta őket az Egyesült Államokban. A megszerzett jövedelmet a sorra következő látogatásakor kiosztotta az érintett családoknak (6. kép), illetve egy részét az orvosi rendelő építését fedező pénzalapba helyezte el. A testvérkapcsolaton keresztül biztosított értékesítési lehetőség időlegesen ösztönözte és fellendítette a népművészeti darabok készítését.

5. kép: Az amerikaiak első látogatásakor készült fotó a falu határában a vendégek buszájának megérkezésére várakozó szentgericeket, az első találkozás előtti pillanatot ábrázolja: az idősebb férfiakon és asszonyokon ünneplőruha, a fiatalabb férfiak székelyharisnyát, a lányok székelyruhát viselnek. A viseleten, a már említett szokásrekonstrukción és táncon kívül a kirándulások alkalmával a táj, illetve gasztronómiai különlegességek (pl. kürtőskalács) is kiemelésre kerültek (Fotó: K. K. tulajdonában; férfi, sz. 1949)

A fenti előzmények, majd pedig az alapítvány létrejöttét követően hamarosan megalkult a főként házaspárokból és gyermekeik generációjából álló Tiboldi Néptáncsoport. A névadás kezdeményezője mind az alapítvány, mind pedig a táncegyüttes esetében az unitárius lelkész volt. Tiboldi István (1792–1880) a település unitárius tanítója volt 1819–1844 között (Szakál 2016; 2019: 29–53). Az egyben alkalmi költő és folklórgyűjtő Tiboldi alakját, még ha nem is szentgericei születésű volt, de negyedszázados szentgericei tevékenysége alkalmassá tette a lelkész szemében arra, hogy a település fejlesztéséért felelős alapítványnak nevét kölcsönözze. Az egyházközséghez kötődő, a település életére kiemelkedő hatással lévő személyek közül Tiboldi munkásságából főként a *Bacchus utazása...* c. satirikus költemény vált számára érdekessé.³⁴ Az unitárius lelkész, az alapítvány első elnöke

³⁴ A történet kerete Bacchusnak, a bor istenének látogatása a szentgericei szüreten: „[...] melynek tárgya a szent gericezi társaséletben eléfordult fonákságok, csinek és történetek, különböző családok vitái, férfiak s nők közötti ismeretségek, bortól megittasultak botlásainak nevetgető elő-

Tiboldi alakját igyekezett népszerűsíteni a településen és tudatosan vonta bele a települési imázs megalkotásába. Ennek első lépése volt a már említett névadás. Lelkészi kezdeményezésre – 1841-es nyomtatásban való megjelenése óta először – újra kiadásra került a *Bacchus utazása...* c. költemény (Tiboldi 2005). A kötetet, és vele Tiboldi alakját a lelkész nemcsak a szentgericeiekkel kívánta megismertetni, hanem reprezentációs ajándékként is terjesztette egyházi kapcsolatrendszere mentén. A kötet az egyházak, így az alapítvány közelségében mozgó helyi csoport, illetve a helyben tartózkodó aktív, és nyugdíjas értelmiség tagjainak bizonyíthatóan felkerült a polcára. A nyilvános rendezvényeken egyre többet emlegetett Tiboldiról, Bacchusról, és az ő utazásáról való ismeret, lassan valamiféle közös tudássá kezdett alakulni.

6. kép: A fairfaxi gyülekezet egy tagja kiosztja a szentgericei asszonyok által készített kézimunkák eladásából származó jövedelmet (Fotó: K. K. tulajdonában; férfi, sz. 1949)

A Tiboldi Istvánról megrajzolt kép azon vonásai váltak leginkább ismertté, és azok maradtak meg a mai napig leginkább a köztudatban, amelyek a rendszerváltás utáni Szentgerice problémáival rezonáltak. A több mint száz gyermeket egy-maga tanító iskolamester, aki jó hírével még a környék falvaiból is odavonzotta a diákokat, egyfajta vágyott ideálként jelent meg az egyre kevesebb tanulóval,

---

adása stb.” (Jakab Elek 1879, idézi Szakál 2019: 49–50). Valójában Tiboldi „felfedezése” már jóval hamarabb kezdetét vette, elsősorban az unitárius egyházközség berkein belül. Az 1990-es évek elején pár évvel az amerikai kapcsolat megkötését követően elhunyt unitárius lelkész már az 1970-es években elkezdte Tiboldi életének és munkásságának feltárását. A lelkész az unitárius parókia viszonylag nagy telkén maga is foglalkozott szőlőtermesztéssel. A településre érkezése után nem sokkal felidézte Tiboldi költeményét oly módon, hogy a családi szüretre rokonait a *Bacchus utazásából* vett idézetekkel hívta meg. Az iskolamester továbbá már az 1979-es Magyar Adásban helyet kapott, mint a faluhoz köthető neves személy.

és a helyben lakó tanerő helyett naponta a településre járó tanítókkal működő iskola kontrasztjában.³⁵ Főként az 1960-as évek végétől, az 1970-es években a népszolgálat újfent teret nyerő szellemében az iskolás táncsoport szervezését vállaló tanítónő talált meg Tiboldiban egyfajta előképet egykori, és újrakezdett tevékenységének értékeléséhez. Az ekkor már nyugdíjas tanítónő, nyugdíjazását követően is a faluban maradvá a megalakuló Tiboldi táncsoport tánctanára lett. A nyugdíjas tanítónő több tételes színpadi műsort állított össze az együttes számára. Helyet kapott benne természetesen az üveges tánc, hiszen a koreográfiát éppen ő kezdte megszilárdítani az 1960-as évek végén. Kedvencévé vált Tiboldi alakja, és a *Bacchus utazása...* c. mű. A színpadi előadást költeményből vett idézetekkel színesítette, a koreográfia szerves részévé tette a versrészleteket: az odaillőnek gondolt sorokat egy-egy táncos a rövid táncszünetekben adta elő. Az 1970-es években formálódó brand tehát tovább épült az alapítvány kultúraszervező tevékenységén, főként a táncsoport felújított koreográfiáján keresztül. Az imázs az eddigi vonásaihoz tökéletesen illeszkedő új elemmel, Tiboldival egészült ki, aki a *Bacchus utazásával* immár konkrét történeti előzményt adott a bor, a szüret, az üveges tánc témája körül épülő narratívának.³⁶

A táncsoport tagjait a próbákon, fellépéseken, utazások alkalmával közös érdeklődésük szerint eltöltött szabadidejük szervezte közösséggé. Tagjait elsősorban élmények fűzték össze, de mégsem tekinthető pusztán egy hobbi-közösségnek. Az, hogy a szociális, infrastrukturális fejlesztés és a helyi kultúraszervező tevékenység egy pro-település típusú alapítvány keretein belül működött, egyetlen integrátori szerepkör körül sűrűsödve, az alapítványi munka és a kulturális tevékenység összefonódását eredményezte. A népi kultúra színpadra állításához kapcsolódó élményvilág valójában akciócsoportot is képezett, azoknak egy tágabb körét fogta össze az alapítványi kuratórium körül, akik a település ügyeinek előmozdításáért mozgathatók voltak, és akik az alapítvány működéséhez és projektjeihez szükséges munka mögé felsorakoztak. A kulturális életben, a népi

³⁵ A toposzok forrása egyrészt Tiboldi önéletírása, másrészt Jakab Elek, szentgericei születésű történész, egykori Tiboldi-tanítvány írása Tiboldi életéről (Jakab 1879a; 1879b).

³⁶ E kép azonban kezdte elveszíteni tényleges, gazdasági- és életmódbéli alapjait, és egyre inkább egy múltbéli jelleg jelenbéli hangsúlyozásán alapult. A kollektív gazdaság társasgazdasággá alakulása után ugyanis a szőlőterületek ismét magánkézbe kerültek. A régi-új tulajdonosok a családi szőlőbirtokokat visszavették, és az integráció szétesésével azokat önállóan művelték. A lelkesedés átmenetinek bizonyult, a falu rendszerváltás utáni mezőgazdasági szerkezetének nem vált számottevő tényezőjévé a szőlőművelés. A falusi boltokban megjelenő olcsó, bőséges alkoholvászték – főként a sör – egyrészt kiszorította a szőlősgazdákat az értékesítésből, másrészt pedig átformálta az ízlésvilágot.

kultúra színpadra vitelében kifejtett szervezőtevékenység a lelkipásztor „vállalkozásának”, az alapítványnak társadalmi bázisát növelte, és ameddig az alapítványi működés ilyenformán sikeres volt, addig az elért eredmények a lelkész státuszára is megerősítőleg hatottak (vö. Peti 2005: 114).

A színpadra vitt népi kultúra a recens feltételek és a múltból hozott minták hálójában

Az unitárius lelkész iránti bizalomvesztés az alapítvány működésének időleges elakadásához, végül pedig 2013-ban a lelkész távozásához vezetett. Úgy tűnik, hogy a településszintű kezdeményezések súlypontja a legutóbbi időben a református gyülekezet felé tolódott. A 2010-ben a faluban szolgálatát megkezdő református lelkész érkezése új lendületet hozott az átmenetileg integrátor nélkül maradt szervezőtevékenységbe. A Tiboldi Alapítvány égisze alatt a szociális- és az oktatási szféra infrastruktúráját biztosító projektek maradtak meg, míg kezdeményezésére kulturális- és sporttevékenységek szervezésére és finanszírozására egy új civil szervezetet hozott létre a lelkész köré csoportosuló aktív csoport. A Sancta Gratia egyesület hatáskörébe megalapításakor a helyi futballcsapat és az újrászervezett néptáncscsoport patronálása tartozott. Napjainkban pedig futballcsapat hiányában az egyesület a táncegyüttes működésével kapcsolatos, és egyéb, főleg a kultúraszervezés kategóriájába sorolható akciók szervezésére koncentrál pl. Gyöngyösbokréta néptáncalálkozó (2012), Községi Falunap (2014) és Falutalálkozó (2015) (Batizán – Varró-Bodoczi 2015). Az új civil szervezetet leginkább a kulturális élet terén megnyíló, főként magyarországi illetőségű pályázati lehetőségek hívták életre (vö. Kiss Z. 2005: 363–365).

A lelkész

A szervezőtevékenység pillére, csakúgy, mint a rendszerváltás után közvetlenül, a mai napig a lelkészi kezdeményezés. Megfigyelhető, hogy a saját egyházközség határain túllépő, a lokalitás egészében gondolkodó integrátori szerep súlypontja az egyéni habitus, feladatorientáltság szerint váltakozik a mindenkori lelkészek között. A református lelkész és felesége korosztályok, nemek, és közös érdeklődés szerinti kisebb csoportok elindítását célozták a szolgálat elkezdésekor (vö. Kiss D. 2020: 48). Ezek a társaságok nem maradtak meg szigorúan a református egyház keretei között: az ifjúsági csoporthoz, „ifihéz”, például a település unitárius fia-

taljai is csatlakoztak. A református lelkésznek nem csupán a közösség-szervezésben, hanem a lokalitás materiális újrateremtésében is centrális szerepe van. Jelenleg a Tiboldi Alapítvány elnöke, és bár a Sancta Gratia-nak hivatalosan nem tagja, kezdeményezéseivel segíti a működését és befolyásolja célkitűzéseit. „Ő a motor”, ahogyan az egyesület egy tagja, a református egyház gondnoka megfogalmazta (férfi, sz. 1974). Az erdélyi protestáns egyházak hagyományos lelkészközpontúsága (vö. népszolgálat eszmeisége) mellett az integrátor funkcióra az is ráerősít, hogy ő az, aki járatos a különböző pályázati rendszerekben, ismeri a projektalapú elosztás mechanizmusait, és birtokában van az érvényesüléshez szükséges menedzseri attitűdnek és pályázati tudásnak. „Pályázatba olyan a papunk, hogy az erősen tud pályázni” – véli egy gyülekezeti tag (férfi, sz. 1949), rátapintva ezzel a lelkész jelentőségére az exogén erőforrások elérését illetően.

A lokalitás materiális vonatkozásainak újrateremtése azonban nem csupán a közösségi célok megvalósításának anyagi alapjait érinti. Peti Lehel a rendszerváltás utáni vidéki papok szerepével kapcsolatban hívja fel a figyelmet a helyi szinten komplex szerepkört betöltő *vállalkozó papokra*, „[...] akik a rendszerváltozás után egy-egy településnek nemcsak a vallási és kulturális vezetésére törekedtek, de olyan tőkeáramlás előmozdítói voltak, amely gazdasági téren is komoly hatással volt a település gazdasági arculatának kialakulására.” (Peti 2005: 114) A fenti jelenség azonban nemcsak a rendszerváltást közvetlenül követő évek hozadéka, az átmenet bizonytalanságát csökkentő magatartási modell volt. Jelen esetben azt látjuk, hogy a gazdasági hatás – a szociális és kulturális mellett – leginkább a közelmúlt és a jelen idősíkjában bontakozik ki. Ennek bemutatásához feltétlenül szükséges egy rövid kitérőt tennünk a külföldi testvérgyülekezeti kapcsolatok változó tartalmának irányába. A hollandok által 2006 óta működtetett ún. mikrokölcsön rendszer – a helyi termelőtevékenységbe befektetett, egy összegben, minimális kamatra adott 5000 eurós kölcsön – mindenekelőtt a helyben maradáshoz, és a családi, illetve települési szintű gazdasági önállósodást szorgalmazza. A kölcsönöket az igénylők túlnyomórészt a mezőgazdasági termelés fejlesztésébe fektetik. A lokalitás szereplői számára az erőforrás elérése a lelkészen keresztül történik, a rendszer szájai kezében futnak össze, a kölcsön igénylésében, lebonyolításában, a kapcsolattartásban holland nyelvtudása miatt – a lakosság angol nyelvtudásának hiányában – a lelkész nélkülözhetetlen.

A megszólíthatók

Szentgericén a *megszólíthatók* többsége, akik a társadalmi részvétel organizált formáiért felelősséget vállalnak (Oláh 2005: 103), olyan, a negyvenes éveik második

felében járó házaspárok, akik az átmenet éveiben sikeres átállási stratégiákat valósítottak meg: megélhetésük alapjait képesek voltak helyben megteremteni. Őket a rendszerváltás fiatal felnőttként, a családalapítás életszakaszában érte. Társaságuk nem homogén: van olyan családfő közöttük, aki marosvásárhelyi munkahellyel rendelkezik, vagy helyi boltosként a kiskereskedelemben érdekelt, de jelentős hányaduk mezőgazdasági magángazdálkodó. Számukra a magángazdálkodás fonalának felvétele nem kényszerpályának, hanem életképes lehetőségnek bizonyult. Városi ipari munkahelyük, vagy a mezőgazdaság állami vállalatainál rövidebb-hosszabb idő alatt megszűnő lehetőségeik leépülésével a kétezres évek eleje – esetenként Magyarországon vállalt idénymunka után – többségüket már otthon találta.³⁷

Az aktív mag tagjai erősen kötődnek a helyi egyházakhoz. Az egyházközségek vezető testületeinek is ők adják a gerincét, a lelkészek elsősorban az ő csoportjukra támaszkodnak, mint a társadalmi bázisra. Másfelől, az egyházak működése, gazdálkodása elsősorban őket erősíti meg gazdaságilag, főként az egyházi földek bérletbe adásával. A rendszerváltás után a felbomló kollektív gazdaság átalakításával létrehozott társasgazdaságban egészen a 2010-es évek elejéig mind az unitárius egyház, mind pedig a református egyház visszkapott földterületei bent maradtak.³⁸ Először a református egyház presbitériuma döntött úgy – a református lelkész kezdeményezésére – hogy a földterületet kiveszik a „társasból”, és az egyház gazdálkodó híveinek adják ki bérlet formájában. A fordulat az unitárius egyházat is magával ragadta: a lezajlott lelkészváltás után az új pap – aki egyébként maga is gazdálkodó – szintén a földbirtok kivitele mellé állt. Az egyházi területek bérlői jelenleg elsősorban a presbitérium, illetve a kebli tanács tagjai közül kerülnek ki, mely az egyházak körül csoportosuló kör gazdasági megerősítéséhez járul hozzá.

További gazdasági konszolidáló tényező e csoport számára az egyházi testvér-gyülekezeti kapcsolaton keresztül szerveződő holland mikrokölcsön-rendszer. A holland testvérgyülekezet bizottsága a kölcsönökhöz való hozzáférést felekezeti különbség nélkül biztosítja mindenkinek, akinek a projekttervét megvalósításra

---

³⁷ A faluban maradás, és a mezőgazdaságba „menekülés” korántsem egyöntetűen pozitív végki-fejlettel bíró jelensége az átmenet éveinek, amennyiben az kényszer által, az egyéb lehetőségek elvesztésével előállt beszűkült mozgástérben, mintegy pusztá túlélési stratégiaként történt (Kiss D. 2005: 69). A sikeresek mellett Szentgericén is léteztek olyanok, akik inkább csak „ideszorultak a mezőgazdaságba” (nő, sz. 1960).

³⁸ A társasgazdaság elnöke unitárius lévén jó viszonyt ápolt az unitárius tiszteletessel (a Tiboldi Alapítvány első elnökével), akinek felesége egyébként a társasgazdaság könyvelőjeként dolgozott. A társasgazdaság alkalmanként együttműködött az Alapítvánnyal, anyagi támogatást, egyéb felajánlásokat nyújtva az egyes akciókhoz (pl. idősök számára csomagok összeállítása karácsonykor).

alkalmasnak találja. Mégis azt látjuk, hogy a kölcsönrendszer legfőbb támogatói és szervezői a közéleti értelemben is aktív mag tagjai, akik maguk több ízben is igénybe vették – főként mezőgazdasági üzemeik fejlesztéséhez – a hitel ezen formáját. Ez egyrészt abból következik, hogy mezőgazdasági érdekeltségük okán ők azok, akik a kölcsön feltételeinek megfelelnek, tudniillik, a kapott hitelt helyben végzett termelőtevékenységbe kell befektetni, s ez Szentgericén egyenlő a gazdálkodással. Nem utolsósorban pedig az egyházi testület tagjaiként ők bírnak a legtöbb információval és a legteljesebb, legpontosabb képpel a kölcsönről, mint lehetőségről, és nagyfokú bizalom van bennük az egyházhoz kötődő, exogén erőforrás elérését lehetővé tévő rendszer irányában.

Amennyiben a megszólíthatók társaságát annak intézményi, illetve az organizált formákban való részvétel oldaláról közelítjük meg, nagymértékű személyi egyezést fedezünk fel. Nem csupán a két civil szervezet – a Tiboldi Alapítvány, és a Sancta Gratia egyesület – tagsága közt jelentős az átfedés. A községi önkormányzatban Szentgerice öt helyi tanácsosa szintén e körből kerül ki (2020). Súlyukat tovább növeli, hogy e maximum tíz fő csaknem mindegyike tagja valamelyik egyház adminisztratív testületének, a református presbitériumnak, vagy az unitárius kebli tanácsnak.

Fiatalok

A népi kultúra színpadra viteléért a Sancta Gratia egyesület keretei közt működő néptáncegyüttes felel. Terepmunkám ideje alatt egy éppen zajló generációváltás, és a COVID19-járvány nyomában járó, közösségi életet korlátozó intézkedések következtében nem tudtam aktív csoporttevékenységet megfigyelni, azért a legutóbbi tevékeny korosztály felé fordult a figyelmem. Ők voltak azok, akik a lelkész által szervezett és vezetett református³⁹ ifjúsági csoport tagjaiként elkezdtek a tánctanulással is foglalkozni. Az „ifi” tagsága főként az 1970-es évek szülötteinek, az ott hon maradónak gyermekei közül került ki. Azáltal tehát, hogy az 1970-es évek generációja meg tudott maradni a településen, egy népes aktív csoport mutatkozott meg gyermekeik korosztályában is. Az együttes alapításakor (2012) a lelkész a névválasztást illetően fiatalokra hagyatkozott, akik szüleik, és főként nagyszüleik emlékeit aktualizálva a Gyöngyösbokréta nevet javasolták a csoport számára. A Gyöngyösbokréta tagjaiban hamar megfogalmazódott az igény, hogy a Maros-

---

³⁹ Az ifjúsági csoport a valóságban felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül az egész település fiatalságát meg kívánja, illetve meg kívánja szólítani.

vásárhelyről kijáró tánctanár által oktatott táncanyag (pl. nyárádmenti forgató), valami igazán „saját” produkciót is színpadra állítsanak. A szentgericei üveges tánc felújításának ötlete először 2012-ben vetődött fel: a szüreti bál nyitótáncaként tanulták meg és mutatták be a szüreti bálra összegyűlt közönségnek. Az üveges tánc ismert volt a fiatalok előtt is: szüleik közül többen a Tiboldi táncsoport tagjai voltak, illetve nekik is voltak gyerekkori emlékeik a csoport működéséről és a koreográfiáról.

A következő év szüreti báljának megtartására jelentős hatással volt az Erdély TV 2012-ben indított, *Szüreti vigadalom* című vetélkedője. A műsor keretében „[...] hagyományos, őszi mulatságot szervező táncsoportok, egyesületek, faluközösségek” (Erdély legszebb csószlány... 2012) versenyezhettek az év szüreti bálja címért, a rendezvényeken készített videofelvételek beküldésével. A táncgyűttes fiataljai a szentgericei üveges táncal neveztek be a vetélkedőre, melyet erre az alkalomra már sokkal tudatosabban – az elmúlt év tapasztalatain alapulva a belső igényeknek, és a televíziós műsor kívánalmainak megfelelően – igyekeztek megformálni.⁴⁰ A fiatalok a koreográfia elkészítéséhez a nyugdíjas tanítónő, a Tiboldi Táncsoport egykori tánctanárának segítségét kérték: az ő hatására a színdarab-szerű produkcióba bekerültek Tiboldi *Bacchus utazásának* egyes részletei. A huszadik század közepétől az üveges tánc köré hullámokban felépített brand működött: a táncot újfent színpadra állító fiatalok mintegy recepthez nyúltak a koreográfiához és az ahhoz kapcsolt elemekhez, amikor a helyi jelleget esszenciálisan összefoglaló jelenségre volt szükségük.

A Nyárárdmente LEADER

Az üveges tánc a fenti folyamatokkal párhuzamosan egy, a település és térségfejlesztést eredetéből adódóan másként elgondoló paradigma, az Európai Unió támogatáspolitikáján nyugvó kistérségi társulás – LEADER Egyesület látóhatárára is felkerült. A Nyárárdmente Kistérségi Társulás szervezetére alapulva 2010-ben bejegyzett Nyárárdmente LEADER Egyesület helyi akciócsoportja a második támogatási ciklusban (2014–2020) fordult a régió turisztikai imázsának megalkotása felé. A ciklus stratégiai tervét a kistérségi társulás-, illetve a LEADER munkatársai igyekeztek a kistérségi turizmus fejlesztése köré hangolni pl. a mezőgazdasági termelésre alapozott nem mezőgazdasági jellegű tevékenységek (pl. agroturizmus, szabadidőturizmus, kézműves műhelyek létrehozása), kulturális-

---

⁴⁰ A vetélkedőre benevezett felvételt lásd: Szentgericei Szüreti 2013.

és természeti örökség leltárba vétele, természetvédelmi területek védelme, turizmus területén működő társulások létrehozása és támogatása (vö. Leader é. n.). A regionális imázs megalkotására tett erőfeszítések egy turisztikai atlasz kiadásában csúcsondult ki, amely a turizmusfejlesztésben érdekelt felső-nyárádmenti Nyárádremete önkormányzat pályázatának keretében készült el (Balássy – Gligor 2016). A kötet anyagával párhuzamosan egy online turisztikai felület is megszületett.⁴¹ Az összeállítás a kistérségi társulás két, már lezárult programjára épült rá. Egy korábbi sikeres nemzetközi projektben már megtörtént a terület felmérése, főként az épített örökségre fókuszálva. Ennek körét kiterjesztve a szellemi kulturális örökség kategóriájára, a gyűjtemény és dokumentációja a Kriza János Néprajzi Társaság által a magyarországi Földművelésügyi Minisztérium pályázatának keretei között létrehozott, majd működtetett Erdélyi Értéktár részévé vált. A felterjesztést, a dokumentáció összeállítását a kistérségi társulás – Leader munkatársai végezték el a megelőző projektek néprajzos, építész szakemberek segítségével megszületett anyagok, valamint saját terepismeretük, és a helyiekkel folytatott konzultáció nyomán.

Szentgerice az Erdélyi Értéktárban az unitárius templommal, illetve az üveges táncsal, valamint – Jobbágytelke, Nyárádszentlászló, Szentháromság, Teremiújfalú településekkel közösen – a nyárádmenti farsangolással kapott helyet, míg az atlaszban az unitárius templom, az üveges tánc és a szentgericei bor került kiemelésre (Balássy – Gligor 2016: 116–119). Az Értéktárba vételt, illetve a turisztikai atlasz megjelentetését a kistérségi társulás – Leader munkatársai kezdeményezték. A dokumentáció összeállítója több szentgericei lakossal kapcsolatba lépett, adatokat gyűjtve a felterjesztendő elemekről, viszont a folyamatban a helyi szint szereplői ezen kívül nem játszottak szerepet. Részben ez szolgál magyarázatul, hogy az Értéktárban való szereplés alig-alig ismert a szentgericeiek körében. A turisztikai atlasz nem vált az üveges tánc tengelye köré épített brand újabb építőkövévé, a kiadvány nem került fel úgy a polcokra, mint például Barabás László kötete (Barabás 2009) vagy Tiboldi *Bacchus utazása...* c. műve. A színpadra vitt népi kultúrára így két vonalon is épül szervezőtevékenység, de ezek párhuzamosak maradnak egymással, a kétféle paradigma között nem igazán látunk érintkezést. A vidéki térben tehát megjelenik a hivatalos, egy örökségrezsim narratívája szerint adminisztratív módon is életre hívott örökség, és ettől – úgy tűnik egyelőre függetlenül – működik az örökségként kezelés, mint helyi kultúraépítő gyakorlat (vö. Borbély – Ispán 2019: 15–17).

---

⁴¹ www.nyaradmente.ro (Letöltés: 2022. 03. 08.)

Kanonizált történetek – az örökség narratívája

Az örökségesítés kulturális logikájának működését vizsgálva azt látjuk, hogy az örökségként való szemlélés feltétele valamely közös ismeretanyag, tudásminimum, amelyet a (lokális) cselekvők megosztanak. Ez a közös minimum a sűrítő szimbólumokként funkcionáló örökségelemek mögött álló, kanonizált történetekből álló *narratíva*, melyet az egyénnek ismernie kell ahhoz, hogy az alkalmi azonosulás lehetősége adott legyen számára.⁴² A narratíva egyrészt spontán kialakulás, másrészt tudatos alakítás összjátékaként formálódik. Egyes kortársi egyéni tapasztalatok az átélők közti egyeztetések során kihullanak, mások hangsúlyosakká válnak: az egymás közti, és a következő generációk számára is továbbadásra érdemesnek találtnak, miközben fokról-fokra sematizálódnak. A folyamat közismert, és közösen forgalmazott epizódokat eredményez, melyek végső soron egy nagy fősodorba, narratívába illeszkednek.

Az alábbi két szövegpélda a szentgericei üveges tánccal kapcsolatban a terepen általam talán legtöbbször hallott narratívum, más-más generációba tartozó beszélők előadásában. Az első idézetben beszélő férfi, (sz. 1945), primásként az 1960–1970-es évek fellépéseinek állandó kísérője és felesége (sz. 1946) arra emlékeznek vissza, hogy a Megéneklünk Románia fesztiválok egy marosvásárhelyi rendezvényén a színházi előadás felügyeletét ellátó román személy a tánchoz használt üvegekből kiszedette a táncosokkal az általa etnikus szimbólumként felismert piros-fehér-zöld csokrokat.

V. Gy. (férfi, sz. 1945): [...] kezdjük a színpadon: Vásárhelyt. Ez az új színház.

Ej de szépen felállunk, minden [...]. És int a tanító néni, hogy kezddhetem.

Várjunk, kérlek szépen, mikor a kör bészárult. Jaj!

V. I. (nő, sz. 1946): Álljunk meg!

V. Gy.: Álljunk meg. Megálltunk. Azt mondja rögtön. [...]. Ki a virágot!

V. I.: Az egész virágot, mert piros, fehér, zöld volt. Ki kellett vegyük.

V. Gy.: Ki kellett szedni, újra álltak virág nélkül az üvegbe, s megeresztettük akkor is jól, s ment.

A második idézet beszélője egy későbbi generáció képviselőjeként már Bukarestbe lokalizálja a történetet, de az epizód felépítése gyakorlatilag megegyezik az előző elbeszélésben megismerttel:

E. Á.: A nyolcvanas években a Megéneklünk Románia ment nem?

S. B. J.: (férfi, sz. 1977): Igen. Igen, igen. És a gericeiek első díjat hozták volna el Bukarestből, de mivel magyar táncsoport volt, így nem adták oda

⁴² A narratívum (történet) és narratíva fogalmakat Keszeg Vilmos nyomán használom (Keszeg 2011: 27–35).

neki[k]. Volt egy, volt egy parasztpárti [...], atyafi, sovén, nem nacionalista! Nacionalistának vallja magát, de... És gericeiek úgy el, a táncos üvegbe ugye tettek egy muskátlit, egy pirosat, fehérrel, egy kicsi, valami, valami zöld, és piros, fehér, zöld volt. És visszaküldte őket, és azt mondta, hogy az üvegből a virágot ki, és virág nélkül, csokor nélkül!

A narratíva azonban nem csupán a *beszélőközösség* (Keszeg 2011: 22–23) spontán interakcióiban megszülető keret, hanem tudatos kanonizációs tevékenység eredménye. A válogatás és hitelesítés, jelentéssel felruházás joga mindig valamilyen elit-szerepből következik (Pusztai 2007: 16–17; 2008: 116).⁴³ A kanonizálás a szelekció mellett rögzítést is jelent: ez egyaránt történhet lokális és extralokális szándékok szerint. A kánonban rögzített narratívumok visszaszivároghatnak a helyi tudásba: ez az oda-vissza hatás magyarázhatja a közös tudásminimum epizód-szerűségét. Az üveges tánc 1960-as 1970-es évekbeli konjunktúrájának idején a tanügy és a művelődésszervezés képviselői nemcsak hogy tevékenyen részt vettek a brand megformálásában, hanem azt maguk is népszerűsítették a nyilvánosság előtt. A Magyar Adás felvételén szakértőként megszólaltatott koreográfus az üveges tánc népszerűségét és kuriózum jellegét a bortermelés múlt- és jelenbeli jelentőségéből eredezteti, és ezzel a bortermelő vidék imázsát erősíti (Labancz – Öllerer 1979: 24'26"–25'06").

Kérdező: És mivel magyarázható az, hogy ez az üvegestánc egyedül itt található meg? Nemcsak a Székelyföldön hanem...

Koreográfus [közbeavág]: Hát talán fogjuk arra, hogy nagyon jó bortermő vidék! Nem most, már a múltban is, ameddig az emlékezet úgy visszatekinthet, az *öregesek szájából* is csak azt hallani, hogy a gericei *híres bortermelők*. És mint bortermelő falu, szokva vannak a rendes, a szép mulatással. Ilyenkor mindig sor kerül a tánkra is. Hát a tánchoz azt már nagyon jól tudjuk, hogy *közösségre* van szükség, és egy megfelelő hangulatra. A bor mellett könnyebben adódik a jó hangulat is. [kiemelés tőlem – E. Á.]

Kortárs kanonizáló kísérletként értékelhető a hivatalos örökséggé tétel folyamán, az inventáriumba kerülést kísérő szövegek megalkotása. A szentgericei üveges táncot bemutató leírás mind a Hungarikumok Gyűjteménye Erdélyi Értéktárában, mind

---

⁴³ Michael Prosser-Schell hajósi példájában szemléletesen mutatja be, ahogy az Orbán-napra vonatkozó történeti adatokból, valamint helytörténeti forrásokból és az emlékezetből inspirálódva a helyi népművelő hogyan komponálta meg az új ünnep, az Orbán-napi borünnep narratíváját (Prosser-Schell et al. 2018: 48–53).

pedig a régió turisztikai imázsát megalapozni kívánó atlaszban (Balássy – Gligor 2016) – ugyan a helyi adatgyűjtés után – de a vidékfejlesztési szakemberek által elkészített narratíva.⁴⁴ A történeti és recens példa ráirányítja a figyelmet, hogy a helyi örökség mögött álló narratíva alakításában korántsem elhanyagolható a lokalitáson túli, a lokalitással szakértőként érintkező szereplők hatása.

A narratíva forgalmazásához szükséges továbbá a *hagyományápolás nyelvtanának* ismerete és használata, mely „[...] a bensőségességre, lokalitásra, ősi múltra, autenticitásra, természet közelségre helyezi a hangsúlyt.” (Pusztai 2007: 12).⁴⁵ E nyelvtan azonban korántsem formáság: nem „csomagolása”, hanem alakítója, szervező elve a narratívának. Szentgericén például az üveges tánc narratívájából a koreográfia a Gyöngyösbokrétához kapcsolható keletkezésére vonatkozó epizód – miszerint a színpadi látványosságot az üveg fejre helyezésével egy újító irányultságú asszony találta ki az 1940-es évek elején – teljesen kihullott. A narratívumot terepünkám során a 1928-ban született lakostól ismerhettem meg, aki meg is nevezte az egykori kezdeményezőt. Ezzel szemben a hagyományápolás nyelvtana szerint íródott narratívában a tánc „rég, rég, a múlt századokba” (pl. nő sz. 1949) visszanyúló eredete rögzült.

A narratíva népszerűsítését segíti, ha az a helyi imázslemeit eredményesen integrálja, egy koherens rendszerbe fűzi őket össze. Szemléletes példája ennek a szentgericei brandépítés, mely egy elbeszélésben egyesítette az üveges táncot, a település bortermelő múltját, a szüretet, mint ünnepet, és ezzel együtt Tiboldit és költeményét. A narratíva-forgalmazást akkor koronázza siker, ha a *kirakósjáték* (Pusztai 2007: 14; 2008: 117) nyomán megteremtődik a közös minimum – akár csak két-három mondat – amit „mindenki” tud a szentgericei üveges táncról. A tudás eredete immár homályba vész, az emlékek nem kötődnek konkrét személyekhez: a *kollektív emlékezet* részeivé válnak.⁴⁶ A közös tudásminimumból való részesedés azonban változó: a hosszabb epizódok ismeretétől pár mondat felidézéséig terjedhet. Pusztai Bertalan a közös tudás szövegei közt azokat, amelyek a helyi kultúra kiemelt elemeinek eredetét egyfajta genetikus autentikusságra hivatkozva, jellemzően a humor eszközeivel tárgyalják, *mitikus alapszövegnek* nevezi (Pusztai 2008: 116–118).

⁴⁴ KJNT [Kriza János Néprajzi Társaság]: Erdélyi Értékek Tára – Nyárad menti Értéktár. <http://www.kjnt.ro/ertektar/tajegysegi/nyarad-menti-ertektar> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

⁴⁵ Az „örökség” és „hagyomány” terminusok párhuzamosan léteznek a vernakuláris szóhasználatban a helyi életvilágok kiemelt, reflektáltan kezelt jelenségeinek megnevezésére. Éppen ezért a Pusztai Bertalan által a hagyomány fogalmára épített kifejezést jelen esetben is alkalmazhatónak tartom.

⁴⁶ Annak Halbwachs-i értelmében. Erről lásd: Assman 2013, 36–49.

A következő interjúrészleten keresztül egy olyan közvélekedést mutatok be a szentgericei üveges tánc narratívájából, amelyben könnyen felismerhető a mitikus logika. Az alábbi szövegrészletben két húszas éveikben járó lánnyal, szentgericei táncsoport egykori táncosaival beszélgettem.

E. Á.: Mit jelent a szentgericeieknek az üveges tánc szerintetek?

D. V. (nő, sz. 1994): Különleges...

S. I. (nő, sz. 1996): Hát büszkék kellene legyünk rá, mert én nem tudok olyan helyet itt Romániában, nem tudom, hogy Magyarországon, hogy valahol táncolnák, de sehol Romániában nem táncolnak üveggel a fejükön. Büszkék lehetnénk rá!

[...]

D. V.: És igen, nem is akar ki tudja megtartani sem az üveget a fején! Régen mindig azt mondták, hogy mikor a gelicei [sic!] lány megszületik, akkor a fejéhez nyomják az üveget, és akkor ott van az üvegnek a helye, és akkor azért tartja az üveget, azzal táncol.

[nevetnek]

A szövegrészlet azért is érdekes, mert az újszülött fejéhez nyomott üveg motívumának népszerűsítésére vonatkozó epizód is része a kánonnak, megismerhető a terepen. Az alábbi interjúrészletben a beszélő a Népi Alkotások Háza Maros megyei főkoreográfusának szerepét mutatja be a mitizáló részlet forgalmazásában. Az epizód szerint a szentgericeiek mellett az 1970-es években tevékenykedő szakértő egy megyei néptáncfalalkozó alkalmával a csoport színpadi produkcióját mint megyei művelődésszervező a jelenlévők számára magyarázatával kísérette, megadva ezzel a látottak értelmezési kereteit.

V. Gy. (férfi, sz. 1945): Még volt ide, még járt ide ki egy tanár, korondi, nem tudom, hogy tetszett hallani róla? [...]

E. Á.: Igen, hallottam.

V. Gy.: Igen? Na aztán itt voltunk Erdőcsinádon is, volt ott egy cigány csoport. Hát azok úgy táncoltak, tudom, hogy a lábuk egészen nem is érte a színpadot. Hat pár. S akkor aztán letáncoltunk mi is, s na azt mondja, kiállt a színpadra, s mondja, na mondják meg most önök, azt mondja mi a különbség ez a cigánytánc, és az üveges tánc között? Na. S aztán a nép kacagott mindenki. [...] nézzék meg, a szentgericeiek, azt mondja, üveget tesznek! S mit gondolnak maguk, mért áll meg az üveg a fejeken – azt mondja. Na, hadd lássam, valaki meg tudná mondani? Nem, kacagnak, a jónép. Mikor születik, azt mondja, a kislány, az üveget odateszik a fejére, mikor bújik ki, azt mondja [nevet], azt mondja, s azért tudja az üveges táncot.

Összegzés

Amikor a népi kultúra kiemelt elemeinek nyomába ered a kutató, a terepen nem az adott jelenség múltjával, hanem annak – többé kevésbé rögzített – narratívájával fog találkozni. A narratívát alkotó, rövid, epizódyszerű kliséket tudja a leghamarabb feltérképezni: ez a felszín, a látható imázs. Ez az, ami mindaddig meglehetősen megnehezíti dolgát, és esetleg zavarhatja is, ameddig nem válik előtte világossá, hogy mindez a jelenség lényegére mutat rá, a sűrítő szimbólumok működési mechanizmusait tárja fel előtte. A narratívák létezése feltétele annak, hogy a színpadra vitt népi kultúra egy olyan minta, recept legyen a lokalitás szervezéséhez, amelyet időről időre aktualizálni lehet. Az örökségként kiemelt elem, sűrítő szimbólum történetében a konjunktúrák és a csendes időszakok válthatják egymást. A narratíva létezése azonban biztosítja az újrafogalmazás lehetőségét. Szentgericén egy viszonylag passzív időszakát figyelhettem meg a népi kultúra színre vitelének. Az üveges tánc pillanatnyi csendjét a következő tényezők eredményezték: a COVID-19 járvány és nyomában járó, közösségi rendezvényeket korlátozó – tiltó rendelkezések, és egyidejűleg egy generációs váltás: a megelőző időszak (2010-es évek) táncsoportos fiataljainak munkavállaló-, illetve családalapító felnőtté válása. Az egy brand-be, egy, közel egységes narratívába rendeződő narratívumok forgalmazása ugyanakkor közös tudást épít, illetve tart fenn, és kapcsolja össze ezáltal a különböző generációkat. Ez teszi lehetségessé, hogy az örökségre bizonyos időközönként tett hivatkozások érthetők, hatásosak, és ezáltal sikeresek legyenek.

Az örökségesítés működtetője az örökségként való szemlélést lehetővé tévő közös helyi tudás megléte. A helyi tudás időben felhalmozódó tapasztalat, amely egyrészt arra vonatkozik, hogy a helyi életvilág egészéből kiemelt, sűrítő szimbólumként jelen lévő elemmel való foglalkozás hogyan mobilizálja a helyi társadalom szereplőit, másrészt pedig a narratíva, illetve hagyományápolás nyelvtanának ismeretét jelenti. Az örökségesítés kulturális logikája Szentgerice esetében a következő mintákat és szerepeket tartalmazza: a helyi kultúrára való tudatos reflektálás a népszolgálat eszmeiségében tevékenykedő (helyi) értelmiségtől indul, amelynek tagjai a kiemelt elemekre épített szervezőtevékenység kulcsemberei.

A helyi vezető szerepet időről időre betöltők közül kiemelkednek a helyi egyházi elit tagjai, akik a változás – és az ezzel járó bizonytalanság – pillanataiban a vallási alrendszer határait átlépve, a társadalmi élet egyéb területein is megjelennek, sőt a lokalitás materiális újratereztésének mikéntjét is befolyásolják. A lelkészeknek az örökségesítésben betöltött központi szerepe az 1940-es évek elején megszüle-

tett, és a rendszerváltást követő átmenet éveiben ismét alkalmazásra került mint a kortárs viszonyok közti aktualizálása. A „tradicionális”, „hagyományos” kultúra létrehozását vizsgáló kutatások több esetben e törekvések jelenbe ágyazottságára hívják fel a figyelmet. A historizálás a társadalom recens élethelyzetére és igényeire felel (Lovas Kiss 2017b: 97; Wang 2002: 97). Az ilyenformán megalkotott hagyományos kultúra képe statikus, a változatlanság, állandóság képzettársításai járulnak hozzá. Konrad Köstlin egyenesen azt feltételezi, hogy a statikus (regionális) kultúra elsősorban kifelé irányul, és megteremtésével egy olyan védőernyő jön létre, amely alatt az állandó átalakulásban lévő *belső* kultúra biztonságban változhat (Köstlin 1996: 123).⁴⁷ E gondolatiságon továbbhaladva, a helyi társadalom átalakulásának tapasztalata és az örökségesítésnek, mint a reflektált gondolkodásmód időleges fel-erősödésének kapcsolata számomra kulcsfontosságúnak tűnik.

Az örökséghez kapcsolódó szervezőtevékenység, és az azt működtető narratíva egy kiemelt múltbeli időszak képének mindenkori újrafogalmazási kísérlete. Szentgericén – párhuzamosan más terepeken megfigyelt folyamatokkal (Eitler 2019; 2022) – a helyi hagyomány képe, mint újraalkotott *ellenvilág* (Köstlin 1996: 121) egyértelműen a második világháborúval bezáruló időszak lenyomatából konstruálódik. Ez a periódus a paraszti múlt utolsó, a felszámolása ellen tett kísérletektől mentes (lásd kollektivizálás) korszaka.⁴⁸ A szentgericeiek esetében ez még egy további jelentésárnyalattal is bővül, hiszen a kiemelt múlt-darab a Gyöngyösbokréta mozgalomba való becsatlakozás révén az 1940-es évek eleje, a „kis magyar világ” időszaka. A bokrétás csoportra való hivatkozás az etnikus közösség számára egyedi fontossággal bíró periódushoz kapcsolódás is egyben.⁴⁹

⁴⁷ Az állandóság-változás elméleti dichotómiájához Pusztai Bertalan empirikus adatokkal járul hozzá egy finnországi svéd kisváros történelmi újrarájátszó fesztiváljának vizsgálatán keresztül. Pusztai a hagyományörző irányultságú fesztivált a társadalmi változások terepeként elemzi, a tradíciókereső- és alkotó tevékenységek népszerűségét pedig a kortárs társadalmi változások jeleként, indikátoraként értelmezi (Pusztai 2020: 482–483).

⁴⁸ Az *aranykor* kijelölésében meghatározó szerepe van a lokalitáson túli kontextusoknak, így mindenekelőtt a nemzeti történetírás, a múltértelmezés nemzetállami szintű diskurzusainak. Az összevetés kedvéért érdemes a magyar nemzeti kontextuson túlra tekinteni. Pusztai Bertalan megfigyelései szerint a finn újrarájátszó- és hagyományörző mozgalmak esetében leginkább hivatkozott korok a következők: a viking kor, középkor, illetve a 18. század svéd-orosz háborúinak millióje. A szerző által megfigyelt példa – a finnországi svéd kisváros, Loviisa fesztiválja – ez utóbbi időszakot eleveníti fel. Pusztai rávilágít, hogy a 18. század kiemelését a finn nemzetté válás sajátosságai magyarázhatják. Az orosz uralom alatt álló finn területeken a svéd nyelvű elit vált a vezérévé a modern finn nemzet megteremtésének. Ez az elit a nemzeti történelmi narratívában a svéd-orosz háborúknak fokozott jelentőséget tulajdonított, csakúgy, mint a nemzeti kultúrában a finn paraszti kultúrának (Pusztai 2020: 482).

⁴⁹ Vö. Papp Árpádnak a doroszlói (Nyugat-Bácska, Vajdaság) szüretbál jelentésrétegeiről tett megállapításával (Papp 2016).

Az etalonná tett korszak „paraszi világa”, helyi társadalma azonban korántsem bírta egyöntetűen azokat a jegyeket, látványos külsőségeket, melyek jelenleg a színpadra vitel elsődleges támaszai. A szöttesruha az üveges tánc megszületésekor már nem volt használatban: az 1930-as években fellendülő szöttesmozgalom hatására készültek el a településen az első uniformizált székelyruhák, és az 1970-es évek színpadi hullámának ezek szolgáltak referenciaként.⁵⁰ Az idealizált kor végét a paraszttársadalom életmódját alapvetően más pályára állító, a magángazdálkodás végét jelentő szocialista kollektivizálás hozta el. Paradox módon a színre vitel geneziséhez, más esetben pedig fenntartásához a szocializmus évtizedeinek kultúrpolitikája az intézményi háló felállításával (pl. erdélyi Népi Alkotások Háza), illetve a színpadi alkalmak biztosításával hozzájárult. Szentgericén pedig a tanügyi káderek kötelező kultúrmunkája nyomán következhetett egy újabb konjunktúra az üveges tánc történetében.

Hangsúlyozom, hogy a helyi örökség konstrukció, egy elképzelés, amely évtizedek alatt állt össze egy sokszereplős *kanonizálási folyamat* eredményeképpen. Jelenlegi formája sem tekinthető véglegesnek és lezártnak, a lokális és extralokális kontextusok kölcsönhatásának eredményeképpen folyamatosan változik. Az örökség-fókuszú vizsgálatok számára éppen ezért nélkülözhetetlen a kanonizálás- és a narratíva-forgalmazás alkalmainak és szereplőinek feltérképezése. A sűrítő szimbólumra tett hivatkozások sikerének kulcsa a hagyományápolás nyelvtanának ismerete és használata a kiemelt helyi elemhez – így a lokalitáshoz – ezen a színpadon alkalmi jelleggel kapcsolódó, a helyi azonosságtudat egy rétegét megélt részéről. E nyelvtan helyi működésének megfigyelése, rögzítése és elemzése elmélyítheti az örökség kulturális logikájára összpontosító vizsgálatokat.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Adattári dokumentumok és kéziratok

PIM OSZMI TA.HGy.34. = Petőfi Irodalmi Múzeum Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Táncarchívum, Hagyatékok. Paulini Béla (összeáll.): A magyar bokréta története IX–X.

---

⁵⁰ Mindez az egzotikum *viszonykategória jellegét* és konstruáltságát erősíti, ti. az egzotikus nem létezik önmagában, hanem szemlélőjének ítélete teszi azzá (Fejős 2008: 9). Szentgericén a székelyruha az eredetiséget jelző egzotikummá vált, mely egyszerre befogadható, de magában hordozza az egzotikum észleléséhez szükséges távolságot is (vö. Pusztai 2008: 114).

LEADER = Asociația LEADER Valea Nirajului

[é. n.] *Strategia de Dezvoltare Locală GAL Valea Nirajului Județul Mureș*. http://nirajleader.ro/assets/uploads/files/7e9a9-sdl_gal_valea_nirajului.pdf (Letöltés: 2022. 03. 08.)

PP = Primăria Păsăreni

2022 *Cím nélkül* [Az Európai Unió egységes területalapú támogatási rendszer nyilvántartásának szentgericei lakosokra vonatkozó adatai, 2022]. Egyedi kérésre összeállított táblázatos adatállomány. 2022. 08. 11.

Sajtó

Erdély legszebb csőszlánya...

2012 [sz. n.] *Erdély legszebb csőszlánya és az év szüreti bálja kerestetik*. MASZOL [Magyar Szó Online] <https://maszol.ro/belfold/3146-erdely-legszebb-csoszlanya-es-az-ev-szureti-balja-kerestetik>. Bejegyzés ideje: 2012. 09. 27. 13:50 (Letöltés: 2022. 03. 06.)

GAAL Olga

1943 A végek magyarjainak ölelkezése a bokrétában. Ősi táncok, falok, regék szállnak nemzedékről-nemzedékre, mint legdrágább nemzeti hagyomány: elő magyar valóság. *Székely Nép*, LXI. évf. 17. sz. 3. január 22.

JAKAB Elek

1879a Élet és neveléstörténeti rajz. Tiboldi István. *Néptanítók Lapja*, XII. évf. 19. sz. 413–416. október 15.

1879b Tiboldi István. Élet- és neveléstörténeti rajz. *Néptanítók Lapja*, XII. évf. 20. sz. 433–435. október 31.

PÓSCH Klára

1941 Ahol az arany a földön hever... Székelyföldi levél. *Baross Szövetség*, XXIII. évf. 35.sz. 5. augusztus 29.

SZ. G.

1943 A Gyöngyös Bokréta vadvirágai. *Székely Szó*, III. évf. 16. sz. 5. január 21.

Székely falu élete

1941 [sz. n.] Székely falu élete és szokásai: eredeti dalok, táncok, mókák és jelenetek 50 népi szereplővel. *Pesti Újság*, III, 227, 3. október 4.

A bokrétások második...

1943 [sz. n.] Színház, film, művészet – A bokrétások második erdélyi útja. *Új Magyarság*, X. évf. 12. sz. 8. január 16.

A „Bokréta” mozgalomról...

1943 [sz. n.] A „Bokréta” mozgalomról nyilatkozik, Paulini Béla, aki megszervezte és a külföld előtt is becsületet szerzett a magyar népi táncnak. *Reggeli Újság*, XIII. évf. 14. sz. 3. január 19.

Gyöngyösbokrétások és honvédek...

1943 [sz. n.] Gyöngyösbokrétások és honvédek találkozása Kolozsváron. A Székelyföld városaiba látogat el a 120 tagu [sic!] Gyöngyösbokréta. *Keleti Újság*, XXVI. évf. 12. sz. 3. január 16.

Audiovizuális források

LABAN CZ Frída – ÖLLERER József

1979 *Román Televízió Magyar Adás Szentgericéről*. Adásnap: 1979. 11. 12. Román Televízió Magyar Adásának Archívuma, TVR / F 175 758. <https://www.youtube.com/watch?v=fKE8JJlazrk> (Letöltés: 2023. 01. 31.)

Szentgericei szüreti

2013 Szentgericei Szüreti bal 2013. YouTube feltöltés ideje: 2013. 10. 06. <https://www.youtube.com/watch?v=o7MoQxN6eq4&t=261s> (Letöltés: 2022. 03. 07.)

Irodalom

ABKAROVITS Endre

2004 Előbb-utóbb fel kell ébrednünk! Beszélgetés Lőrincz Lajossal, az Állami Székely Népi együttes egyik alapítójával. *Folkmagazin*, XI. évf. 3. sz. 44–48.

ASSMAN, Jan

2013 [1992] *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

BALÁSSY András – GLIGOR Róbert László (szerk.)

2016 *A Nyárád mente képekben*. Nyárádszereda: Nyárádszereda Kistérségi Társulás.

BALÁZS Lajos

1987 Színpadra vitt népszokások. In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. 147–161. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

- 2020 Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományörzés módozataiban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Rurális és gazdasági stratégiák a 21. században*. 19–61. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

BARABÁS László

- 2009 *Akiket fog a figura. Farsangi dramatikus szokások, népi színjátékok Maroszáradon*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

BATIZÁN Attila – VARRÓ-BODOCZI Barna (szerk.)

- 2015 *Szentgerice Falutalálkozó. 2015. augusztus 8–9*. Szentgerice: [K.n.].

BÁRDI Nándor

- 2015 A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. 11–47. Pozsony: Kalligram Kiadó.

- 2017 Románia magyarságpolitikája 1918–1989. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában, 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. 9–128. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.

BÁRTH Dániel (szerk.)

- 2021 *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. (Folcloristica Historica, 4.) Budapest: MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport.

BENKŐ Károly [Kis-Bacsoni]

- 1869 *Maroszárad ismertetése. Írta Kis-Bacsoni Benkő Károly 1860–1861-ben*. [H.n.: Kiad.: Nagy-Kedei Fekete Sámuel – Simon Elek].

BÍRÓ Zoltán

- 1987 Az eladhatóság vonzásában. In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. 82–97. Bukarest: Kriterion.

BÍRÓ Zoltán – GAGYI József

- 1987 A folklorizmus háttéréről. In: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. 63–81. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lília

- 2019 Örökség, globalizáció és lokalitás. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 9–24.

BOTTONI, Stefano

2003 A sztálini „Kis Magyarország” megalakítása (1952) *Regio*, 14. évf. 3. sz. 89–125.

BRACHINGER Tamás

2001 A legkisebb közös többszörös. *Parola*, XI. évf. 4. sz. 3–5.

COHEN, Anthony P.

2001 [1985] *The Symbolic Construction of Community*. London – New York: Routledge.

CULLER, Jonathan

2012 [1981] A turizmus szemiotikája. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. 23–40. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

EITLER Ágnes

2019 Egy örökségelem története és kontextualizációs lehetőségei. Az Ecseri lakodalmas. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 51–79.

2022 A színpadra vitt népi kultúra szerepe a lokalitás szervezésében. *PNEKAT Working Papers*, 2. sz. 1–38.

EGRY Gábor

2015 Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. 48–71. Pozsony: Kalligram Kiadó.

FEJŐS Zoltán

2008 Az egzotikum felé – közelítések, perspektívák. In: Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum. Tanulmányok*. 7–37. Budapest – Szeged, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

GIURCHESCU, Anca

1987 The national festival “Song to Romania”: Manipulation of symbols in the political discourse. In: Arvidsson, Claes – Blomqvist, Lars Erik (eds.): *Symbols of Power. The aesthetics of political legitimation in the Soviet Union and Eastern Europe*. 163–171. Stockholm: University of Uppsala.

HARTOG, Francois

2000 Örökség és történelem. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 3–25.

KESZEG Vilmos

2011 *A történetmondás antropológiája. Egyetemi Jegyzet*. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság.

KINDA István

2004 Kapcsolatok, tőkék, konfliktusok: Egy magyar–holland testvérkapcsolat krízise. In: Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 23.) 159–184. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KISS Dénes

2005 Erdélyi falvak a 21. században. *Magyar Kisebbség*, 9. évf. 3–4. sz. 60–77.

2020 „Nekünk csak ez van.” *Vallás és egyházak a rendszerváltás utáni Erdélyben*. [szerk.: Bokor Zsuzsa – Jakab Albert Zsolt]. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Exit Kiadó.

KISS Zita

2005 Egyesületi élet falun. *Magyar Kisebbség*, 9. évf. 3–4. sz. 353–368.

KÖSTLIN, Konrad

1996 Utazás, régiók, modernség. *Café Babel*, 6. évf. 4. sz. 117–124

LOVAS KISS Antal

2017a Hol található a 21. századi etnográfiai/antropológiai kutatás terepe? *Ethno-Lore*, XXXIV. évf. 239–257.

2017b „...plakátot már csak a netre csinálunk.” A panyolai hagyományőrző farsang offline és online tereinek találkozása. In: Lajos Veronika – Povedák István – Régi Tamás (szerk.): *The Anthropology of Encounters. A találkozások antropológiája*. 94–105. Budapest: Magyar Kulturális Antropológiai Társaság.

LŐRINCZ D. József

2015 Népszolgálat. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. 288–322. Pozsony: Kalligram Kiadó.

NAGY Olga

1996 Az egyház kulturális és mozgalmi szerepe az erdélyi kisebbségi létben. *Iskolakultúra*, 6. évf. 9. sz. 23–27.

NOVÁK Csaba Zoltán

2011 *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

2017 *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1974–1989.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

OLÁH Sándor

2005 Hozzászólás Kiss Dénes erdélyi látéleteihez. *Magyar Kisebbség*, 9. évf. 3–4. sz. 94–107.

2015 A népszolgálat eszméje Erdély felemelésében, 1940–1944. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében.* 72–90. Pozsony: Kalligram Kiadó.

PAPP Árpád (szerk.)

2015 *Igaz történetek Mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1941–1944), I.* Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

PAPP Árpád

2016 A horvát, német és magyar népies viselet kialakulása és identitásformáló szerepe a múlt század harmincas éveiben a Bácskában. *Museion*, 14. évf. 13–28.

PÁLFI Csaba

1981 Kecsetkisfalud a Gyöngyösbokrétában. *Táncstudományi Tanulmányok*, 11. évf. (1980–1981) 317–331.

[https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(81\)91951-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(81)91951-6)

PETI Lehel

2005 Agrárszerkezeti változások az erdélyi falvakban. Hozzászólás Kiss Dénes Erdélyi falvak a 21. században című dolgozatához. *Magyar Kisebbség*, 9. évf. 3–4. sz. 108–116.

PROSSER-SHELL, Michael – SIMON, András – MÓD, László

2018a Orbán-napi borünnep – das neue Urbanfest im revitalisierten Weinkellerdorf von Hajós in europäischer Perspektive. In: Schell, Csilla – Prosser-Schell, Michael – Pusztai, Bertalan (hg.): *Re-Invention of Tradition in Ostmitteleuropa nach 1990. Neue, „gefundenene“ und revitalisierte Feste mit Schwerpunkt auf Ungarn.* 39–75. Münster – New York: Waxmann.

PUSZTAI Bertalan

2007 „Bajászlé”. Identitás, kanonizáció és márkázás a bajai népünnepélyen. In: Pusztai Bertalan – Neill, Martin (szerk.): *Turizmus, fesztiválok*

és helyi identitás – *Tourism, Festivals and Local Identity. Halászléfőzés Baján – Fish Soup Cooking in Baja, Hungary.* 7–25. Edinburgh – Szeged: University of Edinburgh – Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

2008 Az egzotikum mint erőforrás. In: Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum. Tanulmányok.* 113–123. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

2020 A történelmi múlt szerepe egy finn turizmus- és lokalitásfejlesztésben. *Ethnographia*, 131. évf. 3. sz. 465–485.

SZABÓ Árpád Töhötöm

2005 Megismerés és tapasztalat: az erdélyi falu problematikája. *Magyar Kisebbség*, 9. évf. 3–4. sz. 117–137.

2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

2016 Kihalt vidék: a vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában. *Erdélyi Társadalom*, 14. évf. 1. sz. 91–111.

SZAKÁL Anna

2016 A népköltő Tiboldi István és konfliktusai a helyi társadalomban. *Keresztény Magvető*, 122. évf. 2. sz. 171–185.

2019 „Ismerem-e Tiboldit? Már ki ne ismerné itt Székelyországban a mi jó öreg bátyánkat, a mi kedves mesemondónkat!” A kiváló tanító, a híres alkalmi költő és a szorgalmas gyűjtő Tiboldi István. *Erdélyi Múzeum*, 81. évf. 2. sz. 28–81.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2002 A székelyföldi szöttesmozgalom és a Székely Nemzeti Múzeum. In: Boér Hunor – Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, II. 203–214. Sepsiszentgyörgy: T3 Kiadó.

2014 A kutatástól a tömegmozgalomig: az 1930-as évekbeli háromszéki szöttesmozgalom története. *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 22. évf. 247–278.

TIBOLDI István

2005 *Bacchus Szent Gerlicei utazása.* [Magánkiadás]

URRY, John

2012 [2002] A turistatekintet. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái.*

41–61. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

VARGA Gyula

1965 A parasztgazdaság munkaeszközei. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok*, I. 267–348. Budapest: Akadémiai Kiadó.

WANG, Ning

2002 [1999] A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. 90–117. Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

ÁGNES EITLER

THE NARRATIVE OF HERITAGE. PERSONALITIES AND INSTITUTIONS,
MOTIVATING AND DETERRING FACTORS BEHIND THE STAGING
OF FOLK CULTURE

Keywords: staged folk culture, condensation symbols, canonization, rural heritage, identity

Research trends focusing on heritage – whether they approach it from the philosophy of history, focus on the social and political embeddedness of heritagization, on heritage discourses, or the functioning of institutional systems built on the heritage paradigm, or even look for the cultural logic behind the practices of certain groups – all identify the development and existence of a reflective approach as the essential core of the phenomenon. A perspective that looks at its own past, its environment, and the empirical world with an express intention: it accentuates certain elements in order to meet a need for “preservation” and ensure a transition to the future. It typically looks to the past but actually “works” for its own present in treating the local lifeworld reflectively.

My work is a case study that summarizes the outcomes of a field research carried out in Transylvania, in Szentgerice in the Nyárád Valley (Niraj Valley). At the center of the heritagization process analyzed in the example is a set of phenomena that, from the 1940s, has been staged as “folk culture” from the local lifeworld as a whole. Certain elements of local (folk) culture can exist as heritage if they are able to act as a condensation symbol – in Anthony P. Cohen’s sense – triggering an emotional identification with the locality and thus ensuring the occasional experience of belonging to the community. The condensation symbol of local heritagization efforts – the protagonist of my case study – is the “Szentgerice bottle dance”. When explaining the process of accentuation, I present the development of reflection as an

approach and treatment (formative institutions and key actors), and also describe how seeing it as heritage functions.

I emphasize that local heritage is a construct, an idea that was put together over decades as a result of a canonization process involving multiple actors. For this reason, mapping the occasions and actors of canonization and narrative circulation is essential for heritage-focused studies. The key to the success of references made to the condensation symbol is the knowledge and use of the grammar of heritage conservation on the part of those who experience a layer of local identity that is occasionally connected to the accentuated local element, and thus the locality. Observing, recording, and analyzing the local functioning of this grammar can deepen investigations focused on the cultural logic of heritage.

ÖRÖKSÉGKONSTRUKCIÓ ÉS IDŐTAPASZTALAT. A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGTEREMTÉS NÉPRAJZI/ETNOGRÁFIAI MEGKÖZELÍTÉSEI ÉS HÉTKÖZNAPI TÁRSADALMI PRAXISAI

A kvalitatív¹ társadalomtudományi vizsgálatok területén az 1970-1980-as évektől, az ún. kritikai fordulat (Clifford – Marcus 1986; Crapanzano 1972; 1980; Marcus – Fischer 1986; White 1973; 1987 és mások munkái) óta elfogadott nézetnek számít, hogy a tudományos fogalmak nem csupán deskriptív módon leírnak, megneveznek bizonyos jelenségeket, hanem regulatív módon elő is írnak bizonyos beszéd- és megismerési módokat.² A rendelkezésünkre álló nyelv – ebben az esetben az ismerettárgyokról szóló tudományos kijelentések és diskurzusok – előzetesen prefigurálják a körülöttünk lévő világról szerzhető tapasztalatokat, más szóval kijelölik az ismeretszerzés és az értelmezés kereteit.³ Egy „új” fogalom megjelenése és popularizálódása ezáltal nem csupán új fenomének (valóságélelmek) felismerését, reflektált problémaként való megjelenését jelentik, de – az előbbiekkal párhuzamosan – általában magukba foglalják bizonyos elméleti premisszákat és implikációkat (az adott fogalmakba foglalt módszertani beállítódások, előítéletek, előzetes feltevések) elfogadását is.

Mindez annak belátásával jár együtt, hogy a tudományos diskurzus változása általában nemcsak új kutatási tárgyak és célkitűzések kijelölését teszi lehetővé, de egy-

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Borbély Sándor: Örökségkonstrukció és időtapasztalat. A kulturális örökségteremtés néprajzi/etnográfiai megközelítései és hétköznapi társadalmi praxisai. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 445–492. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-10>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: borbely.sandor@abtk.hu

Kulcsszavak: kulturális örökség, hagyomány, identitásépítő gyakorlatok, időtapasztalat.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos munkatársa. A tanulmány az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című kutatási projektek keretében készült. A kézirat alapját képező kvantitatív adatbázis összeállítását, statisztikai szempontú feldolgozását és elemzését a Néprajztudományi Intézet 57001 témaszámú Lendület-pályázata (Lendület_2020-56) támogatta.

³ Knorr Cetina egyenesen „episztemikus kultúrák”-ról, illetve „objektumrelációs rezsimek”-ről beszél, amivel nagyon pontosan utal a tudományos ismeretelőállítás színtereit, azaz a kutató és a kutatott tárgy gyakorlati viszonyát normatív módon meghatározó többszörös („külső” és „belső”) társadalmi, politikai, gazdasági, történelmi, nyelvi feltételekre (Knorr Cetina 1999).

szersmind ahhoz is hozzájárulhat, hogy felvessünk bizonyos, az adott jelenségekről szóló tudományos diskurzusokkal, nyelvi reprezentációk kapcsolatos ismeretelméleti kérdéseket, tehát átfogóbb jellegű tudományelméleti-kritikai dilemmákat is.

Nincs ez másként a kulturális örökség, örökségesítés kategóriájával sem,⁴ amely az 1970-es évektől nem csupán a nemzetközi tudományos és közéleti gondolkodásban, de az utóbbi időben a magyarországi néprajztudományi kutatásokban is a kulturális javak átadásával/átvételével és az identitás reprodukciójával kapcsolatos hétköznapi és intézményes társadalmi diskurzusok egyik legtöbbit hivatkozott fogalmává vált. Olyan integratív kifejezéssé, amely a tudományos diskurzusban és nyilvános közbeszédben a legkülönbélebb dolgok dinamikus időbeli változását (újratermelődését, megosztását, átadását, átvételét) jelöli.⁵ Kezdve az emberi létezőktől (társadalmi szokások, rítusok, ünnepi események, nyelvek, szellemi alkotások: zene, film, tánc vagy képzőművészet, vagy más vernakuláris – esetleg „népi” – tudásalakzatok) a nem-emberi aktorokon át (pl. természetvédelmi szempontból fontos állat- és növényfajok, tájak, hegyek, folyók, erdők, kaszálók, klimatikus viszonyok), egészen a különféle hibrid tárgyakig (vö. Latour 2021) (műemlékek, emlékhelyek, épületek, települések, civilizációs-technikai eszközökig, anyagokig stb.).

Az utóbbi időben azonban az örökségesítő társadalmi praxisoknak, és az adott jelenséget elemző tudományos diskurzusoknak ez az expanziója – megközelítésem szerint – együtt járt az örökség-fogalom szemantikai tartalmának bizonyos mértékű elhomályosodásával, tudományos (néprajzi/etnográfiai), hétköznapi (közéleti, nyilvános) jelentésének kiüresedésével is. A kultúrákutatással foglalkozó szakembereket – talán nem túlzás ezt állítanunk – sokszor az az érzés keríti hatalmába, hogy az örökség ellentmondásos, többértelmű fogalmával, mint ana-

---

⁴ Az örökség-fogalom (heritage) kiválása egy hosszabb eszmetörténeti fejlődés eredménye, amelynek korábbi szakaszaiban más-más kifejezések – megóvás (preservation), konzerválás (conservation) –, és az azokat megalapozó ideológiai paradigmák voltak használatban (Ashworth 2011).

⁵ Az örökség-diskurzusoknak erre a heterogenitására és egyszersmind mennyiségi felhalmozódására, turbulenciájára hívja fel a figyelmet Lowenthal is, amikor könyvében a posztmodern „örökség kultuszok”-ról („cult of heritage”) beszél és azt írja, hogy „az örökség egyszerre mindenhol van: a hírekben, a filmekben, a piacon – mindenben a galaxisoktól a génekig. [...] Az ember alig tud mozogni anélkül, hogy ne ütközzön egy örökségi helyszínbe. Minden örökséget nagyra becsülnek. Az etnikai gyökerektől a történelmi vidámparkokig, Hollywoodtól a holokausztig az egész világ a múlt dicséretével – vagy elsrításával – van elfoglalva, legyen az tény vagy fikció.” (Lowenthal 1998: XIII.)

litikus kifejezéssel⁶ a vidéki társadalmakban vagy városi színterekben megfigyelhető kortárs társadalmi cselekvéseket (fesztivalizáció, falunapok, emlékműépítések, örökségturizmus, muzealizáció stb.), valamint az ezekhez kapcsolódó szimbolikus kulturális konstrukciókat, értelmezéseket legfeljebb csak nagyon elnagyoltan, pontatlanul tudjuk megragadni.

Az örökség-diskurzusok multiplikatív és elasztikus természete (Loulanski 2006: 210) számos módszertani, ismeretelméleti dilemmát, kérdést vet fel. Melyek a magyarországi kortárs néprajzi vizsgálatok területén az örökség-jelenségek kanonizált módszertani, elméleti megközelítései? Mi az az új fenomén, azaz a korábbiaktól eltérő társadalmi realitás, amely a néprajztudományi kutatások területén használt korábbi kifejezések (hagyomány, tradicionális – népi, paraszti, populáris – szokás-gyakorlat, folklorizmus) segítségével már nem írható le adekvát módon, illetve a kortárs jelenségek vizsgálata során inkább az örökség, örökségesítés kategóriájának bevezetését, alkalmazását indokolja? Mi ennek a változásnak a természete: a valóság (maguk a kulturális jelenségek: a folklór, a népi tárgykultúra) szubsztanciális átalakulásának, vagy inkább csak a róla szóló tudományos reprezentációk, akadémiai beszédmódok radikális változásának lehetünk tanúi? A két fogalom (az örökség és a hagyomány kategóriája) a kultúra- és társadalomkutatással foglalkozó szakemberek számára milyen ismeretkonstrukciók (vizsgálati tárgyak, tudáselemek, episztemikus színterek, valóságselemek) kijelölését teszi lehetővé?

⁶ Jakab és Vajda szerint a kulturális örökség „nem tudományos fogalom, sokkal inkább a tudományos kutatás által felszínre hozott múltbeli javakat (értékeket) és azok népszerűsítését és hasznosítását, azaz használatát szabályozó társadalmi és kulturális gyakorlatok összességét jelölő eszme, mely – akárcsak a hagyomány vagy a kultúra – a kommunikációban képződik meg és válik megtapasztalhatóvá.” (Jakab – Vajda 2018: 10) Tanulmányuk jelentős részében ugyanakkor részletes és pontos áttekintést adnak a kulturális örökség-jelenségeket elemző és leíró kortárs néprajzi (tehát *tudományos*) kutatásokról és a fogalomhoz kapcsolódó operacionalizálási kísérletekről, ami – részben legalábbis – cáfolja fent említett álláspontjukat. A kulturális örökség-paradigma identitáspolitikai eredete („származása”) – megközelítésem szerint – nem árul el sokat a fogalom mai társadalom- és kultúratudományon belüli státuszáról, analitikus értékéről. Az elmúlt évtizedekben – a témát elemző tudományos konferenciákon, tanácskozásokon, kutatási projekteken, tudományos könyveken, tanulmánygyűjteményeken és egyéb kiadványokon keresztül – az etnográfiai kutatás is egyre inkább kialakította és intézményesítette a saját örökség-diskurzusait. Igaz, nem hozott létre – sajnálatos módon – a diszciplína keretein belül egy koherens örökség-elméletet (mint ahogy nem dolgozott ki egységes vagy az „örökség”-nél kevésbé problémátlanabb „nép”, „hagyomány”, „kultúra”, „etnicitás” stb. fogalmat sem). Az örökség-kategória – megközelítésem szerint – a kutatási gyakorlatban használt, ezáltal a tudományos mezőbe integrált kifejezés; a néprajztudományi diskurzus az örökség-jelenségek vizsgálatával nemcsak hogy elismeri a jelenség ontológiai létezését, de a fogalom gyakorlati alkalmazásával minden esetben kialakítja, standardizálja is annak bizonyos immanens (preszuppozícionális) *tudományos* jelentéseit.

E kérdések részletekbe menő tárgyalására – a rendelkezésre álló keretek között – nincs lehetőségem. Írásom kiindulópontja azonban az utolsóként felvetett probléma. Nevezetesen a hazai néprajztudományi kutatás örökség-diskurzusa, történetileg kialakult fogalmi-elméleti megközelítései. A tanulmány első felében röviden felvázolom azokat a kategóriákat, amelyek segítségével az említett tudományszak az örökség-fogalom konceptualizálását végzi. Ennek kapcsán egy olyan alternatív megközelítés mellett próbálok érvelni, amely az örökség-jelenséget, valamint azok különböző megjelenési formáit (tárgyak, helyek és gyakorlatok) – az előbbi szakirodalmi paradigmától eltérően – egyfajta ontológiai keretben (az időről alkotott specifikus, kulturális koncepciók kontextusában) közelíti meg. Ezt követően – egy esettanulmány formájában – a Kárpátalján 2010 után kibontakozó hungarikum-gyűjtő mozgalmat mutatom be, illetve a régió identitáspolitikai narratíváit megalkotó és reprezentáló kisebbségi politikai-kulturális elitek örökségösítő stratégiáival foglalkozom. Itt kifejezetten egyetlen problémára, az ún. Kárpátaljai Értéktárban megjelenő örökségelemek vizsgálatára koncentrálok. Ennek segítségével azt a kérdést kívánom körül járni, hogy a kisebbségi magyar politikai-kulturális elitek milyen tárgyak, jelenségek és társadalmi cselekvések segítségével definiálják a körülöttük lévő empirikus valóságot. Egyszóval: miként konstruálják meg „a kárpátaljai magyarok” kulturális javainak, etnikai-nemzeti értékeinek, örökségének sajátos képét.

Az örökség mint „nem-hagyomány”

A népi kultúra poszt-tradicionális továbbélésének, funkcióváltásának és kortárs használatának vizsgálata a magyar nyelvű néprajzi kutatásban az 1970-1980-as évektől kapott nagyobb lendületet. Abban az időszakban, amikor a szakma hazai és nemzetközi képviselői – részben a történelmi parasztság mint osztály megszűnése következtében – a diszciplína újra-pozicionálásának kérdéseivel (a néprajz történetileg kialakult vizsgálati tárgyának, politikai-ideológiai szerepének, módszertani-elméleti eszközeinek újrafogalmazásával, kritikai felülvizsgálatával) egyre nagyobb intenzitással kezdtek el foglalkozni (Bausinger 1983a, 1989; Hofer – Niedermüller 1987; Niedermüller 1989, 1990; Sárkány 1990).

Ezekben az években a magyar nyelvű szakirodalomban a kulturális változás-jelenségek, ezen belül a népi (paraszti) kultúra státuszváltásának, újszerű felhasználási, megjelenési módjainak vizsgálatában az egyik központi fogalomká a „folklorizmus” kifejezése vált (Bausinger 1983b; Voigt 1979, 1987a, 1987b; Verebélyi 1982; Niedermüller 1981).

Az említett jelenségegyüttes egyik átfogó és kifejezetten alapos értelmezési kísérlete Bíró A. Zoltán és szerzőtársainak 1987-ben megjelent *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből* című tanulmánykötete (Bíró – Gagy – Péntek 1987), amely az erdélyi falusi társadalom korabeli változásjelenségeinek (kommunikáció- és rendszerelméleti szemléletű) elemzésére tett kísérletet.

A kötet egyik elméleti bevezető tanulmányában Bíró A. Zoltán a folklorizmust dekontextualizált (lokális környezetéből kiemelt, újrashasznosított) népi (paraszti) kultúraként határozza meg. Folklorizmusról – írja a szerző – akkor beszélhetünk, ha „a népi kultúra⁷ egy eleme, elemcsoportja az eredetitől eltérő, idegen környezetbe kerül [...], és az idegen környezetbe jutva megváltoztatja jelentését, más lesz, mint ami a népi kultúra rendszerében volt” (Bíró 1987: 31–32).⁸ Bár a kötet, amelyben a fent említett definíció és számos egyéb fontos esettanulmány megjelent, nem használta az örökség kifejezést, de a (neo)folklorizmus kategóriája alatt a színpadra vitt népszokások, a fesztiválizáció, a városi környezetben használt paraszti kultú-

⁷ A népi kultúra – Bíró A. Zoltán szerint – a hagyományos paraszti kultúrát, az európai parasztság kulturális hagyományát jelenti, amely nem csupán „a kultúra ünnepi szférájának tényei (népköltészet, népzene, néptánc, népszokás, népi játékok, népművészet)” foglalja magába, hanem a paraszti kultúra hétköznapijainak világát is: „a nem népművészetként értelmezett tárgyi kultúrát, tárgyhasználati gyakorlatot, a szokások, hiedelmek, kommunikációk nem ünnepi változatait s az e rendszerek működését biztosító láthatatlan intézményeket is”. (Bíró 1987: 29)

⁸ A szerző a folklorizmus körébe tartozó jelenségeket – a népi kultúra dekontextualizálásának módja, mediatisáltsága, azaz retorikai-diskurzív megformáltsága alapján – négy különböző csoportba sorolja. Ezek szerint el kell határolnunk egymástól: 1) A tudományos folklorizmust (a népi kultúrának reflexív, tudományos értelmezés céljával történő kiemelését és jelentéstani rekonfigurációját. 2) A reprezentációs folklorizmust (a rekonstruált és bemutatott népi kultúrának azt a felhasználási módját, amikor a kultúra egy partikuláris elemét mint totalitást – a népi kultúra egészeként – viszik színpadra, jelenítik meg, mutatják fel kifejezetten ideológiai (pl. fogyasztási) céllal. 3) A mindennapi folklorizmust (az életformaváltó közösségekben formailag fennmaradt, de jelentésében radikálisan megváltozott, történetileg kialakult szokásgyakorlatokat). 4) A művészi, azaz „klasszikus” értelemben vett folklorizmust (amely a népi kultúra elemeinek a „magas” kultúrában való alkalmazását jelenti). A négy, eltérő diskurzív kódoltsággal rendelkező forma közül külön figyelmet érdemel az első típus, amely a néprajztudomány területén alkalmazott klasszikus kutatási gyakorlatokat és megismerési stratégiákat mint dekontextualizáló tevékenységeket írja le. A kutató a vizsgálat tárgyát képező kulturális jelenségeket a diszciplína episztemológiai horizontján (a tudomány által kijelölt fogalmak, módszerek, ideológiai alapelvek összefüggésében) értelmezni, ami a népi kultúrát szükségszerűen kiágyazza lokális jelentés-összefüggéseiből (vagyis „új”, a vizsgált társadalom életvilágán kívüli kontextusokkal látja el). Mindez számos (rendszerint reflektálatlanul hagyott) ismeretelméleti, módszertani problémát vet fel. A néprajzi tudástermelésnek mint pozícionált (azaz alapvetően szubjektív, részleges, fikcionális aktusokat és jelentéstortranszformációs aktusokat is tartalmazó) ismeretelőállítási stratégiának a felvetése az 1980-as években a hazai kultúrakutatásban kifejezetten kritikus megközelítésmódot képviselt, amelynek jelentőségét – tudománytörténeti szempontból – nem lehet eléggé hangsúlyozni.

ra (székelykapu, népművészeti termékek, népviselet marketizációja stb.) számos újkeletű, mondhatni posztmodern megjelenési formáját mutatta be.

Egy másik – négy évtizeddel később – megjelent kiadványban Keszeg Vilmos a népi (paraszti) kultúra változását, illetve kortárs használatba vételét az előbbinél tágabb (eszme- és művelődéstörténeti) dimenzióban elemezte, s a jelenséget három kategória – a hagyomány, a folklorizmus, valamint az örökségesítés – differenciális összefüggésének kontextusában próbálta megragadni. Megközelítése szerint a (népi) *hagyomány* meghatározó vonása, hogy (1) organikus, (2) funkcionális kultúra, amely (3) primér – szolidaritási kapcsolatokkal jellemezhető – közösségeket hoz létre, (4) emlékezetet termel és (5) meghatározza az egyéni életpálya kereteit (biografikus funkció). Ezzel szemben a „folklorizmus organizált hagyomány, egy emlékezetbe viaszorult, használatból kikerült kultúra felkutatása, revitalizálása, újraértelmezése, használatba vétele. A hagyománytól eltérően a folklorizmus elemei és gyakorlatai nem primér, hanem alkalmilag szerveződő élményközösségeket hoznak létre, nem működtetnek társadalmi emlékezetet, átmeneti és alkalmi jelleggel vannak jelen az egyén életében, tehát nem rendelkeznek biografikus funkcióval, nem termelnek szolidáris kapcsolatot a generációk között.” (Keszeg 2018b: 34)

Keszeg szerint az örökségesítés (patrimonizáció) kortárs jelensége – a fent elmondottak tükrében – „maga is folklorizmus”, amely az előbbitől leginkább csupán (re)-kontextualizációja módjában különbözik: „A patrimonizáció maga is folklorizmus. Miközben a folklorizmus a népi hagyományok elemeit új környezetbe juttatja, a patrimonizáció a hagyományt a legújabb környezetben veszi használatba: a globalizáció, a hálózati társadalom, a multimediális kommunikáció kontextusában”. (Keszeg 2018b: 36)

E kötet szerzőinek mindegyike már az örökség-fogalmat használja és – egyebek mellett – a népi építészet és örökségvédelem, a népviselet muzealizációja, a szokások jelentésváltozása, örökség és vidéki turizmus stb. témáit elemzik különböző nézőpontból.

Mindazonáltal a kiragadott fenti fogalom-meghatározásokból és példákból – a részletek figyelembe vétele nélkül – legalább három tanulság következik:

1. Az egyik legkézenfekvőbb felismerés terminológiai természetű. Annak belátását jelenti, hogy a kulturális változást jelző fenoméneket – a népi kultúra használatba vételének, fogyasztásának eltérő modalitású jelenségeit – az első kötetben a szerzők még a folklorizmus, néhány évtizeddel később azonban már döntően az örökségesítés fogalmával határozták meg.
2. A másik – inkább tartalmi jellegű – összefüggés, hogy a hazai kultúrakutatáson belül kanonizált örökség-fogalom (végső soron) egy több évtizeddel korábban kidolgozott megközelítést ismét meg, vagyis – summásan

fogalmazva – az adott tudásterület nem nagyon integrált magába újabb elméleti paradigmákat és megközelítéseket.

3. A végső – és számunkra talán a legfontosabb – tanulság egy teoretikusabb megállapításra vonatkozik. Nevezetesen arra, hogy mindkét definícióban a folklorizmus/örökség fogalma mint a hagyomány transzmutációjából levezetett viszonyfogalom szerepel (1. ábra). E megközelítés szerint a folklorizmus/örökség szemantikai tartalma csak a hagyomány (az autentikus népi kultúra) és a vele szembe állított nem-hagyomány (folklorizmus/örökség) közötti oppozicionális összefüggésben határozható meg. A hazai néprajzkutatás domináns diskurzusára ez a megközelítés a jellemző. Az örökségesítési gyakorlatokat többnyire egy olyan hosszabb, lineáris átalakulási folyamat végeredményének tekintik, amelynek skálája az „eredeti”, autentikus (népi) kultúrával (az autoreferenciális hagyománnyal) fenntartott szorosabb viszonytól (tradicionális folklorizmus), az egyre lazább kapcsolatokon át (neo-folklorizmus) a vele való teljes szakításig (poszt-folklorizmus, örökségesítés) terjed:

Folklor (organikus, autentikus „hagyomány”) → **tradicionális folklorizmus** → **neofolklorizmus** → **poszt-folklorizmus** → **nem-folklor** (organizált, nem-autentikus, „nem-hagyomány” = „örökség”)

1. ábra: A tradicionális népi kultúra (a „hagyomány”) transzformációs modellje a klasszikus néprajztudományi diskurzusban⁹

⁹ Lásd: Voigt 1979; 1987a; 1987b; Verebélyi 2002 tanulmányait. Az említett szerzők szerint a fenti kifejezések egyben a népi kultúra fejlődésének (történeti állapotváltozásának) korszakfogalmait is: a folklor (a tradicionális paraszti szokásgyakorlatok) virágkora a kései feudalizmus időszakára (hozzávetőleg a 17–18. századra) esik, amelyet a francia forradalom (1789) időpontja zár le és a 20. század elejéig az ún. klasszikus folklorizmus periódusa követ. A neo-folklorizmus korszakát a 20. század első felére (az első világháborútól a második világháborúig terjedő időpontra) tehetjük, a poszt-folklorizmus körébe sorolható jelenségek turbulens megjelenése és elterjedése ellenben az ezt követő (1945 utáni) évtizedekre jellemző. A kultúra történeti változásnak ez a teleologikus felfogása egy meglehetősen normatív (osztályszempontú) kultúra-fogalom alapul, amely a néprajztudomány kutatási tárgyának (tematikai preferenciáinak, vizsgálati kérdéseinek és azok időbeli határainak) meghatározásában egészen a legutóbbi időig egyfajta korlátozó ismeretelméleti perspektívájaként jelentek meg. Amint azt – a szövegfolklorisztikai vizsgálatok kapcsán – Mikos Éva megjegyzi: „A folklorizmus meghatározásában, valamint szakaszokra bontásában az a felfogás ölt testet, hogy a folklor valójában »az alávetett társadalmi rétegek kollektív tudata«, vagyis elsősorban társadalomtörténetileg meghatározott. E felfogás a folkloort a népköltéssel azonosítja, a két fogalmat szinonimként kezeli. A folklor virágkorát e felfogás szerint a 18–19. század »posztfeudalizmusának« korszaka jelenti, ami ezután következik, az hanyatlás. A folklor illetően értelmezésére rányomja a bélyegét a kor, amelyben született, hiszen nyilvánvaló, hogy mögötte a marxista esztétika és társadalomszemlélet húzódik meg. Az utóbbi negyedszázad társadalmi átalakulásai végképp szükségessé teszik e tudománytörténeti korszak lezárását, s a folklor és rokon fogalmainak újraértékelését” (Mikos 2015: 95).

Ebben a keretben a folklorizmus/örökség nem más, mint egyfajta kópia, másolat, imitáció – „részleges”, „nem teljes”, „sérült”, ebben az értelemben „megváltoztatott” hagyomány –, amely intencionálisan (nyomokban) ugyan még tükrözi az autentikus (mag-) kultúrát, vagy annak bizonyos elemeit, de attól már minőségileg (funkcióit, beágyazottságát, megjelenési formáját, intézményi háttérét, jelentéshorizontját stb. tekintve) jelentősen különbözik.

Ez a meglehetősen sematikus („mechanikus”) megközelítésmód, amely az örökséget az autentikus (népi) kultúrához viszonyított referenciális távolságon – ti. az „eredeti” hagyomány és annak másolata (folklorizmus, neofolklorizmus), valamint e mimézis mimézise (örökségesítés) közötti fokozatbeli különbségeken – keresztül határozza meg nem csupán a magyar nyelvű szakirodalomra jellemző, de tetten érhető a nemzetközi etnográfiai kutatásokban is. Ullrich Kockel megközelítése szerint például – csak hogy egyetlen szerzőt említsek –:

„A kulturális gyakorlatok és artefaktumok csak akkor válnak örökséggé, ha már megszűnnek a jelenben aktívan használva lenni. Más szóval, az »örökség« olyan kultúra, amely kiesett a hagyományozódás folyamatából. A »hagyomány« fogalma szó szerint olyan kulturális mintákra, gyakorlatokra és tárgyakra utal, amelyeket mint más generációk és helyek kontextusában jóvá hagyott készség- és tudás-készletként »adtak át« időn és téren keresztül. Az »örökség« ezzel szemben olyan kulturális mintákra, gyakorlatokra és tárgyakra utal, amelyeket vagy már nem adnak át a mindennapi életben (és ezért kurátorokra bízák), vagy olyan módon használnak, amely jelentősen különbözik történelmi pályájuktól, pl. nagyon eltérő kontextusban elhelyezett jelek vagy idézetek”. (Kockel 2007: 21)

Az egymással szembeállított fogalmakra (hagyomány vs. nem hagyomány, organikus vs. organizált, primer vs. szekunder, funkcionális vs. afunkcionális, biografikus vs. nem biografikus kultúra) alapozott néprajzi örökség-definíciós kísérletek és megközelítések problematikus pontjairól már egy korábbi – Ispán Ágota Lídiával közösen írt – cikkben beszéltem (Borbély – Ispán 2018: 14–15). Az ott említett összefüggésekre ezért nem térek ki itt részletesen. Az alábbi táblázatban ugyanakkor összefoglaltam azokat a toposzokat, amelyek az elmúlt években a kulturális örökségről szóló hazai kultúratudományi (főként néprajzi) diskurzusba beépültek, illetve a jelenség fogalmi meghatározásának erőteljes, mondhatni paradigmatisztikus alapjait képezik (1. táblázat).

Az alábbiakban egy olyan néprajzi/antropológiai megközelítés mellett kívánok érvelni, amely nem *valamihez* (konkrétan: a néprajztudomány normatív kultúra-fogalmához) *képest* határozza meg az örökség fogalmát, valamint az adott kategóriával ábrázolt jelenségek differenciális jellemzőit. A kulturális örökséget és a hozzá kapcsolódó társadalmi jelenségeket egy praxisorientált nézőpontból próbálom meg értelmezni. Ennek megfelelően – a fenti megközelítéstől eltérően – az *örökséggé tétel* konkrét, kulturálisan felépített gyakorlatait állítom középpontba. Ebből következően az általam vizsgált lokális közösségek örökségteremtő cselekvéseit nem a (neo- vagy a poszt-)folklorizmus egyik megnyilvánulási formájaként, hanem az adott csoportok – legtagabb értelemben vett – (hermeneutikai) jelentés-előállító tevékenységeként közelítem meg; ugyanúgy, mint a kultúra bármely más jelenségét (a rituális ünnepi, vallási gyakorlatoktól a hétköznapi étkezési, öltözködési stb. szokásokon át egészen az olyan profán gesztusokig, mint amilyenek például egy egyszerű városi sétát¹⁰ is tekinthetünk). Erről az általánosabb szintről szemlélve egy 19. századi, tradicionális falusi tánc-szokás (folklor), vagy annak 20. századi színpadi változata (folklorizmus), valamint az előbbi kettő mai, kortárs múzeumi bemutatása (örökségesítése) között nincs lényegi különbség abban a tekintetben, hogy mindhárom esetben különböző társadalmi csoportok kontextusteremtő, azaz jelentés-előállító gyakorlatáról van szó, amelyeket egyformán „autentikus” és auto-referenciális – tehát önmagával azonos, azaz más fenoménekből nem levezethető – kulturális jelenségeknek kell tekintenünk.¹¹

¹⁰ De Certau *The practice of everyday life* c. munkájában a városi tereket olyan rétegzett és ellentmondásos jelentésekkel rendelkező *szövegek*ként értelmezte, amelyeket különböző aktorok (város-tervezők, építészek, egyszerű állampolgárok) egyedi performatív gyakorlatai – új épületek, terek, architektúrák létrehozásával, vagy az azok közötti fizikai mozgással, a sétálással vagy akár a róla szóló beszéddel stb. – hoznak létre, illetve „írnak bele” a nyilvános terekbe (De Certeau 2011).

¹¹ Az egyének, a kis- és nagycsoportok (szub- és ellenkulturális szerveződések vagy akár a társadalmi osztályok stb.) közötti interakciók, kulturális cserekapcsolatok nyomán kialakult kulturális transzferjelenségek (tárgyak, szimbólumok, fogalmak, jellegzetes viselkedési és gondolkodási módok, nyelvi sajátosságok stb. átvétele) miatt a „folklor” és „nem-folklor” jelenségek eredet szerint szétválasztása („autentikus”, „archaikus” népi és „nem-autentikus”, „kvázi-autentikus”, „új” kulturális örökségre) nem lehetséges. A kérdéssel összefüggésben Bólya Anna Mária – a Tanec Macedón Nemzeti Tánc- és Énekegyüttes példáján keresztül – mutat rá, hogy a macedón tánc-kultúrának a tudatosan stilizált, színpadi változatai „a maguk módján organikusabbak (mint az »eredeti« tánc-kultúra szaktudományos rekonstrukciójára törekvő újfolklorista feldolgozások – B. S.), hiszen az 1970-es évekig gyűjthető anyagot a populáris zene és más kortárs igényeknek megfelelő elemekkel és az eredeti szimbolikai jelentés hangsúlyozásával a kortárs társadalom kulturális igényeinek élő és néha változó kifejezőjeként tartják műsoron.” (Bólya 2021: 509) Liszka pedig a balladagyűjtésekkel összefüggésben szolgáltat személetes példákat arra, hogy a néprajz által autentikusként leírt folkloralkotások nemritkán valójában többszörös átvételek, de- és re-kontextualizációs folyamatok következményei (Liszka 2014).

1. táblázat: A kulturális örökség-fogalom attribútumai a magyar nyelvű kultúratudományi diskurzusban

dimenziók	hagyomány (autentikus népi kultúra)	örökség (nem-népi kultúra)
a társadalmi cselekvés intencionalitása	magától értetődő, szokás- vezérelt, rutinszerű cselekvés	tudatosan reflektált, cél- racionális, ^I performatív aktus
szerveződési módja	organikus	organizált ^{II}
a társadalmi kapcsolatok típusa	primer, tartós társadalmi kapcsolatokat hoz létre	szekunder, alkalmi élmény- és fogyasztási közösségeket hoz létre
funkcionalitása	funkcionális, használati érték; a dolog akkor értékes, amennyiben hasznos	afunkcionális, azaz önérték; a dolog önreferenciális
múlthoz való viszony	közvetlen viszony, az egyén „benne áll” a múltban, sajátjaként, eleven jeleneként tekint rá (passzív viszony, reflektálatlan múlt- és kontinuitás tapasztalat)	közvetett („tárgyi”) viszony, az egyén „külsődleges” (ontológiai) pozícióból tekint a múltra az aktuális jelenben (aktív viszony, azaz reflektált múlt- és diszkontinuitás tapasztalat) ^{III}
a tudásátadás- és reprodukción alapja	a kulturális tudás, a tradíciók tekintélyalapú, kötelező érvényű átadása/átvétele	a „megőrzendő”, értékkel felruházott kulturális elemek racionális és önkényes (szabad) kiválasztása, rehabilitálása és szelekciója ^{IV}
a cselekvők attitűdje/kulturális diszpozíciója	normakövető („hagyománykövetés”)	normateremtő („hagyománytörés, valami „új” – kitalált, megkonstruált, illetve a „korábbi”-val szemben álló dolognak a – normalizálása)
receptiója, hatása, érvényességi köre	mindennapi életvezetési gyakorlatok (az egyének, közösségek önértelmezésének) egészét átható szabályok összessége	érvényessége alkalomszerű és jelentése partikuláris (rendszerint csupán azokra a szituációkra, helyzetekre korlátozódik, amelyben az örökségésítési gyakorlat maga kifejeződik, létrejön)

^I Erre – a teljesség igénye nélkül – egy-egy kiragadott szakirodalmi idézet, illetve példa: „Az örökség egyrészt *intencionális hagyomány*, azaz a *közösség*, örökölt hagyományként, tudatosan viszonyul hozzá. Másrészt viszont *kitalált hagyományként értelmezhető*, azzal a különbséggel, hogy itt a politikai és ideológiai célok mellett a gazdasági érdek is erőteljesen jelen van, szerepet játszik.” (Vajda 2016: 35) „Az örökséget önálló kulturális terméknek kell tekinteni, amely a késő modern jelen kulturális újra-konfigurációját szolgálja és azt jeleníti meg. *Ebben a kulturális szerveződésnek a tudatos, szervezett elemei és mechanizmusai vannak túlsúlyban a spontaneitás felett*”. (Fejős 2005b: 73. – kiemelés B. S.)

^{II} A magyar néprajzban a népi („paraszti”) kultúra organikus (lokális, belülről/alulról, azaz „természetesen”) és organizált (extralokális, kívülről vagy a lokális elitek által felülről, „mesterségesen”) szervezett formáinak a megkülönböztetése nagyon gazdag tudomány- és kutatástörténeti előképpel rendelkezik. A distinkció egyik korai felbukkasára Fél Edit *A magyar népi társadalom életének kutatása* címmel 1948-ban kiadott munkája idézhető, amelyben a két fogalmat

a szerző a néprajz diszciplináris határainak kijelölésére használja. Az etnológiai tények vizsgálata „nem foglalkozási, nem életformák, hanem belülről organizált struktúrák” elemzését jelenti (Fél 2001: 323). „E struktúrák ősiek, »hagyományosak«, generációkon át épülnek, alakulnak: ezekbe születik bele az egyén, akit körülfognak, alakítanak, hogy aztán az is benne élve, kifelé hatva alakítsa azokat. [...] Ezek az organikus formák gondosan elválasztódnak az organizált jelenségektől, mely utóbbiak már nem tartoznak a néprajzi vizsgálódás körébe.” (Fél 2001: 323 – kiemelés B. S.) Három évtizeddel később, a Magyar Néprajzi Társaság által szervezett *A folklorizmus egykor és ma* címmel 1978-ban megrendezett tudományos konferencián Faragó József a szerves (organikus) és szervezett (organizált) népi (paraszt) kultúra éles elhatárolásának kérdését már az előbbtől kissé eltérő perspektívából közelíti meg. Megfogalmazása szerint: „[...] a szerves folklór azonos a Bartóktól említett spontán megnyilvánulással, Sárosi szerint a folklór hagyományos életével vagy a szájhagyományos folklórral” és „létrejöttétől fogva évszázadokon, évezredekken át a történelem és a társadalom mélyén: kizárólag alkotóinak és fenntartóinak körében élte a maga háborítatlan, a felsőbb társadalmi osztályok számára érdektelen, rejtett és ismeretlen életét.” A szervezett (organizált) folklór pedig – a korabeli marxista-leninista ideológiának megfelelően – a politikailag instrumentalizált, vagyis a legfelsőbb, formális szinten (államilag) szervezett és szabályozott paraszti tárgyi, szellemi kultúra. „Az új társadalom [az 1944 utáni kommunista román állam – B. S.] nemcsak hogy fölsimerte a folklór súlyát és jelentőségét a nemzeti kultúrában, [...] hanem az ereje és a lehetősége is adva volt ahhoz, hogy az elméletet a gyakorlatba ültesse. Más szóval a folklór ügye kilépett szűk tudományos szakmai köréből; összes értékeinek-szépségeinek megőrzése és felvirágoztatása országos közügygé: a történelem folyamán első ízben állami művelődéspolitikai feladattá vált. Maga a folklór pedig, ugyancsak első ízben, a parasztság kizárólagos tulajdonából össznépi, vagyis nemzeti tulajdonba ment át.” (Faragó 1979: 50) A tradicionális népi szokásgyakorlatoknak, mint organikus hagyománynak a megközelítését alkalmazza különféle jelenségek leírásához például Keszeg 2014; 2018a; 2018b; Pozsony 2014; Jakab 2012: 270; Vajda 2016: 47; 2022: 153–155. E szemléletmód kialakulásának tudomány- és esztétorténeti hátterét elemzi, illetve e dichotómia kritikai dekonstrukcióját adja Bausinger 1995; Gagy 2021.

^{III} Az örökségnek mint aktualizált, vagyis a jelen perspektívájából megszerkesztett múltnak és diszkontinuitás-tapasztalatnak a tézise a hazai és nemzetközi szakirodalom egyik fontos, konszenzusos eleme. *„Jöllehet a múlttal kapcsolatos kötelekei tagadhatatlanok”* – jegyzi meg például Fejős Zoltán –, *„az örökség mégsem annyira a múlttól szól, hanem a jelenről. [...] Eszerint az örökség a reflektált múltat jelenti, azaz a történelemhez hasonlatos, nem pedig a társadalmi-kulturális folytonosság tapasztalatához. Noránál ez utóbbi az emlékezettel vág egybe. Az örökség értékét a múlttal való szakadás adja meg, ebből származik a tudatos megőrzés, a védelem eszméje.”* (Fejős 2005a: 45–46; 2005b: 73–74 – kiemelések B.S.) Lásd még: Husz 2006: 64–65. Az egyéni használat, vagyis az alkalmazásán révén tudatosított – és egyben eltárgyasított – kultúrát, illetve az ahhoz való megváltozott viszonyt az etnográfiai irodalom az örökség-fogalom *„differencia specificajaként* kezeli. Ha ezt elfogadjuk, akkor azonban azt a feltételezt is el kell ismernünk (különben a fent idézett örökség-definícióknak nem lenne értelme), hogy létezik az előbbi ellentéte, azaz a nem reflektált formában tovább élő kultúra is. A néphagyományt, a tradicionális (paraszt) szokáskultúrát a néprajztudomány nagyon gyakran ekként is (tehát egyfajta séma-követő magatartásként) közelíti meg. A hagyománynak mint reflektálatlan múlt- és kontinuitás-tapasztalatnak ez az elképzelése azonban a tudományszakon belül – megközelítem szerint – teoretikusan (és ismeretelméletileg) nem igazolható képzet. Ennek kapcsán Gadamerrel értek egyet, aki szerint noha az emberi megértés mindig alá van vetve a hatástörténeti tudatnak (Gadamer 2003: 335–342, 379–384) – a tradíciók formájában átadott előítéletek befolyásoló szerepének –, a hagyomány egyszersmind mindig az előítéletek saját, egyéni, partikuláris pozícióinkra való alkalmazása, tehát egy reflektált viszony kérdése is. Ebbe a viszonyba – logikai szempontból – nem csupán a hagyománynak való feltétlen engedelmesség, de akár annak radikális elvetése, tagadása (a hagyomány parancsának megtörése) is beletartozik (Gadamer 2003: 371), ami a megértésfolyamatot egy alapvetően feszültséggel (*az ismerőség és az idegenség polaritásával*) teli mozzanattá változtatja (Gadamer 2003: 330). Ugyancsak erre utal Gadamernél a hagyománytörténet fogalma is (Gadamer 2003: 325), amivel szintén egyértelművé teszi, hogy a tradíció mindig esemény, azaz nem az emlékek pusztá felelevenítésére, sémák automatikus követésére korlátozódo passzív beállítódás, hanem aktív, cselekvő, kreatív, azaz kombinatorikus aktus. A „[...] »maguktól tenyésző hagyományok« romantikus hiedelme, melynek színe előtt az észnek el kell némulnia, ugyanúgy előítéletektől terhes, és lényegében véve aufklérista. A hagyomány valójában mindig magának a szabadságnak és a történelemnek a mozzanata.” (Gadamer 2003: 316)

^{IV} Lásd például: Pusztai 2007: 16; Wessely 2005: 20; Vajda 2016: 35; 2022: 16.

Az örökségesítési praxisokat – szűkebb értelemben – olyan társadalmi cselekvéseként határozom meg, amelyek a helyi közösségek egyedi *ontológiai politikáit* (Harrison 2015a, 2018) tükrözik. Más szóval, az érintett közösségek saját világukról – a társadalmi létezőkről: tárgyakról, helyekről, emberekről, állatokról, alkotásokról stb., illetve azok morális és időbeli státuszáról („jó” – „rossz”, „értékes” – „értéktelen”, „rég” – „új” stb.) – kialakított és forgalmazott kulturális koncepcióit mutatják be. Megközelítesem szerint ezeket a lokálisan szervezett – de globális diskurzusokba ágyazott – gyakorlatokat nem a népi kultúrával való egyedi bánásmód, azaz egy partikuláris tartalmi elem szinguláris (gazdasági, politikai, jogi stb. célú) használata különbözteti meg más kulturális cselekvésektől. Hanem sokkal inkább az a tény, hogy az adott aktivitási formákat az örökségesítést végző csoportok társadalmi valóságról alkotott sajátos metafizikai elképzelései alapozzák meg. Ezt a világméretű egyebek mellett a globalizációhoz és a késő modernitáshoz kapcsolódó megnövekedett *veszélyeztetettség-érzékenység* (Vidal – Dias 2016: 2), egyszerűen: az aktuális jelennek, mint válságnak a reflektált tapasztalata jellemzi. Mindez kialakít egy erkölcsi, érzelmi, politikai diszpozíciót a sebezhetőnek tartott kulturális javakkal szemben¹² és megnyitja az utat az örökség-megőrzési stratégiák előtt (Vidal – Dias 2016: 1).

Az örökségképző társadalmi gyakorlatok – a fent elmondottak alapján – tehát *nem akármilyen*, hanem *kifejezetten olyan ontológiai rendszerek*, amelyek (a globális örökség-diskurzusok helyi adaptációján¹³ keresztül) egy új, posztmodern időreztimhez (Hartog 2006) kapcsolódnak; a bizonytalanoként, fenyegetőként, kiszámíthatatlanként, krízisként érzékelt történelmi idő, más szóval: egyfajta prezentista

¹² Ahogyan arra az idézett szerzőpáros, Vidal és Dias is rámutat, természetesen nemcsak a posztmodern korban, de az emberiség minden korszakában a „vesztés és a felejtés az élet része volt, és természetesen az is marad. A korábbi érzékenységgel ellentétben azonban a dolgok törékenységének késő-modern érzését áthatja az a jövő-orientált felelősségérzet, amely az emberiség antropocén életéből fakad – más szóval annak tudatából, hogy az emberek felelősek a biológiai és kulturális sokféleség megtizedelésért, a globális felmelegedés pusztító hatásaiért és az extrém egyenlőtlenségekért, végső soron azért, mert a hatodik tömeges kihalás előidézésével veszélyeztették saját fajuk túlélését.” (Vidal – Dias 2016: 3)

¹³ Eitler Ágnessel értek egyet, aki szerint a globális örökség-fogalom beépülése a mai kortárs vidéki társadalmak nyelvi repertoárjába nem jár együtt automatikusan a korábbi – részben szintén „külső”, meta-szintű tudományos és politikai diskurzusokból származó – kifejezések (hagyomány, népi kultúra, eredeti, régi, tradicionális, nemzeti kultúra stb.) leváltásával. Sokkal inkább a már meglévő, a lokalitás társadalmi felépítéséhez használatos retorikai alakzatok bővülését, kiegészítését jelenti. Ennek a *vernakuláris szókészletek* az egyes elemeit (az örökség, hagyomány, folklór, érték stb. kategóriáit) – amint arra Eitler is rámutat – a helyi társadalom tagjai kreatív, tudatos és változatos módon használják attól függően, hogy a társadalmi identitás éppen melyik aspektusát, helyzetről helyzetre változó elemét kívánják erőteljesebben hangsúlyozni (Eitler 2022: 30).

válság- és időtudat köré épülnek fel. Ulrich Gumbrecht – Hartoghoz hasonlóan – úgy írta le ezt az új *kronotópot* mint a hagyományos lineáris történelem (vagyis a múlt-jelen-jövő kontinuumra építő történelmi tudat) végét, amelyben a jelen (a most), illetve a *jelenlét kultúrájának* (Gumbrecht 2004) termelése minden más idősíkkal szemben abszolút hegemóniára tesz szert:

„Számunkra a jövő – fogalmazza meg Gumbrecht – már nem a lehetőségek nyitott horizontjaként jelenik meg; ehelyett ez egy olyan dimenzió, amely egyre inkább el van zárva minden prognózis elől – és amely ugyanakkor mint közeledő fenyegetés tűnik fel. A globális felmelegedés minden olyan következménnyel tovább fog folytatódni, amelyet már jó ideje előre jeleztek; a fennálló kérdés az, hogy az emberiség képes-e elegendő muníciót felhalmozni még további néhány évre, mielőtt a helyzet legkatasztrofálisabb következményei bekövetkeznek. [...] egy másik probléma, amit az új kronotóp jelent, hogy már semmit sem tudunk örökül hagyni az utókorra. Ehelyett, hogy megszűnne tájékozódási pontokat adni, a múltak elárasztják jelenünket; az automatizált, elektronikus emlékezeti rendszerek központi szerepet játszanak ebben a folyamatban. *A bennünket elnyelő múlt és a fenyegető jövő között a jelen a bővülő egyidejűségek dimenziójává változott* (Grumbrecht 2014: xiii – kiemelés B. S.).

Az intézményesen szervezett örökségipar és a mai hétköznapi megőrzési gyakorlatok ennek a távlat- és horizont (múlt és jövő) nélküli, önmagába zárt – Hartog kifejezéseit használva: *parttalan, tömör, mindent elborító, mindenütt jelen lévő jelennek* (Hartog 2006: 179) a szimptomája és egyben a kortárs társadalmak abból való kilépési (*meghaladási*) kísérlete is.

„Ebből [a prezentista időtudatból – B. S.] adódik – írja a szerző –, hogy »múzeumi« tekintettel szemléljük a környezetünket. Végső soron már ma a holnap múzeumát szeretnénk létrehozni; hisz holnap nem lesz rá módunk. Tehát létrehozzuk a ma múzeumát, s olyan szemmel nézzük, mintha holnap élnénk. Saját korunkat muzeifikáljuk, jóformán saját magunkat is múzeumba tesszük, s aztán nézegetjük. Ha ezentúl az örökség határozza meg kilétünket, akkor az »örökségesítés« mozgalma – akár imperatívusz, akár feladat – biztosan az általunk megélt pillanatnak, a prezentizmus krízise pillanatának lesz a megkülönböztető vonása.” (Hartog 2000: 21)

A lokális kulturális javak örökségként való megszerkesztését, megkonstruálását szolgáló társadalmi cselekvések rendszerint hierarchikusan felépített és formális intézmények által szabályozott (Smith 2006, Harrison 2010; 2013) gyakorlatok. Különösen tanulságosak lehetnek ezért az olyan helyzetek, amikor a lokális közösségekben az örökség létrehozásának, használatának és megjelenítésének keretei kevésbé letisztultak, vagyis még nem épültek ki maradéktalanul a professzionális örökség-menedzsmentet szolgáló intézmények. Egy ilyen szituációra idézhető példa Kárpátalja, illetve az ott élő kisebbségi magyarság kulturális-politikai elitjeinek a kortárs örökségteremtő tevékenysége is.

Mielőtt azonban erre részletesebben kitérnék, két megjegyzést kell tennem. Az egyik, hogy az említett régióban – pl. Erdélyhez vagy más, néprajzi szempontból felértékelte határon túli tájakhoz, reliktumterületekhez viszonyítva – 1945 után nem voltak átfogó és módszeres néprajzi adatgyűjtések, forrásfeltáró és adatrögzítő kutatások. Így az adott területen élő magyar és más etnikai közösségek tradicionális („népi”, „paraszi”, populáris) kultúrájáról, valamint azok korábbi történeti állapotáról a kortárs közösségeknek nem áll rendelkezésre olyan részletgazdag, elemeiben is kidolgozott, több évtizedes – vagy akár évszázados – múltra visszatekintő etnográfiai tudásanyag, amely az adott társadalmi csoportok recens örökségteremtő törekvésekhez produktív módon használható tartalmi elemeket, illetve retorikai-narratív eszközöket biztosíthatna.¹⁴ További lényeges körülmény, hogy Kárpátalján – itt nem részletezhető művelődés- és intézménytörténeti okok miatt – szintén nem állnak rendelkezésre azok a nem állami fenntartású hálózatok (regionális vagy nemzetközi reputációval rendelkező civil szervezetek, szakmai társaságok), amelyek megfelelő számú és felkészültsé-

¹⁴ A mai vidéki, falusi társadalmak hétköznapi lokális örökség-diskurzusainak kialakításában – amint az köztudott – kifejezetten fontos szerepet tölt be a tudományos tudástermelés, ezen belül az akadémiai néprajzkutatás is. Magyarországon a néprajz lényegében a 19. századtól, a diszciplína megalakításának kezdetétől fogva nagyon gazdag néprajzi korpuszt halmozott fel a tradicionális paraszti kultúráról, amely nagyon fontos referenciális háttérrel biztosít a helyi és regionális örökség-teremtő törekvések számára. A kutatás – a tudomány fogalmain és érték kategóriáin keresztül – meghatározza, kijelöli azt, amit a *tradícióról*, a *népről*, a *nemzetiről*, illetve az *autentikus* paraszti-populáris kultúráról egyáltalán ma tudunk és gondolhatunk (Bausinger 1995; Burke 1991; Hofer 1989, 1991, 1994; Ilyés 2014; Niedermüller 1991, 1993). Ez a „néprajzi örökség” (a népi kultúráról megszerkesztett tudományos ismeretek összessége) teremti meg jelenleg is a néprajzosok, néprajzkutatók autoritását ahhoz, hogy a kortárs revival-mozgalmakban (pl. táncházmozgalomban, hagyományörző tevékenységekben), valamint az intézményesített örökségkezelési gyakorlatokban (muzealizáció, helyi, regionális és nemzeti értéktárak, örökséglisták összeállítása stb.) szakértőként, illetve az *autentikus* népi kultúra határait definiáló specialistaként részt vegyenek és annak fenntartásában szerepet vállaljanak (vö. Lovas Kiss 2017).

gű szakembert, továbbá korszerű infrastruktúrát tudnának biztosítani az alulról szerveződő (bottom-up típusú) kulturális vagy örökségalkotó kezdeményezésekhez. Ebből a szempontból a kárpátaljai kisebbségi magyar közösségekben látható mai örökség- és hagyománykonstrukciós tevékenységek egy viszonylag újkeletű, felülről (top-down) szervezett jelenségegyüttest képeznek, amelyek a kisebbségi érdekvédelem már meglévő politikai intézményrendszereibe integráltan jelennek meg, és az elmúlt évtizedben javarészt az anyaországi (magyarországi) nemzet- és identitáspolitika hatására bontakoztak ki.

A továbbiakban ennek a jelenséghalmozatnak mindössze egyetlen elemére: a Kárpátaljai Értéktár vizsgálatára koncentrálok, amit – más külföldi területeken létrehozott értéktárakkal együtt – a fent említett módon, azaz egyfajta regionális ontológiai rendszerként közelíték meg.

Az örökségelemeket tartalmazó leltárok, listák és adatbázisok veszélyeztetettként operacionalizált biológiai és kulturális javakról (létezőkről, tárgyakról, helyekről, gyakorlatokról) szóló hierarchizált gyűjtemények (Harrison 2015b). A települési és regionális értéktárakba-, jegyzékekbe való besorolás (mint valami megmentendő, vagy egy már letűnt dolog feljegyzése, illetve nyomának megőrzése) egyszersmind explicit kifejezése annak is, ahogyan egyes társadalmi csoportok – Jörn Rüsen szavait parafrázálva – *értelmet alkotnak az időből* (Rüsen 1999: 42). Vagyis kifejezik, artikulálják és megjelenítik erkölcsi ethosukat (a jövőért vállalt felelősségüket), valamint az aktuális jelenről szóló (szubjektív) időtapasztalataikat, időhöz való alternatív viszonyukat. Mielőtt azonban ezt a jelenséget konkrét példákkal is megvilágítanám, röviden ki kell térnem néhány specifikumra: az örökség-diskurzus kereteit Kárpátalján meghatározó aktorok és intézményi hálózatok egynemely – általában fontosabbnak vélt – vonására.

Az örökségésítési törekvések regionális (kárpátaljai) intézményi háttere

A régióban látható örökségteremtő társadalmi gyakorlatok egymással szoros szervezeti kapcsolatokban álló, de egymáshoz képest erőteljes alá-fölé rendeltségi viszonyban lévő intézmények között bontakoznak ki, illetve valósulnak meg.

A szervezeti struktúra legalsó szintjén a „kárpátaljai” (helyi, táji) kulturális javak gyűjtését, kategorizálását, listákba rendezését, azaz magának az operatív munkának (terepmunka, adatfelvétel, adatbázisépítés, jelölés, dokumentálás, nemzetközi reprezentáció stb.) a szervezését, intézményes képviselőt a Kárpátaljai Népfőiskolai Egyesület (KNE) végzi, illetve határozza meg. Az intézményt külső, Magyarországról jövő kezdeményezés nyomán hozták létre. Az elnök megfogalmazása szerint,

az általa vezetett szervezet „2011-ben kezdte meg tevékenységét Lezsák Sándor, a lakiteleki Népfőiskola Alapítvány elnökének felkérésére. Az egyesület önálló jogi személyként működik,¹⁵ melynek fő célja a hagyományörzés, az értékfeltárás és értékátadás” (Molnár 2021: 59).

Az egyesület által összegyűjtött helyi, regionális értékű kulturális elemek szelekcióját, érték meghatározását, szakmai interpretációját és regionális örökséggé tételét, vagyis az előbbieket magasabb szintekre (a „külföldi nemzetrészt” értéktárba) történő besorolását az ún. Kárpátaljai Értéktár Bizottság (KÉB) valósítja meg. Ezt a testületet, amely lényegében egyfajta szakértői munkát és hivatalos (bürokratikus) örökségmenedzsmentet végez – a magyarországi jogszabályoknak megfelelően¹⁶ – 2013-ban hozták létre, és alapításakor összesen hét tagból (egy történelem, valamint egy földrajz-történelem szakos tanárból, egy helytörténész, egy festőművész, két neveléstudományi, továbbá egy néprajztudományi területen PhD fokozatot szerzett kutatóból) állt.

Az örökségesítési folyamatot szervező regionális intézmények szervezeti hierarchiájának csúcsán egy kisebbségi érdekvédelmi szervezet, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ, 1989) áll, amely – a kárpátaljai magyarság politikai, kulturális képviselője mellett – a megyei értékekkel kapcsolatos nemzetközi bürokratikus-koordinációs feladatok ellátásában is közreműködik. A KMKSZ a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) delegált tagjaként részt vesz a Földművelésügyi Minisztérium keretében működő Hungarikum Bizottság munkájában; ily módon a legmagasabb döntéshozatali szinteken koordinálja, befolyásolja egy-egy kárpátaljaiként definiált helyi, megyei kulturális örökség kiválasztását, illetve annak kiemelt nemzeti értékévé vagy hungarikummá történő kiválasztását. Ezen kívül monopol joggal rendelkezik a Kárpátaljai Értéktár Bizottság kijelölése, tagságának kiválasztása terén is.

A nyilvánosan hozzáférhető adatok alapján az elsőként említett két szervezet – a KNE, valamint KÉB tagjai – a kárpátaljai regionális kisebbségi eliten belül az ún. multipozicionális kulturális elitekhez¹⁷ tartoznak. Ez azt jelenti, hogy az adott

---

¹⁵ A hivatalos nyilvántartás szerint az egyesület 2012-től Об'єднання Закарпатський Народний Інститут – Kárpátaljai Népi Főiskola Egyesület néven van hivatalosan bejegyezve.

¹⁶ Az Országgyűlés 2012. április 2-án elfogadta a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. tv. 1.§ (1) törvényt. A jogi normaszöveget lásd itt: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200030.tv> (Letöltés: 2023.05.12.)

¹⁷ A kifejezés Lengyel György *„multipozicionális gazdasági elit”* fogalmának egyfajta adaptációja, aki az adott terminust eredetileg egy másik történelmi periódus és közeg – a Horthy-korszak makrogazdasági befolyással rendelkező nagyvállalati vezetői, vagyonos csúcstelítjei – cselekvéseinek leírására dolgozta ki (Lengyel 1993). A Kárpátaljai Népfőiskolai Egyesületnek – a hivatalos be-

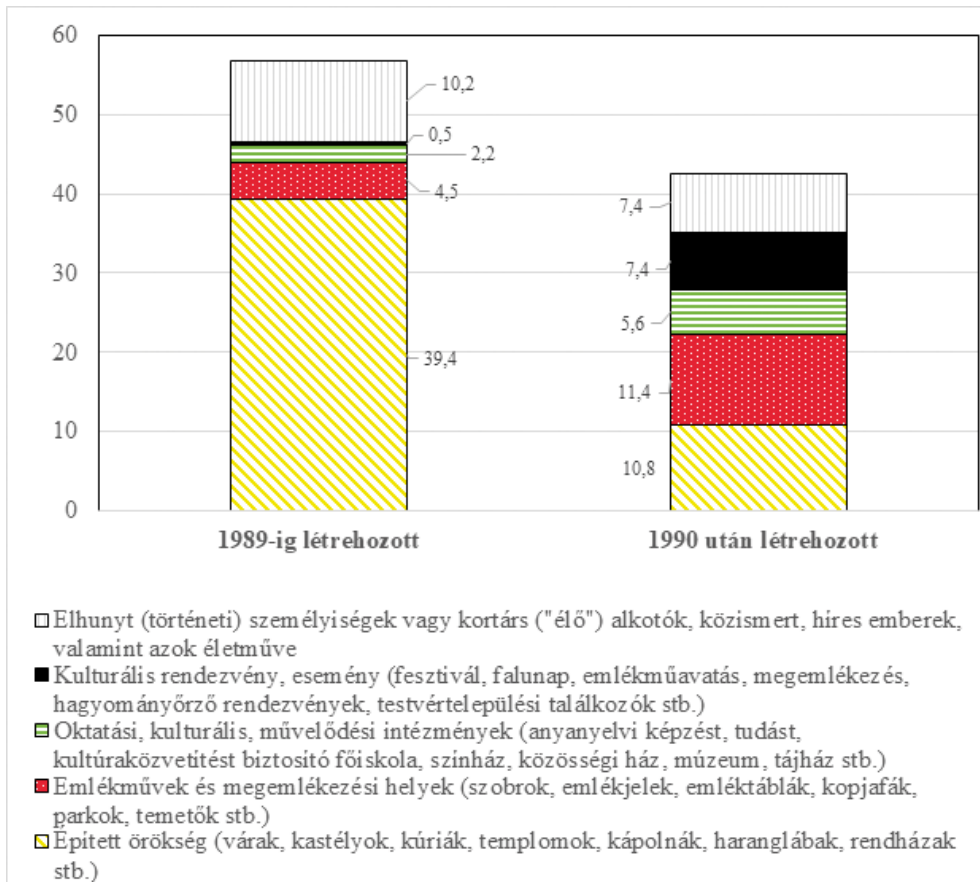
csoport tagjai egyszerre több (különbéle alapítványokban, civil vagy politikai szervezetekben, oktatási intézményben elfoglalt) szervezeti pozíciót, illetve hálózati erőforrást (exogén és endogén gazdasági, kulturális, politikai tőkét) birtokolnak. E források segítségével az adott posztszocialista kisebbségi elit nem csupán az identitásépítés színterei (a kárpátaljai magyarok kulturális azonosságát fenntartó intézmények) fölött gyakorol átfogó kontrollt, de jelentős befolyással rendelkezik a társadalmi nyilvánosság (így a saját identitáspolitikai tevékenységükről szóló nyilvános reprezentációk) jelentős részében is. A kisebbségi érdekképviselőt el-látó kulturális-politikai elit tagjai így sok esetben nem pusztán aktorai (szubjektumai, cselekvő alanyai), hanem egyszersmind gyakorta tárgyai (objektumai) is az általuk ellenőrzött örökségteremtő társadalmi praxisoknak, amit megfelelően szemléltet a következő kiragadott példa is.

A Kárpátaljai Értéktárban szereplő kulturális javak jóval több mint egyharmada (42,6 százaléka) a rendszerváltás után (1989) keletkezett és többségük létrehozásának mozzanata a régióban működő kisebbségi magyar érdekvédelmi szervezetekhez vagy az azokhoz kapcsolódó kulturális elitekhez kötődik (2. ábra). Amint az köztudott, a kilencvenes évektől ezeknek az eliteknek a közéleti tevékenysége – a kelet-európai országok többségéhez hasonlóan – Kárpátalján is javarészt egy általánosabb (makroszintű) nemzetállami antikommunista kampányhoz kapcsolódott,¹⁸ amelyeknek elsődleges célja egy posztszovjet nemzeti identitás- és emlékezetpolitika kidolgozása volt.¹⁹

jegyzési adatok szerint – három alapító tagja van, akik egyszerre több hivatali, testületi pozíciót is betöltenek. Az egyesület vezetője – elnöki tisztsége mellett – a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Pedagógia és Pszichológia Tanszékének tanára. A másik alapító tag a KMKSZ Ungvári Középszintű Szervezetének alelnöke, az Ungvári Járási Tanács KMKSZ-frakciójának vezetője, továbbá a KMKSZ Ungvári Választmányának tagja. Ezzel szemben a harmadik – egyebek mellett – a KMKSZ Ungvári Középszintű Szervezetének elnöke, a KMKSZ Csapi alapszervezetének elnöke, „Csap magyar lakosságáért” Jótékonyági Alapítvány elnöke. Tagja az Egán Ede Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ Jótékonyági Alapítványnak, az Életforrás nőegyletnek, a Csapi Magyar Oktatásért nevű szervezeteknek. Ezen kívül a Kárpátaljai Megyei Tanács képviselője, valamint a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Pedagógia- és Pszichológia Tanszékének tanára. A 2013-ban összehívott Kárpátaljai Értéktár Bizottság tagsága – a részletek figyelembevétele nélkül – szintén számos oktatási, kulturális, politikai intézményben (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, KMKSZ, a Kárpátaljai Ipar- és Képzőművészek Révész Imre Társasága, Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség, a Kárpátaljai Magyar Pedagógusok Szövetség stb.) tölt be meghatározó szerepet és/vagy vezető pozíciót.

¹⁸ A lengyel párhuzamokhoz lásd például: Stola 2012.

¹⁹ A folyamat lezárulásaként értékelhető, hogy Ukrajna miniszterelnöke, Petro Porosenko – részben a 2013/2014 telén kirobban kelet-ukrajnai forradalom és külpolitikai konfliktus (az „orosz-ukrán” háború) hatására – 2015. április 9-én aláírta az ún. de-kommunikációs intézkedéscsoma-

2. ábra: A Kárpátaljai Értéktárban szereplő kulturális javak megoszlása (keletkezésük, létrehozásuk időpontja) szerint (%-ban)

got, amely az ország totalitárius örökségének lebontása érdekében négy törvényt tartalmazott: 1. A kommunista és a nemzeti szocialista (náci) totalitárius rezsimek elítélésének és szimbólumai propagálásának tilalmáról Ukrajnában (a totalitárius rezsimeket elítélő törvény, No. 317-VIII), 2. A függetlenségért küzdő harcosok jogi státusáról és emlékének tiszteletben tartásáról (a függetlenségi harcról megemlékező törvény, No. 314-VIII.) 3. A nácizmus felett aratott győzelem megörökítéséről a második világháborúban 1939–1945. években (No. 315-VIII). 4. Az 1917–1991-es kommunista totalitárius rezsimek elnyomó szerveinek irattárához való hozzáféréséről (No. 2540). Az egyik kutató, Yuliya Yurchuk szerint ezek az intézkedések egyértelműen egy olyan új emlékezetpolitikai stratégia körvonalait mutatják, amely – szemben a korábbi birodalmi, militarista szemléletmóddal – a nemzeti emlékezetpolitikát transznacionális vagy globális keretekbe ágyazza. Ez az új diskurzus ugyanis már főként „az áldozatok perspektívájából tekint a háborúra, s így általában elítél minden háborút” (Yurchuk 2017: 90–91). A szerző szerint ezt az új, európai mesternarratívát Ukrajna erőforrásként használja Oroszországgal szemben aktuális nemzet- és geopolitikai céljai legitimálásához (Yurchuk 2017).

Az adott kisebbségi elitek az elmúlt három évtizedben így lényegében egyszerre vettek részt az etnikai-nemzeti ideológia (a kisebbségi magyar identitás- és történelempolitika) megfogalmazásában, intézményes újratermelésében, valamint ezeknek az ideológiáknak az elsajátítását, begyakorlását szolgáló fizikai és szimbolikus terek (emlékezethelyek, emlékjelek, köztéri szobrok, kopjafák, szoba- és emlékmúzeumok, nemzetiségi oktatási, művelődési intézmények) létrehozásában, továbbá az előző kettő értéként, örökségként való kiválasztásában, felmutatásában. Ebből következően az adott régióban ma látható örökségesítési gyakorlatok legjelentősebb része leírható akár az *ön-muzealizáció* (Huysen 1995: 14) fogalmával is, ami adott esetben a kárpátaljai kisebbségi eliteknek a saját etnikai identitás- és emlékezetpolitikai törekvéseire irányuló emlékművesítési, illetve historizálási kísérleteit jelenti.

A Kárpátaljai Értéktár

A KNE által 2013-ban létrehozott Kárpátaljai Értéktár az adott nyugat-ukrajnai megye, Kárpátalja négy közigazgatási egységében (Beregszászi járás, Nagyszőlősi járás, Munkácsi járás, Ungvári járás), valamint egy néprajzi régióban (Felső-Tiszavidék) végzett hungarikum- és értékgyűjtő munka adatait tartalmazza. A listát összeállító személyek, szakértők – az egyesület honlapján elérhető adatbázis tanúsága szerint – összesen mintegy 224 települési, valamint kilenc regionális szintű („településhez nem köthető”) kárpátaljai értéket azonosítottak.²⁰ Ezek közül az elmúlt években a KÉB öt nemzeti értéket emelt ki: így egy természeti reliktumfaj (az ún. magyar vagy Jósika-orgona), két kézművesipari termék (a salánki hordó, a beregi szőttes), egy kortárs emlékjel (a Vereckei honfoglalási emlékmű, 1996), valamint két folklóralkotás (a „kárpátaljai” archaikus ima és az ún. Rákóczi-kultusz) került fel a Külhoni Nemzettrész Értéktárába.²¹

²⁰ Az online elérhető adatbázisban a „Településhez nem köthető kárpátaljai értékek” között eredetileg 10 örökségtárgy szerepelt, de mivel ezek közül „Kolodkó Mihály miniszobrai” a települési értéklistán (Ungvár kulturális értékeként) szintén megtalálhatóak, eggyel csökkentettem a regionálisként kategorizált kulturális javak számát. A Kárpátaljai Értéktár adatbázisát lásd itt: <https://www.karpataljainepfoiskola.com/karpataljai-ertektar/> (Letöltés: 2023. 06. 05.)

²¹ Ezeknek az örökségtárgyaknak mint a kárpátaljai magyar kisebbség kiemelt, azaz a későbbi korok számára megőrzésre szánt és kifejezetten helyspecifikus kulturális javainak a részletesebb antropológiai elemzése minden bizonnyal számos fontos összefüggés (az örökségképzés nyelvi, kognitív, hatalmi, szervezeti stb. mechanizmusát is megvilágító) felimerésével járhatna. Az alábbiakban azonban – írásom terjedelmi korlátai miatt – a Kárpátaljai Értéktárnak mindössze egyetlen, ám domináns részére, a lokális szintű (Kárpátaljai értékek települések szerint

A lokális és regionális kulturális értékek feltárására, összegyűjtésére irányuló munka – az online adatbázisban szereplő gyűjtőpontok alapján – Kárpátalja mintegy 88 rurális, falusi rangú településére, valamint 15 városára terjed ki. A 2001-es – vagyis az utolsó hivatalos ukrainai – népszámlálás adatai szerint ez azt jelenti, hogy az egyesület a kárpátaljai magyarok által lakott települések²² többségében, mintegy 88%-ban végzett valamilyen információ- vagy adatgyűjtést. A kutatás módszeréről és mintavételi eljárásáról, a vizsgált települések kiválasztásáról, a felkeresett és megkérdezett személyek összetételéről, a kérdőívek szerkezeti-tartalmi felépítéséről és lekérdezésének módjáról, egyszóval az adatfelvétel kutatásmetodológiai hátteréről, elméleti-fogalmi kereteiről az értéktárat tartalmazó honlapon nem találunk lényegi információkat.²³

---

címszó alá sorolt) elemeire koncentrálok. (Így a Külhoni Nemzetrezs Értéktár, valamint a Településhez nem köthető kárpátaljai értékek kategóriájába sorolt kulturális javakkal a továbbiakban nem foglalkozom.)

²² Itt a kárpátaljai magyarlakta települések fogalma alatt a legalább 10% magyar népességgel, vagy száz magyar lakossal rendelkező helységeket értem; Molnár József és Molnár D. István szerint ennek a – Gyurgyik nyomán felállított – kritériumnak 2001-ben Kárpátalján 117 település felelt meg. Az adat forráshelyét és a megközelítésből eredő módszertani problémákat lásd itt: Molnár – Molnár 2005: 33.

²³ Molnár Eleonóra, a KNE elnöke ugyanakkor több cikkben is érinti ezt a kérdését. Az egyesület munkáját ismertető beszámolóiból például tudható, hogy a Kárpátaljai Értéktár alapjául szolgáló adatgyűjtés „két ütemben zajlott. Az elsőt 2012-ben a Nemzeti Művelődési Intézet szakmai támogatásával végeztük egy Imre Károly által kidolgozott űrlap segítségével. Ennek eredményeként 90 településen 6000 adatlapot sikerült kitöltetni. [...] Értékfeltáró munkánk második üteme 2015-ben a négy Kutatói Kollégiummal (Beregi, Máramarosi, Ugocsi és Ungi Kollégium) folytatódott, melyeket a Lakiteleki Népfőiskola szervezésében és támogatásával valósítottunk meg. Ennek eredményeként 110 településen mintegy 11 ezer adatlapot, több órányi hanganyagot és több száz képet készítettünk. A kutatómunka összefoglalóját a Kárpátalja Kollégium című, 2018-ban megjelent kiadványban adtuk közre.” (Molnár 2021: 59–60) Molnár máshelyütt kitér az empirikus kutatás, illetve kérdőíves adatfelvétel tematikai fókuszára is: „A kutatás első szakaszában” – írja a szerző – „a kérdezőbiztosok a terület napjainkban is gazdag kulturális és gazdasági hagyományait térképezték fel egységes kérdőívek alapján. A kérdőívek a hagyományosünnepkekre, népszokásokra, a szövegfolklorra (népdal, népmese, ballada, monda, betlehemes játék, archaikus ima), az ünnepi és hétköznapi táplálkozási szokásokra, a gazdálkodás különböző szegmenseire, a népi kézművességre és kisiparra, a nyelvjárási sajátosságokra a népi építészet jellegzetességeire, valamint a nemzeti és lokális identitásra fókuszáltak, megjelölve az adatközlő nevét és lakcímét. [...] A feljegyzett adatokat sikerült meghatározott szempontú adatbázisba rendezni, létrehozva a kárpátaljai értékek táblázatban összesített jegyzékét, amely a lakiteleki Népfőiskola Alapítvány és a Kárpátaljai Népfőiskolai Egyesület archívumában megtalálható és hozzáférhető.” (Molnár 2017: 87) Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az átfogó adatgyűjtésről és a több ezer etnográfiai adatról szóló fenti állítást az egyesület honlapján közzétett kárpátaljai értéktár egyáltalán nem tükrözi. Az egyes településeken azonosított kultu-

A települések szerinti értékeket összefoglaló listában azonban – a részletek figyelembevétele nélkül – az egyes kulturális javakról és jelenségekről rövid tartalmi leírások, annotációk, beszámolók szerepelnek. Ezek egyik jellegzetessége, hogy az adott narratívák a listában szereplő egyes örökségtárgyak helyi recepciója, vagy hatás- és értelmezéstörténete (pl. egy középkori templomról alkotott közösségi percepciók vagy az ahhoz kapcsolódó érték- és jelentéstulajdonítások ismertetése, elbeszélése, elemzése) helyett általában inkább azok keletkezés- és változástörténetét mutatják be.” (Az előző példánál maradva: azt írják le, hogy az említett középkori templom mikor született, pusztult el, építették át vagy restaurálták újra). Mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy az értéktárakat összeállító kulturális-politikai elitek a kárpátaljai kulturális örökség fogalmának konceptualizálására nem a helyi társadalom narratívái felől, hanem az örökségtárgyakon mint önmagukban is jelentőségteljes (eredeti viszonyrendszereikből kiágyazott) objektumokon keresztül tesznek kísérletet. Így az egyes értékek (műemlékek, emlékművek, tradicionális szokásgyakorlatok stb.) örökséggé tételének folyamatát rendszerint a tárgyak lokalitáson (származási településükön) kívüli kritériumok határozzák meg. Ezen kritériumok közül két szempont tűnik lényegesnek:

Az egyik az örökség-tárgyak referenciális történeti háttere, azaz keletkezésének „régí”, „archaikus”, „múltbeli”, vagy legalábbis a maival, az „újkeletűvel” szemben álló volta. Ezt a dimenziót – Alois Riegl eredetileg műemlékekre, tehát fizikai megjelenéssel rendelkező tárgyakra kidolgozott fogalmait adaptálva – a kárpátaljai kulturális javak *kor-értékének* (Riegl 1998: 20) fogom nevezni.²⁴

rális értékek többsége konszenzusos, tehát terepkutatás nélkül is többé-kevésbé közismert, azaz helyi nevezetességként számom tartott turisztikai elemből áll (leggyakrabban egy falusi templom és/vagy a település híresebb középülete, történelmi emlékműve). Alig találni az értéktárban egyedi, az adott faluközösség belső értékválasztásait (vagyis nem az oda érkező „idegeneknek” szóló külső reprezentációit) kifejező specifikumokat. Figyelemre méltó továbbá, hogy az adatbázisban számos olyan „gyűjtőpont” (pl. Palló, Sislóc, Órdarma, Nagygejóc, Gállocs, Eszeny, Császlóc, Felső-Remete, Mezőgecse, Koncháza stb.) található, ahol mindössze a település neve van feltüntetve mindenféle jelentősebb kulturális örökségtárgy, vagy az arról szóló információ nélkül. Előfordul azonban ennek fordítottja is. Amikor a település kulturális értékét (mezővári zászlóbontás, kigyósi mészko fejfa, beregsomi Lónyai-kastély, aknaszlatinai sóstavak stb.) semmilyen szöveges beszámoló vagy tárgyleírás nem követi; az adott listában a megnevezett dologról mindössze egy fotó vagy rövid mozgóképi ábrázolás szerepel.

²⁴ Alois Riegl (1858–1905) osztrák történész, az ún. bécsi művészettörténeti iskola jeles képviselője, aki kifejezetten az emlékművekre, műemlékekre – tehát a materiális, anyagi javak, illetve azok társadalmi értékelésére – vonatkozóan dolgozott ki nagyhatású elemzési modellt. Az emlékművek jelentését megközelítése szerint annak szubjektív percepciója, észlelése határozza meg, amely nemcsak, hogy korszakonként (kulturálisan és időben) változik, de akár egyetlen társadalomban is egyszerre több epiztemológiai rendszert alakíthat ki.

A másik – az előbbivel szorosan összefüggő, illetve attól nem ritkán nehezen elválasztható – kritérium az örökség-tárgyak szimbolikus etnikai-nemzeti („magyar”) jelentése, amit a Kárpátaljai Értéktárban szereplő műemlékek, épületek, emlékművek, népművészeti tárgyak stb. *ideológiai értékek*ént határozhatunk meg.

Ezt a két értékdimenziót reverzibilis hitelesítési eljárások kapcsolják össze: a kisebbségi elit diskurzusaiban hol az egyik, hol a másik aspektus legitimálja a kiválasztott tárgy örökségként történő kiemelését. Olyan újkeletű vagy kortárs örökség-objektumok esetén, amelyeknek nyilvánvalóan nincs hosszú, több évtizedes előtörténetük, az adott tárgy ideológiai értéke (etnikai-nemzeti mobilizációs szerepe) legitimálja a kiválasztott kulturális jelenség felkerülését a helyi értéktárba és fordítva. Az előbbire megfelelő példát szolgáltatnak az újonnan alapított kisebbségi intézmények (halábori Fedák Sári közösségi Ház, 2021; viski Fodó Sándor Községi Ház, 2019); az elmúlt néhány évben felavatott köztéri szobrok, megemlékezési helyszínek (mezőkaszonyi Szent István szobor, 2021; beregszászi Rákóczi-szobor, 2019; munkácsi Gulácsy Lajos Emlékpark, 2017). Vagy akár bizonyos posztmodern közösségi rítusok is (Benei Barackfesztivál, 2016; Mezőgecei Lékvarfőző Fesztivál, 2011).

Ezzel szemben, azokban a helyzetekben, amikor egy konkrét örökség-jelenség nemzeti jelentéstartalma mára már elhalványult, vagy az éppenséggel – valamilyen oknál fogva – eleve nem volt egykönnyen megragadható, a szóban forgó örökségelem idő-aspektusai (múltbeli, régi volta) kerülnek kiemelésre, illetve válnak hangsúlyos, meghatározó szemantikai elemmé. Ilyen szerkezetű örökség-tárgynak tekintem a Kárpátaljai Értéktárban például azokat a természeti, térbeli vagy táji elemeket,²⁵ amelyek nem racionális (pl. természetvédelmi), hanem sokkal inkább egyfajta „népi” kozmológiát tükröző nézőpontról árulkodnak: archaikus természeti/esztétikai állapotra utaló létezőként jelennek meg az említett listákon (beregvári Schönborn-kastély park, salánki erdő, Szkakalo-vízesés vagy Európa leghosszabb hársfasora Ungváron.)

---

²⁵ A természeti-táji környezet örökségésítésének mechanizmusait mutatja be – társadalom- és gazdaságtörténeti dimenzióban – például Ispán Ágota Lidia (Ispán 2019)

1. kép: A halábori Fedák Sári Közösségi Ház látványtervének ünnepélyes bemutatása 2020. október 15-én. Háttérben az 1977-ben megnyitott, még átalakítás előtt álló kereskedelmi komplexum épülete (Fotó: *Kárpátalja* [online], 1029. sz. 2020. 10. 16. <https://karpataljalap.net/2020/10/16/bemutattak-halabori-fedak-sari-kozossegi-haz-latvanytervet>. Letöltés: 2023. 06. 24.)

2. kép: A 2021. október 29-én átadott új épület, a Fedák Sári Közösségi Ház (Fotó: *Kárpátalja* [online], 1029. sz. 2020. 10. 16. <https://karpataljalap.net/2020/10/16/bemutattak-halabori-fedak-sari-kozossegi-haz-latvanytervet>. Letöltés: 2023. 06. 24.)

A kárpátaljai kulturális javak és gyakorlatok többsége azonban – részben e legitimációs keretek egyidejű működtetése révén – leggyakrabban egyfajta hibrid örökségkonstrukcióként közelíthető meg, amelyekben a különböző értékdimenziók nem választhatók szét élesen egymástól. Sőt, – amint azt az egyik falu, Nevetlenfalú, illetve az ott talált Régi magyar zászló mint kulturális-nemzeti érték példáján láthatjuk – a történeti és politikai-ideológiai aspektusok (az örökségtárgy „rég” és „magyar” volta) egyszerre, illetve egymás hatásait kölcsönösen felerősítve jelennek meg.²⁶ Az említett zászlóról a Kárpátaljai Értéktárban szereplő falu neve alatt a következő rövidke leírást olvashatjuk (3., 4. kép).

„Nevetlen
Régi magyar zászló

Az ukrán-román határ mentén fekvő Nevetlenben 2020 augusztusában nem mindennapi tárgyra bukkantak. Egy több mint százéves magyar nemzeti zászló került elő a Kosztya család ősi portáján álló régi családi ház egyik szekrényéből. A régi zászlóról tudtak a családtagok, hiszen nemzedékről-nemzedékre őrizték azt. Ám a szovjet érában veszélyes volt magyar jelképet tartani a lakóházban, ezért a család akkori felnőtt tagjai elrejtették azt az egyik szekrényben, s lassan mindenki megfeleledkezett a lobogóról. A zászló akkor került elő, amikor a Kosztyó család a ház lebontása mellett döntött. Nem tudni, hogy a több mint száz éves lobogó pontosan mikor és hogyan került a család tulajdonába. Az biztos, hogy az egyik felmenő, Kosztya Endre (1871–1947) már birtokolta, és ő hagyta hátra két lányára, Erzsébetre és Máriára a féltve őrzött szimbólumot. A jó állapotban megőrzött trikolor a családnál marad, immár büszkén kitéve a szobában.” (Kiemelés B. S.)²⁷

Az idézetben több olyan mondat- és szövegelem is megtalálható, amely (ha halványan is, de azért mégiscsak) utal arra, hogy az említett tárgynak az érintett család számára nem kizárólag csak nemzeti-etnikai jelentései, hanem annál jóval

---

²⁶ Amint az köztudott, ennek a két aspektusnak, tehát a történeti narratíváknak (egy kultúra, nép vagy szokás eredetére, mitológikus múltjára, fennállásának idejére, régiségére stb. való hivatkozás) és a nemzeti-etnikai diskurzusoknak az összefonódása a nacionalista politikai ideológiák egyik univerzális jellegzetessége. A modernitás keretei között – ahogyan arra több szerző (Anderson 1991; Nash 1988; Yelvington 1991; Eriksen 2011) is rámutatott – a nemzeti-etnikai kötődések nemritkán egyfajta metaforikusan értelmezett rokonsággként artikulálódnak, amelyek mobilizációs képességüket főként a közös történeti gyökerek fikciós elbeszélésének, valamint a lineáris történeti tudat (a múlt és jelen közötti szerves kapcsolat) kialakításának köszönhetik.

²⁷ <https://www.karpataljainepfoiskola.com/nevetlen/> (Letöltés: 2023. 07. 01.)

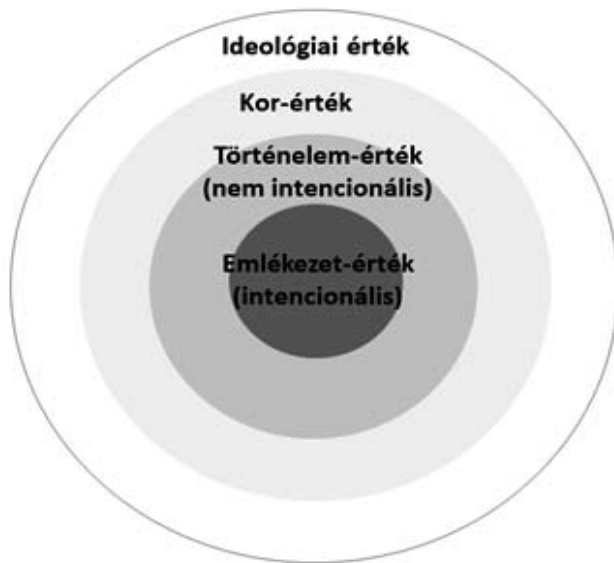
3. kép: Régi magyar zászló Nevetlenfaluban (Fotó: Egy magyar trikolór kálváriája. *Kárpátaljai Igaz Szó*, 2022. 08. 02. <https://kiszo.net/2020/08/02/egy-magyar-trikolor-kalvariaja-%E2%94%82kiszo-riport/>. Letöltés: 2023. 07. 01.)

4. kép: Régi magyar zászló Nevetlenfaluban (Fotó: Egy magyar trikolór kálváriája. *Kárpátaljai Igaz Szó*, 2022. 08. 02. <https://kiszo.net/2020/08/02/egy-magyar-trikolor-kalvariaja-%E2%94%82kiszo-riport/>. Letöltés: 2023. 07. 01.)

személyesebb, családtörténeti, genealógiai (a felmenők és leszármazottak közötti kapcsolatok, emlékek megőrzését és fenntartását szolgáló) konnotációi is vannak. Ez, a külső szemlélő, vagy akár a listakészítő számára látszólag irreleváns, de az érintett személyek nézőpontjából fontos összefüggés a hivatalos örökségképző folyamat során háttérbe szorul: az eset kiválasztásának, nyelvi megjelenítésének és inventáriumba vételének – amint arra maga a címadás és az elbeszélés egész predikátuma is utal – egyetlen oka, hogy a Régi magyar zászló mint örökségtárgy az identitáspolitikai diskurzushoz egyszerre képes a „régí” és a „nemzeti” tartalmat is mobilizálni.

A Kárpátaljai Értéktárat kissé távolabbról – pusztán logikai nézőpontból – szemlélve azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy egy örökségelem (mint pl. az említett zászló) ideológiai értéke átfogóbb szemantikai dimenzióknak tűnik, mint annak kor-értéke. Az utóbbi (tehát a történeti múlt retrospektív kiemelése) ugyanis az etnikai-nemzeti komponensek felértékelődéséhez hasonlóan maga is egy modernkori politikai diskurzus eredménye, azaz *ab ovo* ideológiai termék.²⁸ Ebből kiindulva az örökségként megkonstruált kulturális javak értékdimenzióit hierarchikusan felépített rendszerként kell elgondolnunk (3. ábra).

3. ábra: A kulturális örökség-jelenségek percepció modelleje (Riegl 1998 nyomán; vö. Lamprakos 2014)

²⁸ A 17. századtól a tradicionális (régí) és a modern (új) kategóriája egymással szemben álló fogalomként kanonizálódott, amelyhez nagyon gyakran társult az egyben eltérő fejlettségi színvonalú civilizációs berendezkedések (primitív és nyugati társadalmak) képzete is (Anttonen 2005; Germond-Duret 2016).

Ebben a többdimenziós rendszerben a kor- vagy régiség-értékkel rendelkező artefaktumokat – bizonyos formai-tartalmi jegyek, jellegzetességek alapján – továbbí kisebb csoportokba sorolhatjuk.

1. Egyrészt elkülöníthetjük a történelmi értékkel felruházott örökségtárgyakat. Ebbe a csoportba olyan kulturális javakat és jelenségeket sorolhatunk, amelyek az adott fizikai és szimbolikus tér (Kárpátalja), valamint az ott élő népesség (a kárpátaljai magyarok) történelmi fejlődése, etnogenezise, illetve művelődés- és kultúrtörténete szempontjából megkülönböztetett jelentőséggel bírnak. A materiális értékek közül ilyennek tekinthetjük a kárpátaljai magyar települések épített örökségének nagy részét (a vidéken található várakat, kastélyokat, kúriákat, falusi és városi templomokat, kápolnákat, haranglábakat, rendházakat vagy azok romjait), illetve a kárpátaljai műemlékjellegű középületek többségét (törvényszék, úri kaszinó, megyeháza, vasútállomás) is. A Kárpátaljai Értéktárban szereplő örökségtárgyaknak ez a csoportja a listán szereplő összes kulturális érték 39%-át alkotja. Ezek egyik megkülönböztető vonása, hogy noha szubsztanciális értelemben – keletkezésük pillanatában, illetve létrehozóik szándékai szerint – a kortársi közösségek számára eredetileg nem kommemoratív, hanem egyéb (gyakorlati, funkcionális stb.) célokat szolgáltak, utólag, retrospektív módon azonban (a befogadók, az utókor nézőpontjából) mégis valamilyen oknál fogva kulturális-historiográfiai értékre tettek szert.²⁹

2. Az előbbitől eltérő típust képviselnek az intencionális értékkel rendelkező örökségtárgyak és kulturális jelenségek. Ide – szemben a történelmi értékkel felruházott emléktárgyakkal – elsősorban olyan kulturális javak tartoznak, amelyeket a kortárs közösségek eleve azzal a reflektált, tudatos céllal (szándékkal) hoztak létre, hogy valamely emberi cselekvést (valós vagy kitalált individuális, közösségi tettet, magatartásformát, eseményt vagy tevékenységet) az aktuális jelen, vagy az elképzelt jövő számára továbbadjanak, és/vagy megőrizzenek.

²⁹ Riegl megfogalmazása szerint: „Mivel az egykori alkotók a számukra ma történelmi emlékeknek számító művekkel javarészt nem akartak több, mint a maguk, kortársaik vagy legfőljebb közvetlen utódaik ilyen vagy olyan gyakorlati, netán eszmei szükségleteit kielégíteni, és többnyire nem is gondoltak arra, hogy azokkal a későbbi évszázadok nemzedékeinek tanújelet hagyjanak hátra művészi, kulturális életükről, ezért ha »műemlék«-nek is szoktuk nevezni az ilyen alkotásokat, ez az elnevezés nem érthető objektív, hanem csupán szubjektív értelemben; nem a művek maguk bírnak eredeti céljuk révén a műemlék tartalmával és jelentésével, hanem mi, modern szubjektumok vagyunk azok, akik felruházzuk velük őket.” (Riegl 1998: 11) A történelmi (nem-intencionális) és az intencionális műemlékek esetében is „emlék-értékről van szó, [...] de míg az első esetben az emlék értékét mások (az egykori létrehozók) hagyományozzák ránk, addig az utóbbiban mi magunk határozzuk meg.” (Riegl 1998: 11)

2.1. Ennek egyik legtipikusabb megjelenési formája a kárpátaljai magyar politikai-kulturális elitek emlékművesítési gyakorlata. A régióban létrehozott különféle köztéri szobrok, emléktáblák, emlékparkok, emlékhelyek stb. a Kárpátaljai Értéktárban szereplő (összesen 224) örökségtárgyak mintegy a negyedét (13%-át) teszik ki és látszólag egyedi idő-reprezentációs tulajdonságokkal rendelkeznek. Meghatározott emlékezet-pontokat (Nora 2010) jelölnek ugyanis ki az időben, ezáltal pedig a vidék múltjának egy sajátos – a kisebbségi elitek emlékezetpolitikai paradigmáit jól tükröző – olvasatát hozzák létre, alkotják meg (2. táblázat). Ebből az aspektusból – tehát az emlékművek által reprezentált idő, a bennük kifejeződő történelempolitikai koncepciók szempontjából – a Kárpátaljai Értéktárban található emlékművesítési gyakorlatok négy jelentősebb, egymáshoz képest hierarchikus elrendezésű diskurzus köré szerveződnek.

2.1a. Az első típusba tartoznak a nemzeti-etnikai identifikáció kiépítését szolgáló örökségesítő gyakorlatok. Az ide sorolható emlékművek a magyar történelemben a távoli múltnak, a régmúltnak, azaz az abszolút történelemnek állítanak emléket. A nemzeti szempontból kiemelkedő eseményeket és szereplőket (honfoglalás, államalapítás, nemzeti függetlenségi törekvések és forradalmak (1703–1711, 1848); Szent István, Werbőczy István, Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen, Petőfi Sándor) helyezik előtérbe, ezen keresztül pedig a kárpátaljai magyarok etnikai identitásának historizálását, történeti kontinuitását teremtik meg; a kisebbségi közösség és az anyaország kulturális, történelmi, politikai összetartozásának ideológiai reprezentációját végzik.³⁰

2.1b. A másik – az előbbinél kevésbé hangsúlyos – diskurzus egyfajta totalitáriuskritikai beszédmód. Ezek az emlékezet-helyek és köztéri alkotások a közeli, megélt időt, a 20. századot (első és második világháború, 1920., 1944.) és a politikai elnyomás áldozataival (bebörtönzött, sztálini légerekbe száműzött papokkal, hadifoglyokkal, *málenkij robotra* elhurcolt civil lakossággal) kapcsolatos szubjek-

---

³⁰ Tiszacsomai Honfoglalási Emlékpark (1996), Tiszacsomai Látogatóközpont (2020), viski Turul-szobor (2006), munkácsi Feszty-kilátó (2013), dolhai Turul-emlékmű (1903, 2003), beregszászi Kishegyi Honfoglalási Emlékhely (2017), tiszaujlaki Turul-szobor (1989); asztélyi Szent István szobor (2006, 2017), mezőkaszonyi Szent István szobor (2021), Aknaszlatinai Szoborpark (1996); Verbóc nevű faluban Werbőczy István emléktáblája (2007); beregszászi Rákóczi-szobor (2019), salánki Rákóczi-emlékpark (első szobor: 1989, utolsó: 2018), salánki Mikes-kútja (1993), tiszabökényi Rákóczi-szobor (2005), munkácsi podheringi csata emlékműve (1901), beregszászi Petőfi Sándor szobor (1991), badallói Petőfi Sándor-emléktábla (1938).

2. táblázat: A Kárpátaljai Értéktárban szereplő köztéri emlékművek, szobrok, emlékjelek és az azok által reprezentált történelmi korszakok, időpontok.

Hofoglalás	Középkor		Újkor		Legújabb kor			Lokális/ szakrális identitás
	Államalapítás	XVI.	XVII–XVIII.	XIX.	I. vh. (1914-1918)	Trianon (1920)	II. vh. (1939-1945), Gulág/Gupvi	
Tiszacsomai Hofoglalási Emlékpark (1996)	Asztélyi Szent István szobor (2006, 2017)	Verbóc nevű faluban Werbóczy István emléktáblája (2007)	Beregszászi Rákóczi- szobor, 2019	Beregszászi Petőfi Sándor szobor (1991)	Kőrösmetzői katonatemető (1918)	Kisszelmenci Székelykapu (2003)	Szolyvai Emlékpark (1994)	Nagydobronyi paprikafűző asszony szobra
Tiszacsomai Látogatóközpont (2020)	Mezőkaszonyi Szent István szobor (2021)		Salánki Rákóczi- emlékpark (első szobor: 1989, utolsó: 2018)	Badallói Petőfi emléktábla (1938)				Ungvári Kálvária- temető
Viski Turul- szobor (2006)	Aknaszlatinai Szoborpark (1996)		Salánki Mikes-kútja (1993)					Munkácsi Gulácsy Lajos Emlékpark (2017)
Munkácsi Feszty- kilitáró (2013)			Tiszabökény Rákóczi- szobor (2005)					Beregszászi Fedák Sári szobor (2018)
Dolhai Turul- emlékmű (1903, 2003)			Munkácsi podheringi csata emlékműve (1901)					Beregszászi Illyés Gyula szobra (1989)
Beregszászi Kis-hegyi Hofoglalási Emlékhely (2017)								Beregszászi görögkatolikus keresztút (2013)
Tiszajláki Turul-szobor (1989)								Kigyósi mészko-fejfa

5. kép: Kishegyi Honfoglalási Emlékhely avatása, Beregszász, 2017
(Fotó: Honfoglalási emlékhely avatása. *Kárpátaljai Hirmondó*, XIII. évf. 3. sz. 17. http://epa.niif.hu/02600/02628/00049/pdf/EPA02628_karpataljai_hirmondo_2017_03.pdf Letöltés: 2023. 07. 01.)

tív történeti tapasztalatokat³¹ ábrázolják. Az ide sorolható emlékművek a totalitárius, autokrata politikai rezsimeket – mivel azok nem a bűnösökre (magukra az anti-humanista politikai rezsimekre), hanem elsősorban az áldozatokra (vala-

³¹ A kárpátaljai magyar kisebbségi elit „hivatalos” (kanonizált) történelmi reprezentációja és a hétköznapi cselekvők történeti tapasztalata, amely a kollektív (népi, vernakuláris, szociális) emlékezetén keresztül artikulálódik a múlt rekonstrukciójára irányuló társadalmi cselekvéseknek nem azonos elemzési szintjeit képviselik. Egymáshoz képest eltérő ismeretelméleti státusszal, referenciális (intencionális) szerkezettel, valamint funkcionális tulajdonságokkal rendelkeznek; így viszonyukra gyakran egyfajta szembenállás a jellemző (lásd részletesebben: Borbély 2017). E differenciális jellemzőket nagyon pontosan határozza meg S. Varga Pál, aki szerint a történettudomány a megismerés karteziánus modelljén, azaz alany-tárgy viszonyán, az emlékezet ellenben a benne-lét módusán, azaz az egzisztenciális tapasztalaton alapul. A két ismeretelméleti horizont operacionálisan zárt rendszert alkot, a történettudomány rendszere az igaz/hamis – pontosabban igazolható/nem igazolható – bináris kódton, míg a kollektív emlékezeté a funkcionálisan releváns/nem releváns kódton alapul. Ebből következően az előbbi egy kritikai értelemben reflexív, az utóbbi ellenben egy ettől eltérő automatikus, tradicionális és tekintélyelvű beállítódásnak tekinthető (S. Varga 2012).

mint azok egyéni szenvedésére, történelmi traumáira) emlékeztetnek (vö. Assman 2012) – alapvetően történeti, azaz a jelennel ellentétesen konstituálódó társadalmi tapasztalatként örökítik meg (Kőrösmezői katonatemető, 1918; Szolyvai Emlékpark, 1994; Kisszelmenci Székelykapu, 2003)

6. kép: Szolyvai Emlékpark (Fotó: Szolyvai Emlékpark Kárpátaljai Megyei Jótékonyság Alapítvány honlapja. <https://szolyvaipark.org/fenykepek> Letöltés: 2023. 07. 01.)

2.1c. A második, dominánsabb diskurzust a lokális identitás megszerkesztését szolgáló szimbolikus térfoglalási projektek képviselik. Ezek rendszerint valamely közismert – az adott vidékhez kötődő, vagy a tágabban értelmezett „magyar”, „nemzeti” kultúrát szimbolizáló – személyiségek emlékezeti kanonizációjára törekednek (beregszászi Fedák Sári szobor, 2018; Munkácsi Gulácsy Lajos Emlékpark, 2017; Illyés Gyula szobra Beregszászban, 1989). Esetenként azonban bizonyos egyedi, táji jellegzetesség, szokásgyakorlat megőrkítését tűzik ki célul (a Paprikafűző asszony szobra Nagydobronyban).

2.1d. A poszt-szocialista kulturális elit identitáspolitikai diskurzusai között a legmarginálisabb szerepet a vallási, szakrális (kegyeleti) emlékjel- és térképzési gyakorlatok képezik. Ezek általában az adott közösségek nyilvános tereinek vizuális szakralizációjára,³² esetenként azok felekezeti – a helyi görög- és római katolikus,

³² A nyilvános helyek és az épített környezet szakralizációjának (*sacralisation of public spaces, sacralization of architecture*) szemléletes empirikus példáit ismerteti Lucyna Przybylska a poszt-szocialista Lengyelországban (Przybylska 2014, 2015)

7. kép: Fedák Sári szobra, Beregszász (Fotó: Jakab Nóra: Fedák Sári, Beregszász hú leánya – Gyerekkorom tündérvilága. <https://kmmi.org.ua/cikkek/hirek/fedak-sari-beregszasz-hu-leanya-gyerekkorom-tundervilaga> Letöltés: 2023. 07. 01.)

református közösségek által indított – privatizációjára, szimbolikus kisajátítására irányulnak (Beregszászi görögkatolikus keresztút, 2013; Ungvári Kálvária-temető, é. n.; kigyósi mészkö-fejfa).

Az előbbi négy átfogó – többnyire a kisebbségi magyar politikai-kulturális elitek által irányított – beszédmód mindazonáltal megfeleltethető a *történelmi tudat* (Rüsen 1999) négy különböző megjelenési formájának is. Az első (a) ugyanis a történelmet mint folyamatosságot; a második (b) a történelmet mint megszakítottságot; c) a harmadik a történelmet mint példamutatást, d) az utolsó pedig a történelmet mint szakralizált időt reprezentálja bizonyos intézményesen létrehozott és fenntartott mnemotechnikai, illetve örökségkonstrukciós társadalmi gyakorlatokon keresztül.

2.2. Az intencionális örökségtárgyak – előbbiektől eltérő – megjelenési formái közé sorolhatók a kárpátaljai kisebbségi magyar közösség hivatalos (oktatási, nevelési, kulturális) intézményei, amelyek az ukrán állam keretein belül a magyar etnikai közösség nemzeti-kulturális identitásának reprodukcióját végzik. A Kárpátaljai Értékek között ezeknek a formális szervezeteknek az aránya jelentős, az összes örökségtárgyon belül 13%. A megyei értéktárba a magyar nyelv használatát biztosító intézményhálózatból ugyanakkor mindössze egyetlen oktatási intézmény (a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 1994) került fel. A közmű-

velődési intézmények közül ellenben több kisebb vidéki és városi közösségi ház, tájház, múzeum is megtalálható az értéklistán, mint ahogyan a régió egyetlen magyar nyelvű, hivatásos színháza is.³³ E formális szervezetek a kisebbségi elitek örökségmenedzsmentjének (a csoport etnikai-kulturális diverzitása fenntartásának) nem csupán meghatározó reprezentációs színtereit képviselik, de annak egyben nagyon fontos aktorai (cselekvői, irányítói, szervezői, szabályozói) is. Az identitáspolitikai célokat (is) betöltő hasonló intézményeket – azok közül pl. a múzeumokat – Foucault kifejezetten a *megvalósult utópia* színtereiként értelmezte, azaz olyan ellen-szerkezeti helyként (heterotópiaként) írta le, ahol egyfelől átalakítják, kifordítják, újraértelmezik az adott társadalomban belső erőviszonyait (azaz magát a hétköznapi valóságot), másfelől megszüntetik, felfüggesztik a megszokott időt (Foucault 1999).

2.3. A materializált (anyagi, tárgyi) valósággal rendelkező emlékművektől és kisebbségi intézményektől látszólag eltérő – de politikai funkcióit tekintve valójában mégis nagyon hasonló – örökségcsoportot képeznek a vidékhez szorosabb-lazább szállakkal kapcsolódó híres, közismert emberek (írók, költők, tudósok, közéleti tevékenységet folytató személyiségek, képző-, ipar- és népművészek), illetve e személyek életműve, munkássága, hagyatéka is. Ezeknek – a köztéri szobrokra emlékeztető – örökségtárgyaknak a legáltalánosabb jellegzetessége egy erőteljes normativitás: a követendő, példamutató, hősies cselekedetek imaginációinak – végső soron a „jó” és „rossz” életpályák, a „morális” és „amorális” közösségi magatartásformák, a „dicső” és „méltatlan” ősök – megjelenítése és metaforikus kifejezése.³⁴ Az összegyűjtött kárpátaljai értékek mintegy 14%-a tartozik ebbe a kategóriában és jelentősebb részük a lokális identitásépítést szolgáló emlékművesítési gyakorlatokkal (2.1c.) mutat szorosabb kapcsolatot. Az egyéni teljesítmények (az „én”) muzealizációját szolgáló effé-

³³ Kárpátaljai Megyei Magyar Drámai Színház (2009, elődje: 1993); Cigánymisszió (2003), Halábori Fedák Sári Községi Ház (2021), Fodó Sándor Községi Ház (2019); Beregvidéki múzeum (2002), Nagyberegi Tájház (2013), Nagyberegi Szóttesmúzeum (1992), Tiszafarkasfalvi Tájház (1970-1976), Viski Tájház (2006), Hucul Brinza Múzeum (é.n.), Boksay József Kárpátaljai Megyei Szépművészeti Múzeum (1945), Kárpátaljai Szabadtéri Néprajzi Múzeum (1950).

³⁴ Például: Derceni tűzoltók (n.a.= nincs adat), Beregszászi Nagy Pál nyelvész, nyelvtörténész (1750–1828), Csanádi György kárpátaljai helytörténész, lapszerkesztő munkássága (1931–2018), Fedák Sári munkássága (1879–1955), Fodó Sándor munkássága (1940–2005), Hollósy Simon festőművész munkássága (1857–1918), Horváth Anna keramikus munkássága (1924–2005), Kecskés Béla költő munkássága (1941–1997), Keresztyén Balázs munkássága (1949–2007), Kovács Vilmos munkássága (1927–1977), Lehoczky Tivadar helytörténész, régész munkássága (1830–1915), Riskó György festőművész, író (1955–2014), Sáfáry László költő munkássága (1910–1943), Simon Menyhért munkássága (1897–1952), Sütő Kálmán munkássága (1929–2013).

le örökségelemek közül különösen érdekesnek tűnnek a kortárs kárpátaljai alkotók (élő, jelentősebb életművel rendelkező vagy akár pályájuk elején járó) munkásságára irányuló örökségalkotó törekvések. Az említett szerzők, művészek közül – a rendelkezésre álló információk szerint – a legfiatalabb mindössze 41, a legidősebb pedig 82 éves (Balázs István fafaragó, 1948–; Czébely Lajos költő, helytörténész, pedagógus és népzeneész munkássága, 1951–; Ferenczi Tihamér költő, 1941–; Cipola Gizella operaénekes, 1944–; Fodor Géza költő, esszéíró, 1950–; Kolodko Mihály szobrászművész, 1978–; Molnár Melinda és társai értékteremtő, hagyománymentő tevékenysége,³⁵ Petrusinac Volodimir bőrdíszműves és szíjgyártó, n.a.; Tóth Róbert festőművész, 1969–, ifj. Hidi Endre szobrász, 1982–; Vári Fábrián László, költő, 1951–). A pályakezdő alkotók tevékenységének mint már bizonyos zártsággal rendelkező élettörténeteknek a bemutatása – megközelítem szerint – az objektumok és folyamatok, végső soron az aktuális jelen (a most) *azonnali örökségesítésének* (Deschepper 2018: 7–9) egyik legtipikusabb megjelenési formáit mutatja.

2.4. Szintén a fent már említett, intencionális vagy emlékezet-értékkel bíró örökségek közé sorolhatjuk a népi vagy populáris kultúrához (a folklorizmus fogalmához) szorosabban kapcsolódó tevékenységeket, illetve jelenségeket is (kulturális rendezvények: falunapok, fesztiválok, jelesnapok; különféle népköltészeti és/vagy tárgyi alkotások, tradicionálisként kezelt szokáscelekvések stb.). Ezek együttes aránya – a megyei listára felvett 224 kárpátaljai értékekhez viszonyítva – nem haladja meg az összes nemzeti-kulturális érték negyedét (21%-át).

Az ide tartozó örökségtárgyak – funkcionális szempontból – leggyakrabban valamilyen helyi, regionális táji identitás (vagy annak valamely elemének) megerősítését, illetve szimbolikus és/vagy rituális közösségi felmutatását szolgálják. Látnunk kell azonban, hogy mindezt látszólag olyan kulturális javak segítségével valósítják meg, amelyek között – keletkezésüket, beágyazottságukat, társadalmi használatukat tekintve – viszonylag kevés a kifejezetten helyspecifikus (kizárólag egy adott faluhoz kötődő) cselekvés-, tárgy- vagy szokáselem. Ebből a szempontból a kvázi-lokálisnak is nevezhető – tehát „nem-helyi”, de átvett, s ezáltal akként is reprezentált, vagy több generáció óta fennálló, helyben született – kulturális javak szintén meglehetősen változatos formákban jelennek meg:

---

³⁵ Molnár Melinda (n.a.) tiszaujhelyi könyvtáros, a Szeresd és tedd a jót nevű civil szervezet vezetője, aki másokkal együtt az „iskolákban, óvodákban, táborokban, fesztiválokon, falunapokon tartanak kézműves foglalkozásokat, ahol gyöngyfüzést, fafaragást tanítanak, gipszből készült plaketteket, mézeskalácsot készítenek, kukoricacsuhéból karkötőt, kenyértartót fabrikálnak, gyufából erdei házikót, szélmalmost alkotnak”. Kárpátaljai Értéktár, Tiszaujhelyi értékek listája. <https://www.karpataljainepfoiskola.com/tiszaujhely/>. (Letöltés: 2023. 07. 01.)

2.4a. Előfordulhatnak például a kortárs revival-mozgalmak körébe tartozó események, tevékenységek: felújított, felélesztett, újra felfedezett vagy különféle kitalált folklorisztikus hagyományok (vö. Hobsbawm 1983) formájában. A kárpátaljai értéklistán összesen 12 ilyen elem van, amely – a fent nevezett nagyobb kategórián (2.4.) belül – mintegy 27%-ot jelent. (Bátyúi jeles napok és szokások, beregdédai lakodalmas vőfélyversek, beregújfalusi mesék, gáti locsolóversek, rafajnaújfalusi népdalok, a muzsákolás /énekes-verses névnap-i köszöntés/ Sárosorosziban, fornosi népballadák és népdalok, viski néptánc, nagydobronyi csárdás és zöldág-állítás). Megjelenhetnek azonban olyan – főként a rendszerváltás után elterjedt, de eszmetörténeti gyökereiket tekintve jóval korábbra visszavezethető – politikai mítoszok képében is, amelyeket a kárpátaljai kisebbségi elit saját etnikai-nemzeti törekvéseinek legitimálása és historizálása érdekében épített fel különféle történelmi-egyházi alakok, vezetők személyisége köré (pl. salánki Rákóczi-kultusz,³⁶ Romzsa Tódor tisztelete³⁷).

³⁶ II. Rákóczi Ferenc minden negatív vonástól mentes, kultikus, hősi képének a megszerkesztése egy hosszabb történeti folyamat eredménye volt, amely már a fejedelem életében elkezdődött, de döntően a 19. század végénbontakozott ki Magyarországon. Ebben az 1867-es berendezkedés (a dualizmust) támadó közjogi ellenzéknek, valamint az adott csoport aktuálpolitikai törekvéseit támogató nemzeti-romantikus történetírói irányzatnak (mindenekelőtt Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, majd Márki Sándor és mások történetírói munkásságának) volt megkülönböztetett szerepe (Csunderlik 2016; Kincses 2020: 434; Köpeczi – R. Várkonyi 2004; R. Várkonyi 1961; 2006). Kárpátalján Rákóczinak, mint a vidéken élő kisebbségekről gondoskodó, jóságos fejedelemnek (a „ruszinok” mint a gens fidelissima népe), valamint a rebellis, lázadó magyarságnak a jelképe a kilencvenes években a kárpátaljai kisebbségi elit egyik fontos retorikai eszköze, toposza volt a ruszin és magyar etnikai autonómiatörekvések megfogalmazásához. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy Rákóczinak ne lenne Kárpátalján „alulról” szerveződő, a hétköznapi emberek által fenntartott, vernakuláris („népi”) emlékezete. Mindössze emellett érvelek, hogy Rákócziról és koráról a helyiek kommunikatív és kulturális emlékezetében – pl. a folklórhagyományban (mesékben, mondákban, legendákban) – megmaradt, döntően sporadikus, részleges és heterogén narratívákban őrzött kép nem azonos az értéktárba felvett örökség-tárggyal (a Rákóczi-kultuszként azonosított jelenséggel). Így a kárpátaljai Rákóczi kultuszt nem mint csoportszintű (a kárpátaljai magyarok identitását reprezentáló) dologként, hanem mindenekelőtt a kárpátaljai kisebbségpolitikai elitek ideológiai és emlékezetpolitikai projektjeként, konstrukciójaként közelítem meg.

³⁷ Romzsa Tódor (1911–1947) a mai Kárpátalja megye délkeleti részén, Nagybocksón született görögkatolikus pap, vezető egyházi személyiség. 1944-től a munkácsi görögkatolikus egyházmegye segédpüspöke, majd annak – a szovjet csapatok bevonulását követően – első számú vezetője, püspöke volt, akit az NKVD politikai okokból (mivel a kárpátaljai ruszin és magyar nyelvű görögkatolikusok aposztáziáját, pravoszláv hitre való áttérését, valamint a görögkatolikus egyház megszüntetését elutasította) 1947-ben kivégeztették.

2.4b. Az előbbinél számarányát tekintve valamivel jelentősebb (mintegy 29%-ot kitevő) örökségcsoportot alkotnak a kárpátaljai fesztiválok (gasztronómiai rendezvények és versenyek: Beni Barackfesztivál, 2016; Mezőegcsei Lekváfőző Fesztivál, 2011; Kisdobronyi Paprikafesztivál, 2008; Halábori Hagyományörző Gasztronómiai Nap, 2013; Mezőegcsei Böllerverseny, 2007). A hagyományörző táborok (salánki Mikes Kelemen Hagyományörző Alkotótábor, 2004, elődje: Jurtatábor, 1995) és a tömb- vagy szórványvidék falvaiban, kisebb vidéki városokban megrendezett kortársi találkozók (Máramarosi Koronavárosok Találkozója, 2009, Visk; Hazahívogató falunap, 1995, Szalóka; Kárpátaljai Vőfélytalálkozó, 2009, Szalóka)³⁸, illetve bizonyos történelmi-vallási eseményekhez kapcsolódó faluünnepnek is (tiszaujlaki Turul-ünnepség, 1989; aknaszlatinai Szent István-nap, é.n.; Guti Pünkösdi Napok, 1991).

2.4c. A népi és/vagy populáris kultúrát reprezentáló örökségtárgyak nagyobb halmazán belül kisebb számarányban fordulnak elő a népművészeti, kézműipari tárgyak (16%), valamint a regionális táplálkozáskultúra bizonyos elemeit kiemelő („kézműves” jellegű, helyi alapanyagok és/vagy receptúrák alapján elkészített ételek/italok, illetve azok előállítását szolgáló manufakturális üzemek) kulturális értékek (12%). Az előbbit a beregi szőttes, a salánki hordó, kalap és viaszos tojásdíszítés, a csongori cirokseprű, a nagydobronyi népviselet, az ún. Hidi-kerámia³⁹, a nagydobronyi hímestojás, szerednyei hordó személteti. Az utóbbira példaként említhető az asztélyi perec, a somi sajt, a csapi kukóleves, a beregszászi Fedák-torta, a John Gaspar sörfőzde (2014) Beregszászban, Nagy Barna fancsikai gyümölcsle manufaktúrája (2015), a bustyaházi csokoládéüzem (2006). Ezek az elem-csoportok nem ritkán – a fent is említett – fesztivalizációs folyamatok, turisztikai vagy egyéb rendezvények (falunapok, vásárok, zenei- és táborok, konferenciák, tanácskozások stb.) részeként is megjelennek.

A megyei értéklístára felvett kárpátaljai kulturális javak, örökségtárgyak – egymáshoz viszonyított – arányait, számbeli eloszlását (és egyben a régióban kibontakozó örökség-diskurzusok szerkezeti felépítését) szemlélteti a 3. táblázat:

---

³⁸ Itt két kivétel fedezhető fel: az egyik az ún. Kárpátok Nemzetközi Szobrásztábor (2014, Beregszentmiklós), a másik Kárpátaljai Magyar Zenésztalálkozó (1995, Beregszász), amelyek közül egyik sem a népi, hanem inkább a „magas” kultúrához (az előbbi a hivatásos képzőművészeti rendezvényekhez, az utóbbi a művészeti-popkulturális fesztiválokhoz) tartozik.

³⁹ Hidi Endre (1944–) Nagydobronyban született fazekas, keramikus, számos rangos hazai és nemzetközi díj, elismerés (Ukrajna Érdemes Népművésze, 2002; a Magyar Köztársasági Ezüst Érdemkereszt, 2010; Révész Imre-díj, 2015) birtokosa. Az általa készített ipar- és népművészeti tárgyak, alkotások Kárpátalján közismertek és népszerűek.

3. táblázat: A Kárpátaljai Értéktárban szereplő kulturális javak megoszlása településtípusok és örökségelem-csoportok szerint

		Örökségelemek							Összesen	
		I. Épített örökség	II. Emlékművek, szobrok, emlékjelek	III. Oktatási, kulturális, művelődési intézmények	IV. A „népi”, populáris kultúra öröksége	V. Híres emberek életműve, hagyatéka	VI. Természeti értékek	VII. Egyéb	N	%
Településtípusok	Falu	74	19	7	40	21	3	7	171	76
	Város	14	9	7	8	10	4	1	53	24
Összesen	N	88	28	14	48	31	7	8	224	
	%	40	12	6	21	14	3	4	100	

Összefoglalás

Tanulmányomban a kulturális örökséget tárgyaló hazai néprajzi megközelítések, elméleti-módszertani paradigmák néhány jellegzetességével, valamint az örökségteremtéshez kapcsolódó hétköznapi társadalmi cselekvések (lokális érték- és hungarikum-listák készítése, emlékművesítés, fesztivalizáció, muzealizáció stb.) bizonyos eseteivel foglalkoztam.

Ezzel összefüggésben egyrészt azt próbáltam megvilágítani, hogy a magyar nyelvű néprajztudományi diskurzusban az örökség-definíciókba erőteljesen beépült a kulturális változásnak egy oppozicionális szemléletű (organikus vs. organizált, primer vs. szekunder, funkcionális vs. affunkcionális, reflektált vs. reflektálatlan kultúra fogalmára építő) megközelítése. Ezáltal pedig meglehetősen elterjedt az örökségnek mint a „hagyomány” transzmutációjából levezetett viszonyfogalomnak a használata, amely a kortárs kulturális jelenségek fogalmi megragadásának kritériumait egy normatív bázishoz (a kiinduló formához), az „eredeti”, „autentikus” hagyományhoz képest határozza meg.

Ugyanakkor – amint azt a bemutatott esettanulmányban is láthattuk – a kárpátaljai kisebbségi elit örökségesítő stratégiáiban (értékgyűjtés, szelekció, értéktulajdonítás, listaállítás) válogatás nélkül fordulnak elő a tudomány kategóriái szerint tradicionálisként, vagy éppen nem hagyományként, neo-folklorizmusként, örökségként stb. azonosítható elemek. A kulturális praxisok efféle külső osztályozása, különválogatása, felbontása nem az adott csoport megismerési, ontológiai rendszereit figyelembe vevő kritériumokat követi. Vagyis – megközelitésem szerint – egyáltalán nem a néprajz által vizsgált, leírt közösségek kultúrájából (magából a tanulmányozott jelenségek szubsztanciálisan természetéből), hanem sokkal inkább

az adott tudományszak episztemológiai pozícionáltságából, történetileg kialakult, regulatív kultúra-fogalmából következik.

Ebből a szempontból figyelemre méltó tény, hogy a Kárpátaljai Értéktárban szereplő kulturális javaknak – lásd a 3. táblázatot – csupán egyötöde (21%-a) kapcsolódik szervezettebben a népi/populáris kultúra kortárs használatához, azaz a folklorizmus kategóriájához. Az örökségteremtő társadalmi cselekvések nagyon széles skálán, szemantikai tartományban mozognak. Ami önmagában is azt jelenti, hogy – a hagyomány és a nem hagyományként azonosított örökség közötti – tartalmi szintű egyezések, hasonlósági viszonyok nem biztosíthatnak kellő alapot az örökség-fogalom tudományos ismérveinek kimunkálásához. A megőrzésre szánt kulturális javaknak ráadásul majdnem a fele (42,6%) az újonnan megalkotott – tehát a történeti mélységgel nem rendelkező – kulturális örökségek (vö. Deschepper 2018: 6–7) körébe tartozik. Vagyis azoknak kifejezetten nem a múltbeli, történelmi cselekedetek (a „tradíciók”) megőrzése, hanem sokkal inkább az aktuális jelen konzerválása, átmentése, megmentendőként való előállítása a célja.

Mindez egybevág Harrison azon megállapításával, amely szerint „fel kell ismernünk, hogy az »örökségnek« nagyon kevés köze van a múlthoz, de valójában olyan gyakorlatokat foglal magában, amelyek alapvetően a jövő összeállításával és megtervezésével foglalkoznak. [...] Habár az örökség egy olyan beszélgetés részeként jön létre, amely arról szól, hogy mi értékes a múltból, azt azonban csak *a jelenben lehet összeállítani, a jövőre és a jövőért vállalt felelősség állapotában. Szinte azt mondhatnánk, hogy az »új örökségnek« egyáltalán nincs köze a múlthoz, hanem valójában a »futurologia« egy formája.*” (Harrison 2015a: 35. – kiemelés B. S.)

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Internetes források

Kárpátaljai Értéktár – <https://www.karpataljainepfoiskola.com/karpataljai-ertektar/> (Letöltés: 2023. 06. 05.)

2012. évi XXX. törvény a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200030.tv> (Letöltés: 2023. 06. 05.)

IRODALOM

ANDERSON, Benedict

1991 *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread.* London – New York: Verso.

ANTTONEN, Pertti J.

2005 *Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship.* Helsinki: Finnish Literature Society.

ASHWORTH, Gregory

2011 Preservation, Conservation and Heritage: Approaches to the Past in the Present through the Built Environment. *Asian Anthropology*, Vol. 10. No. 1. 1–18. <https://doi.org/10.1080/1683478X.2011.10552601>

ASSMANN, Aleida

2012 Az emlékezet átalakító ereje. *Studia litteraria*, Vol. 50. No. 1–2. 9–23.

BAUSINGER, Hermann

1983a *Az újrarájzolt nép. Hermann Bausinger válogatott tanulmányai* [vál.: Voigt Vilmos – szerk.: Verebélyi Kincső] (Folcloristica, 7.) Budapest: ELTE Folklore Tanszék.

1983b A folklorizmus fogalmához. *Ethnographia*, 94. évf. 3. sz. 434–440.

1989 Párhuzamos különidejűség: A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, 100. évf. 1–4. sz. 24–37.

1995 *Népi kultúra a technika korszakában.* Budapest: Osiris – Századvég Kiadó.

BÍRÓ Zoltán

1987 Egy új szempont esélyei In: Bíró A. Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből.* 26–48. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BÍRÓ A. Zoltán – GAGYI József – PÉNTÉK János (szerk.)

1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BORBÉLY Sándor

2017 Időtapasztalat a terepen. A történeti (historikus) megértés módszertani paradigmája a magyarországi néprajzi kutatásban. *Ethno-Lore*, XXXIV. évf. 31–81.

BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lília

2019 Örökség, globalizáció és lokálitás. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 9–24.

BÓLYA Anna Mária

2021 A színpadi folklórfeldolgozás kérdései egy nyugat-macedón húsvéti szokáskör kapcsán. *Ethnographia*, 132. évf. 3. sz. 498–512.

BURKE, Peter

1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.

CLIFFORD, James – MARCUS, George (eds.)

1986 *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles, California: University of California Press.

CRAPANZANO, Vincent

1972 *The Fifth World of Forster Bennett: Portrait of a Navajo*. Lincoln – London: University of Nebraska Press.

1980 *Tuhami, portrait of a Moroccan*. Chicago: The University of Chicago Press.

CSUNDERLIK Péter

2013 A pojácától az ikonig: Szekfü Gyula Rákóczi-képének átváltozásai. *Aetas*, 28. évf. 4. sz. 119–130.

DE CERTEAU, Michel

2011 *The practice of everyday life*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

DESCHEPPER, Julie

2018 Between future and eternity: a Soviet conception of heritage. *International Journal of Heritage Studies*. Vol. 25. No. 5. 491–506.

EITLER Ágnes

2022 A színpadra vitt népi kultúra szerepe a lokalitás szervezésében. *PNEKAT Working Papers*, 2. sz. 1–38.

ERIKSEN, Thomas Hylland

2011 *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

FARAGÓ József

1979 A szerves és a szervezett folklór. *Korunk*, 38. évf. 1–2. sz. 49–52.

FEJŐS Zoltán

2005a Néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. *Iskolakultúra*, 15. évf. 3. sz. 41–48.

2005b A néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. 69–76. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Budapest: OSZK – Akadémiai Kiadó.

FÉL Edit

- 2001 A magyar népi társadalom életének kutatása. 323–369. In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

FOUCAULT, Michel

- 1999 Eltérő terek. In: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. 147–156. Debrecen: Latin Betűk.

GADAMER, Hans-Georg

- 2003 *Igazság és módszer*. Egy filozófiai hermeneutika vázlata. Budapest: Osiris Kiadó.

GAGYI József

- 2021 *Gép és nép. Gépek és társadalmi változások vidéken*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

GERMOND-DURET, Celine

- 2016 Tradition and Modernity: An Obsolete Dichotomy? Reflection on Binary Thinking and Indigenous Peoples. *Third World Quarterly*, Vol. 37. No. 9. 1–22.

GUMBRECHT, Hans Ulrich

- 2004 *Production of Presence: what meaning cannot convey*. Stanford: Stanford University Press.
- 2014 *Our Broad Present: Time and Contemporary Culture*. New York: Columbia University Press.

HARRISON, Rodney

- 2010 What is heritage? In: Harrison, Rodney (ed.): *Understanding the politics of heritage*. 5–42. Manchester – Milton Keynes: Manchester University Press – Open University.
- 2013 *Heritage: Critical Approaches*. Abingdon – New York: Routledge.
- 2015a Beyond “Natural” and “Cultural” Heritage: Toward an Ontological Politics of Heritage in the Age of Anthropocene. *Heritage and Society*, Vol. 8. No. 1. 24–42.
<https://doi.org/10.1179/2159032X15Z.00000000036>
- 2015b World Heritage listing and the globalization of the endangerment sensibility. In: Vidal, Fernando – Dias, Nélia (eds.): *Endangerment, biodiversity and culture*. London: Routledge.
- 2018 On Heritage Ontologies: Rethinking the Material Worlds of Heritage. *Anthropological Quarterly*, Vol. 91. No. 4. 1365–1383.
<https://doi.org/10.1353/anq.2018.0068>

HARTOG François

2000 Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 3–25.

2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és történeti tapasztalat*. Budapest: L'Harmattan – Attelier Kiadó.

HOBBSAWM, Eric

1983 Introduction. Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. 1–14. Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.

HOFER Tamás

1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. *Janus*, 6. évf. 1. sz. 59–74.

1991 „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata Magyarországon. Vázlat egy kutató vállalkozásról. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. 7–13. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. 233–247. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet

HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)

1987 *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoportja.

HUSZ Mária

2006 A kulturális örökség társadalmi dimenziói. *Tudásmenedzsment*, 7. évf. 2. sz. 61–67.

HUYSEN, Andreas

1995 *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York – London: Routledge.

ILYÉS Zoltán

2014 A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. *Regio*, 22. évf. 2. sz. 66–113. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v22i2.25>

ISPÁN Ágota Lídia

2019 Az Őrség változó imázsa. Szocialista modernizáció és természetvédelem. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 165–189.

JAKAB Albert Zsolt

2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András

- 2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: (szerk.): Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) 7–28. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KESZEG Vilmos

- 2014 Tradition, patrimoine, société, mémoire. In: Keszeg Vilmos (ed.): *Á qui appartient la traditions? Who owns the tradition?* 7–15. Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- 2018a Introduction: Cultures and Cultural Researches. In: Szabó, Á. Töhötöm – Szikszai, Mária (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions.* 11–40. Cluj-Napoca: Intervention Press – Kriza János Ethnographic Society.
- 2018b Keresztútzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) 29–77. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KINCSES Katalin Mária

- 2020 Rákóczi-szobrok külhonban. *Világtörténet*, 10 (42.) évf. 3. sz. 431–465.

KNORR CETINA, Karin

- 1999 *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

KOCKEL, Ullrich

- 2007 Reflexive Traditions and Heritage Production. In: Kockel, Ullrich – Craith, Máiréad Nic (eds.): *Cultural Heritages as Reflexive Traditions.* 19–33. London: Palgrave Macmillan.

KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes

- 2004 *II. Rákóczi Ferenc.* Budapest: Gondolat.

LAMPRAKOS, Michele

- 2014 Riegl's "Modern Cult of Monuments" and The Problem of Value. *Change Over Time*, Vol. 4. No. 2. 418–435.
<https://doi.org/10.1353/cot.2014.0011>

LATOUR, Bruno

- 2021 *Hibrid gondolkodás.* Budapest: Kijárat Kiadó

LENGYEL György

- 1993 *Multipozicionális gazdasági elit a két világháború között.* Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.

LISZKA József:

- 2014 Hol ringtak a bölcsők? Kérdések és válasz kíséreltek a Kőműves Kelemenné balladájával kapcsolatban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf. 1.sz. 3–32.

LOVAS Kiss Antal

- 2017 Amikor a néprajzkutatót minőségellenőrnek hívják: a néprajzkutatás hatása a panyolai szokáskonstrukcióra. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 225–235. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság

LOULANSKI, Tolina

- 2006 Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach. *International Journal of Cultural Property*, Vol. 13. No. 2. 207–233.

LOWENTHAL, David

- 1998 *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.

MARCUS, Geroge E. – Fischer, Michael M. J.

- 1986 *Anthropology as cultural critique: An experimental moment in the human sciences*. Chicago: University of Chicago Press.

MIKOS Éva

- 2015 A népiesség fogalma a néprajztudományban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119. évf. 1. sz. 89–107.

MOLNÁR Eleonóra

- 2017 Értékfeltárás Kárpátalján. *Rendszerváltó Archivum*, 2. évf. 4. sz. 77–79.
2021 Kárpátalja kincsei A kárpátaljai népművészet újjászületése. *Szín. Közösség és Művelődés*, 26. évf. 3. sz. 59–62.

MOLNÁR József – MOLNÁR D. István

- 2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tanönyv- és Taneszköztanácsa.

NASH, Manning

- 1988 *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*. Chicago: Chicago University Press.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1981 Folklorizmus és társadalomkritika. In: Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklor, társadalom, művészet*, 9. 61–67. Kecskemét: Népművelődési Intézet.

- 1989 A néprajztudomány válaszfútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. *BUKSZ*, 1. évf. 1. sz. 79–84.
- 1990 Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a XIX. században, *Ethnographia*, 101. évf. 1. sz. 96–104.
- 1991 A népi kultúra képének megszerkesztése. Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. 15–23. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- 1993 Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei*. 10–40. Miskolc: KVAT.
- NORA, Pierre
- 2010 *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- POZSONY Ferenc
- 2014 Organikus és szervezett népi kultúra a táncházmozgalomban. In: Köncei Csongor (szerk.): *Az erdélyi magyar táncművészet és táncstudomány az ezredfordulón*, II. 169–180. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- PRZYBYLSKA, Lucyna
- 2015 Between sacralization and festivalization of public spaces: a case study of the Cavalcade of the Three Kings in Poland. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 27. 171–180.
<https://doi.org/10.1515/bog-2015-0011>
- 2014 A mapping sentence for the process of sacralisation. The case study of Gdynia. *Geograficzne*, No. 137, 115–135.
- PUSZTAI Bertalan
- 2007 „Bajászlé”. Identitás, kanonizáció és márkázás a bajai népünnepélyen. In: Pusztai Bertalan – Neill, Martin (szerk.): *Turizmus, fesztiválok és helyi identitás. Halászléfőzés Baján. – Tourism, Festivals and Local Identity. Fish Soup Cooking in Baja, Hungary*. 7–25. Edinburgh – Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- R. VÁRKONYI Ágnes
- 1961 *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2006 Visszatérés Európába. II. Rákóczi Ferenc és bujdosóársai hamvainak temetéséről. *Magyar Tudomány*, 167. évf. 10. sz. 1211–1221.

RIEGL, Alois

1998 A modern műemlékkultusz és kialakulása. In: Riegl, Alois: *Művészet-történeti tanulmányok. Művészet és elmélet.* 7–47. Budapest: Balassi Kiadó.

RÜSEN, Jörn

1999 A történelem retorikája. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* 39–50. Budapest: Kijárat Kiadó.

SÁRKÁNY Mihály

1990 Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrákutatók elméleti dilemmái” című írásához. *BUKSZ*, 2 évf. 3. sz. 288–294.

S. VARGA Pál

2012 Kollektív emlékezet és történeti tudományok. *Studia Litteraria*, LI. évf. 1–2. sz. 32–40.

SMITH, Laurajane

2006 *Uses of Heritage*. London: Routledge.

STOLA, Dariusz

2012 Poland’s Institute of National Remembrance: A Ministry of Memory? In: Alexei, Miller – LIPMAN, Maria (eds.): *Convolution of Historical Politics*. 45–58. Budapest – New York: Central European University Press.

VAJDA András

2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. Jakab, Albert Zsolt – Vajda, András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* (Kriza Könyvek, 39.) 21–58. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

2022 *Kultúra, kontextus, kommunikáció. Egyetemi jegyzet a közkapcsolatok a kultúrában tantárgyhoz.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság,

VEREBÉLYI Kincső (szerk.)

1982 *A folklorizmus fogalma és jelenségei. Előadások.* (Folklór – Társadalom – Művészet, 10–11.) Budapest–Kecskemét: Népművelődési Intézet.

VEREBÉLYI Kincső

2002 Folklorizmusok. In: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára.* (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 8). 44–52. Budapest: Györffy István Néprajzi Egyesület.

VIDAL, Fernando – DIAS, Nélia

- 2016 Introduction: The Endangerment Sensibility. In: Fernando Vidal – Nélia Dias (eds.): *Endangerment, Biodiversity and Culture*. 1–37. Abingdon: Routledge.

VOIGT Vilmos

- 1979 A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái. *Ethnographia*, 90. évf. 2. sz. 219–236.
- 1987a A folklór és a folklorizmus határai In: Voigt Vilmos (szerk.): *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok*. (Folklór és Etnográfia, 34.) 181–186. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1987b A neofolklorizmus fogalmának körülhatárolása. In: Voigt Vilmos (szerk.): *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok*. (Folklór és Etnográfia, 34.) 187–194. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1979 A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái. *Ethnographia*, 90. évf. 2. sz. 219–236.

WESSELY Anna

- 2005 A kulturális örökség fogalmának változásai. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzlet*. 19–24. Budapest: Akadémiai kiadó.

WHITE, Hayden

- 1973 *Metahistory: The Historical Imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore MD – London: Johns Hopkins University Press.
- 1987 *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore MD – London: Johns Hopkins University Press.

YELVINGTON, Kevin

- 199 Ethnicity as Practice? A Comment on Bentley. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 33. No. 1. 158–68.
<https://doi.org/10.1017/S001041750001690X>

YURCHUK, Yuliya

- 2017 Global Symbols and Local Meanings: The “Day of Victory” after Euromaidan. In: Beichelt, Timm – Worschech, Susann (eds.): *Transnational Ukraine? Networks and Ties that Influence(d) contemporary Ukraine*. 89–114. Essen: Ibidem Verlag.

SÁNDOR BORBÉLY

HERITAGE CONSTRUCTION AND TEMPORAL EXPERIENCE.
ETHNOGRAPHICAL APPROACHES AND EVERYDAY SOCIAL PRACTICES OF
CULTURAL HERITAGE-MAKING

Keywords: cultural heritage, tradition, identity-building practices, temporal experience

The study focuses on the examination of today's ethnographical approaches and theoretical-methodological paradigms of "cultural heritage," as well as everyday social practices related to heritage-making (preparing lists of local values and Hungarikums, monumentalization, festivalization, museumization, etc.).

In the first part of the paper, the author briefly describes the most common ethnographic approaches to the concept of "cultural heritage", as well as the most important analytical models related to the given field of knowledge. In this regard he argues for approaching heritage phenomena and their various manifestations (objects, places, and practices) through a kind of ontological framework (in the context of alternative, cultural concepts of the future). Through an empirical example – the analysis of the collection/preservation of values that started after 2010 among the Hungarian minority in Transcarpathia – the study presents the local/regional practices, ritual and symbolic patterns of heritage-making in the given Western Ukrainian region. Examining the activities of minority political-cultural elites, the author concentrates on the analysis of the processes of the transformation of meaning through which individual local cultural assets (or certain arbitrarily, casually accentuated elements) become global social realities (national-translocal heritage objects).

A kötet néprajzi esettanulmányai mintegy másfél évszázados időintervallumban vizsgálják a lokális és regionális paraszti kultúra iránt megnyilvánuló belső és külső érdeklődés jelenségeit, a saját hagyományra (tárgyi és szellemi kultúrára) való reflektálás alakzatait, a reprezentáció módozatait, a színpadra állítás különböző irányzatait és az örökségesítés kortárs folyamatait. Az írások szerzői hangsúlyt helyeznek az összetett értelmezési struktúrák mentén kirajzolódó szimbolikusan felértékelt jelenségekre, s a mögöttük meghúzódó komplex gazdasági, politikai, szociokulturális kontextusra. A kutatók – a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet munkatársai – változatos színtereken, különféle örökségelemeken keresztül vizsgálják az örökségesítés történeti és kortárs folyamatainak jellegét, dinamikáját, csatornáit és szereplőit, mindeközben újradefiniálják az örökségesítést kezdeményező, működtető és használó közösség fogalmát. Rámutatnak a recens tradíció-teremtő stratégiák, gyakorlatok, új hagyománykonstrukciók és az identitásképzés (helyi, regionális, etnikai, nemzeti szintjei) közötti kapcsolatra Kárpátaljától, Kalotaszegen át Palóc-földre, az aprófalvaktól a városokig, a határon túli magyarságtól a hazai nemzetiségekig.